

FEMINISTIČKA TEORIJA JE ZA SVE

Urednice: Adriana Zaharijević i Katarina Lončarević

INSTITUT ZA FILOZOFIJU
I DRUŠTVENU TEORIJU

FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA

FEMINISTIČKA TEORIJA JE ZA SVE

Zbornik radova sa konferencije

„Neko je rekao feminizam? Feministička teorija u Srbiji danas“

Urednice: Adriana Zaharijević i Katarina Lončarević

INSTITUT ZA FILOZOFIJU
I DRUŠTVENU TEORIJU

FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA

FPN

FEMINISTIČKA TEORIJA JE ZA SVE

Zbornik radova sa konferencije

„Neko je rekao feminizam? Feministička teorija u Srbiji danas“

Urednice:

Adriana Zaharijević i Katarina Lončarević

Izdavači:

Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu

Kraljice Natalije 45, 11000 Beograd

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Jove Ilića 165, 11000 Beograd

Za izdavače:

Petar Bojanić (Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu)

Dragan Simić (Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu)

Recenzentkinje:

dr Stanislava Barać, naučna saradnica (Institut za književnost i umetnost, Beograd)

dr Brigita Miloš, viša asistentica (Sveučilište u Rijeci, Odsjek za kulturalne studije)

dr Đurđa Trajković, naučna saradnica (Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Univerziteta u Beogradu)

Lektura i korektura: Hristina Piskulidis

Lektura i korektura za engleski jezik: Emilia Epštajn

Dizajn i prelom: Jelena Šušnjar

Štampa:

ATC Beograd

Tiraž:

500

Godina:

2018

ISBN 978-86-6425-051-1

Objavljivanje ove knjige pomogle su fondacije:

Rekonstrukcija Ženski Fond (www.rwfund.org) i

Heinrich Böll Stiftung (www.rs.boell.org , www.boell.de)

HEINRICH BÖLL STIFTUNG

Zbornik radova *Feministička teorija je za sve* je rezultat konferencije *Neko je rekao feminizam: feministička teorija u Srbiji danas*, koja je održana u periodu od 8. do 11. februara 2018. godine u organizaciji Instituta za filozofiju i društvenu teoriju i Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

SADRŽAJ

Predgovor	9
<i>Adriana Zaharijević i Katarina Lončarević</i>	
I Polazišta	17
<i>Jelena Milinković</i>	
Feministička istraživanja i čitanja književnosti	19
<i>Ana Stolić</i>	
Ženska i rodna istorija i feministička teorija: pretpostavke za bavljenje istorijom feminizma u Srbiji (Jugoslaviji) do II svetskog rata	41
<i>Ana Kolarić</i>	
Feministička pedagogija i studije književnosti	57
II Dileme	77
<i>Katarina Lončarević</i>	
Čemu (još) feministička filozofija?	79
<i>Iva Nenić</i>	
Feminizam u kulturi	101
<i>Adriana Zaharijević</i>	
Čemu služi teorija? Misliti sa Džudit Batler	117
III Čitanja i tragovi	133
<i>Aleksandar Pavlović</i>	
Rodno čitanje srpske epike: seksualno nasilje kao znak rađanja nacije	135
<i>Milan Radovanović</i>	
Slika <i>Kosovka devojka</i> Uroša Predića i reprezentacija rodnih razlika	153
<i>Emilia Epštajn</i>	
Tragom Vede Zagorac u Muzeju afričke umetnosti	171
IV Država i tržište	201
<i>Natalija Perišić i Jelena Vidojević</i>	
Feministička dekonstrukcija i rekonstrukcija države blagostanja	203
<i>Marina Simić i Ivan Simić</i>	
Država i materinstvo: (dis)kontinuiteti u politikama javne brige u deci u socijalističkoj Jugoslaviji i savremenoj Srbiji	221
<i>Tatjana Đurić Kuzmanović</i>	
Feministička ekonomija u postsocijalističkoj Srbiji – metodološki i kontekstualni izazovi	239

V Uključene ili isključene?	261
<i>Tanja Ignjatović</i>	
Uticao (anti)feminizma na politike i prakse prema muškom nasilju protiv žena – globalna i lokalna perspektiva	263
<i>Zorica Mršević i Svetlana Janković</i>	
Uticao feminističke teorije na učešće žena u oružanim snagama Srbije	285
<i>Ana Radojević</i>	
Prostitucija kao rad i borba za radna prava prostitutki	305
<i>Dragana Pejović</i>	
Značaj rodne perspektive u pravnoj nauci	323
VI Mesta pobune i savezništava	339
<i>Zorana Antonijević</i>	
Nekoliko nevidljivih saveznika: muškarci i feminizam u Srbiji	341
<i>Jelena Vasiljević</i>	
(Nova) razmišljanja o solidarnosti: od etike zajedništva do političkog principa zajednice	361
<i>Melanija Lojpur</i>	
Uloga emocija u politikama identiteta	377
VII Izvan jezika?	395
<i>Margareta Bašaragin</i>	
Jezik kao političko sredstvo ne_diskriminatorne prakse: jedno shvatanje roda u nemačkom jeziku profesx lan hornštajn	397
<i>Smiljana Milinkov i Maja Sedlarević</i>	
Upotreba maternjeg i rodno osetljivog jezika u profesijama	417
VIII Sada i ovdje	437
<i>Lada Stevanović</i>	
Svoja i slobodna: emancipatorski modeli kod Diznija (Zaleđeno kraljevstvo i Grdana)	439
<i>Jelena Stefanović i Saša Glamočak</i>	
(Ne)stereotipni likovi u nagrađenim romanima za decu	459
<i>Biljana Kosmogina</i>	
Kako se živi feminizam: ženske prakse na području Balkana	479
Indeks pojmova	497

PREDGOVOR

Ova knjiga je proizvod promišljanja i udruženog rada osoba koje su se okupile na konferenciji održanoj u februaru 2018. godine u organizaciji Instituta za filozofiju i društvenu teoriju i Fakulteta političkih nauka. Kao knjiga, ona je nužno samo sažetak, poprečni presek onoga što je tokom četiri dana izgovarano, onoga o čemu se tokom četiri dana razgovaralo za stolom ili u foajeima. No, upravo kao knjiga, ona je i neizbrisiv trag tih razgovora, nešto što ih trajno zbira i okuplja na mestu koje istrajava i nadrasta određeni trenutak.

Motiv za organizovanje smotre bio je da se čuju, izlože i predstave promišljanja koja se u jednom širokom potezu mogu podvesti pod feminističku teoriju. Ta smotra je već i pre samog svog realizovanja vođena pitanjem šta uopšte jeste feministička teorija u Srbiji danas, i može li se na to pitanje odgovoriti ako se svi/sve oni/one koji bi o tome nešto imali/le da kažu ne dovedu na jedno mesto gde će se njihovi glasovi čuti. Naša polazna pretpostavka je bila da niko ne može imati pravo da o tome odlučuje sam, da je takav odgovor moguće dati samo iz mnoštva glasova, iz situacije u kojoj se odlučuje, promišlja i vrednuje zajedno. Duboko verujemo da je ta prefigurativnost sastavni deo feminizma samog – autoritet, ako ga u feminizmu uopšte može biti, moguć je samo iz pluraliteta glasova. Verujemo da je ova knjiga izrasla iz tog duha i da njen autoritet dolazi iz te udruženosti.

Takođe, želimo da verujemo da je ova knjiga najsvetliji izraz još jedne pojave koja je odlikovala skup. Da bismo je ilustrovale, prisetićemo se situacije koja se odigrala prvog dana skupa kada je pomenuta Draga Dejanović, zaboravljena začetnica feminističke misli kod nas. U toj razmeni o situaciji u Srbiji XIX veka u kojoj je Draga Dejanović delala, učestvovalo je nekoliko osoba koje su ukrstile svoja disciplinarno različito određena znanja. Kako verujemo u temeljnu interdisciplinarnost feminističke teorije, smatramo i da je ovo bio jedini valjan način da se ta osoba i njeno delo postave u perspektivu. No, ova rasprava u kojoj su sudelovale osobe koje su možda prvi put zajedno i na jednom mestu imale priliku da iznesu svoja znanja izvan disciplinarnih bedema, ima značaj i kao mesto susreta koje omogućava da do ukrštanja uopšte dođe. Smatramo da ova knjiga predstavlja verodostojni nastavak tog susretanja.

Susret je iniciran vraćanjem na neke ranije važne događaje – pored ostalog, na neke ranije važne susrete. Ova, 2018. godina poziva na prisećanje na datume koji bi se iz raznih razloga mogli obeležavati. Evo samo nekih od njih: 1848. održana je konvencija

u Seneka Folsu koja se smatra prvom javnom obznanom ženskog pokreta u Severnoj Americi; naša Draga Ljočić 1878. završava studije medicine i time postaje prva lekarka u Srbiji, stekavši doduše diplomu u Cirihu, pošto je beogradski studenti nisu prihvatili kao sebi ravnu; godine 1908. se organizuju veliki njujorški protesti kada žene u ogromnom broju izlaze na ulicu da zahtevaju pravo glasa, bolje plate i kraći radni dan; 1918. donosi Oktobarsku revoluciju, a u mnogim ključnim evropskim zemljama ženama je tada dodeljeno pravo glasa; Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima doneta je 1948. godine; ove godine se širom sveta obeležavala baština 1968, a to je i godina kada su feministkinje prvi put upotrebile slogan „sestrinstvo je moćno“; deset godina kasnije, 1978, održana je i prva feministička konferencija u socijalističkom svetu *Drug-ca žena: žensko pitanje – novi pristup?* u Studentskom kulturnom centru u Beogradu.

Pre deset godina, 2008, objavljena je knjiga *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* koja je takođe predstavljala svojevrсно zbornu mesto. Ta knjiga nije pisana da bi jednog dana postala amblem feminističke teorije: naprotiv. Napisana je kao lagani uvod, priručnik, mali svetionik, kompanjon za aktivizam. Kada su tekstovi pisani postojala su samo dva naloga koja su važila za sve autorke – da tekst bude pitak (da svako/ka može da ga pročita) i da bude zanimljiv (da svako/ka poželi da ga pročita od početka do kraja). Motiv za nastanak te knjige bio je, u idejnom smislu, da se pokaže da nema sfere naših života koja nije podlegla promeni otkako je krenula borba za emancipaciju žena; a u formalnom smislu, želele smo da umesto prevoda same ponudimo kratke i informativne tekstove. Ta neambiciozna ideja dobila je drugačiji put – kako to s knjigama često biva, jer počnu da žive odvojeno od onih koji su ih pisali i priređivali. Od svog objavljivanja u četiri izdanja i u više od 3000 primeraka, knjiga je postala nastavni materijal prvo za nastavnike i nastavnice građanskog vaspitanja i studentkinje i studente programa Centra za ženske studije, a potom i na Pravnom fakultetu u Beogradu i Sarajevu, te na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu i u Rijeci. Iako nismo nameravale da je pišemo kao feminističku teoriju, ona je bez sumnje doprinela razvoju feminističke teorije u Srbiji, kao i nekolicina drugih važnih zajedničkih lokalnih knjiških inicijativa.

Četiri puna dana programa konferencije govore o tome da ne samo što postoje teoretičarke i teoretičari koji se bave feminističkom teorijom, već i da su spremni da svoja istraživanja javno predstave i da o njima pišu. Poslednje veliko okupljanje feministkinja dogodilo se u Zagrebu u oktobru 2011. godine u organizaciji zagrebačkog Centra za ženske studije, kada su se okupile feministkinje, pre svega, iz regiona, ali i drugih delova

Evrope, da promišljaju transjugoslovenske feminizme i žensko nasleđe. U tom smislu, u duhu naše zajedničke opsesije godinama i datumima, možemo da kažemo da skoro sedam godina nismo imale priliku da se okupimo u većem broju, razmenimo iskustva i znanja, govorimo o svojim istraživanjima.

Kada se prvi put javila ideja da organizujemo konferenciju na temu feminističke teorije u Srbiji danas, nismo u potpunosti znale šta možemo da očekujemo iako obe i čitamo i pišemo feminističku teoriju. Želele smo da postavimo program tako da nema privilegovanih pristupa, tema, ali ni govornica i govornika. Takođe je naša feministička i politička odluka bila da nemamo paralelne sesije. Sličnom feminističkom i političkom odlukom smo se vodile i u koncipiranju ove knjige. Svi učesnici i sve učesnice konferencije dobili su jednaku šansu da pošalju rad za zbornik i posle nužnog procesa anonimnog recenziranja, donele smo odluku da se u knjigu uvrste 24 eseja koje potpisuje 29 autorki i autora. Tekstovi su dela i aktivistkinja i aktivista, i profesorki i profesora univerziteta, umetnica, kulturnih radnica, studentkinja i studenata... Uz to, u jedinom časopisu u Srbiji koji je posvećen pre svega feminističkoj teoriji, časopisu *Genero*, priredile smo temat u kojem je objavljeno pet radova s konferencije koji predstavljaju feministička promišljanja i intervencije u specifičnim disciplinama.

Knjiga je podeljena na osam tematskih celina koje nisu u potpunosti odvojene, pa se lako može uspostaviti komunikacija ne samo između različitih delova knjige već i između pojedinačnih tekstova u različitim celinama.

Prvi deo, simbolički nazvan *Polazišta*, posvećen je višestrukim počecima, istorijskim i terminološkim okvirima i sporovima, načinu na koji je feminizam, konceptualizacija njegove istorije, kao i istorije žena i o ženama (Ana Stolić), i specifičnih feminističkih istorija (poput istorije književnosti u tekstu Jelene Milinković), deo feminističkog nasleđa koje utiče na to kako danas mislimo, delamo i pišemo. To nasleđe utiče i na stvaranje specifične feminističke pedagogije kao duboko političkog i transformativnog poduhvata (Ana Kolarić). *Polazišta*, međutim, odmah vode i *Dilemama*, a dileme su te koje oblikuju svaku teoriju, pa i feminističku: da li i kako feministička teorija predstavlja važan oblik političkog angažmana (Adriana Zaharijević)? Da li projekat feminističke filozofije podrazumeva uvek već ranjivu i gotovo nepodnošljivu poziciju (Katarina Lončarević), i kako je moguća konstruktivna unutrašnja feministička kritika? Koji su dometi takozvanog kulturalnog feminizma kada je reč o promenama u društvu (Iva Nenić)? Ovo su samo neke od dilema koje utiču na promišljanja unutar feminističke

teorije, svakako ne jedine, pošto su dileme i sporovi glavna obeležja feminizma i feminističkog pokreta.

U trećem delu, naslovljenom *Čitanja i tragovi*, promišljaju se važni artefakti naše kulture: epska poezija koja je sastavni deo obrazovnog programa, čuveno platno srpskog slikarstva čiji simbolički značaj premašuje polje umetnosti, i muzejska zaostavština jednog od najspecifičnijih muzeja ne samo kod nas već i u čitavom svetu. Srpska i crnogorska epika se propušta kroz rodnu analizu (Aleksandar Pavlović), na primeru slike „Kosovka devojka“ Uroša Predića tumači se reprezentacija rodni razlika (Milan Radovanović), da bi se na kraju pisala i feministička genealogija kolekcije Muzeja afričke umetnosti, koja je ujedno priča o Jugoslaviji i jednoj zaboravljenoj a važnoj Jugoslovenki, Vedi Zagorac (Emilia Epštajn).

U četvrtom delu nazvanom *Država i tržište* se kroz interdisciplinarni pristup razmatraju pitanja uloge države blagostanja (Jelena Vidojević i Natalija Perišić), rodni režimi javne brige o deci u socijalističkoj Jugoslaviji i savremenoj Srbiji (Marina Simić i Ivan Simić), kao i uloga koju ima i može imati feministička ekonomija u postsocijalističkoj Srbiji u doba neoliberalizma (Tatjana Đurić Kuzmanović). Na četvrti deo se direktno nadovezuju stavovi, dileme i sporovi koji su osnovi tekstova u petom delu knjige pod nazivom *Uključene ili isključene? Zašto je važna feministička perspektiva u pravnoj nauci u njenim različitim aspektima, možda se najbolje vidi na primeru Zakona o sprečavanju nasilja u porodici* (Dragana Pejović). Feministički aktivizam je doprineo ne samo da se nasilje prema ženama učini vidljivim, već je izvršio snažan pritisak i na države i na međunarodne organizacije i institucije u cilju borbe protiv rodno zasnovanog nasilja. Međutim, sve snažniji antifeministički i konzervativni glasovi u političkim partijama i zvaničnim politikama zahtevaju snažne feminističke odgovore i intervencije (Tanja Ignjatović). Jedno od mnogobrojnih spornih mesta u feminizmu danas jeste učešće žena u oružanim snagama i uloga koju žene imaju u mirovnim vojnim snagama. Iako to nije pitanje povodom koga je moguće doći do feminističkog konsenzusa, mogu se dati neki odgovori i neka rešenja, pa i pokrenuti neka nova pitanja (Zorica Mršević i Svetlana Janković). Konačno, *Uključene ili isključene?* se možda najviše odnosi na pitanje prostitucije i položaja žene u prostituciji, pa je razmatranje prostitucije kao rada i organizovane borbe žena u prostituciji jedno od ključnih pitanja u savremenom feminizmu (Ana Radojević).

Koja su to *Mesta pobune i savezništava*? Mesto muškaraca u feminističkom pokretu je jedno od spornih pitanja: kakva je njihova lična i aktivistička politika i da li i kako profeministički orijentisani muškarci mogu da doprinesu feminističkom pokretu (Zorana Antonijević)? Na koji način je moguće promišljati danas pojam solidarnosti kao jednog od ključnih obeležja feminističkih politika (Jelena Vasiljević)? I konačno, da li ima, i ako ga ima u čemu se sastoji emancipatorski potencijal politika identiteta u savremenom feminizmu (Melanija Lojpur)?

Na više mesta i u različitim delovima knjige, autorke i autori problematizuju pitanje jezika. Pojam jezika se dodatno i na specifične načine razmatra u delu knjige *Izvan jezika*? Jezik je važno sredstvo diskriminacije, pa su feminističke lingvistkinje uložile veliki trud u konceptualizaciju nediskriminatornog jezika i nediskriminatorne jezičke prakse. Na koji način nediskriminatorna upotreba nemačkog pisanog jezika može biti inspiracija za nediskriminatorne jezičke oblike u srpskom jeziku, jedna je od tema koje zaokupljaju feminističke autorke u Srbiji (Margareta Bašaragin), dok je druga upotreba maternjeg i rodno osetljivog jezika u profesijama (Smiljana Milinkov i Maja Sedlarević).

Smotra pitanja i problema koji inspirišu feminističku teoriju u Srbiji danas, simbolički se završava osmim delom knjige pod naslovom *Ovde i sada*. Da li neke nove emancipatorske ideje možemo iščitati u Diznijevim filmovima (Lada Stevanović) i kako se interpretacija prošlosti pojavljuje kao moguća projekcija u korigovanju patrijarhalnih stereotipa? Na koji način su prikazani likovi u savremenoj književnosti za decu u Srbiji (Jelena Stefanović i Saša Glamočak), i kako u toj analizi može da pomogne feministička teorija književnosti? I konačno, kako se ovde i sada živi feminizam (Biljana Kosmogina)? Verujemo da su pitanja *ovde i sada* brojna, a autorke i autori u završnom delu knjige nude neke od mogućih odgovora.

Na kraju ovog kratkog teksta, a na početku čitanja obimne knjige, želimo da se zahvalimo učesnicama i učesnicima konferencije *Neko je rekao feminizam? Feministička teorija u Srbiji danas*, publici koja je četiri dana zajedno sa nama promišljala pitanja iz oblasti feminističke teorije, članicama programskog odbora, Sanji Milutinović Bojanić, Amili Ždralović, Ani Kolarić i Vladislavi Gordić, koje su nam pomogle i da donesemo neke važne odluke povodom same knjige, recenzentkinjama zbornika, Stanislavi Barać, Brigiti Miloš i Đurđi Trajković, i svim autorkama i autorima koji su posvetili značajno vreme promišljanju i pisanju za ovu knjigu.

Konferencije, pa ni ove knjige, ne bi bilo da nismo imale važnu feminističku podršku pre svega *Rekonstrukcije Ženskog fonda*, koja podržava i inspiriše važne feminističke inicijative u Srbiji. Naš rad je dodatno olakšan zahvaljujući podršci *Fondacije Heinrich Böll*. Obe fondacije su bile važna podrška i kada je objavljena knjiga *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene u XXI veku*, i zahvaljujući njima, ta knjiga je bila štampana, promovisana i distribuirana u čitavom regionu. Nadamo se da će i knjiga *Feministička teorija je za sve* biti čitana, deljena, kritikovana, da će se o njoj razgovarati i diskutovati. Pitanja koje ona postavlja su pitanja za sve nas angažovane na različite načine na ulici, na radnom mestu, kod kuće, na univerzitetu. Ona svakako nudi neke odgovore, a neka pitanja uvek vode novim pitanjima i dilemama, pa možda i nekim novim knjigama.

Adriana Zaharijević i Katarina Lončarević

1
—

Polazišta

Jelena Milinković

INSTITUT ZA KNJIŽEVNOST I UMETNOST

Feministička istraživanja i čitanje književnosti¹

Apstrakt: Razmišljanje o odnosu feminizma i književnosti polazi od nekoliko pitanja. Kako feminizam menja tokove i razumevanje književne istorije? Kako feminizam utiče na tumačenje književnosti i da li proširuje njegovu metodologiju? Da li su istorijski procesi vezani za takozvano žensko pitanje, to jest osvajanje slobodâ, povezani sa načinom na koji se u književnim delima obrađuju teme, motivi, likovi? Kako se uz pomoć feminističkih saznanja tumače književni žanrovi? Da li feminizam tekstove žena (raz) otkriva kao palimpsestične tekstove? Feministički pokret u Srbiji/Jugoslaviji tokom prve polovine XX veka oblikovao se u nekoliko paralelnih sfera. Kao značajna oblast ispoljavanja, formulacije i prezentacije feminističkih ideja, te kao važan prostor borbe za prava žena, izdvojila se upravo književna praksa, bilo da je reč o pisanju književnih tekstova o razvoju feminističke kritike ili pak o uređivanju i delovanju feminističke periodike. Podstaknuta ovom premreženošću, savremena istraživanja literature, bazirana na feminističkim idejama, menjaju i proširuju doskorašnja saznanja o ženskoj književnoj istoriji, a time i o istoriji srpske književnosti u celini i osvećuju procese (de)kanonizacije i (de)valorizacije, (re)aktuelizacije i marginalizacije poetika i dela. U ovom radu ukazuje se na moguće načine na koje feministička čitanja menjaju čitanje književnosti. Ističe se ukrštaj feminizma, ginokritičkih čitanja, studija periodike i digitalne humanistike, i to na primerima pisanja istorije književnosti, žanrovskih tumačenja, kao i tematske analize i analize likova. Cilj rada nije da popiše sva feministička dostignuća savremene nauke o književnosti u Srbiji, već da na nekoliko primera pokaže domete ove vrste istraživanja danas, kao i njene doprinose u revidiranju književnog polja.

Ključne reči: feminizam, književnost, ginokritika, studije periodike, istorija književnosti

1 Rad je nastao u okviru projekta *Uloga srpske periodike u formiranju književnih, kulturnih i nacionalnih obrazaca*, br. 178024, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Feministička istoričarka, autorka kapitalne studije o evropskim feminizmima, Karen Ofen (Karen Offen) definisala je feminizam kao „opsežan kritički odgovor na namerno i sistematsko podređivanje žena kao grupe od strane muškaraca kao grupe u okviru datog kulturnog okruženja“, te je naglasila da „feminizam objedinjava i sistem ideja i sistem pokreta za društvene i političke promene koji je zasnovan na neprihvatanju privilegija muškaraca i podređenosti žene u datom društvu“ (Ofen 2015, 42). U predgovoru svojoj knjizi *Evropski feminizmi* ona napominje da ovom svojom studijom smešta rod (*gender*), to jest odnose između muškaraca i žena, u centar evropske politike jer je „rod u osnovi ljudske misli i politike“ (ibid., 9). Važan uvid Karen Ofen, koji se tiče i odnosa feminizma i književnosti, jeste da se istorija feminističkih izazova u Evropi može sagledati kao integralni, razvojni deo onoga što Habermas (Jürgen Habermas) naziva javnom sferom – dakle preko znanja koja nam daje istorija štampe, knjiga i drugih medija. Zbog toga su feminizam i njegova istorija deo istorije gotovo svih sfera (religije, ekonomije, plaćenog rada i radničkog pokreta, evropske politike). Feministička misao, kako tvrdi Karen Ofen, ne stoji izvan ili na periferiji zapadne tradicije, već je njen integralni deo i tema koja se ponavlja u evropskoj misli i politici, i zbog toga je deo političke istorije Evrope (ibid., 25).

Sledeći ove premise, možemo da definišemo logičan zaključak: ukoliko je, kao što i jeste, feminizam deo javne sfere, onda je i deo književne sfere (stvaralaštva, kao i književne kritike, teorije i istorije književnosti). Značajan segment književne sfere čini žensko stvaralaštvo, a važan deo književnih proučavanja jesu feministička nastojanja da se žensko stvaralaštvo (ponekad iznova) otkrije i protumači.

Jedna od standardnih reakcija na govor o ženskoj književnosti jesu komentari o muškoj književnosti, to jest komentar da ukoliko postoji ženska književnost onda mora postojati i muška književnost, odnosno argument da književnost može biti samo jedna i da je ne treba diferencirati prema polu/rodu autorske instance. Ovakve zamerke bi imale smisla samo ukoliko bismo prenebregli činjenicu da je književnost, pa i kultura u celini, dominantno muška/maskulina, to jest da je ženski glas uvek glas druge/drugog, redundantnog, podređenog, bilo u oblasti književne bilo metaknjiževne prakse. Zbog toga nije potrebno označavati „mušku“ književnost jer je to dominantni/univerzalni podrazumevajući diskurs: dovoljno je da pogledamo istorije književnosti i kurikulume na svim obrazovnim nivoima pa da se u to uverimo.

Takođe, značajno je istaći da nije svaka ženska književnost ujedno i feministička, niti je svaki pristup u tumačenju koji kao temu ima književnost koju pišu žene feministički

pristup. Ovde može da bude korisna distinkcija koju pravi Toril Moi koja razdvaja biološki, politički i kulturalni termin, odnosno „žensko“ (*female*), „feminističko“ (*feminist*) i „feminino“/„ženstveno“ (*feminine*). (Moi 1989, 117–124). Žensko se odnosi na pisanje žena uopšte, ali ovaj pridev ne determiniše samo pisanje. Odnosno, ovaj atribut govori o polnoj određenosti teksta autorskom instancom, ali ne govori ništa o samom pisanju. Prema tome, žensko pisanje ne mora biti i feminističko. Feminističko pisanje je politički diskurs, otvoreno antipatrijarhalno i antiseksističko pisanje, koje se suprotstavlja patrijarhalnim politikama moći koje se predstavljaju kao „neutralne“ ili „objektivne“ (ibid., 119). Toril Moi time ukazuje i na dijalektiku između opšteg ženskog iskustva i feminističke teorije: istovetnost iskustva ne obezbeđuje političku osvešćenost, ali žensko iskustvo je potrebno feminističkim čitanjima. Pod femininom (ženstvenom) pozicijom Toril Moi podrazumeva kulturalnu kategoriju, odnosno socijalni konstrukt: ovaj atribut označava društveno uslovljeno, odnosno uobičajeno, očekivano žensko ponašanje/pisanje/delovanje, a ovo delovanje je upravo zbog svoje ženskosti sekundarno/marginalizovano/potisnuto od dominantnog diskursa. Međutim, čim se upotrebe pojmovi koji u svojim sintagmatskim spojevima sadrže atribut „ženski“, izloženi smo ponovnoj „naturalizaciji roda“, to jest nalazimo se u situaciji u kojoj od roda očekujemo da objasni ili premalo ili previše (Bransdon 2006, 171), odnosno u tom slučaju kategorije ženskosti i ženstvenosti/femininiteta postaju podrazumevajuće kategorije. Sa druge strane, kako upozorava Toril Moi (Moi 1989, 124), upotrebom ovih termina iznova zapadamo u opozicije binarnog mišljenja (muško/žensko, feminino/maskulino) koje filozofija od poststrukturalizma naovamo nastoji da prevaziđe. Ipak, uz sav oprez koji iz ovakvih imenovanja proističe, koristiću termin ženska književnost kao najopštiju kategoriju za označavanje svih praksi pisanja kojima su autorke pribegavale. Istraživanja koja ću u ovom radu predstaviti, kao i književni tekstovi koje ću pominjati, baziraju se u većoj ili manjoj meri na feminističkim postulatima i intencijama. Drugim rečima, fokusiraću se na one hermeneutičke okvire koji u svojoj osnovi imaju svest o sekundarnosti ženskih narativa. Dakle, ukoliko uvažimo navedenu terminološku distinkciju, oslanjaću se na feministička i, delom, na feminina (meta)književna pisanja.

Feminizam i književnost u Srbiji u praksi

Kada je reč o književnosti i feminizmu u Srbiji, veze između književnog i feminističkog javnog ispoljavanja sežu do polovine XIX veka i do „prve srpske feministkinje“ Drage

Dejanović (1840–1871). Draga Dejanović je bila političarka, aktivistkinja i pesnikinja. Kada je o njenom književnom stvaralaštvu reč, ostavila je značajan doprinos u žanru feminističkog eseja, te se smatra njegovom začetnicom u srpskoj književnosti (cf. Koh 2015). Uz to, njena poezija predstavlja zavidan doprinos erotskoj poeziji srpskog romantizma (cf. Svirčev 2014a; Svirčev 2018a). U radu Drage Dejanović, na počecima srpskog feminizma, koji su ujedno i počeci moderne srpske ženske književnosti, očituju se veze koje će se tokom narednog perioda učvrstiti. Reč je o relacijama na liniji feministkinja/feminizam i književnost. Za ovu vezu, odnosno za njeno ispoljavanje, presudna je uloga časopisâ kao centralnog medija XIX i prve polovine XX veka. Zbog toga prethodno navedeni odnos treba dopuniti i trećim članom: periodikom. Ova trijada feministkinje–književnost–časopisi, koja se ocrtava već na primeru ranog (proto) feminističkog delovanja Drage Dejanović, biće prisutna u raznim segmentima javne sfere i u narednim epohama.² Počeci feminističkih ideja u Srbiji pokazuju još jednu karakteristiku koja će biti obeležje feminističkog ispoljavanja i u XX veku. Reč je o vezi sa društvenim aktivizmom, odnosno počeci feminističkog delovanja pokazuju njegovu političku bazu. Prve feminističke ideje pojavile su se i razvijale upravo pod okriljem političkog pokreta (Ujedinjene omladine srpske), čija je pripadnica bila Draga Dejanović. Ideje o ženskoj emancipaciji koje su dominirale u njenoj misli, prezentovane su na stranicama štampe koju je Omladina izdavala. U časopisima *Matica* i *Mlada Srbadija* Draga Dejanović je objavila eseje koji su prethodno bili saopšteni kao politički govori: „Dve, tri reči Srpkinjama“, „Emancipacija Srpkinja“ i „Srpskim majkama“.³

Povezanost feminizma, književnosti i časopisa, najintenzivnija je tokom međuratnog perioda (1918–1941). Zgusnutost feminističke, aktivističke i književne delatnosti u ovom periodu rezultat je više okolnosti. Najvažnija jeste ta da se može govoriti o postojanju organizovanog feminističkog pokreta u Srbiji u to vreme, koji ima i svoje organizacije kao što su Udruženje univerzitetski obrazovanih žena, Društvo za prosvetljenje žena i zaštitu njenih prava i sl. (Božinović 1996; Stefanović 2000). Između ostalog, feministkinje tada nastoje da kroz postojeće političke formacije i stranke deluju i na zakonsku državnu regulativu, posebno kada je reč o ženskom pravu glasa, ali se zalažu i za niz izmena koje se tiču građanskog i radnog prava, kao i socijalno-zdravstvene zaštite.

2 Ove veze će biti posebno vidljive u dve feminističke kontrajavnosti, međuratnoj 1920–1941. i onoj s kraja XX veka, odnosno u periodu 1993–2000.

3 „Dve, tri reči našim Srpkinjama“ štampano je u četiri dela 1869. godine, „Emancipacija Srpkinja“ kao trodelni tekst 1870. godine u časopisu *Matica*, „Srpskim majkama“, poslednje javno predavanje, objavljeno je u *Mladoj Srbadiji* u dva dela 1871. godine.

Tada se, što je posebno značajno, razvija feministička periodika koja je najintenzivnije polje ispoljavanja i artikulacije feminističkog pokreta, a danas predstavlja najvažniji izvor za proučavanje ovog perioda „iz ženskog/feminističkog ugla“. Reč je o časopisima: *Ženski pokret* (1920–1938), *Jednakost* (1920), *Žena i svet* (1925–1941), *Ženski svet* (1930–1934), *Jugoslovenska žena* (1931–1934), *Žena danas* (1936–1940). Većina književnica ovog perioda bile su i feministkinje i aktivistkinje: članice domaćih i stranih feminističkih organizacija, koje su učestvovala na svetskim feminističkim konferencijama i aktivno gradile (evropsku) saradničku feminističku mrežu. Efekti i posledice ovakvog intelektualnog okruženja očiti su u delima ženske književnosti dvadesetih i tridesetih godina XX veka, gde se implementiraju, u većoj ili manjoj meri, feminističke ideje koje su vidljive ili eksplicitno ili posredno (preko odabira teme, prirode glavne junakinje i sistema likova uopšte). Tada nastaju i reprezentativni feministički romani čiji je najbolji primer *Jedno dopisivanje* Julke Hlapec Đorđević, a iz niza književnih dela – bilo da je reč o poeziji, bilo o prozi – mogu se iščitati i rekonstruisati različiti feministički koncepti ili ideologeme. Najznačajniji idejni centri oko kojih se okupljaju književnice, a koji su prethodno izloženi u neknjiževnom diskursu, jesu koncept/ideologema „nove žene“ (Kolontaj 1922; Paterson 2008; Barać 2013; Barać 2015, 97–109, 289–320) i ideja „slobodne ljubavi“ (Hlapec Đorđević 1930; Kolontaj 1934).

Ukoliko čitamo kanonske istorije srpske književnosti, ništa o ženskoj književnosti ili feminizmu nećemo saznati, jer se tu svesno prećutkuje i aktivno briše i potiskuje ovaj segment kulture i nasleđa. Ukoliko se pak u ovim studijama⁴ analizira žensko stvaralaštvo, feminizam se ne pominje, a kao po pravilu se biraju one književnice čija su dela prijemčiva za nefeministička čitanja, odnosno autorke čije su poetike bliske kanonskom/centralnom toku srpske književnosti. U svakom slučaju, istorije srpske književnosti daju iskrivljenu sliku naše prošlosti u kojoj se velika borba za slobodu, što feminizam suštinski jeste, isključuje iz opšte istorije ovog prostora. Međutim, da se opet poslužim rečima Karen Ofen, kada se prošlost, pa i književnost, sagleda iz feminističke perspektive i sa celom novom arhivom ponovo otkrivenog znanja, sve izgleda drugačije. Govoreći o feminističkom pogledu na istoriju Karen Ofen piše:

„Više ne vidimo dug linearni sled dinastija, ratova, osva janja, revolucija ili velikih stremljenja, kao što su uspon buržoazije, kapitalizma ili nacionalnih

⁴ Najreprezentativnije studije regulatori kanona bile bi istorije književnosti među kojima zbog najizraženijeg uticaja treba izdvojiti sledeće: Jovan Deretić - *Istorija srpske književnosti* (prvo izdanje 1983. godine), kao i Jovan Deretić - *Srpski roman 1800–1950* (prvo izdanje 1981).

država. Više ne vidimo savršeno jasnu istoriju velikih ideja velikih mislilaca zapadne filozofije. Ono što vidimo je mnogo intrigantnije – dugi neregularni, ali i značajni skup polemika, rasprava, frakcija u sukobima, napredovanja, nazadovanja, poraza i povremenih pobeda, i to ne samo onih konvencionalnih. Odnosi između muškaraca i žena, odnosno između polova, nisu samo uveličavajuće staklo za ponovno iščitavanje prošlosti, oni se nalaze u olujnom središtu polemike“ (Ofen 2015, 25).

Shodno tome, kada istoriju književnosti sagledamo sa feminističkih pozicija, otvaraju se potpuno drugačije perspektive i proizvode se nova znanja. Treba reći da pored toga što je interdisciplinarnan/multidisciplinarnan i što je obeležen metodološko-teorijskim pluralizmom, feministički pristup književnosti je često nužno vrlo kreativan, jer podrazumeva istraživanje na više nivoa: od potrage za novim autorkama i „pisanja“ njihovih privatnih i radnih biografija, preko (re)konstrukcije književnog života i konteksta, te različitih analiza diskursa, sve do žanrovskih i poetičkih utemeljenja i hermeneutičkih analiza tekstova.

Ginokritika – „kritika“ bez koje se ne može

Za proučavanje ženske književnosti u Srbiji izuzetno je važna ginokritika kao idejni koncept. Od posebnog značaja je nastojanje, koje proističe iz pretpostavki ove teorije, da se daju afirmativna tumačenja ženske književnosti, te da se uspostavi ženska tradicija i potkultura žena. Na ovim prostorima, ginokritička teorija je najobuhvatnije predstavljena u pionirskoj studiji Biljane Dojčinović *Ginokritika* iz 1993. godine (Dojčinović 1993). Drugi važan datum za predstavljanje ovog idejnog sistema jeste 1996. godina kada je objavljen temat „Američka feministička kritika (I deo) – Ginokritika: istraživanja ženske književne tradicije“ u petom broju časopisa *Ženske studije*, sastavljen od tekstova najznačajnijih ginokritičarki Elen Mers (Ellen Moers), Ilejn Šouvolter (Elaine Showalter), Suzan Gubar (Susan Gubar) i Sandre Gilbert (Sandra Gilbert).⁵ Ovaj temat je svoj nastavak imao 2002. godine u prvom broju časopisa *Genero* i tada je njegova tema bila preispiti-

5 Temat je priredila Biljana Dojčinović koja je napisala uvodni tekst „Ginokritika: istraživanja ženske književne tradicije“, a pored toga objavljeni su tekstovi Ilejn Šouvolter „Ženska tradicija“, Sandre M. Gilbert i Suzan Gubar „Zaraza u rečenici: žena pisac i strepnja od autorstva“, Elen Mers „Ženske književne tradicije i individualni talenat“.

vanje književnog kanona.⁶ Ginokritičarke su smatrale da je neophodno afirmativno čitati ženske tekstove kako bi se otkrile veze između tekstualnosti i seksualnosti, književnih vrsta i roda, uticaj psihoseksualnih identiteta na tekstualne prakse, kao i uticaj preovlađujućih kulturnih modela (Bužinjska 2009, 441–450).

Važna tema kojom se ginokritika posredno bavi jeste upravo i istorizacija ženske književnosti, odnosno dijahronijsko sagledavanje ženskih spisateljskih praksi u cilju rekonstrukcije ženske književne tradicije. Iako nikada nisu definisale pojam tradicije, ginokritičarke su se u velikoj meri njome bavile, te je ovaj termin postao jedan od ključnih i stožernih pojmova ginokritike (Dojčinović 1993, 55). Pod tradicijom ginokritičarke podrazumevaju „književno nasleđe, književnu istoriju žena pisaca koja je ... uglavnom nepoznata, nedovoljno i neadekvatno obrađena“ (ibid., 55).⁷ Pored osvetljavanja zaboravljenih pojava književne prošlosti, ginokritika je (do/po)kazala kako se žanrovi, teme i motivi mogu tumačiti iz drugačije perspektive u odnosu na onu koju nameće uobičajena perspektiva muških tumača književnosti. Ginokritička saznanja su omogućila istraživačicama književnosti da ocrtaju *sopstvenu sobu* u koju će smestiti tekstove koje će tumačiti mnogo primerenijim modelima i alatima, pa je tako ovaj pristup u velikoj meri uticao na senzibilisanje čitateljki i istraživačica.

U tekstu prevedenom za časopis *Ženske studije* Ilejn Šouvolter tvrdi da je rasprava o ženama piscima netačna, fragmentarna i pristrasna, a da istorija ženske književnosti pati od redukcionizma. Redukcionizam i proces kondenzovanja istorije ženske književnosti, prema ovoj autorki, sveo je „ogromnu plejadu raznolikih romansijerki u Engleskoj na majušnu traku ‘velikih,’ i uzimao ih za polazište svih teorija“ (Šouvolter 1996). Ona smatra da su se proučavanja istorije engleske književnosti svela na istraživanje dela Dže-

6 Ovaj temat sa naslovom *Američka feministička kritika: Feministička čitanja i preispitivanje književnog kanona* priredila je, takođe, Biljana Dojčinović. Ovde su objavljeni tekstovi Biljane Dojčinović Nešić „Feministička čitanja i preispitivanje književnog kanona“, Džudit Feterli „O političkoj prirodi književnosti“, Anete Kolodni „Mapa ponovnog čitanja: rod i interpretacija književnih tekstova“, Majre Dželen „Arhimed i paradoks feminističke kritike“, Lilijan Robinson „Izdaj naš tekst: feministički izazovi književnom kanonu“ i Rejčel Blau DuPlezi „Etrurkama“.

7 Tradicija nije isključivo pasivna, već je učešće tradicije u ženskom stvaralaštvu aktivno, što se posebno očituje u činjenici da je svaka nova generacija književnica morala da se posveti ponovnom otkrivanju svojih prethodnica (Dojčinović 1993, 56). Ovo je posebno značajan uvid koji se tiče srpske književnosti. Međuratne srpske književnice, na primer, imale su ispred sebe dve generacije spisateljica, generaciju realistikinja o kojima su malo znale i generaciju autorki rane moderne s početka XX veka. Esejistkinje međuratnog doba poput Julke Hlapec Đorđević i Ksenije Atanasijević, kao i feministička štampa tog vremena, nastojale su da rekonstruišu žensku književnu istoriju, kao i da predstave „slavne“ prethodnice. Međutim, već je u tom vremenu vidljiva neumitnost zaborava, pa tako, na primer, međuratne feministkinje nisu znale za postojanje Drage Gavrilović, koja je napisala prvi feministički roman i objavljivala ga u periodici krajem XIX veka.

jn Ostin (Jane Austen), sestara Bronte (Brontë) i Virdžinije Vulf (Virginia Woolf), i da je time zanemaren čitav niz književnica. Zbog izostavljanja manje poznatih i manje značajnih autorki, istorija ženske književnosti naizgled nema kontinuitet, povodom čega Ilejn Šouvolter zaključuje:

„Izgubivši iz vida manje značajne spisateljke kao karike u lancu koji povezuje generacije, nismo bili u stanju da jasno sagledamo kontinuitet u ženskoj književnosti, niti da dođemo do pouzdanih informacija o mogućim vezama između života spisateljki i promena u pravnom, ekonomskom i društvenom statusu žena“ (ibid.).

Proučavanja srpske ženske književnosti takođe karakteriše „zanemarivanje koje se pretvara u iskrivljenu sliku i pogrešno iščitavanje nekolicine priznatih autorki i isključivanja svih ostalih“ (Robinson 2002, 94). Često su se čak i feministička istraživanja ženske književnosti svodila na svega nekoliko autorki koje su ili već kanonizovane (poput Isidore Sekulić ili Desanke Maksimović), ili se smatraju „vrhovima“ ženskog stvaralaštva (kakve su Milica Stojadinović Srpkinja, zatim Jelena Dimitrijević u domenu proze i Danica Marković kada je poezija u pitanju). Niz drugih autorki, pa i čitave generacije spisateljica, poput realistkinja, bile su, do skoro, izvan domašaja istraživanja srpske nauke o književnosti. Zahvaljujući sistematičnijim proučavanjima ženske književnosti u poslednjih nekoliko godina, kao i uključivanju u digitalnu infrastrukturu (digitalizacija časopisa, baze podataka i sl.), sve više do nedavno neobrađivanih, pa čak i potpuno nepoznatih autorki postaje predmet naučnih interesovanja.

Ovde treba napomenuti da većoj obuhvatnosti istraživanja u velikoj meri doprinosi formiranje baza podataka, kao i procesi digitalizacije, odnosno povezivanje (ginokritičkih) istraživanja ženske književnosti sa digitalnom humanistikom. Ove digitalne infrastrukture, poput baze podataka *Knjiženstvo* (Knjiženstvo 2011), pokazuju kako se prikupljena znanja mogu organizovati u dehijerarhizovanu strukturu, odnosno, da je, s obzirom na stalna otkrića u ženskoj književnosti, otvorena platforma kakva je baza podataka koja se konstantno može dopunjavati novootkrivenim informacijama, važna forma (Milinković 2013b). I uopšte, kada je reč o digitalizaciji, njena važna posledica „bilo bi drugačije shvatanje istorije (književne) periodike i istorije književnosti, kao i kulturne istorije u načelu“ (Dojčinović i Kolarić 2017, 204–205), a pristup koji digitalna humanistika obezbeđuje ne predstavlja „puku modifikaciju ili korigovanje postojeće

istorije“, već je reč o „promišljanju postojećih postulata u pisanju istorije (književnosti) i njihovom preoblikovanju“ (ibid., 200).

Studije periodike i ženska književnost

Pored ginokritike koja je dala veliki doprinos tumačenjima ženske književnosti u Srbiji, izuzetno su važne i studije periodike. Ukrštanjem studija periodike i feminističke teorije književnosti na novim teorijsko-metodološkim temeljima došlo se do neprocenjivih otkrića, uvida i saznanja. Studije periodike u ovom kontekstu usmerene su ka istraživanju feminističkih časopisa i ka istraživanju ženskog autorstva u časopisima uopšte. Neka od najznačajnijih istraživanja na ovom polju sprovedena su u okviru dva naučna projekta: *Knjiženstvo, teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine* na Filološkom fakultetu u Beogradu⁸ i *Uloga srpske periodike u formiranju književnih, kulturnih i nacionalnih obrazaca* na Institutu za književnost i umetnost u Beogradu.⁹

Kako se ispostavlja, specifičnosti periodike kao medija, pre svega njena načelna demokracičnost i obuhvatnost, posebno su značajne za žensko autorstvo. Zbog toga su savremenija proučavanja ženske književnosti neodvojiva od istraživanja periodičke građe, i to iz više razloga: 1) periodika je neistražena „riznica“, „rudnik“ ženske književnosti, gde je moguće pronaći niz autorki i tekstova koji nisu sačuvani na drugim mestima; 2) u periodici se vide principi delovanja ženske književnosti u širem književnom kontekstu, kao i odnosi koje su književnice imale sa urednicima, kritičarima, izdavačima; 3) periodika, a posebno časopisi šireg opsega, to jest oni koji pored književnosti štampaju i tekstove koji se bave pitanjima politike, ekonomije, prava, filozofije, psihologije, sociologije i sl., veoma su dobri pokazatelji opštih društvenih kretanja. Kako navodi Ana Kolarić, oslanjajući se na tekstove Barbare Grin (Barbara Green), tri teorijska područja istraživanja koja su se izdvojila kao rezultat rada na feminističkoj periodičkoj štampi jesu: 1) analiza načina na koji je funkcionisala feministička javna sfera, 2) veza između feminizma i drugih književnih i kulturnih pokreta, i 3) proučavanje ženskog iskustva (modernosti) (Kolarić 2017, 35). Zbog toga što časopisi najčešće predstavljaju jedan od načina interpretacije

8 Monografija Ane Kolarić *Rod, modernost i emancipacija* (Kolarić 2017), moja odbranjena teza *Ženska književnost u časopisu Misao (1919–1937)* (Milinković 2016), kao i niz radova posvećenih periodici i ženskom autorstvu u časopisu *Knjiženstvo* (od prvog broja iz 2011. godine do danas) rezultati su rada na ovom projektu.

9 Najznačajniji rezultat ovog projekta vezan za ovu temu predstavlja monografija *Feministička (kontra) javnost. Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici (1920–1941)* Stanislave Barać (2015). Uz to treba dodati niz individualnih istraživačkih poduhvata povezanih sa ovim projektom.

sveta, odnosno zato što su časopisi ujedno i ogledalo društva u kome deluju i sredstvo kreiranja javnog mnjenja i sveukupne društvene atmosfere, odnos između društva i časopisa je dijalektičan i dvosmeran, a ne monološki i jednosmeran odnos uticaja. Zbog toga istraživanje ženske književnosti u periodičkom kontekstu proširuje analizu sa teksta na kontekst, odnosno ženska književnost se analizira i kao deo javnosti/javne sfere, tj. kao deo širih društvenih struktura.

Feministička periodika¹⁰ prve polovine XX veka pokazala se kao veoma važan izvor, ne samo za proučavanje ženskog pokreta, već i ženske književnosti i kulture. Takođe, saznanja koja se odatle crpe proširuju se i na proučavanja periodike koja nije isključivo feministička, ali je naklonjena ženskom autorstvu, na takozvanu feminofilnu periodiku. Ovakve uredničke prakse (ili povremeni gestovi) mogu se mapirati od kraja XIX veka pa kroz međuratnu epohu.¹¹ Pod feminofilnim uredničkim politikama podrazumevaju se uredničke prakse koje posvećuju pažnju „ženskom pitanju“ i koje objavljuju žensku književnost.¹² Ova „čitanja“ pokazuju kako su feministkinje delovale u prostoru koji nije bio isključivo feministički, to jest kako su se oglašavale na kanonskim mestima (jer je reč o glavnim časopisima epoha, o takozvanim regulatorima književnog života), da bi već nekoliko decenija kasnije bile istisnute iz svakog kanonskog prostora.

Dobar egzemplar koji potvrđuje navedeno je sistematično istraživanje i fokusirana analiza međuratne feminističke periodike u studiji Stanislave Barać *Feministička (kontra) javnost. Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 1920–1941*, zahvaljujući kojoj se došlo do saznanja koja su bez feminističkih hermeneutičkih i heurističkih metoda nemoguća. Ovim istraživanjem je dopunjena žanrovska slika ženskog stvaralaštva kroz definiciju, konstituisanje, deskripciju i analizu žanra „ženskog portreta“. Ženski portret je izrastao iz časopisa, to jest on je „karakterističan žanr periodičke štampe“ i „proizlazi iz posebnog društvenoistorijskog, medijskog i diskurzivnog konteksta“ (Barać 2015, 11). Analizom časopisne građe Stanislava Barać je takođe dopunila i sistem likova srpske međuratne književnosti već pomenutom ideologemom „nove žene“ koja se izdvaja kao centralni (književni) narativ međuratne epohe kada je o ženskoj književnosti reč. I kao što je „ženski portret“ časopisni žanr, tako je i ideologema „nove žene“ u srpskoj/

10 Ove prevashodno mislim na već pomenute časopise *Ženski pokret*, *Žena danas*, *Žena i svet*, *Jugoslovenska žena*, *Ženski svet*, *Jednakost*, kao i na protofeministički časopis *Žena*.

11 Reč je o časopisima *Javor* (1862–1863; 1874–1893), mostarska *Zora* (1896–1901), *Književni jug* (1918–1919), *Srpski književni glasnik* (1901–1914), *Misao* (1919–1937), *Život i rad* (1928–1941).

12 Do sada su u ovom pravcu sprovedena sistematična istraživanja časopisa *Javor*, *Zora*, prve serije *Srpskog književnog glasnika*, i posebno časopisa *Misao* (cf. Milinković 2014; Milinković 2016).

jugoslovenskoj javnosti oblikovana na stranicama štampe, a zatim se odatle „prelila“ i u književni diskurs. Primeri ova dva žanrovsko-tematska koncepta pokazuju da je tek nakon analize periodike moguće kontekstualizovati i niz literarnih praksi tog vremena, odnosno da se tek svojevrsnom integralnom analizom feminističke javne sfere otključavaju i književna značenja (međuratnog) ženskog stvaralaštva.

Istorija književnosti *ženskom rukom*

Kada je o feminističkim čitanjima književnosti u Srbiji reč, ona su u poslednjih desetak godina intenzivnija, usmerenija i sistematičnija nego što je to ranije bio slučaj. Posebno je osvešćen period prve polovine XX veka, dok je međuratni period prepoznat kao vreme intenzivnije modernizacije i svojevrsne erupcije ženskog stvaralaštva. Pored književnosti prvih decenija XX veka, od zaborava je u velikoj meri otrgnuta i „generacija realistikinja“ (Tomić 2014).

Međutim, prve i (za sada jedine) istorije srpske ženske književnosti došle su „sa strane“, odnosno nisu napisane na srpskom jeziku. Prva ovakva studija jeste knjiga *Voices in the Shadows*. Silija Hoksvort (Celia Hawkesworth), autorka ove knjige, napisala je istoriju srpske ženske književnosti u Srbiji i Bosni i Hercegovini od njenih početaka do savremenog doba, obuhvatajući pritom i usmeno stvaralaštvo. Knjiga je nastala na engleskom jeziku i objavljena na Centralnoevropskom univerzitetu u Budimpešti 2000. godine. Ova studija, tek prošle (2017) godine prevedena na srpski jezik i objavljena u izdavačkoj kući Službeni glasnik,¹³ prevashodno je značajna kao pionirski poduhvat u pisanju istorije ženske književnosti.

Kada je reč o drugoj studiji, govorimo o knjizi poljske slavistkinje Magdalene Koh (Magdalena Koch), *...kad sazremo kao kultura... Stvaralaštvo srpskih spisateljica na početku XX veka (kanon – rod – žanr)*, čiji je fokus na međuratnom periodu. Ova studija ima izuzetan značaj za proučavanje stvaralaštva ključnih autorki međuratnog perioda Jelene Dimitrijević, Milice Janković, Isidore Sekulić i Danice Marković. Analiza tekstova navedenih autorki postavljena je problemski kroz kategorije kanon/rod/žanr.

13 U feminističkim proučavanjima u Srbiji knjiga Silije Hoksvort već je pronašla svoje mesto. Pitanje je u kojoj meri će njeno prevođenje skoro 20 godina nakon što je napisana uticati na njenu recepciju i na recepciju i percepciju ženskog stvaralaštva. Nažalost, nije reč o prerađenom i dopunjenom izdanju koje bi uvažilo rezultate istraživanja od kraja devedesetih godina, kada je knjiga pisana, pa do danas.

Problemska analiza čini centralni deo knjige Magdalene Koh, a pored toga u uvodnim delovima svoje knjige autorka je dala i dijahronijski nacrt srpske književnosti, na koji se odabrane autorke nadovezuju, čime je ocrtala neke od osnovnih linija ženske istorije književnosti. Zbog toga ovu studiju, iako ima fokus na stvaralaštvu četiri književnice i problemski pristup, možemo tumačiti i kao doprinos istoriji književnosti.

Povodom kanona i književne istorije, Magdalena Koh konstatuje isto ono što zaključuje i Karen Ofen povodom opšte političke istorije - glavni književni arbitri u istoriji srpske književnosti su muškarci, te je njihova perspektiva izrazito redukcionistička i sklona kondenzovanju (Koh 2012, 92–97, 119–123). Istorija ženske književnosti praktično u ovim konceptima ne postoji, već se s vremena na vreme pojavi po koja autorka koja je dostojna da bude tumačena zajedno sa autorima (i koja nikako nije feministkinja). Magdalena Koh je pokazala na koji način se, ukoliko uključimo feminističku perspektivu, menjaju sve ostale perspektive. Ona je tumačila dela o kojima do tada nije pisano, ocrtala je opuse književnica koji su u najvećoj meri bili nepoznati srpskoj književnoj historiografiji. Pored toga, autorka je pokazala da ono što je u tekstovima muških tumača predstavljano kao sentimentalno i žensko iskustvo sa negativnim predznakom, u konceptu ideja kanon/rod/žanr postaju suštinska obeležja ženske književnosti, te kako sentimentalno ili žensko postaju oblikotvorne kategorije. Zahvaljući izboru intimističkih žanrova, ali i tema iz oblasti privatnosti, spisateljice su, kako zaključuje Magdalena Koh, počele da „govore o problemima svog pola, predstavši da budu objekti i postavši subjekti književnog diskursa“ (ibid., 143).

Novi stari žanrovi

Pored koncepcija novih žanrova, kakav je pomenuti žanr „ženskog portreta“, jedan od rezultata feminističkog pristupa i ginokritičkih metoda u proučavanju ženske književnosti jeste da su određeni već postojeći/stari žanrovi dobili potpuno novu obradu. Pomenuću ovde tri žanrovska korpusa: 1) ispovedni žanrovi (dnevници, pisma, epistolarni tekstovi), 2) žanr obrazovnog romana i 3) ljubavni roman.

Kada je o ispovednim žanrovima reč, njih je pažljivo i detaljno analizirala upravo Magdalena Koh u pomenutoj knjizi. Njihovo tumačenje u kontekstu performativnih činova roda pokazalo je u kojoj meri su ovakvi tekstovi feministički osvešćeni oblici pisanja. Oni su sa jedne strane predstavljali svojevrsni „genološki pakt“ sa čitaocima i kritikom.

Genološki pakt podrazumeva da su autorke birale tradicionalne književne žanrove koji su bili snažno utemeljeni u evropskoj tradiciji i koji su najviše odgovarali upravo stereotipnom shvatanju književne tradicije koju žene pišu. Odabirom pisama, epistolarnog romana, intimnog dnevnika, epistolarnog putopisa, autobiografski i ispovedno zasnovanih tekstova autorke su obezbedile prepoznavanje od strane čitalaca i kritike, jer su pisale u očekivanim registrima. Sa druge strane, upravo su se ove forme, „na rubu ličnog dokumenta i književne intimistike“ (ibid., 132), ispostavile kao izuzetno pogodan okvir za ispoljavanje novog ženskog ja, kao i za moderne književne postupke kao što su fragmentarnost, introspekcija, nelinearnost, digresivnost, hibridne kompozicione strukture, dekohezivnost teksta. Epistolarni roman, na primer, postaje jedan od konstitutivnih žanrova ženske književnosti. Linija ovog romana se proteže kroz celu prvu polovinu XX veka i pokazuje kako su pisma kao odabrani oblik omogućila ispoljavanje i oblikovanje ženskog iskustva. Epistolarnom ili delimično epistolarnom romanu pribegavaju brojne autorke, od Drage Gavrilović u XIX veku, preko Jelene Dimitrijević na početku XX veka, Milice Janković i Vere Ivanić tokom dvadesetih godina, pa sve do Julke Hlapec Đorđević tridesetih godina XX veka. Ovi žanrovi su upravo zbog fokusa na lično/privatno/intimno omogućili oblikovanje novih junakinja, kao i novu obradu tematskih kompleksa kao što su obrazovanje, odrastanje, ljubavni i seksualni odnosi, generacijski sukobi, bolest, siromaštvo.

Drugi izuzetno značajan žanr, koji se takođe konstituisao kao centralni i koji je često povezan sa epistolarnom formom, jeste *Bildungsroman* ili ženski obrazovni roman ili devojački roman. Kao rodonačelnica ovog žanra prepoznata je Draga Gavrilović sa svojim *Devojačkim romanom*, čiji se naslov uzima i kao ime žanra u određenim tumačenjima. Draga Gavrilović je bila učiteljica i književnica: pisala je pripovetke i romane. Njeno najznačajnije delo je *Devojački roman*, koji je izlazio 1889. godine u nastavcima u časopisu *Javor*.¹⁴ I možda se baš na primeru Drage Gavrilović najbolje vidi šta feminizam donosi tumačenjima književnosti. Autorka koja je u svom vremenu (poslednje decenije XIX veka) objavljivala isključivo u časopisima i koju je mimoišla bilo kakva ozbiljna književno-istorijska sistematizacija, zahvaljujući novijim tumačenjima, postala je jedna od ključnih autorki za koju se danas vezuje sintagma *prva srpska romansijerka*, a njen roman proglašen je ne samo za rodonačelnika žanra, već je i njegov naslov postao žanrovska odrednica: dela ženske književnosti koja tematizuju žensko odrastanje, obrazovanje i

14 Izdanje u formi knjige ovaj tekst dobija tek sto godina kasnije, 1990. godine, u okviru *Sabranih dela* Drage Gavrilović (priredio Vladimir Milankov). Zatim se ovaj tekst još jednom štampa 2007. godine u okviru knjige *Izabranih dela* (priredila Jasmina Ahmetagić).

sazrevanje, to jest prikazuju put (otpora/sukoba) od devojke do zrele žene, nazivaju se „devojačkim romanom“. Ova rodna distinkcija u odnosu na termine „obrazovni roman“ ili *Bildungsroman* je potrebna, jer ukazuje na specifičnosti i razlike ženskog odrastanja u odnosu na muško sazrevanje i stasavanje (uslovi u kojima su devojčice odrastale, porodična ograničenja, kao i zakonska regulativa koja se tiče njihovog obrazovanja, položaja u porodici i društvu, kao i plaćenog rada, posve su drugačiji u odnosu na uslove i regulative vezane za odrastanje, školovanje i zapošljavanje dečaka).¹⁵ Put koji se prešao od ocene Dušana Ivanića¹⁶ povodom romana Drage Gavrilović, da je reč o delu bez veće vrednosti, do zbornika radova i naučnih studija koji donose novu valorizaciju njenog dela,¹⁷ jeste put koji je moguće preći samo uz pomoć feminističkih alata za tumačenje. Zahvaljujući tome, danas možemo da govorimo o nizu ženskih obrazovnih romana koji se nakon romana Drage Gavrilović protežu kroz celu međuratnu epohu, a pišu ih Isidora Sekulić, Milica Janković, Olga Grbić i druge autorke (cf. Milinković 2013a; Svirčev 2015; Milinković 2015; Svirčev 2018b, 173–210). Zaključujući analizu devojačkih romana Isidore Sekulić (*Đakon Bogorodičine crkve*, 1919), Milice Janković (*Pre sreće*, 1919) i Olge Grbić (*Sudbina Vere Petrovićeve*, 1925), Žarka Svirčev konstatuje da je devojački roman u prvoj polovini XX veka postao „reprezentativni romaneskni žanr, snažnog emocionalnog naboja“ (Svirčev 2018b, 74).

Ipak, drugačije čitanje pomenutih romana, ali i drugih tekstova ovog perioda (romana, pripovedaka, poezije) i izdvajanje ideologeme „nove žene“ kao jednog od novih likova koji se u njima može prepoznati, moguće je hermeneutički izdvojiti i teorijski obrazložiti upravo zahvaljujući feministički usmerenim tumačenjima. Ukoliko feministički osveščeno čitamo, pored pomenutih, i romane Milice Janković (*Plava gospođa*, 1928), Vere Ivanić (*Sotto Voce*, 1928), Julke Hlapec Đorđević (*Jedno dopisivanje*, 1932), Marice Vujković (*Vera Novakova*, 1934), Milke Žicine (*Kajin put, Devojka za sve*), Ljubice Radoičić (*Krv se budi, Dana Račić* 1938), ili pripovetke Anđelije Lazarević, Fride Filipović ili Nadežde Tutunović, ili poeziju Danice Marković, Jele Spiridonović Savić i Milice Kostić Selem, dobićemo sasvim drugačiju, bogatiju i policentričnu sliku književne epohe.

15 O ženskom obrazovnom romanu u evropskom kontekstu: cf. Sirković 2006 i Sirković 2011.

16 Dušan Ivanić o Dragi Gavrilović piše u okviru svoje monografije o časopisu *Javor* kao jednoj od saradnica ovog časopisa (cf. Ivanić 1998).

17 Povodom stvaralaštva Drage Gavrilović objavljen je zbornik *Valorizacija razlika* (uredila Svetlana Tomić), a štampano je i nekoliko radova: Živković 2011; Barać 2012; Milinković 2013a; Ugrenović 2013; Svirčev 2014b. O njoj se piše u širim studijama: cf. Tomić 2014; Barać 2015, itd.

Posebno važan doprinos feministički zasnovanih čitanja književnosti jeste promena u percepciji književnih likova, a posebno junakinja. Upravo se preko protagonistkinja unosi novo žensko iskustvo o kome, kako bi to rekla Virdžinija Vulf, u zvaničnim bibliotekama nije ništa napisano, već je „svih proteklih vekova žena ... služila kao ogledalo koje ima čarobnu i divnu moć da dvostruko uveliča mušku figuru koja se u njemu ogleda“ (Vulf 2009, 42), a ako „žena počne da govori istinu, figura u ogledalu će se skvrčiti“ (ibid., 43). Junakinje su takođe glavno mesto identifikacije sa čitateljicama. U tom smislu, autorke su upravo preko junakinja najintenzivnije komunicirale sa svojom (ženskom) čitalačkom publikom.¹⁸ Na primer, jedno od gorućih pitanja međuratnog perioda: vanbračna trudnoća i abortus,¹⁹ kao specifično žensko iskustvo, nije moglo biti preneto drugačije u fikcionalni diskurs nego putem izgradnje junakinja pomoću kojih će se ovo iskustvo tematizovati. Junakinje zbog toga postaju modeli ogledanja i ugledanja, što je posebno važno kada imamo u vidu da je većina ovih tekstova imala i svoju obrazovnu, odnosno emancipatorsku funkciju, te da se obrazovni roman piše i kako bi prikazao obrazovanje, ali i kako bi obrazovao (cf. Majls 2000). Zato ne čudi što su u fokusu feminističkih istraživanja često junakinje i što je koncepcija likova prepoznata kao jedan od ključnih elemenata koji žensku književnost čine i feminističkom; ili kako je povodom istraživanja Nine Bejm (Nina Baym) zaključila Majra Dželen, ova kva analiza „naglašava ulogu devojke u definisanju sopstvene životne situacije, tako da središte priče postaje njen prelazak iz stanja pasivnosti u stanje aktivnog angažmana“ (Dželen 2002, 86).

Pored pomenutog devojačkog romana, značajnu ulogu u premeštanju iz stanja pasivnosti u stanje aktivnosti, to jest izmeštanju ženskog iskustva iz subordinisane pozicije u dominantnu, imaju ljubavni romani koji upravo u svoje naratološko središte smeštaju junakinje, obično mlade žene tek spremne da zakorače u život. Bilo da je reč o feministički osvešćenim poetikama ljubavnih romana koji nastoje da prevrednuju postojeće društvene uzuse ili je pak reč o popularnom ljubavnom romanu koji najčešće podržava postojeće tradicionalno-patrijarhalne modele, uloga ovih tekstova je subverzivna. Ova (ne)intencionalna subverzivnost ogleda se upravo u postavljanju ženskog životnog, pa

18 Pomenuta identifikacija i uloga čitateljeke teorijski je obrazložena u kulturalnim studijama u okviru teorije ženskih žanrova (cf. Bransdon 2009).

19 U kojoj meri je ovo bila u javnosti prisutna tema svedoče i reči Julke Hlapec Đorđević: „Novine donose svakodnevno vesti o samoubistvima mladih žena, o čedomorstvu, o smrtnim pobačajima. ... Tužna je i gnusna istorija vanbračne dece. Ne služi na čast čovečanstvu mučeništvo vanbračne majke“ (Hlapec Đorđević 1930).

zatim i čitalačkog iskustva,²⁰ kao primarnog: žena je iz pozicije drugog i pasivnog dovedena u poziciju subjekta (Lukić 1995). Pripovetke i romani ljubavne tematike kvantitativno čine značajan korpus dela ženske književnosti. Polje ljubavi, kao i sa njim skopčano polje braka i porodičnih relacija, predstavlja jedan od centralnih tematskih okvira ženske književnosti jer je u tom segmentu identitetska uslovljenost „ženskog“ života, odnosno podređenost društvenim uzusima i propisanost i uslovljenost ponašanja, bila izuzetno snažna. Zahvaljujući pisanju o ljubavnim temama, autorke su obradile teme ženskog fizičkog i psihološko-emosivnog sazrevanja, abortusa, prevare u braku, probleme ljubavnog izbora, bilo što se izbora muškarca tiče, bilo odluke da žena ne želi da se uda, lezbejske ljubavi, kao i druge teme koje se obično percipiraju kao ženske: porodica, materinstvo, deca, ali i opšte društvene teme kao što su siromaštvo, bolest, nasilje i slično. Često skopčani elementi obrazovnog i ljubavnog romana, ili šire obrazovnih i ljubavnih tema i motiva, sinergetski konstruišu drugačiju žensku sliku sveta i ženskih privatnih istorija.

Kada je reč o (privatnim) ženskim istorijama, Ilejn Šouvolter tvrdi da je redukcionizam u predstavljanju ženske istorije književnosti doveo do toga da je istorija žena zamagljena i nedovoljno vidljiva: „učinjani su nevidljivim svakodnevni život, fizičko iskustvo, lične strategije i konflikti običnih žena“ (Šouvolter 1996, online). Povezivanje ženske književnosti i svakodnevnog iskustva, to jest povezivanje istorije književnosti sa istorijom svakodnevnog života i istorijom privatnosti, izuzetno je značajan uvid. Pošto su žene stvarale svoju potkulturu u širem kontekstu, neophodno je žensku književnost kao jedan od najrepresentativnijih i najznačajnih vidova ove potkulture sagledati unutar okruženja u kome je nastajala, pa je zbog toga istraživanje ženske književnosti povezano sa istorijom žena, kao i sa istraživanjima ženske kulture uopšte.²¹ Kako se većina novijih istraživanja ženske književnosti jednim svojim delom bazira i na rekonstrukciji ženskih privatnih istorija, ona su interdisciplinarno povezana sa drugim sferama istraživanja, npr. u oblasti istorije, sociologije, politike, ekonomije itd.

20 Čitanje ljubavnih romana je prepoznato kao deo ženske kulture / kulture žena (cf. Radway 1984; Bransdon 2009).

21 Detaljnije o ovome pisala sam u Milinković 2016.

Umesto zaključka: pogled na (književni) kanon

Pitanje kanona u proučavanju književnosti izuzetno je važno i kompleksno. Sva pomenuta istraživanja idu u pravcu intervencija u kanon i njegove revizije. Kako je kanon srpske književnosti okoštala forma, koja je zatvorena čak i za druge trenutno izvankanonske muške pojave, pitanje je da li uopšte treba nastojati da se interveniše u smeru njegovog proširivanja ili treba stvarati novi paralelni kanon. I na kraju, da li uopšte treba razmišljati u kategorijama kakva je kategorija kanona ili je dovoljno sprovođiti suverena, argumentovana i inovativna istraživanja zahvaljujući kojima će se ženska književnost naći na boljem mestu od trenutnog. Ova pitanja se svakako ne odnose na pedagoški kanon za koji smatram da se mora „menjati“ zbog uticaja koji ima na obrazovne programe – od osnovnoškolskih do fakultetskih. Promene u pedagoškom kanonu bi trebalo da se usmere i na njegovu jednoznačnu, monolitnu i dominantnu svestosavsku liniju i na maskulinističko-patrijarhalne parametre na kojima izbor tekstova u kurikulumima počiva, a što predstavlja klasičan redukcionizam u književnosti i njenu ideologizaciju, pa time i ideologizaciju nastavnih programa. Kada je o književnoistorijskom kanonu reč, čini se da pregnuća koja istraživačice srpske književnosti sprovede, idu u pravcu stvaranja paralelnog kanona pomoću suverenih i utemeljenih istraživanja. Međutim, ova pregnuća idu i u pravcu stvaranja ne samo pobunjene čitateljke, već i „čitateljke koja odoleva“, a o kojoj je govorila Džudit Feterli (Judith Fetterley). Dakle, nije isključivo nužno pronalaziti dela ženske književnosti ili iznova čitati već „opisane“ ženske knjige iz novih uglova i sa novim uvidima, već je podjednako značajno klasična dela i muške autore tumačiti iz feminističke perspektive.²² Neophodna je, dakle, načelna feminizacija čitanja književnosti,²³ odnosno kako to govoreći o knjizi En Daglas (Ann Douglas) *Feminizacija američke kulture* zaključuje Majra Dželen, a povodom klasika američke književnosti (Marka Tvena): kritičari su se do sada uglavnom usredsređivali na Haklberija Fina, a farove treba okrenuti ka tetki Poli (Dželen 2002, 86).

22 Ovakva istraživanja iz pozicija rodne studije sprovodi, na primer, Marija Grujić na primeru klasika srpske književnosti Bore Stankovića (Grujić 2015).

23 Možda je do sada najradikalniji (ali i najhrabriji) primer ovakvog čitanja zasnovanog na feminističkim heurističkim alatima ponudila upravo Žarka Svirčev svojom studijom *Avangardistkinje, ogledi o srpskoj (ženskoj) avangardnoj književnosti*, kojom destabilizuje uobičajenu sliku srpske avangarde kao „najmuškije“ od svih „muških“ poetičkih formacija (Svirčev 2018).

Literatura

- Barać, Stanislava. 2012. „Rađanje feminističke kontrajavnosti u *Devojačkom romanu* Drage Gavrilović.“ *Knjiženstvo* 2. <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=42>
- Barać, Stanislava. 2013. „Nova žena kao medijski konstrukt i književni lik: stvaranje feminističkog mita.“ *Književna istorija* 45(151): 733–754. <http://knjizevnaistorija.rs/editions/151Barac.pdf>
- Barać, Stanislava. 2015. *Feministička (kontra)javnost. Žanr ženskog portreta u srpskoj periodici 1920–1941*. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Božinović, Neda. 1996. *Žensko pitanje u Srbiji: u XIX i XX veku*. Beograd: Feministička 94. i Žene u crnom.
- Bransdon, Charlotte. 2006. „Pedagogije ženskog: feminističko podučavanje i ženski žanrovi.“ U *Politika teorije*, uredio Dean Duda, 157–180. Zagreb: Disput.
- Bužinjska, Ana, i Mihal Pavel Markovski. 2009. *Književne teorije XX veka*. Beograd: Službeni glasnik.
- Dojčinović Nešić, Biljana. 1993. *Ginokritika: rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene*. Beograd: Književno društvo „Sveti Sava“.
- Dojčinović, Biljana, i Ana Kolarić. 2017. „Ka drugačijem znanju: baza podataka *Knjiženstvo* i digitalizacija materijala.“ *Književna istorija* 49(163): 195–211.
- Dželen, Majra. 2002. „Arhimed i paradoks feminističke kritike.“ *Genero: časopis za feminističku teoriju* 1: 73–96.
- Grujić, Marija. 2015. *Rod i kultura fragmentarnosti: Nečista krv i Gazda Mladen Borisa Stankovića*. Beograd: Institut za književnost i umetnost
- Hlapec Đorđević, Julka. 1930. *Sudbina žene. Kriza seksualne etike*. Ljubljana: Delniška tiskarna.
- Hawkesworth, Celia. 2000. *Voices in the Shadows: Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*. Budapest: CEU Press.
- Hoksvort, Silija. 2017. *Glasovi u senci: žene i književnost u Srbiji i Bosni*. Beograd: Službeni glasnik.
- Ivanić, Dušan. 1988. *Zabavno-naučna periodika srpskog realizma*. Novi Sad, Beograd: Matica srpska, Institut za književnost i umetnost.
- Koh, Magdalena. 2012. *...kada sazremo kao kultura... Stvaralaštvo srpskih spisateljica na početku XX veka (kanon – žanr – rod)*. Beograd: Službeni glasnik.
- Koh, Magdalena. 2015. „Majstorice mišljenja. Srpski feministički esej u međuratnom periodu.“ *Književna istorija* 47(157): 209–232. http://knjizevnaistorija.rs/editions/157/1_koh.pdf

- Kolarić, Ana. 2017. *Rod, modernost i emancipacija: uredničke politike u časopisima „Žena“ (1911–1914) i „The Freewoman“ (1911–1912)*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Kolontaj, Aleksandra. 1922. *Nova žena*. Beograd: R. M. Vesnić.
- Kolontaj, Aleksandra. 1934. *Slobodna ljubav*. Zagreb: Knjižara M. Kelovića.
- Lukić, Jasmina. 1995. „Ljubić kao arhetipski žanr, proza Dubravke Ugrešić.“ *Ženske studije* 2/3: 213–227.
- Majls, Dejvid H. 2000. „Pikarov put do ispovedaonice. Kako se menjao junak nemačkog obrazovnog romana.“ *Reč* 60/5: 399–416. <http://fabrikaknjiga.co.rs/rec/60/399.pdf>
- Milinković, Jelena. 2013a. „Devojčaki roman kao *Bildungsroman*.“ *Književna istorija* 45(149): 75–94. <http://knjizevnaistorija.rs/editions/149Milinkovic.pdf>
- Milinković, Jelena. 2013b. „Knjiženstvo: baza podataka kao novi žanr.“ U *Književnost i multikulturalnost (Kulture u dijalogu; knj. 2)*, uredile Aleksandra Vraneš i Ljiljana Marković, 39–52. Beograd: Filološki fakultet.
- Milinković, Jelena. 2014. „Ženska književnost u prvoj seriji Srpskog književnog glasnika: bibliografska perspektiva.“ U *Značaj bibliografije periodike za istraživanje književnosti i kulture*, uredile Ana Ćosić Vukić i Vesna Matović, 83–106. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Milinković, Jelena. 2015. „Da li je popularno progresivno.“ U *Nova realnost iz sopstvene sobe*, uredile Biljana Dojčinović, Jelena Milinković, i Milena Rodić, 67–88. Beograd, Veliko Gradište: Univerzitetska biblioteka Svetozar Marković, Narodna biblioteka Vuk Karadžić.
- Milinković, Jelena. 2016. „Ženska književnost u časopisu *Misao* (1919–1937).“ Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu.
- Moi, Toril. 1989. „Feminist, Female, Feminine.“ In *The Feminist Reader: Essays in Gender and the Politics of Literary Criticism*, edited by Catherine Belsey and Jan Moore, 117–132. New York: Basil Blackwell.
- Ofen, Karen. 2015. *Evropski feminizmi 1700–1950*. Beograd: Evoluta.
- Paterson, Martha H. 2008. *The American New Woman Revisited. A Reader 1894–1930*. New Brunswick and London: Rutgers Univeristy Press.
- Radway, Janice A. 1984. *Reading the Romance: Women, Patriarchy and Popular literature*. Chapel Hill [etc.]: University of North Carolina Press.
- Robinson, Lilijan. 2002. „Izdaja našeg teksta: feministički izazovi književnom kano­nu.“ *Genero: časopis za feminističku teoriju* 1: 93–107.
- Sirković, Nina. 2006. „Orlando, biografija Virdžinije Vulf kao parodija obrazovnog romana.“ Magistarska teza, Univerzitet u Beogradu.
- Sirković, Nina. 2011. „Ženski glasovi u romanu: razvoj junakinje *Bildungsromana*.“

Knjiženstvo 1. <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=12>

Stefanović, Svetlana. 2000. „Žensko pitanje u beogradskoj štampi i periodici 1918–1941.“ Magistarska teza, Univerzitet u Beogradu.

Svirčev, Žarka. 2014a. „Poetski erotopis Drage Dejanović.“ *Knjiženstvo* 4. <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=125>.

Svirčev, Žarka. 2014b. „Ženski Kihot u prozi Drage Gavrilović.“ U *Konteksti: zbornik radova*, uredili Ivana Živančević Sekeruš, Kristina Ivšić, Maja Bjelica, Ana Halas, Nevena Jevtić, Milica Pasula, Laslo Patoč, Boris Stojkovski, Jelena Kleut, Stefan Ninković, Veljko Jovanović, Dragan Žuljević, Ivana Janjić, Aleksej Kišjuhas, Jelena Redli, Danka Urošević, Ivana Miljak, i Igor Lekić, 569–581. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Svirčev, Žarka. 2015. „Avangardni devojački roman: *Pre sreće* Milice Janković i *Đakon Bogorodičine crkve* Isidore Sekulić.“ U *Nova realnost iz sopstvene sobe*, uredile Biljana Dojčinović, Jelena Milinković i Milena Rodić, 151–174. Beograd, Veliko Gradište: Univerzitetska biblioteka Svetozar Marković, Narodna biblioteka Vuk Karadžić.

Svirčev, Žarka. 2018a. *Portret prethodnice: Draga Dejanović*. Bečej: Gradsko pozorište.

Svirčev, Žarka. 2018b. *Avangardistkinje*. Beograd, Šabac: Institut za književnost i umetnost, Fondacija Stanislav Vinaver.

Šouvolter, Ilejn. 1996. „Ženska tradicija.“ *Ženske studije: časopis za feminističku teoriju* 5/6: 86–111. <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-5-6/236-zenska-tradicija>

Tomić, Svetlana. 2014. *Realizam i stvarnost: nova tumačenja proze srpskog realizma iz rodne perspektive*. Beograd: Alfa univerzitet, Fakultet za strane jezike.

Ugrenović, Aleksandra. 2013. „Devojački roman Draginje Drage Gavrilović u svetu feminističkih nazora Nikolaja G. Černiševskog.“ U *Humanizacija univerziteta*, uredila Bojana Dimitrijević, 625–636. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu.

Vulf, Virdžinija. 2009. *Sopstvena soba*. Beograd: Plavi jahač.

Živković, Ana. 2011. „Devojački roman Drage Gavrilović: prvi ženski roman u srpskoj književnosti.“ U *Srpski jezik, književnost, umetnost, knj.* 2, *Žene: rod, identitet, književnost*, uredio Dragan Bošković, 293–311. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet.

Onlajn izvori:

Knjiženstvo. 2011. *Knjiženstvo: teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine*. Beograd: Univerzitet u Beogradu. <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr-lat>

Jelena Milinković

INSTITUTE FOR LITERATURE AND ARTS, BELGRADE

Feminist Research and the Reading of Literature

Abstract: This consideration of the relationship between feminism and literature starts with several questions: How does feminism change the course and understanding of literary history? How does feminism influence the interpretation of literature and does it extend its methodology? Are historical processes related to the so-called female question, connected with the ways of interpretation of themes, motives or characters in literary works? How should literary genres be interpreted with the help of feminist knowledge? Does feminism reveal women's texts as palimpsestic texts? The feminist movement in Serbia/Yugoslavia was formed in several parallel spheres during the first half of the twentieth century. Literary practice was singled out as an important field for the manifestation, formulation and presentation of feminist ideas, and as an important sphere of struggle for women's rights, whether it involved writing literary texts, the development of feminist criticism, or editing and actions of feminist periodicals. Contemporary literature researches encouraged by this cross-section and based on feminist ideas, are changing and expanding knowledge about women's literary history. These researches also change knowledge about the history of Serbian literature as a whole and re-examine the processes of the (de)canonization and (re)valorisation, (re)actualisation and marginalisation of different? poetics and literary? works. This paper indicates possible ways in which feminist readings change the ways literature is read. It underlines connections between feminism, gynocritical analysis, periodical studies and digital humanities. This is shown using the examples of writing the history of literature, genre interpretations, thematic analysis and character analysis. The aim of this paper is not to list all the feminist achievements of contemporary literature theory in Serbia, but to show, using several examples, the results of this research today, as well as to illustrate the contribution of such analysis to the revision of the literary field.

Keywords: feminism, literature, gynocritics, periodical studies, history of literature

Ana Stolić

ISTORIJSKI INSTITUT BEOGRAD

Ženska i rodna istorija i feministička teorija: pretpostavke za bavljenje istorijom feminizma u Srbiji (Jugoslaviji) do II svetskog rata¹

Apstrakt: Posmatrano iz današnje perspektive bavljenje ženskom/rodnom istorijom i istorijom feminizma u Srbiji i Jugoslaviji u XIX i prvoj polovini XX veka svakako pretpostavlja da se neka od glavnih istraživačkih pitanja problematizuju u ključu feminističkih teorija. U radu se najpre razmatraju najvažniji izazovi i kontradikcije u debati koju su vodile Amerikanke Džoan Skot i Karen Ofen, dve najuticajnije teoretičarke među istoričarkama evropske ženske i rodne istorije, čija su stanovišta i analize izvršile ogroman uticaj na disciplinu u Evropi i svetu. Posebno je istaknuto njihovo potpuno različito viđenje savremenog značenja (i značaja) kategorije rod (*gender*) za istraživanja i analizu u ženskoj istoriji i istoriji feminizma. Na drugoj strani, razmatra se i pozicija ženske i rodne istorije u postkomunističkim zemljama istočne i jugoistočne Evrope, odnosno bivše Jugoslavije. Dileme u vezi s izborom pristupa analizi istorije feminizma na ovim prostorima vezuju se za socijalističko/komunističko nasleđe historiografije uopšte, a odnose se na bazična stanovišta feminističkih teorija u pogledu imenovanja pojava u prošlosti (npr. žensko pitanje, ženski pokret, feminizam, patrijarhat, materinstvo/maternalizam); na tumačenja uloge koncepta *razlike* u artikulaciji emancipatorskih, feminističkih, kao i antifeminističkih pozicija u prošlosti; na teorijska razmatranja odnosa centra i periferije (u ovom slučaju odnosa između anglosaksonskog modela feminizma koji je dugo smatran za aksiom i osobenosti raznih „nacionalnih“ feminizama); kao i na pitanje kritičkog stava prema nedovoljnoj teorijskoj perspektivi većine radova iz ženske istorije na ovim prostorima.

Ključne reči: ženska istorija, rodna istorija, istorija feminizma, Srbija, Jugoslavija, prva polovina XX veka

1 Rad je nastao u okviru projekta *Od univerzalnih carstava ka nacionalnim državama. Društvene i političke promene u Srbiji i na Balkanu*, br. 177030, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Preispitujući analitičke potencijale kategorije rod (*gender*) u istraživanju i interpretaciji prošlosti, Džoan Skot (Joan W. Scott), jedna od najpoznatijih teoretičarki ženske i rodne istorije, zaključila je pomalo rezignirano da je rod na početku ovog milenijuma izgubio svoju oštricu da provocira i da posredstvom drugačije interpretacije prošlosti destabilizuje sadašnjost i patrijarhalne institucije, kao i načine mišljenja koji su legitimizovani kao „prirodni“ (Scott 2001, 22–23). Umesto toga, kategorije roda i rodne istorije su postale sinonimi za esencijalizovanu istoriju žena, istoriju feminizma i *status quo* u etabliranim akademskim strukturama, pre svega u Sjedinjenim Američkim Državama i nekim zemljama zapadne Evrope (Scott 2004, 18–19). Skot dalje iznosi i svoja strahovanja da će radikalni potencijal ženske istorije biti izgubljen bez kritičkog odnosa prema bazičnim pretpostavkama discipline (na primer, da je delovanje u prošlosti nešto inhrentno volji pojedinaca, o zanemarivanju značenja jezika u konstrukciji subjekta i njihovih identiteta, o nedostatku refleksije o implicitnoj interpretativnoj snazi istorijskog narativa) (ibid., 14). Zato je zaključila da je interdisciplinarnost bila i treba da ostane glavno obeležje feminističke analize, a to pre svega podrazumeva potragu za teorijama koje mogu da obezbede alternativne puteve posmatranja i znanja:

„Korišćenje teorija (marksizam, psihoanaliza, liberalizam, strukturalizam, poststrukturalizam) omogućilo je formulisanje onoga što možemo da nazovemo feminističkom teorijom pomoću koje smo prevazilazili disciplinarne barijere, pronalazeći zajednički jezik uprkos našim različitim akademskim formacijama. Premda mnogi istoričari/ke ženske istorije pod uticajem kolega iz svoje discipline smatraju da su teorija i istorija inkompatibilne, upravo je teorija bila ta koja je omogućila kritičko razmatranje postavke o pojedinačnom subjektu znanja (istoričaru/istoričarki) i uverenja da su određene teme istorijske analize istraživački važnije od nekih drugih“ (ibid., 24).

Osim toga, istakla je da su mnogi zajednički, interdisciplinarni aksiomi feminističke istorijske analize *de facto* rezultat teorijskih uvida u načine konstruisanja razlike: pojedinačni, a ni kolektivni identiteti ne postoje jedni bez drugih, niti postoji uključivanje u njih bez isključivanja, kao što ne postoji ni univerzalni identitet bez isključivanja pojedinačnih; nema neutralnosti koja ne privileguje jedan interesni pogled na stvari. Moć je uvek pitanje artikulacije tih odnosa. Prihvatanjem tih analitičkih polazišta, ovi aksiomi su postali osnova daljeg i dalekosežnog kritičkog razmatranja prošlosti (ibid., 24).

Na drugoj strani, Karen Ofen (Karen Offen), takođe američka istoričarka koja je svoj

veliki opus teorijskih razmatranja i istraživanja prošlosti feminizma zaokružila maestralnom monografijom *Evropski feminizmi 1700-1950. Politička istorija* iznosi specifične stavove u pogledu svrsishodnosti i korisnosti sve razgranatijih pravaca u okviru feminističkih teorija. Ona ističe da početkom novog milenijuma znanje o feminizmu za mnoge, posebno u Americi, podrazumeva samo „feminističku teoriju“ ili feminističku praksu, iako se ono što se „smatra“ „znanjem“ ili „teorijom“ stalno preispituje, a njihovo mesto u istoriji se i dalje potcenjuje. U uvodu knjige je zato navela:

„Možda je sada trenutak da priznam šta me je navelo da istražujem ovu temu. Umorna sam od istorijskih razmatranja koja ljude posmatraju kao ‘teren za analizu’, koja individualne i grupne pokušaje ljudi razapinju poput leptira, kako bi ih lakše mogla podvrgnuti ‘naučnom’ istraživanju i izložiti iskrivljenim sočivima teoretičara i različitim kritičkim stanovištima. Smatram da je ova praksa dehumanizujuća i da se ne sme dopuštati. Ljudski životi i njihovi napori da promene uslove u kojima žive, u okviru određenog političkog i kulturnog konteksta, imaju integritet koji se mora poštovati, naročito među feminističkim naučnicama. Sebe smatram feministkinjom. Odgajila sam dve ćerke, vodila domaćinstvo... Uz sve poštovanje utopijskih snova i naivnih idealista koji su se žustro borili za svet ‘bez roda’, ne vidim da će se to dogoditi i da je to čak potrebno... Rod se ne tiče samo performansa, kako bi rekla Džudit Batler, iako performans svakako nije zanemarljiv faktor“ (Ofen 2016, 37).

Navedeni stavovi predstavljaju samo jedan aspekt decenijske polemike i diskusija koje su dve istoričarke vodile o svim važnijim kontroverznim teorijskim pitanjima istorije, ženske istorije i istorije feminizma. Rasprava je delom bila rezultat različitih orijentacija u feminističkom pokretu sedamdesetih godina prošlog veka. Obe su pripadale ovoj generaciji politički angažovanih žena i bavile su se (i bave se) istraživanjima evropske istorije iz američke perspektive, i obe su izvršile snažan uticaj na razvoj ženske i rodne istorije posebno u onim delovima Evrope i sveta u kojima se disciplina razvijala krajem devedesetih godina prošlog i u prvoj deceniji ovog veka. Ključna razmimoilaženja među njima na teorijskom planu mogu se ukratko objasniti na primeru nekoliko tema: kontinuitet i promena u istoriji, odnosno pitanje analitičkog potencijala diskursa u istorijskom istraživanju (Offen 1997, 105–133); nestabilni identiteti i konstrukcija subjekta (gde je Skot bliža Džudit Batler), sledstveno tome – pitanje upotrebljivosti i budućnosti kategorije roda (*gender*). Čini se da je ovo poslednje bilo posebno podsticajno i značajno za raspravu jer rod, kako je i sama Džoan Skot navodi, i dalje ima

važnost u mnogim delovima sveta i u onim jezičkim područjima u kojima ne postoji adekvatan prevod te reči (Scott 2001, 37). Strah i sumnja u pogledu budućnosti kategorije roda podstakao je sve veći upliv nekada sociobiologije, a potom evolucione psihologije i biološkog determinizma, usled čega je ona govorila o postojanju *bioistorije* (ibid., 21). Posmatrajući disciplinu iznutra, razvila je posebnu liniju argumentacije o tome da se kategorija roda svela na jedan aspekt ordinarne upotrebe, rutinski ekvivalent za žene kao žene, za razliku među polovima, za sam pol. Tek se ponekad rod koristi da bi se preispitivao društveni poredak nametnut ženama i muškarcima, a samo retko da bi se preispitalo „znanje“ koje organizuje našu percepciju „prirode“ (Scott 1999, xii). Jednostavno, rod je postao pogodan eufemizam za pol, a samim tim i esencijalizovani objekat istorijske analize, jer ako je rod – nepromenjiva činjenica polne razlike – univerzalan, onda se postavlja pitanje šta drugo osim biologije može da objasni njegovu univerzalnost (Scott 2001, 21–24). Zbog svega toga, ona je bila sklona da odustane od kategorije roda i da traga za novim teorijskim okvirom koji će dati novi analitički podsticaj feminističkim analizama prošlosti.

Nasuprot ovakvom stanovištu, Karen Ofen je zagovornica preispitivanja mnogih kontinuiteta za koje je smatrala da su nastali pod uticajem Škole Anala i Brodelovog koncepta „dugog trajanja“, poststrukturalizma i postmodernizma. Kritikovala je oslanjanje na diskurzivne analize određenih rodnih politika iz kojih su najčešće isključeni ljudi, pojedinci i promene u ime „strukturalnih“ kontinuiteta. To je dovelo do lutanja u pogledu svrstavanja istorije žena u kulturnu, društvenu ili neki treću istoriju. Kritikovala je i prednost koja je u okviru društvene istorije data pojmu klase, odnosno marksistički definisanoj kategoriji rada, kao jednom od tri ključna činioca, pored roda i rase, za uspostavljanje moći u društvu (Offen 1990, 356). Ipak, najviše pažnje je posvetila teorijskoj analizi istorijski zasnovanog definisanja pojma feminizam (Offen 1988, 119–157), ostajući na čvrstim pozicijama kada je reč o značaju kategorije roda. Prema njenom mišljenju, rod nije samo *korisna* analitička kategorija, kako je to formulisala Skot u svom čuvenom eseju iz osamdesetih godina prošlog veka, već je reč o *primarnoj* analitičkoj alatki u procesu istraživanja istorije žena i feminizma (Offen 2011, 2). Istorija feminizma ne pripada ni društvenoj, ni kulturnoj istoriji: društvo i kultura su stvar politike. U tom duhu ona zaključuje da je istorija feminizma „rodni narativ političke istorije“ (Offen 1988, 2).

Na praktičnom planu historiografije, razlike između Džoan Skot i Karen Ofen ispoljile su se u potpuno različitim uvidima i tumačenjima značenja pojedinih fenomena u

evropskoj istoriji. To se pre svega odnosi na mesto i ulogu prosvetiteljske misli i Francuske revolucije (1789) na istoriju žena i feminizma. Skot je ove fenomene posmatrala kroz artikulaciju pojmova građanstva, građanina-individue, ocenivši da je u drugoj polovini XVIII veka dostignut vrhunac u formulisanju paradoksa (ko jeste a ko nije građanin i zbog čega) koji će obeležiti moderno doba, modernu demokratiju i politiku do danas (Scott 1996, 1–19). Karen Ofen je razvila drugačiju argumentaciju. Označivši rasprave iz epohe prosvetiteljstva kao „mrestilišta“ ideja, kada su formulisane najraznovrsnije argumentacije u pogledu uspostavljanja „prirodnih“ i društvenih hijerarhija u svojevrsnom „ratu znanja“ koji je eksplodirao u štampi i publicistici, Ofen je ocenila da je feminističko odbacivanje ove epohe kao nečeg sudbonosno negativnog potpuno pogrešno.

„Nijednog trenutka nisam poverovala, uz dužno poštovanje prema Džozan Skot, da su ljudi bili upleteni u paradokse ili da, uz poštovanje drugih autorki i autora, feminizam jeste ili treba da bude pokret koji osporava sve nepravde. On je u stvari teorija i praksa koja osporava jednu nepravdu. Njime se, pre svega, osporava muška hegemonija, njime se stiče pravda za žene, bez obzira na njihove druge odlike – nacionalnost, religiju, klasu, etničku pripadnost itd. Nije poenta izjednačiti žene s muškarcima, pre je reč o jačanju žena tako da bez opterećenja shvate svoje mogućnosti“ (Ofen 2016, 39).

Obrazlažući svoje stavove o esencijalizaciji roda i o tome da je rodna istorija postala sinonim za istoriju feminizma, Skot je 2011. godine objavila i rad *The Fantasy of Feminist History*. U njemu je formulisala ključna pitanja o budućnosti ženske istorije, ženskih studija i feminizma. Neka od njih su: da li je ženska istorija transformisala disciplinu ili je jednostavno apsorbovana u nju; treba li biti zadovoljan postignutim i onda reprodukovati ono što je već postignuto, ili treba biti spreman za nove izazove koji mogu da uzdrmaju naše „vlasničke“ pozicije; najzad, da li ženska istorija ima budućnost ili je i ona već istorija (Scott 2011, 25).

Cilj ovog dužeg osvrta na polemiku između dve uticajne američke istoričarke jeste ukazivanje na bazične teorijske kontradikcije u istraživanju, analizi i interpretacijama evropske ženske istorije i istorije feminizma. Reč je o razmimoilaženjima koja su obeležila *istoriju* discipline u poslednje tri decenije, ali su i podstakla kritička preispitivanja iz evropske (zapadne, istočne, jugoistočne itd.) i vanevropskih postkolonijalnih perspektiva. Evidentni su, međutim, ogromni teorijski i metodološki uticaji koje je anglo-ame-

rička ženska i rodna istorija imala na istoričarke širom Evrope i sveta (Paletschek and Pietrow-Enker 2004, 9). U suštini, one su obeležile epohu, podsticale ili obeshrabrivale istoričarke da se upuste u feministička teorijska razmatranja i da na njima zasnivaju svoje analize. Distinkcija između ženske i rodne istorije se još uvek koristi ne samo zbog toga što je u mnogim radovima rod (*gender*) sastavni deo naslova ili analitičkog pristupa, već zbog toga što se prva i dalje bavi esencijalizovanom istorijom žena kao žena, dok druga koristi analitičke pretpostavke roda, a pre svega koncept *razlike* i *razlike unutar razlike* da bi se rekonstruisali putevi izgradnje političke, ekonomske i društvene moći, nacionalnih projekata, strategija ženskog organizovanja, ženskih pokreta, kao i koristi sticanih na temelju *razlike*.

Ovde je neophodno pomenuti argumentaciju koju je razvila Karen Ofen (Offen 1988, 119–157) o dva tipa feminističke tradicije, *odnosne (relational)* i *individualističke (individual)*. Ofen je istakla da je ova razlika zasnovana na različitim putevima mišljenja o muškarcima i ženama i njihovom mestu u različitim društvima u prošlosti. Ona *odnosnu* liniju argumentacije u ime žena vidi kao dominantnu u zapadnom svetu do XX veka, jer je zasnovana na zahtevima za emancipaciju žena kao žena, odnosno na njihovim posebnim ulogama (majki, vaspitačica dece, čuvarke tradicije i kulture, doma) u svakom društvu. Nasuprot tome, *individualistička* tradicija, koja takođe ima duboke korene u evropskoj misli, vezuje se za angloamerički feminizam u kome se ističu ljudska prava pojedinca/ke u ime njihove lične nezavisnosti u svim aspektima života. Teza da *odnosna (relational)* feministička argumentacija preovladava u većini evropskih nacionalnih feminizama, dok je *individualistička* svojstvena britanskoj i američkoj feminističkoj misli, izazvala je polemike među evropskim i američkim istoričarkama već devedesetih godina (Dubois 1989, 195–197). Rasprave u vezi s mestom, koje su koncepti *jednakosti* i *razlike* imali u prošlosti u anglo-američkoj i evropskoj feminističkoj misli, posebno su bile žive i burne u prvoj deceniji ovog veka zbog sve veće naučne produkcije u Evropi izvan anglo-američkog kulturnog kruga (Bosch 2004, 70).

Sve brojnija istraživanja ženske i rodne istorije iz različitih delova Evrope početkom ovog veka ukazala su na raznovrsnost nacionalnih političkih, društvenih i kulturnih konteksta u prošlosti u okviru kojih su konstruisani rodni odnosi i feminističke tradicije (Paletschek and Pietrow-Enker 2004, 3–10). Osim toga, pokazalo se da razlike u savremenim obrazovnim praksama utiču i na različite historiografske pozicije u istraživanjima ženske istorije u nacionalnim i državnim okvirima (ibid., 9). Sve ovo odredilo je (i određuje) nivo njene zastupljenosti u akademskim programima i institucijama i

naučnu produkciju, kao i razmere uspeha u kritici etablirane historiografije. U poslednje dve decenije u evropskoj ženskoj i rodnoj istoriji koja je nastajala izvan prostora označenog kao „zapad“, počela su preispitivanja dvostrukosti evropskog konteksta u pristupu istraživanjima: s jedne strane svedočimo da ideja o zajedničkoj evropskoj perspektivi kao polaznoj tački u istraživanjima prošlosti žena i istorije feminizma (najuočljivije u draftovima konferencija, uvodnicima zbornika radova) zauzima visoko vrednovanu poziciju; dok se uporedo, na drugoj strani, brižljivo neguju geografske, političke, kulturne i, pre svega, mentalne podele na zapad, istok, jugoistok Evrope.

O tome, između ostalog, svedoče i nastojanja da se formulišu zajedničke tačke za evropske komparativne ženske i rodne istorije koje bi, na primer, omogućile uključivanje „divergentnih strategija južne ili istočne Evrope“ na početku ovog milenijuma (Bosch 2004, 54). Ovaj istovremeni univerzalizam i razvrstavanje podsećaju, kako je navela švedska istoričarka Majneke Boš (Mineke Bosch), na retoriku liderki Međunarodne alijanse za pravo glasa žena (IWSA) u deceniji pred Prvi svetski rat. One su istrajavale na pozicijama o esencijalizovanoj prirodi žene i shodno tome konstrukciji internacionalnog zajedničkog kišobrana za interese svih žena sveta, ali su u praksi vodile teške bitke da bi prevazišle uzajamne nacionalne i političke razlike (ibid., 53). Pretpostavke o postojanju zajedničkih praksi i traganja za zajedničkim tačkama u okviru bavljenja ženskom istorijom u svim evropskim zemljama ona vidi kao metodološki nužne za stvaranje upotrebljive komparativne istorije, ali preteranim smatra očekivanja o pronalaženju zajedničkog kišobrana pod koji bi stale nacionalne ženske i rodne istorije. Zato smatra da iz bilo koje nacionalne perspektive „evropsko iskustvo“ zvuči kao nešto skoro metafizičko i po svojoj definiciji višeznačno (ibid., 54)

Ovim pitanjima bila je posvećena i debata pod nazivom *Prošlost i sadašnjost evropske ženske i rodne istorije* u časopisu *Journal of Women's History* 2013. godine (Soland and Maynes 2013, 288–308).² Razmatrane su sledeće teme: značenje kategorije „Evropa“ za žensku istoriju i na koji način nacionalne i regionalne razlike podrivaju tu istu „Evropu“; koje su najvažnije regionalne i lokalne razlike; kako se one menjaju vremenom i koji je uticaj evropskih integracija na žensku istoriju. Istoričarke su se uglavnom saglasile da je ženskoj i rodnoj istoriji u Evropi u pogledu hronološkog određenja zajedničko to da su istraživanja većinom vezana za epohu XIX i XX veka; da su nacionalne i regionalne razlike uvek postojale i da su posebno ojačale u procesima formiranja naci-

2 U debati su učestvovalе poznate istoričarke Ida Blum (Ida Bloom), Karen Hageman (Karen Hagemann), Majneke Boš, Karen Ofen, Ana Klark (Anna Clark), Meri Luiz Roberts (Mary Louise Roberts) i dr.

onalnih država tokom XIX veka, a da se to najviše manifestovalo u zakonodavstvima koja variraju od zemlje do zemlje; da ne postoji jedinstvena ženska evropska metaistorija; da je ženska istorija veoma nejednako regionalno shvaćena i prihvaćena od strane međunarodne naučne zajednice, a posebno je Istočna Evropa gotovo potpuno izvan vidokruga klasičnih opštih radova iz ženske istorije. Lingvističkim barijerama, odnosno jezičkim politikama posvećeno je dosta prostora u ovoj debati. Zbog njih preovladavaju nacionalne ženske istorije: istoričari/ke koji pišu na jezicima malih evropskih nacija ne mogu da privuku međunarodnu čitalačku pažnju osim ako ne objavljuju na engleskom jeziku. Karen Hageman je navela da jezička barijera uveliko doprinosi asimetriji i neadekvatnosti koja deli feminističku historiografiju na evropskom i globalnom planu, a Majneke Boš je dodala da je većina istoričarki koje nisu sa engleskog, francuskog ili nemačkog govornog područja zavisna od svojih nacionalnih karijera i da one ne mogu sebi da dopuste da pišu samo na engleskom jeziku, tako da mnogi njihovi radovi ostaju neprevedeni i nepoznati široj naučnoj zajednici (ibid., 298–299).

Pitanje „stanja stvari“ na polju ženske i rodne istorije u Istočnoj Evropi posebno je postalo aktuelno posle rušenja Berlinskog zida i uspostavljanja postkomunističkih demokratskih država. Početkom devedesetih godina istočnoevropska ženska istorija je predstavljana kao „veliko obećanje za budućnost“, a zemlje bivšeg sovjetskog bloka kao *terra incognita* od koje su se očekivali „arheološki“ istraživački poduhvati, teorijske i tematske disciplinarnе inovacije (Peto 2004, 173). Vremenom se ispostavilo da je upozorenje Džozan Skot da ovakav stav samo podupire podelu na istok i zapad u feminističkom pristupu i da nema monolitnog Istoka (kao ni Zapada), bilo na mestu.

No, podela na Zapad i Istok i dalje je relevantna posebno za istoričarke u postkomunističkom svetu (Bucur 2008, 1376). Prema mišljenju Marije Bucur (Maria Bucur), „Istočna Evropa“ je još uvek opterećujući termin sa spornim konotacijama u oblasti rodne istorije (ibid.). Osim toga, pokazalo se da su očekivanja bila prevelika za jedno područje koje se omalovažavalo ne samo institucionalnim i disciplinarnim ograničenjima, nego i nacionalnim hegemonijama i sveobuhvatnim pozitivističkim okvirom pisanja istorije. Zato Andrea Peto predlaže da ženska i rodna istorija u uslovima postkomunističkog nasleđa u Istočnoj Evropi treba da, između ostalog, ponudi opšti pregled feminističke teorije o ženama i istoriji. Ona definiše istoriju kao mesto sećanja (prema konceptu Pjera Nora) i analize u smislu pitanja ko će se sećati i šta će biti zapamćeno, odnosno ko će kontrolisati prošlost i naše sećanje na nju (Peto 2004, 174). Predložila je da ženska istorija obuhvati razvoj historiografije usredsređujući se na uloge žena u

prošlosti i da se bavi analizom tematskog razvoja discipline. Sagledavajući teorijska i metodološka ograničenja, Peto glavni teorijski problem vidi u istraživanjima o „ženama“ koja se uklapaju u „državno-feminističku“ (*statist feminist*) intelektualnu tradiciju iz vremena komunizma. To znači da se nastojanja da se žene vrate u istoriju suštinski ne razlikuju od esencijalizovane predstave o „ženama“ iz komunističkog doba. Iz takve pozicije sledi glavni metodološki problem većine radova iz oblasti ženske istorije koji su zasnovani na pozitivističkoj historiografskoj tradiciji (ibid., 175). U pogledu odabira tema i dalje postoji velika povezanost sa političkom, diplomatskom i intelektualnom istorijom, jer su intelektualni i institucionalni okvir istoričara/ki koji su zainteresovani za rodnu istoriju u velikoj meri i dalje proizvodi komunističkog iskustva (Bucur 2008, 1376, 1382).

Pošto su se grupi postkomunističkih društava u Istočnoj Evropi polovinom devedesetih godina pridružile zemlje bivše Jugoslavije u različitim geopolitičkim formatima i nazivima (Jugoistočna Evropa, Zapadni Balkan itd.), čini se da je pokrenut novi krug u istraživanjima i interpretacijama ženske i rodne istorije. One su najpre našle svoje mesto u okviru Rodnih studija na Centralnoevropskom univerzitetu u Budimpešti 1994. godine. Organizovane su konferencije, forumi i objavljivani su zbornici radova.³ Tako je 2006. godine objavljen biografski rečnik *Women's Movements and Feminisms in Central, Eastern and South Eastern Europe*.⁴ U okviru projekata organizacije *Aspasia* pokrenut je istoimeni godišnjak 2007. godine i objavljena je analiza istorije i stanja ženskih istorija pod nazivom *Clio on the Margins: Women's and Gender History in Central, Eastern and Southeastern Europe*.⁵ Posle političkog „otvaranja“ Istočne Evrope učinjen je pokušaj da se definiše šta sve čini dobar naučni rad iz oblasti ženske i rodne istorije. Marija Bukur, urednica časopisa *Aspasia*, u svom radu posvećena u potpunosti, kako kaže, razumevanju ženske istorije posredstvom rodne analize i sagledavanju ženske prošlosti posredstvom tog teorijskog konteksta, bila je svesna malog interesovanja za rodnu istoriju. Zato je bila spremna da omogući dovoljno prostora za radove koji na raznovrsne načine ispunjavaju tu prazninu. Istoričarke iz Istočne Evrope koje su se bavile ženskom istorijom uglavnom nisu bile sklone prihvatanju teorijske pozicije roda u istraživanjima. Bukur je navela da posmatračima sa Zapada ovo može da izgleda kao preterana usredsređenost na to da se „žene učine vidljivima“ i da oni mogu da zaključe

3 Na primer, Ramet 1999; Jovanović i Naumović 2002.

4 Rečnik u izdanju CEU Pressa uredile su Franciska De Han (Francisca De Haan), Krasimira Daskalova (Krasimira Daskalova) i Ana Lufti (Anna Loutfi).

5 Uredila Krasimira Daskalova u izdanju Bergham Pressa 2012. godine.

da zbog manjka teorijske perspektive ova istraživanja nedovoljno problematizuju pitanja rodni uloga itd. Bukur smatra da „Istočna Evropa takav luksuz sebi ne može da dopusti“, već da je prevashodni cilj časopisa povezivanje istraživačica i razmena njihovih iskustava (Bukur 2008, 1386).

Osim ovih, postoje i drugačiji uvidi u pitanja da li žensku i rodnu istoriju u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi treba pisati „ispočetka“, da li primeniti postojeće, premda kontroverzne, teorijske pristupe, i koje eventualno teorijske perspektive mogu biti takođe važne i korisne. Tako Katerina Kolozova ističe da se, kada je reč o Balkanu, najpre kao glavno nameće pitanje konteksta u kom se postavlja istraživačko pitanje (što bi trebalo da bude opšta istoričarska pozicija svuda u svetu) (Kolozova 2002, 352). Ona ističe da kontekst čine naše dvostruke pozicije naučnika/ca (jugoistočno-evropske) i učenika/ca, odnosno onih koji/je uče od zapada, ali postavlja i pitanje vektora moći u igri unutar odnosa između subjekta (i produkcije) znanja: zapadnog i istočnog subjekta. Kolozova zaključuje da se i u Jugoistočnoj Evropi podučava ili proizvodi znanje na polju ženskih studija koje je manje ili više potpuno uvezano sa zapada. Tek onda se ono *dopunjava* tekstovima autora/ki iz istočne i centralne Evrope kojima se (unutar kurikuluma, na primer) dodeljuje marginalna pozicija. Dalje, pod definisanjem konteksta Kolozova podrazumeva samoautorizovanu legitimizaciju sopstvene kontekstualne pozicije (ili situacije) kao teorijske i naučne polazne tačke iz koje se mogu ponovo pročitati, ponovo promisliti i podvrgnuti kritici osnovne kategorije kojima podučavamo u okviru discipline rodni studija. Za prevazilaženje slabosti „istočnog subjekta“ unutar teorijskog diskursa roda, ona predlaže upoznavanje sa neophodnim i legitimnim (političko-metodološkim) alatka postkolonijalnih teorijskih diskursa koji se mogu konstruisati iz perspektive Balkana (ibid., 354).

Period komunizma/socijalizma različito je uticao na konstituisanje nacionalnih istoriografskih tradicija u Srbiji i bivšoj Jugoslaviji (Jovanović i Radić 2009, 52–54). Kao što je već rečeno, njihove osobenosti nisu nestale s političkim i društvenim promenama u postkomunističkim društvima, ali ove historiografije nisu prolazile kroz buran period preispitivanja pod uticajem poststrukturalizma i postmodernizma kao na zapadu. Otklon od socijalizma i komunizma imao je u svakoj zemlji bivšeg sovjetskog bloka, pa i na prostorima bivše Jugoslavije, svoje specifičnosti koje su uticale i na historiografiju. Zajedničko im je bilo to da su društvena, a posebno ženska i rodna istorija i dalje bile relativno nove i slabo zastupljene poddiscipline u historiografiji (Bukur 2008, 1377). Svojevrsna pometnja koju je unela Džudit Batler svojim tezama o kulturnoj konstruk-

ciji pola koji time postaje element konstrukcije roda, verovatno je najviše pogodila istoričarke ženske istorije, jer više nije postojala čvrsta osnova za rodne identitete, kao ni za termine „muškarac“ i „žena“. Osim kategorija nestabilnog subjekta u poslednjoj deceniji je i trend proučavanja globalnih i savremenih istorija predstavljao izazov za žensku istoriju kao disciplinu. Dakle, specifičnosti nacionalne historiografske tradicije, u koje spada i klasičan otpor istoričara/ki prema teoriji, teorijska preispitivanja bazičnih postulata struke, ali i posebna pozicija koju je politička emancipacija žena imala u socijalizmu (ibid., 1379) verovatno su uticali na to da ni na prostoru bivše Jugoslavije nije postojalo veliko interesovanje za rodnu problematiku i istoriju.⁶ Dok su se pitanjima feminističke prošlosti i feminističke kritike u Jugoslaviji tokom sedamdesetih i osamdesetih godina bavile filozofkinje, sociološkinje i etnološkinje Lidija Sklevicky (Lydia Sklevicky), Žarana Papić i Dunja Rihtman Augustin, posle devedesetih godina ovaj posao polako preuzimaju istoričari/ke i istoričari/ke književnosti i umetnosti. U Srbiji se ženska i rodna istorija uvode na „mala vrata“ devedesetih godina u okviru projekata Centra za ženske studije u Beogradu i Instituta za noviju istoriju Srbije, ostajući do danas izvan akademskih programa studija istorije. Analizirajući slab interes za žensku istoriju u Hrvatskoj u istom periodu, istoričarka Ida Ograjšek Gorenjak je zaključila da nije reč o nazadnosti hrvatske historiografije, nego da stanje treba posmatrati u širem kontekstu razvoja društva i korelacija društvenih procesa i razvoja istorijske nauke (Ograjšek Gorenjak 2014, 23).⁷

Upravo je stav o postojanju značajnih kontekstualnih razlika u istoriji feminizma bio jedan od najvažnijih zaključaka evropske debate o tome šta je feministička prošlost i šta sve pripada istoriji feminizma u Evropi koja se vodila početkom ovog milenijuma (Paletschek and Pietrow-Enker 2004, 7–9). Iz te debate se izdvojio svojevrsni kritički stav prema aksiomatskim značenjima „zapadnog“ feminizma u interpretacijama istorije feminizma koji je uticao da u nekim zemljama bivšeg komunističkog bloka, pa i na području bivše Jugoslavije, sazre uverenje da se ženska i rodna istorija ne mogu pisati pukim preuzimanjem zapadnih koncepata, oponašanjem obrazaca, već stalnim traganjem za međudnosima specifičnosti i globalnog konteksta (Gorenjak 2014, 23; Stolić 2015, 12). Iako je Gizela Bok (Gisela Bock) navela da su nacionalne razlike u

6 U historiografskom pogledu, premda ideološki obojen, važan je istraživački doprinos istoričarki međuratnog radničkog pokreta: Slavice Dević Ubavić, Ubavke Vujošević i Jovanke Kecman. Ovim periodom bavile su se iz kritičke perspektive Mira Bogdanović i Neda Božinović.

7 Ženska i rodna istorija su, na primer, deo programa posebnih kolegija u okviru kurikuluma na studijama istorije Filozofskog fakulteta u Zagrebu i doktorskih studija u Ljubljani.

prošlosti bile značajne, ali da su problemi bili većinom isti (Bok 2005, 138), pitanje pozicioniranja pojedinih „nacionalnih“ feminizama u kontekstu istorije evropskog i svetskog feminizma odmah nameće nekoliko dilema na metodološkom i interpretativnom planu: da li se može govoriti o zajedničkom evropskom iskustvu ako je i dalje na snazi podela između istorija/istoriografija (zapadne, istočne, balkanske itd); kako neko ko je na Zapadu označen kao pripadnica ili pripadnik diskursa periferije može da se podvede pod jedan zajednički krov istorije globalnog feminizma; da li prihvatanje posebnosti – bilo da je ona izražena deklarativno prilikom pisanja uvoda za međunarodne zbornike radova, bilo da je suštinski prihvaćena – pruža dovoljno sigurnosti da su neki procesi prepoznati kao zajednički; kako izbeći opasnost od učitavanja prilikom tumačenja rezultata istraživanja samo zbog „upisivanja“ u opštu (evropsku, svetsku) istoriju feminizma (Stolić 2015, 13).

Sva ova pitanja mogu da podstaknu, ali i da obeshrabre istraživače i istraživačice. Međutim, čini se da analizom ključnih pojava koje se tiču rodni politika i u prošlosti Srbije (i međuratne Jugoslavije) mogu da se prepoznaju zajednički imenitelji u procesu nastanka i u sadržini emancipatorskih i feminističkih ideja. U tom smislu i ponuđeni nivoi uopštavanja celokupnog procesa istorijskog feminizma, i pored otpora, mogu da budu veoma dragoceni. Oni su bili (i jesu) nužna pretpostavka za komparativna razmatranja istorije feminizma u Evropi u XIX i XX veku. Tako, na primer, teza o pet posebnih, međusobno isprepletanih procesa koji su opredelili istoriju feminizma u Evropi, ima svoju istorijsku argumentaciju. Reč je o rastućem osnovnom, srednjem i univerzitetском obrazovanju žena; rastu i razvoju nacionalizama u okviru država-nacija koje se specifično odnose prema ulogama žena; konkurentskim odnosima i neprihvatanju žena u socijaldemokratskim partijama i onih iz građanskog kruga; učešću u međunarodnim feminističkim organizacijama; masovnoj migraciji žena, uglavnom neudatih i mladih, koje su sve više činile urbanu radnu snagu (Ofen 2015, 103–105). Može se uočiti da su četiri procesa prepoznatljivi i u Srbiji na početku XX veka, a svih pet nalazimo u međuratnoj Jugoslaviji. Kada se to ima u vidu, čini se da je sasvim opravdano da se za celokupan korpus koji pripada fenomenu pojave feminizma u Srbiji predloži tumačenje u kojem bi bile preispitane neke postavke o zamahu i širini pojava koje se mogu odrediti kao protofeminističke, feminističke i nefeminističke, posebno u periodu do Prvog svetskog rata (Stolić 2015, 13). Ovo je važno jer izbor termina kojima označavamo pojave (emancipacija žena, žensko pitanje, ženski pokret, feminizam) određuje metodologiju. Već pomenuti stav Džoan Skot da je rod možda još uvek korisna analitička kategorija izvan zapadnog sveta, ima svoje opravdanje ukoliko se istraživački i analitički razma-

traju međuodnosi roda i nacije, a posebno nadnacionalnih projekata kakvo je bilo jugoslovenstvo, potom u analizi fenomena kao što su građansko društvo, društvena elita i pitanja reprodukcija nejednakosti, seljačko društvo, rat i politika, istorija ženskih pokreta itd. Na primerima iz drugih delova Istočne Evrope se pokazalo da su upravo najbolji radovi ženske i rodne istorije bili oni koji su preispitali rodnu dimenziju nacionalnih projekata, antisemitizma itd. (Bucur 2008, 1389). Zauzimanje jakog kritičkog stava prema „neteorijskim“ pristupima u okviru ženske istorije na prostorima bivših socijalističkih država možda može da bude kontraproduktivno, jer institucionalno i organizaciono jačanje daje ipak bolje rezultate u istraživačkom, analitičkom i interpretativnom smislu. Ipak, čini se da ako se i dalje u ženskoj i rodnoj istoriji istrajava na fenomenima „vidljivosti“ ili „znamenitosti zaboravljenih žena“, onda se samo reprodukuju postojeći diskursi akademske historiografije, odnosno njenog opstajanja na političkim, državnim, privrednim, prosvetnim i kulturnim narativima.

Literatura

- Bok, Gizela. 2005. *Žena u istoriji Evrope. Od srednjeg veka do danas*. Beograd: Klio.
- Bosch, Mineke. 2004. „History and Historiography of First Wave Feminism in the Netherlands 1860–1922.“ In *Women’s Emancipation Movements in the Nineteenth Century: A European Perspective*, edited by Silvia Paletschek and Bianka Pietrow-Ennker, 53–77. Stanford: Stanford University Press.
- Bucur, Maria. 2008. „An Archipelago of Stories: Gender History in Eastern Europe.“ *American Historical Review* 113(5): 1375–1389. doi: 10.1086/ahr.113.5.1375
- Dubois, Ellen. 1989. „Comment on Karen Offen’s ‘Defining Feminism: A Comparative Historical Approach.’“ *Signs: Journal of Women Culture and Society* 15(1): 195–197.
- Gorenjak Ograjšek, Ida. 2014. *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*. Zagreb: Srednja Europa.
- Jovanović, Miroslav, i Radivoje Radić. 2009. *Kriza istorije. Srpska historiografija i društveni izazovi kraja 20. i početka 21. veka*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.
- Kolozova, Katarina. 2002. „Politico-methodological Aspects of Defining the Contextual Specificity of South-Eastern Europe.“ In *Gender Relation in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*, edited by Slobodan Naumović and Miroslav Jovanović, 351–357. Belgrade-Graz: Udruženje za društvenu istoriju, Zur Kunde Südosteuropas II/33.
- Offen, Karen. 1988. „Defining Feminism: A Comparative Historical Approach.“ *Signs*:

Journal of Women Culture and Society 14(1): 119–157.

Offen, Karen. 1990. „Review of *Gender and the Politics of History* by Joan W. Scott.“ *The Journal of Modern History* 62(2): 356–358. doi: 10.1086/600494

Offen, Karen. 1997. „A Comparative European Perspective: Comment on ‘Confronting Continuity.’“ *Journal of Women’s History* 9(3): 105–113. doi: 10.1353/jowh.2010.0519

Offen, Karen. 2011. „The History of Feminism Is Political History.“ *Perspectives on History* 49/5: 2–6. <http://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/may-2011/political-history-today/the-history-of-feminism-is-political-history>

Ofen, Karen. 2016. *Evropski feminizmi 1700–1950. Politička istorija*. Beograd: Evoluta.

Paletschek, Silvia, and Bianka Pietrow-Ennker, eds. 2004. *Women’s Emancipation Movements in the Nineteenth Century: A European Perspective*. Stanford: Stanford University press.

Peto, Andrea. 2004. „Writing Women’s History in Eastern Europe: Toward a ‘Terra Cognita’?“ *Journal of Women’s History* 16(4): 173–181. doi: 10.1353/jowh.2004.0087

Scott, Joan W. 1996. *Only Paradoxes to Offer: French Feminists and the Rights of Man*. Harvard: Harvard University Press.

Scott, Joan W. 1999. „Preface to the Revised Edition.“ In *Gender and Politics of History*, x–xiii. New York: Columbia University Press.

Scott, Joan W. 2001. „Millennial Fantasies. The Future of ‘Gender’ in the 21st Century.“ In *Gender Die Tücken Einer Kategorie*, hg. Claudia Honegger, Caroline Arni, 19–39. Zürich: Chronos Verlag.

Scott, Joan W. 2004. „Feminism’s History.“ *Journal of Women’s History* 16(2): 10–29. doi: 10.1353/jowh.2004.0054

Scott, Joan W. 2011. *The Fantasy of Feminist History*. Durham and London: Duke University Press.

Soland, Birgitte, and Mary Jo Maynes. 2013. „The Past and Present of European Women’s and Gender History: A Transatlantic Conversation.“ *Journal of Women’s History* 25(4): 288–308. doi: 10.1353/jowh.2013.0053

Stolić, Ana. 2015. *Sestre Srpkinja. Pojava pokreta za emancipaciju žena i feminizma u Kraljevini Srbiji*. Beograd: Evoluta.

Ana Stolić

THE INSTITUTE OF HISTORY, BELGRADE

Women's History, Gender History and Feminist Theory: Certain Assumptions for Dealing with the History of Feminism in Serbia (Yugoslavia) until World War II

Abstract: From today's perspective, dealing with women's and gender history and the history of feminism in Serbia and Yugoslavia in the 19th and the first half of the 20th century certainly presupposes that some of the main research questions are problematized from the aspect of feminist theories. The paper first examines the most important challenges and contradictions in the debate led by Joan Scott and Karen Offen, two of the most influential American theoreticians among historians dealing with European women and gender history, whose viewpoints and analyses have exerted an enormous influence on this discipline in Europe and the world. Particular focus is placed on their entirely different views of the contemporary meaning (and importance) of the category of gender for research and analysis in women's history and the history of feminism. On the other hand, the paper also analyses the position of women's and gender history in the post-communist countries of Eastern and South-Eastern Europe, including former Yugoslavia. Dilemmas concerning the choice of approach to the analysis of the history of feminism in these areas are connected with the socialist/communist heritage of historiography in general, and are related with the basic standpoints of feminist theories regarding the naming of phenomena in the past (e.g. the women's question, women's movement, feminism, patriarchy, maternity/maternalism), interpretation of the role of the concept of *difference* in the articulation of emancipatory, feminist and anti-feminist positions in the past, theoretical examinations of the centre-periphery relation (in this case, the relation between the Anglo-Saxon model of feminism which was for a long time considered an axiom and particularities of various "national" feminisms), and the question of a critical attitude towards the insufficiently theoretical perspective of the majority of papers on women's history in this part of the world.

Keywords: women's history, gender history, history of feminism, Serbia, Yugoslavia, first half of the 20th century

Ana Kolarić

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOLOŠKI FAKULTET

Feministička pedagogija i studije književnosti¹

Apstrakt: U tekstu se sažeto predstavlja feministička pedagogija i daju primeri za nju u nastavi književnosti na osnovnim studijama opšte književnosti i teorije književnosti. U prvom delu teksta izlažu se epistemološke i političke pretpostavke feminističke pedagogije. U drugom delu se opisuju silabusi iz dva obavezna predmeta o modernosti i modernizmu na četvrtoj godini osnovnih studija. Ukazuje se na potencijal koji imaju studije moderne i feminističke periodike za kreiranje feminističke učionice.

Ključne reči: feministička pedagogija, studije književnosti, feministička/politička učionica, nove studije modernizma, studije feminističke periodike

1 Rad je nastao u okviru projekta *Knjiženstvo, teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine*, br. 178029, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Uvod

U ovom tekstu sažeto izlažem osnovne probleme feminističke pedagogije i dajem opis jedne moguće upotrebe feminističke pedagogije u nastavi književnosti u visokom obrazovanju. U prvom delu teksta date su osnovne pretpostavke feminističke pedagogije: šta je feministička pedagogija i koji je njen cilj? Šta su glavni principi feminističke pedagogije i kakva su njihova ograničenja? Da li se feministička pedagogija odnosi na nastavni program, to jest na izbor određenog sadržaja (na primer, na uvođenje većeg broja dela književnica u silabuse), ili na specifičan teorijski/interpretativni pristup (na primer, na feminističko čitanje romana Džejsma Džojasa [James Joyce]), ili pak na konkretne predavačko-pedagoške prakse koje su nezavisne od sadržaja? Šta se dešava s koncepcijom (političke i ideološke) neutralnosti predavača u feminističkoj pedagogiji? U drugom delu teksta u vezi sa ovim pitanjima iznosi se konkretan primer iz silabusa dva obavezna predmeta o modernosti i modernizmu koje držim na četvrtoj godini studija. Reč je o osnovnim studijama opšte književnosti i teorije književnosti čiji kurikulum – za sada – ne sadrži predmete iz feminističke teorije i kritike, te studija roda. To znači da nijedan predmet u toku četiri godine studija nema u svom naslovu reči feminizam, rod, ženske studije ili ženska književnost. Međutim, pokazaću da to ne znači da se sadržaji i problemi vezani za te pojmove ne nalaze u silabusima pojedinih predmeta.

Feministička pedagogija

Feministička pedagogija nije unitaran ili statičan, nepromenljiv diskurs. Dok neke autorke govore o feminističkoj pedagogiji u načelu, druge govore o feminističkoj pedagogiji sa određenog stanovišta u okviru feminističke teorije (recimo, feministička pedagogija proizašla iz liberalnog ili, nasuprot tome, radikalnog feminizma, te feministička pedagogija nastala na radu „crnih“ feministkinja).

Dalje, velika je razlika da li govorimo o feminističkoj pedagogiji u delimično rigidnom kontekstu osnovnog i srednjoškolskog obrazovanja ili na univerzitetu. Dok su nastavnice i nastavnici koji rade u osnovnim i srednjim školama ograničeni nacionalnim kurikulumom (pošto treba da obrade određen broj unapred propisanih nastavnih jedinica u relativno kratkom periodu), predavačice i predavači zaposleni u sistemu visokog obrazovanja slobodni su u izradi svojih silabusa, to jest kurikuluma. Dodatna je otežavajuća okolnost za zaposlene na nižim obrazovnim nivoima to što učenike pripremaju za stan-

dardizovane prijemne ispite (bilo za upis u srednju školu bilo na fakultet), te praktično nema prostora za izmene nastavnog programa. Ako se zalažu za feminističku učionicu, jedino što preostaje ovim nastavnicama i nastavnicima jeste drugačiji pristup zadatom sadržaju.

Razlike proizlaze i iz ukrštanja pedagoških i feminističkih teorija: s jedne strane, postoje autorke koje se bave problemom roda u obrazovanju u načelu, a dolaze mahom sa fakulteta/škola/instituta za obrazovanje;² s druge strane, postoje autorke koje se feminističkom pedagogijom bave u okviru programa ženskih studija i studija roda (one dolaze iz oblasti književnosti, studija kulture, političkih nauka, sociologije...). U središtu istraživanja prve grupe nalaze se ispitivanja položaja devojčica u obrazovanju, kao i analize kurikuluma (i to analize svih aktera impliciranih kurikulumom: predavač-tekst-recepient odnosno učenica/učenik), te analize izmena nastavnih programa.³ Druga grupa se obično bavi konkretnim praksama u učionici, jer su programi ženskih/rodnih studija inherentno feministički (cf. Kenway and Modra 1992).⁴ U idealnom

2 Takve škole/fakulteti nalaze se u okviru univerziteta (vredi pomenuti, na primer, Teachers College pri Univerzitetu Kolumbija), ili je reč o zasebnim institutima (jedan od poznatijih jeste londonski Institut za obrazovanje), a namenjeni su razumevanju i analizi obrazovanja, analizi i kreiranju obrazovnih politika, obrazovanju nastavnčkog kadra i stručnjaka za obrazovanje. Razume se, postoje mnoge struje u kojima se neko može specijalizovati: studije kurikuluma, pedagogija, menadžment u obrazovanju... U Srbiji postoje više strukovne škole za nastavnike i učiteljski fakulteti (na njima se obrazuje budući vaspitački i učiteljski kadar za predškolski nivo, kao i za osnovne škole), potom odseci za psihologiju i pedagogiju, koji su obično smešteni na Filozofskom fakultetu, a na kojima vrlo često rade naučni radnici koji se vide kao eksperti za obrazovanje i obrazovne politike, te naposljetku pojedinačni predmeti iz pedagogije i metodike nastave na svakom fakultetu koji obrazuje nastavnički kadar. Uz to, u Beogradu postoji i Institut za pedagoška istraživanja.

3 U tekstu o feminizmu i književnosti, Jelena Milinković predstavlja različita istraživanja ženskog stvaralaštva na srpskom jeziku, posmatra ih unutar određenih teorijskih/metodoloških okvira, te razmatra ideju kanona/tradicije u srpskoj književnosti. Ona kaže da trenutna istraživanja domaćih teoretičarki i kritičarki više teže stvaranju paralelnog kanona no intervencijama u književnoistorijski kanon srpske književnosti, ali dodaje da stvari treba drugačije posmatrati kada je reč o pedagoškom kanonu:

„Ova pitanja se svakako ne odnose na pedagoški kanon za koji smatram da se mora ‘menjati’ zbog uticaja koji ima od osnovnoškolskih do fakultetskih programa. Promene u pedagoškom kanonu bi trebalo da se usmere i na njegovu jednoznačnu, monolitnu i dominantnu svetosavsku liniju i na maskulinističko-patrijarhalne parametre na kojima izbor tekstova u kurikulumima počiva, a što predstavlja klasičan redukcionizam u književnosti i njenu ideologizaciju, pa time i ideologizaciju nastavnih programa” (Milinković 2018, 35).

4 Treba reći da u Srbiji u ovom trenutku ženske/rodne studije postoje isključivo kao poslediplomski programi (master i doktorske studije) u Beogradu i Novom Sadu, dok se na osnovnim studijama javljaju u vidu izbornih predmeta ili, češće, nastavnih jedinica u okviru šire postavljene teme nekog predmeta. Zanimljiv izuzetak predstavlja predmet *Studije roda* na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu: iako izborni predmet na osnovnim akademskim studijama iz Politikologije, a zatim i Socijalnog rada i socijalne politike, ipak je obavezni predmet na četvrtoj godini Novinarstva i komunikologije. No, još uvek nisu osnovani odseci za ženske/rodne studije na osnovnim studijama na navedenim fakultetima/univerzitetima, to jest, nije došlo do institucionalizacije discipline u klasičnom smislu te reči.

slučaju, autorke koje pišu o feminističkoj pedagogiji, i one koje je praktikuju, trebalo bi da imaju znanja kako iz studija obrazovanja tako i iz feminističke teorije.

Šta je feministička pedagogija?

Na pitanje šta je feministička pedagogija, u svom poznatom tekstu Kerolin Šruzberi (Carolyn Shrewsbury) nudi naizgled jednostavan odgovor:

„Feministička pedagogija je teorija o procesu podučavanja/učenja koja determiniše naš izbor praksi u učionici i to tako što nam nudi kriterijume na osnovu kojih možemo da vrednujemo određene obrazovne strategije i tehnike u svetlu ciljeva koje smo postavili i učinaka koje priželjkujemo po završetku nekog kursa“ (Shrewsbury 1993, 8).

Šruzberi objašnjava da feministička pedagogija nastaje iz vizije o tome šta obrazovanje može da bude. U središtu te vizije nalazi se prostor slobode u kom se i nastavnici i studenti ponašaju kao subjekti (ibid.). Razume se, takva vizija je uvek dvostruka: ona treba da odgovori na pitanje ŠTA su principi i ciljevi feminističke pedagogije, ali i na pitanje KAKO ih postići, to jest, kakve su konkretne prakse feminističke pedagogije. Osnovni cilj feminističke pedagogije, koja prepoznaje orodnost svih društvenih veza, institucija i struktura, Šruzberi vidi u postizanju rodne jednakosti i ukidanju represije (ibid., 9).

Tako gledano, feministička pedagogija teži (pre)ispitivanju i preoblikovanju takozvanog „legitimnog znanja“ (koje obično nastaje pod uticajem političkih i ekonomskih elita, te retko kad korespondira sa iskustvom marginalizovanih grupa u društvu, to jest onih grupa koje imaju manje političkog, ekonomskog i simboličkog kapitala).⁵ Ta pedagogija je nastala pod jakim uticajem učenja i konkretne pedagoške prakse brazilskog edukatora Paula Freirea (Paulo Freire). Zbog toga se feministička pedagogija ponekad vidi kao jedan smer u okviru kritičke pedagogije. Međutim, za razliku od kritičke pedagogije, koja se bavi potlačenim grupama i ne uzima u obzir njihovu rodnu raslojenost, feministička pedagogija u središtu ima, pre svega, žensko iskustvo a za cilj postavlja rodnu jednakost. Treba reći i da su feminističke teoretičarke kritikovale i modifikovale pojedine aspekte kritičke pedagogije.

5 O „legitimnom znanju“ piše američki profesor kurikuluma, nastave i obrazovnih politika Majkl Epl (Michael Apple) u većini svojih knjiga o obrazovanju. Cf. Apple 1993; Apple 2012.

Šruzberi veruje da feministička pedagogija ne samo da podrazumeva transformaciju univerziteta već nudi i načine da se ta promena ostvari. Za tu transformaciju je važna i distinkcija koju bel huks (bell hooks) povlači između „znanja kao informacije“ i „znanja kao oruđa promene“ (hooks 1994): feministička pedagogija, odnosno one i oni koji je praktikuju, obrazovni proces i znanje vide pre svega kao sredstva za delovanje i društvenu promenu.

Iako se pojam i praksa feminističke pedagogije ne mogu svesti na jednu ispravnu definiciju, moguće je izdvojiti nekoliko ključnih koncepcija i problema koji se iznova pojavljuju u literaturi o njoj. Autori teksta „Feministička pedagogija: identifikovanje osnovnih principa“ u tom smislu ističu šest bitnih stvari: promenu odnosa između profesora i studenta; osnaživanje; izgradnju zajednice; privilegovanje individualnog glasa kao načina saznavanja; uvažavanje različitih ličnih iskustava; preispitivanje tradicionalnih stanovišta (Webb, Allen, and Walker 2002, 68–71). Navedeni principi su međusobno povezani, pa se mogu i modifikovati tako da govorimo o tri grupe problema: 1) osnaživanju, 2) iskustvu, te 3) zajednici, preispitivanju tradicionalnih stanovišta i integritetu.

Oснаživanje

Pojam osnaživanja, odnosno samostalnog učenja kroz kritički dijalog, vezuje se za rad osnivača kritičke pedagogije Paula Freirea.⁶ Osnaživanje polazi od toga da svi učesnici obrazovnog procesa imaju svoja relevantna iskustva koja su bitna za proizvodnju znanja. To znači da studenti nisu prazan list hartije koji predavač ispunjava sadržajem; naprotiv, svaki student ima „glas“ u obrazovnom procesu. Naravno, Freire nema iluziju o navodnoj ravnopravnosti nastavnika i učenika. Obrazovanje je uvek hijerarhijski odnos u kome je moć neravnomerno podeljena u korist edukatora. Međutim, Freire opominje, nastavnik tu moć ne sme da zloupotrebi, a ponekad, zarad pedagoške svrhe, mora je se i odreći.

Slično misli i Šruzberi: ona kaže da je za feminističku pedagogiju presudno važan „inkluzivni, demokratski proces u kome je makar deo moći podeljen“ (Shrewsbury 1993, 9). Činjenica da nije sva moć u rukama predavača daje šansu onima koji uče da postanu samostalni(ji). Tako feministička pedagogija pretpostavlja nove, delimično izmenjene

6 Cf. Freire 2002; 2017.

uloge predavača i studenata: „[m]oć se deli tako što studenti preuzimaju više odgovornosti za podučavanje a nastavnici za učenje“ (Webb, Allen and Walker 2002, 68).

Međutim, kao Freire, feminističke teoretičarke takođe veruju da osnaživanje ne ukida autoritet nastavnika. Odnos između nastavnika i studenata uvek je hijerahijski i autoritaran. Ali, poput Freirea, autorke koje pišu o feminističkoj pedagogiji opominju da autoritet u učionici treba da teži ne dominaciji nad studentima, već uvećanju moći na obe strane (cf. Shrewsbury 1993). Opet, za razliku od Freireove pedagogije, namenjene obrazovanju odraslih, najčešće izvan formalnog konteksta škole, feministička pedagogija koja me ovde zanima praktikuje se, ili bi trebalo da se praktikuje, na univerzitetu, te zato treba uzeti u obzir nekoliko stvari.

Donedavno istorija visokog obrazovanja bila je istorija visokog obrazovanja belih muškaraca iz srednje i više klase, odnosno istorija isključivanja i diskriminacije (p)određenih grupa (žena, osoba tamnije boje kože, siromašnih...). Zatim, obrazovanje u načelu, pa tako i visoko obrazovanje, počiva na ocenjivanju. Ocena predstavlja nagradu (priznanje) ili kaznu za „usvojeno znanje“. Sâm čin ocenjivanja studenata ozbiljno narušava ideju o osnaživanju i ravnomernijoj raspodeli moći u učionici. Dalje, nema jedne ispravne pedagoške strategije za osnaživanje i emancipaciju pošto je znanje uvek relaciono i kontekstualno: svaka učionica je drugačija (Luke, Gore 1992, 7). Gebi Vajner (Gaby Weiner) nas s dobrim razlogom podseća da istorija feminizma uči da uvek uzmemo u obzir kontekstualnu uslovljenost (istorijsku, političku, geografsku...) i postojeće kritike, te smatra da to treba da važi i za feminističku pedagogiju: prvo, pošto je u prirodi feminizma da bude fragmentaran, onda bi i feministička pedagogija trebalo da bude pluralna jer jedna pedagogija ne može da predstavlja sve feminizme; drugo, treba biti svestan ozbiljnih kritika⁷ izrečenih na račun nekih bitnih odlika feminističke pedagogije (Weiner 2006, 87, 89).

Ideje o osnaživanju i ulozi ličnog iskustva u proizvodnji znanja dolaze iz kritičke pedagogije. Međutim, kako je već rečeno, mnoge feministkinje, a posebno one koje stoje na stanovištu poststrukturalizma, kritikovale su određene aspekte u radu kritičkih pedagoga, pa samim tim i navedene pojmove (cf. Luke and Gore 1992). Tako, na primer, Elizabet Elsvort (Elizabeth Ellsworth), u tekstu koji se bavi „represivnim mitovima“

7 Ako ostavimo po strani kritike konzervativnih edukatora na račun feminističke i svake netradicionalne pedagogije, pa tako i nekanonskih izbora znanja/književnih dela (vidi, na primer, Blum 1990), vredi pomenuti uvide pojedinih univerzalista, poput filozofa obrazovanja Voltera Fajnberga (Walter Feinberg), koji sa stanovišta liberalne teorije zagovara pluralizam u obrazovanju. Vidi Feinberg 2012.

kritičke pedagogije, koristi konkretne primere iz nastave da bi skrenula pažnju na neka ograničenja u procesu osnaživanja i „davanja“ glasa (Ellsworth 1992, 91). Obrazovni projekat je suštinski paternalistički, što znači da je odnos između nastavnika i studenata uvek autoritaran i hijerarhijski (ibid., 98). Autorka se pita da li nastavnici, kao osobe koje pripadaju određenoj klasi, rasi, intelektualnoj tradiciji i slično, pa samim tim imaju sopstvena uverenja i predrasude, zaista mogu da razumeju baš svako iskustvo ili da pomognu baš svakom studentu da pronađe svoj glas (ibid., 99, 101). Štaviše, teško da se tu radi o jednom autentičnom glasu, smatra Elsvort, pošto svako od nas ima više glasova od kojih neki mogu biti kontradiktorni jedni drugima (ibid., 104). U daljoj razradi ove teze Elsvort kaže da koncept kritičke pedagogije podrazumeva da su nastavnici i studenti na isti način posvećeni borbi protiv nejednakosti i nepravdi u društvu, a propušta da uzme u obzir različite individualne „pozicioniranosti“ i iz njih proizašle interese kako nastavnika tako i studenata (ibid., 101). Sa krajnjom konsekvencijom ovog njenog argumenta neretko se suočavamo u svakodnevnoj predavačkoj praksi: baš kao što nisu svi nastavnici liberali i levičari, tako nisu ni svi studenti suštinski zainteresovani za razgovor o nepravdi i nejednakosti, posebno ako takav razgovor dovodi u pitanje vrednosti i obrasce ponašanja koje su već usvojili ili neke njihove privilegije (cf. Lewis 1992, 177–180).

Pozivajući se na fukoovsko nasleđe, Dženifer Gor (Jennifer Gore) ističe da moć nije svojina te se ne može „dati“ studentima; ona se uči i stiče kroz praksu, a ta praksa je uvek kontekstualno uslovljena (Gore 1992, 57–59). Ona se zalaže sa stalnu samorefleksiju na strani pedagoga, kako njihovo shvatanje osnaživanja i emancipacije ne bi postalo paternalističko i isključivo i, samim tim, represivno po studente. Štaviše, Dženifer Gor smatra da (feministička) kritička pedagogija ponekad dodeljuje „supermoći“ nastavnicima zanemarujući ograničenja nametnuta tradicijom i strukturom obrazovnih institucija, to jest previđajući da je kontekst u kom oni rade, istorijski gledano, duboko patrijarhalan (ibid., 57).

Iskustvo

Iako feministkinje koje se bave feminističkom pedagogijom smatraju da su svaki glas i svako iskustvo važni, to ne znači da se feministička učionica vodi krilaticom „sve može“. Prvo, kako to kaže bel huks, treba govoriti kada ima šta da se kaže (hooks 1994, 186). Ona daje koristan primer: na njenim časovima studenti treba da napišu nekoliko krat-

kih pasusa koje potom čitaju naglas. Takva praksa omogućava da svako iskaže svoje misli i to, u idealnom slučaju, vodi uzajamnom „slušanju“. Drugo, u okviru feminističke pedagogije, lično iskustvo se obično ne vidi kao istinito i autentično već kao društveno konstruisano.⁸ Ovde se vredi podsetiti zaključka o diskurzivnoj prirodi iskustva koji je u eseju iz 1991. godine iznela Džoan Skot (Joan Scott).⁹ Skot se ne zalaže za odbacivanje iskustva kao analitičke kategorije, već za redefinisane tog termina:

„To podrazumeva usredsređivanje na procese proizvodnje identiteta, insistiranje na diskurzivnoj naravi ‘iskustva’ i na politici njegovog konstruisanja. Iskustvo je ujedno uvek već interpretacija i ono čemu je interpretacija potrebna. ... Iskustvo prema ovom pristupu nije izvor naših objašnjenja, nego ono što želimo da objasnimo“ (Skot 2006, 54).

Ako navedeni citat tumačimo u svetlu konkretnih pedagoških praksi, to bi značilo da akteri u učionici (predavači i studenti) ne treba da razmatraju i kritikuju izneta lična iskustva, već konkretne društvene, kulturne i materijalne uslove u kojima su ta iskustva konstruisana, artikulisana i moguća. Drugim rečima, konkretno lično iskustvo ne sme biti povod za nagrađivanje (odobravanje) ili kažnjavanje (neodobravanje) studenata.

U vezi sa tim, Gebi Vajner kaže da nastavnici koji su u razmatranju određenih tema skloni političkoj korektnosti i povišenom moralnom tonu imaju više šanse da izazovu otpor prema feminizmu kod studenata od onih nastavnika koji će saslušati raznovrsne odgovore studenata i pokušati da ih razumeju i analiziraju (Weiner 2006, 88).

Zajednica, preispitivanje tradicionalnih stanovišta, integritet

U idealnom slučaju, feministička pedagogija podrazumeva da će učionica, kako odmiče semestar, postati „zajednica onih koji uče“ (cf. hooks 1994; Shrewsbury 1993). bel huks skreće pažnju na važnost formiranja zajednice, odnosno osećanja zajedništva u učioni-

8 Zanimljiv prikaz uloge emocija u obrazovanju (empatija-solidarnost-delovanje) može se naći u tekstu Megan Boler (2003).

9 Kasnija verzija eseja „The Evidence of Experience“ iz 1991. godine pojavljuje se pod nazivom „Iskustvo“ u čuvenoj zbirci eseja *Feministkinje teoretizuju političko*, koju su 1992. godine priredile Džudit Batler (Judith Butler) i Džoan Skot. Ovde referišem na tu verziju. Za ubedljivu kritiku jednog aspekta ovog teksta Džoan Skot vidi: Oksala 2014. Ne navodim argumente Johane Oksale jer bi me to odvelo u detaljnu analizu pojma i poimanja (ličnog) iskustva i njegove epistemičke vrednosti. O tome sam više pisala u tekstu „Pisma čitateljki u časopisu *Žena danas* (1936-1940): ‘lično iskustvo’/zajednički forum“, vidi Kolarić (u pripremi).

ci: „[n]apraviti od učionice demokratski prostor u kome svako oseća odgovornost da doprinese [nastavi] jeste osnovni cilj transformativne pedagogije“ (hooks 1994, 39).¹⁰ Međutim, iako je odgovornost za ono što se dešava u učionici prvenstveno na nastavniku, ona ili on nisu jedini odgovorni za rad u učionici i njegov ishod. Deo odgovornosti preuzimaju studenti, ako su aktivni i ako sebe vide kao deo grupe, odnosno zajednice. To se, naravno, ne desi uvek, kaže huks. U prvim godinama predavačkog posla ona je verovala da su tenzija i konflikti na časovima jasan pokazatelj da studenti ne vole ni njene časove ni nju. Međutim, s vremenom joj je postalo jasno da transformativna pedagogija,¹¹ koja uzima u obzir kategorije roda, rase, klase, na odsecima jasne disciplinarnu orijentacije neće biti nužno popularna. (Ona navodi jedan vrlo indikativan primer čestih pritužbi studenata: „Zar ovo nije čas engleskog, zašto toliko govorimo o feminizmu?“)

Drugo, pošto transformativna pedagogija dovodi u pitanje postojeće paradigme i znanja, nije neočekivano da će kod nekih studenata, možda čak i kod većine, ona izazvati otpor. Naime, otpor *u i prema* feminističkoj učionici treba videti kao društveno konstruisan strah od prelaženja utvrđenih granica, preispitivanja usvojenih znanja i obrazaca ponašanja, te podrivanja određenih uloga i pozicija koje svako od nas zauzima (cf. hooks 1994). huks navodi primer: „Nikada neću zaboraviti dan kada je student na času izgovorio: ‘Pohađamo vaš predmet. Učimo da posmatramo svet sa kritičkog stanovišta, onog koje uzima u obzir rasu, pol, klasu. I više ne uživamo u životu’“ (ibid., 42). Imajući sve to u vidu, huks zaključuje da potvrdu i priznanje, ukoliko se praktikuje ovakva pedagogija, ne treba očekivati odmah jer je studentima potrebno vreme da preispitaju vrednosti i obrasce ponašanja koje su prihvatili zdravo za gotovo tokom većeg dela svog obrazovanja (ibid.).

Slično bel huks, u tekstu u kom razmatra vezu između transformativne feminističke pedagogije i otpora prema feminizmu na primeru sopstvenog predmeta i načina predavanja, Magda Luis (Magda Lewis) piše:

10 Veb, Alen i Voker ističu da je važno formirati zajednicu u feminističkoj učionici zato što se na taj način čini odmak od jakog individualizma (studenti prestaju da budu samodovoljni pojedinci, nezavisni od bilo kakvog istorijskog, društvenog, kulturnog aspekta) (Webb, Allen, and Walker 2002, 69). Izgradnju zajednice u učionici treba videti i kao jedan mogući put za stvaranje veze sa širom zajednicom. Zato mnogi autori ukazuju na značaj učenja kroz pomoć („service learning projects“) kojim se uspostavlja najneposrednija veza između znanja i društva.

11 bel huks praktično ravnopravno koristi dva termina: transformativna pedagogija i angažovana pedagogija („engaged pedagogy“). Tim terminima, odnosno onime što pod njima podrazumeva, ona želi da nadomesti neka ograničenja kritičke i feminističke pedagogije. Međutim, huks povremeno za iste stvari koristi i termine kritička pedagogija i feministička kritička pedagogija. Zato je bolje obratiti pažnju na njenu argumentaciju umesto na povremenu pojmovnu (ne)dоследnost.

„Kao nastavnica i feministkinja gajim nadu da je obrazovanje politički projekat: da će se studenti, ako im ponudim teorijski okvir – analizu i kritiku – rado priključiti mom entuzijazmu da treba da rade na društvenim promenama u svojim ličnim i javnim životima. Naravno, ima situacija kada žene odmah prigrlje intencije feminističkog podučavanja jer im ono pomaže da drugačije dožive sopstvena iskustva. Međutim, jednako često se desi da se studenti bore sa novim idejama dok ispituju prostor između javne i teorijske agende mog predmeta, s jedne strane, i privatnosti njihovih svakodnevnih života u kojima su kompleksni rodno obeleženi pregovori često presudni, s druge“ (Lewis 1992, 172).

Deo „zajednice onih koji uče“ čini i predavačica. Ranjivost i integritet predavačice veoma su bitni za feminističku pedagogiju (hooks 1994, 21). Ranjivost podrazumeva da je predavačica: 1) otvorena da ispriča svoju priču, ukoliko zahteva tu vrstu otvorenosti od studenata; 2) spremna da prizna da na neka pitanja nema odgovor, te da se povremeno odrekne „autoriteta znanja“. Integritet podrazumeva želju i sposobnost da se ponašamo u skladu sa svojim uverenjima ili, kako to lepo kaže hooks, „da živimo ono što zagovaramo“. Sposobnost i volju da postupamo u skladu sa sopstvenim uverenjima Kerolin Šruzberi naziva „vođstvom“, a feministički opredeljenu nastavicu vidi kao uzorni model vođe (Shrewsbury 1993, 13–14).

Istorizacija i kontekstualizacija: feministička pedagogija *sad i ovde*

Gebi Vajner se poziva na Lindu Markovic (Linda Markowitz) kada navodi tri osnovna razloga za otpor prema feminističkoj pedagogiji: poricanje društvenih činjenica koje protivreče svetonazorima studenata; usredsređivanje studenata na nastavicu kao na predmet animoziteta („ona mrzi muškarce“); odbijanje da se uzmu u obzir alternativna objašnjenja za postojeću društvenu organizaciju i funkcionisanje (Weiner 2006, 86). Uzevši u obzir postojeće kritike feminističke pedagogije, sporove u okviru feminističkog pokreta i feminističke teorije, ali i načelno nezavidan položaj visokog obrazovanja u prvim decenijama XXI veka, Gebi Vajner daje zanimljiv predlog: „feminističku pedagogiju treba videti kao aspiraciju i zamišljenu težnju, a onda razvijati dispozicije koje nas približavaju toj zamisli“ (ibid., 90). Drugim rečima, feministička pedagogija nije lista principa koji se mogu primeniti uvek i svuda. Vajner smatra da će „dispozicije biti uslovljene određenim pretpostavkama baziranim na epistemološkom, ideološkom, diskurzivnom, geografskom

i vremenskom pozicioniranju feministički opredeljenih nastavnica“ (ibid.).

Reč je o sledećim načelnim pretpostavkama: 1) „moramo biti jasne kada govorimo o obliku feminizma kome težimo“ (dakle, treba da budemo svesne ideološkog „prtljaga“ naših izbora i da uzmemo u obzir kako će se to odraziti u našoj predavačkoj praksi);¹² 2) „kao nastavnice, ne možemo dati moć – mi je posedujemo telesno, intelektualno i institucionalno“ (ali tu moć treba koristiti produktivno); 3) moramo da svaki put uzmemo u obzir pozicioniranost naših studenata (ovo se odnosi na nivo znanja i predznanja studenata; nema razloga da se izbegavaju zahtevne ideje i pojmovi, ali je neophodno da se oni približe i objasne studentima); 4) „moramo da očekujemo i čak ohrabrimo otpor“ (ako nema otpora, kako da znamo da naš pristup i znanje koje nudimo nisu naprosto prihvaćeni zdravo za gotovo?); i, konačno, 5) „ako naša pedagogija treba da bude drugačija i transformativna, onda će ona i nama stvarati probleme“ (ukoliko sve radimo kako treba, studenti bi trebalo da se usprotive autoritetu i da dovedu u pitanje određena znanja) (ibid.).

Navedene napomene čine mi se vrlo korisne jer naglašavaju različite kontekstualne uslovljenosti: svaka, pa i feministička pedagogija, mora se iznova istorizovati kako bi bila moguća *sada* i *ovde*.

Modernost i modernizam u feminističkoj učionici

Okrenuću se sada sadržaju predmeta i njihovim politizacijama. Prihvatam stav da se „znanje proizvodi, razmatra, transformiše i realizuje u *interakciji* između predavača, studenata i samog znanja“ (Kenway and Modra 1992, 140). Kao i Magda Luis, verujem da se „feminističke predavačke prakse ne mogu razdvojiti od sadržaja kurikuluma“ (Lewis 1992, 187). U visokom obrazovanju naučnice su istovremeno i pedagoškinje. Dalje, smatram da učionica jeste politički prostor. Međutim, to ne znači da je učionica mesto za svakodnevnu stranačku politiku. Kada govore o političkoj učionici, Dajen Hes (Diana Hess) i Pola Mekavoj (Paula McAvoy) kažu da se „[p]onašamo politički kada demokratski donosimo odluke o problemima koji se odnose na pitanje ‘Kako bi trebalo da živimo

12

O tome govore Džejn Kenvej (Jane Kenway) i Helen Modra (Helen Modra):

„Za feministički orijentisane edukator(k)e, feminizam predstavlja osnovno sočivo za interpretaciju sveta i delovanje. ... Iako je feminizam motivisan vizijom sveta koji bi mogao da izgleda drugačije, ova vizija umnogome zavisi od vrste feminizma koji se zagovara“ (Kenway and Modra 1992, 139).

zajedno?“ (Hess and McAvoy 2015, 4). To pitanje i problemi koji iz njega proizlaze formiraju jedan od okvira za raspravu na časovima iz dva predmeta o kojima ću dalje govoriti.

Od 2012. godine držim dva obavezna jednosemestralna predmeta na četvrtoj godini studija. Način rada je sledeći: prvo, kratko uvodno predavanje, a potom duža diskusija o teorijskim/interpretativnim tekstovima iz hrestomatije. Takav način rada moguć je isključivo u manjim grupama (nastavu redovno pohađa oko dvadeset studenata; pošto je reč o studijama književnosti, oko 80 procenata svake generacije čine studentkinje). Prvi predmet se bavi pojmovima modernosti, modernizma i književne kritike u angloameričkom kontekstu. U okviru drugog predmeta čitaju se konkretni književni tekstovi iz tog perioda. Silabus za prvi predmet ima dva dela. Prvi deo čine tekstovi u kojima se razmatraju pojmovi modernosti i modernizma. Pored klasičnih tekstova na tu temu,¹³ studenti čitaju o antimodernizmu, te slušaju predavanja o „rodu modernosti“ (Felski 1995) i feminističkoj reviziji donedavno dominantnog razumevanja književnog modernizma (Scott 1995). Preko eseja o čitanju knjiga i književnoj kritici Virdžinije Vulf (Virginia Woolf) uvode se teme „običnog čitatelja/čitateljke“ i analizira uloga književne kritike u javnosti.¹⁴ Drugi deo silabusa čine tekstovi o studijama moderne i feminističke periodike (studije periodike predstavljaju novu oblast istraživanja u nastavnom programu katedre za opštu književnost i teoriju književnosti). Neki kritičari smatraju da je modernizam nastao u časopisima (Scholes and Wulfman 2010), pošto su i najpoznatiji modernistički autori, poput T. S. Eliota (T. S. Eliot), Džejsa Džojisa i Ezre Paunda (Ezra Pound), književne i kritičke tekstove prvo objavili u časopisima. Međutim, razgovor o modernim i modernističkim časopisima otvara prostor za preispitivanje uobičajenog razumevanja književne istorije i književnog kanona kao niza najboljih dela iz svake epohe. Studije periodike nude obuhvatniju i nijansiraniju sliku istorijskih perioda, te otkrivaju mehanizme književne produkcije i selekcije.

Nove studije modernizma uzimaju u obzir kategorije poput roda, klase, rase, kao i globalnu mapu sveta (imperijalizam/postkolonijalizam). Novi sadržaji zahtevaju i nove

13 Na primer: Bullock 1976.

14 Da bi se pripremili za čas na kom su glavne teme književna kritika i njena društvena uloga, ali i njena institucionalizacija, studenti čitaju tekstove Terija Igltona (Terry Eagleton) i Jirgena Habermasa (Jürgen Habermas). Izbor autora često otkriva stanovište sa kog nastavnik pristupa nekom problemu. U mom slučaju, *levo* i feminističko opredeljenje eksplicirani su od prvog časa. O tome da li predavači treba da budu neutralni u učionici vidi, na primer: Hess and McAvoy 2015; Kolarić 2017.

pristupe, poput interdisciplinarnosti i intersekcionalnosti. Analiza i razmatranje promena paradigmi može da se odrazi i na konkretne pedagoške prakse u učionici. Feministička revizija takozvanog „legitimnog znanja“ o modernosti i modernizmu donela je nova saznanja o ženama na uredničkim mestima, novinarkama, književnim kritičarkama i književnicama s početka XX veka.¹⁵ Daću konkretan primer iz silabusa. Retki studenti književnosti do četvrte godine studija čuju za čuveni modernistički časopis *Egoist*, u kom su objavljivali Eliot, Džojls, Paund i drugi. Ali, čak ni ti studenti ne znaju jednu važnu stvar (to tvrdim na osnovu prakse): *Egoist* su finansirale i uređivale žene, najpre Dora Marsden (Dora Marsden), a potom Herijet Šo Viver (Harriet Shaw Weaver).¹⁶ Dora Marsden je bila urednica, kourednica i zamenica urednice tri povezana modernistička časopisa: *The Freewoman*, *The New Freewoman* i *The Egoist*.¹⁷ Ova feministkinja radikalnih stavova o slobodi, moralu i seksualnosti prihvatila je Džojsov rukopis *Portret umetnika u mladosti* za serijsko objavljivanje u *Egoistu*. Međutim, donedavno njen rad u modernističkim časopisima i važna uloga u proizvodnji rane feminističke teorije nisu bili vidljivi u stručnoj literaturi i kurikulumu.

Razgovor o životnoj i intelektualnoj biografiji Dore Marsden otvara prostor u učionici za razgovor o ženskom/feminističkom pokretu, sifražetkinjama i borbi za pravo glasa, kao i diskurzivnoj prirodi rodnih i seksualnih identiteta u književnosti i društvu. Preko tekstova iz silabusa uspostavlja se veza između studija moderne i feminističke periodike, s jedne strane, i pojmova javnosti i kontrajavnosti, poput feminističke, socijalističke, anarhističke kontrajavnosti s početka XX veka, s druge. Tako se podstiče rasprava o tome kako su neke ideje formulisane, a potom i suprotstavljane u javnom i kontrajavnom prostoru na početku XX veka. Uz to, razmatra se kako drugačije razumevanje jednog istorijskog perioda i književne produkcije iz tog vremena utiče na promene u kurikulumu studija književnosti, pa samim tim i na preispitivanje ideje o reprezentativnom znanju. Takve rasprave služe podrobnijem i ubedljivijem argumentovanju teze da kanon i tradicija nisu rezultat tobože neutralnih i objektivnih merila: ta merila su uvek subjektivna i ideološka, najčešće proizašla iz raznih odnosa moći u datom trenutku. Jednostavno rečeno, svaki izbor je nužno selektivan. Razgovor o mehanizmima hege-

15 Nove studije modernizma obuhvataju niz *online* izvora (baze u kojima se nalaze moderni i modernistički časopisi, dela manje poznatih književnica, nove i drugačije interpretacije modernističkih tekstova...), poput, na primer, baze *Teaching Modernist Women's Writing in English*.

16 Časopis *The Egoist* je digitalizovan u okviru projekta „The Modernist Journals Project“ i dostupan je onlajn

17 O Dori Marsden i njenim uredničkim politikama vidi: Kolarić 2017.

monije i selektivne tradicije u književnosti i kurikulumu vodi u razgovor o diskriminaciji i potlačenosti određenih grupa u društvu, pa samim tim i u kurikulumu, što se može opisati kao politizacija sadržaja. Ako se teži uspostavljanju jednakosti i socijalne pravde u demokratskom i pluralnom društvu, a obrazovanje se vidi kao potencijalno sredstvo društvene promene, verujem da je takva politizacija sadržaja u učionici i dobrodošla i neophodna.¹⁸

Silabus za drugi kurs o modernosti i modernizmu, koji se bavi konkretnim književnim tekstovima, obuhvata dva romana Džejsma Džojso – *Portret umetnika u mladosti* i *Uliks*, kao i duži esej Virdžinije Vulf – *Tri gvineje*. Kada je reč o Džojsovim romanima, kombinujem klasične interpretativne tekstove, poput eseja Ernsta Roberta Kurcijusa (Ernst Robert Curtius) i Edmunda Vilsona (Edmund Wilson), sa tekstovima koji u tumačenju Džojso polaze od feminističke teorije i kritike ili postkolonijalne kritike, poput eseja Mardžori Houz (Marjorie Howes) o kolonijalizmu i nacionalizmu, ili eseja Džeri Džonson (Jerry Johnson) o feminizmu.

Čitanju *Tri gvineje* Virdžinije Vulf i razgovoru o obrazovanju i profesijama za žene, kao i značaju ekonomskog, kulturnog i simboličkog kapitala za bilo kakvu jednakost u društvu, prethodi zajedničko gledanje filma *Anđeli čeličnih vilica* (*Iron Jawed Angels*) o borbi za pravo glasa u Americi iz 2004. godine i predavanje o ženskom i feminističkom pokretu u Americi i Britaniji, kao i kod nas (u Jugoslaviji i Srbiji). Na tim časovima pokušavam da ukažem na činjenicu da su se žene za prava borile i na ulici i u sudovima, to jest, da nije reč o mirnom sporazumu kako se to nekada čini iz jedne do dve rečenice o pravu glasa u udžbenicima iz istorije za osnovne i srednje škole, već da se radilo o teškoj i ponekad nasilnoj borbi za jednakost. Tekst Adrijen Rič (Adrienne Rich) o „politika-ma lokacije“ iz 1984. podstiče na analizu *Tri gvineje* iz nešto savremenije perspektive i daje povoda za razgovor o drugom talasu feminizma i njegovim ograničenjima, kao

18 Naravno, treba uzeti u obzir da su studije moderne periodike – kako angloameričke tako i evropske – sve vidljivije i značajnije tokom poslednje dve decenije. Dobar primer predstavlja projekat „The Modernist Journals Project“ u okviru kog je urađena uspešna digitalizacija brojnih časopisa i izgrađeno digitalno naučno i istraživačko okruženje. Rukovodioci projekta o modernističkim časopisima, kao i savetnici i saradnici, dolaze uglavnom iz oblasti studija književnosti, studija periodike, studija medija, kao i digitalne humanistike. Ovaj projekat obuhvata časopise koji su izlazili na engleskom jeziku u periodu 1890–1922. godine, nezavisno od geografske lokacije. Pored ovog projekta koji se može koristiti u nastavi (recimo, studenti imaju mogućnost da „prelistaju“ većinu modernih i modernističkih časopisa), vredi pomenuti i četvorogodišnji projekat pod nazivom „Agents of Change: Women Editors and Socio-Cultural Transformation“, koji je započet u junu 2016. godine na Katedri za književnost Univerziteta u Gentu u Belgiji. Posvećen je urednicama časopisa iz cele Evrope, odnosno analizi njihove uloge u promeni društvenog i kulturnog miljea u periodu između 1710. i 1920. godine. Zanimljiv je i podatak da je ove godine (2018) izašao prvi dvobroj američkog časopisa pod nazivom *Feminist Modernist Studies*.

i za diskusiju o organizavanju društvenih pokreta uopšte. Drugi tekst Adrijen Rič iz silabusa, pod nazivom „Kad se mi mrtvi probudimo: Pisanje kao re-vizija“, navodi na raspravu o ženskoj tradiciji/kanonu, drugačijim čitanjima i interpretacijama, te se tako još jednom podvlače uloga i doprinos autorki, i to ne samo onih najpoznatijih poput Virdžinije Vulf, u modern(ističk)oj književnosti i periodici.

Ključne reči u raspravama o svim ovim tekstovima jesu jezik, tradicija, nacija i nacionalizam, obrazovanje i kulturni kapital, obespravljenost, solidarnost, organizovanje. Pomoću ovih reči, odnosno pojmova, tekstovi prošlosti se u učionici kontekstualizuju u vremenu njihovog nastanka, ali se i tumače sa stanovišta sadašnjosti.

Zaključak

Programi iz Ženskih/Rodnih studija, kako kod nas tako i u većini zemalja Centralne i Istočne Evrope, uvedeni su kao poslediplomski programi, odnosno kao posebni programi u okviru master i doktorskih studija.¹⁹ Međutim, programi osnovnih studija se znatno teže menjaju. Feministička pedagogija za kakvu se zalažem podrazumeva silabuse koji obuhvataju 1) tekstove književnica i teoretičarki/kritičarki, ali i feministička čitanja kanonskih dela; 2) oblasti proučavanja koje donekle menjaju dominantna razumevanja prošlosti i književne/kulturne tradicije, ali i razmatraju ulogu javnosti i angažmana, poput studija moderne i feminističke periodike; 3) intenzivne diskusije umesto pojedinačnih studentskih referata (to znači da većina prisutnih učestvuje u razgovoru na svakom času umesto da svaka studentkinja/student izlažu referat duže vreme samo jednom u semestru). Naravno, ponekad se u toku diskusija pojavi otpor sličan onom o kom je govorila bel huks: „Ovo su obavezni predmeti, zašto toliko slušamo i razgovaramo o feminizmu?“, „Kada smo radili književnu kritiku i časopise, previše se insistiralo na angažmanu“. Trudim se da podstičem takav otpor jer se tako otvara prostor za produblјivanje argumenata, ali i potvrđuje da postoji interakcija između predavača, studenata i samog znanja.

19 Nekoliko je predmeta iz studija roda i feminističke teorije na master i doktorskim studijama na Filološkom fakultetu u Beogradu. Jedan takav predmet „Teorije roda i razlike“ Biljana Dojčinović drži na doktorskim studijama. Od 2017. godine Biljana Dojčinović i ja zajedno držimo dva predmeta o ženskoj i feminističkoj periodici na doktorskim studijama („Ženska/feministička i feminofilna štampa između 1890. i 1941. godine“ i „Teorija, aktivizam i kulturne/umetničke prakse: feministička štampa u Srbiji 90-ih i 2000-ih godina“). Za sada, na poslediplomskom nivou na Filološkom fakultetu ne postoji zaseban program/modul iz ženskih/rodnih studija.

Pošto su oba predmeta o modernosti i modernizmu obavezna za sve studente završne godine na Katedri za opštu književnost i teoriju književnosti, neko bi mogao da kaže da se tu radi o svojevrsnom „krijumčarenju“ feminističkog znanja u obavezne, *mainstream* predmete. Međutim, verujem da uvođenje feminističkih sadržaja i interpretativnih pristupa sa stanovišta feminističke teorije i kritike, kao i feminističke pedagoške prakse na dodiplomskim studijama, predstavljaju važan korak u stvaranju feminističke učionice i, samim tim, proizvodnji feminističkog znanja za sve. Obrazovanje vidim kao praksu i praktikovanje slobode (cf. hooks 1994), odnosno, kao odgovorno i osvešćeno podučavanje i učenje. Zato ne očekujem od svih studentkinja i studenata da po završetku semestra izađu iz učionice kao feministkinje i feministi. Sasvim je dovoljno da iz nje izađu zapitani i radoznali u pogledu novih i drugačijih znanja, ili zbunjeni i ljuti zbog činjenice da uopšte postoje nova i drugačija znanja.

Literatura

- Alan, Blum. 1990. *Sumrak američkog uma*. Beograd: Prosveta.
- Apple, Michael. 1993. *Official Knowledge: Democratic Education in a Conservative Age*. New York: Routledge.
- Apple, Michael. 2012. *Ideologija i kurikulum*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Boler, Megan. 2003. „Emocije i obrazovanje: feministička pedagogija.“ *Kolo* 2. <http://www.matica.hr/kolo/292/emocije-i-obrazovanje-feministicka-pedagogija-20071/>
- Bullock, Alan. 1976. „The Double Image.“ In *Modernism: 1890–1930*, edited by Malcolm Bradbury and James McFarlane, 58–70. Harmondsworth and New York: Penguin books.
- Ellsworth, Elizabeth. 1992. „Why Doesn't This Feel Empowering? Working Through the Repressive Myths of Critical Pedagogy.“ In *Feminisms and Critical Pedagogy*, edited by Carmen Luke and Jennifer Gore, 90–119. New York and London: Routledge.
- Feinberg, Walter. 2012. *Zajedničke škole/različiti identiteti. Nacionalno jedinstvo i kulturna razlika*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Felski, Rita. 1995. *The Gender of Modernity*. Cambridge and London: Harvard University Press.
- Freire, Paulo. 2002. *Pedagogija obespravljenih*. Zagreb: Odraz.
- Freire, Paulo. 2017. *Pedagogije autonomije*. Beograd: CLIO.
- Gore, Jennifer. 1992. „What Can We Do For You! What *Can* ‘We’ Do For ‘You’? Struggling over Empowerment in Critical and Feminist Pedagogy.“ In *Feminisms and Critical Pedagogy*, edited by Carmen Luke and Jennifer Gore, 54–73. New York and London:

Routledge.

Hess, Diane, and Paula McAvoy. 2015. *The Political Classroom. Evidence and Ethics in Democratic Education*. New York and London: Routledge.

hooks, bell. 1994. *Teaching to Transgress. Education as the Practice of Freedom*. New York and London: Routledge.

Howes, Marjorie. 2004. „Joyce, Colonialism, and Nationalism.“ In *The Cambridge Companion to James Joyce* (Second edition), edited by Derek Attridge, 254–271. New York: Cambridge University Press.

Johnson, Jeri. 2004. „Joyce and Feminism.“ In *The Cambridge Companion to James Joyce* (Second edition), edited by Derek Attridge, 196–212. New York: Cambridge University Press.

Kenway, Jane, and Helen Modra. 1992. „Feminist Pedagogy and Emancipatory Possibilities.“ In *Feminisms and Critical Pedagogy*, edited by Carmen Luke and Jennifer Gore, 138–166. New York and London: Routledge.

Kolarić, Ana. (u pripremi). „Pisma čitateljki u časopisu *Žena danas* (1936–1940): ‘lično iskustvo’/zajednički forum.“ U *Časopis Žena danas, 1936–1940*, uredila Stanislava Barać. Beograd: Institut za književnost i umetnost.

Kolarić, Ana. 2017. *Rod, modernost i emancipacija. Uredničke politike u časopisima Žena (1911-1914) i The Freewoman (1911-1912)*. Beograd: Fabrika knjiga.

Kolarić, Ana. 2017. „Učionica: mesto deliberacije ili (društvene) promene?.“ *Reč* 87: 207–219. <http://www.fabrikaknjiga.co.rs/wp-content/uploads/2017/12/REC-87-33-str.207.pdf/>

Lewis, Magda. 1992. „Interrupting Patriarchy: Politics, Resistance and Transformation in the Feminist Classroom.“ In *Feminisms and Critical Pedagogy*, edited by Carmen Luke and Jennifer Gore, 167–191. New York and London: Routledge.

Luke, Carmen, and Jennifer Gore. 1992. „Introduction.“ In *Feminisms and Critical Pedagogy*, edited by Carmen Luke and Jennifer Gore, 1–14. New York and London: Routledge.

Milinković, Jelena. 2018. „Feministička istraživanja i čitanje književnosti.“ U *Feministička teorija je za sve: zbornik radova sa konferencije „Neko je rekao feminizam: feministička teorija u Srbiji danas,”* uredile Adriana Zaharijević i Katarina Lončarević, 19–39. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

Oksala, Johanna. 2014. „In Defence of Experience.“ *Hypatia* 29(2): 388–403. doi: 10.1111/hypa.12053

Rich, Adrienne. 1986. „Notes toward a Politics of Location (1984).“ In *Blood, Bread, and Poetry. Selected prose 1979-1985*, 210–231. New York and London: W. W. Norton & Company.

Rich, Adrienne. 2003. „Kad se mi mrtvi probudimo: Pisanje kao re-vizija (1971).“ U *Olaži-*

ma, tajnama i šutnji. Izabrani prozni tekstovi 1966-1978, 29–45. Zagreb: Ženska infoteka.

Scholes, Robert, and Clifford Wulfman. 2010. *Modernism in Magazines. An Introduction*. New Haven: Yale University Press.

Scott, Bonnie Kime. 1995. *Refiguring Modernism. Vol. 1: The Women of 1928. Vol. 2: Postmodern Feminist Readings of Woolf, West, and Barnes*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

Shrewsbury, Carolyn. 1993. „What Is Feminist Pedagogy?“ *Women's Studies Quarterly* 21(3–4): 8–16.

Skot, Džoan. 2006. „Iskustvo.“ U *Feministkinje teoretizuju političko*, uredile Džudit Butler i Džoan Skot, 39–57. Beograd: Centar za ženske studije.

Webb, Lynne M., Myria Watkins Allen, and Kandi L. Walker. 2002. „Feminist Pedagogy: Identifying Basic Principles.“ *Academic Exchange Quarterly* 6: 67–72.

Weiner, Gaby. 2006. „Out of the Ruins: Feminist Pedagogy in Recovery.“ In *The Sage Handbook of Gender and Education*, edited by Christine Skelton, Becky Francis, and Lisa Smulyan, 79–92. London: SAGE.

Ana Kolarić

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

Feminist Pedagogy and Literary Studies

Abstract: The aim of this essay is twofold: to provide an overview of the basic principles of feminist pedagogy, and to offer examples of practicing feminist pedagogy in the classroom at the undergraduate level at the Department of Comparative Literature and Literary Theory. In the first part, I discuss the epistemological and political aspects of feminist pedagogy. This is followed by a description and analysis of the syllabuses for two mandatory courses intended for fourth-year students. Special emphasis is placed on the potential of modern and feminist periodical studies to help in creating feminist classrooms.

Keywords: feminist pedagogy, literary studies, feminist/political classroom, new modernist studies, feminist periodical studies

2
—

Dileme

Katarina Lončarević

UNIVERZITET U BEOGRADU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

Čemu (još) feministička filozofija?¹

Apstrakt: *Feministička filozofija* je oduvek u izvesnom smislu „sumnjiva“, jer ne krije svoju političku dimenziju (zato je *feministička*), ima političku misiju i cilj, i ukazuje na isprepletanost znanja i moći. Časopisi iz feminističke filozofije su malobrojni i predstavljaju važno mesto za opstanak i za razvoj ove discipline. Ovaj tekst je inspirisan trenutnim stanjem u feminističkoj filozofiji, koje se često opisuje kao „skandal u filozofiji“, jer je jedan od najstarijih filozofskih časopisa, *Hipatija*, od 2017. godine u krizi zbog objavljivanja teksta „In Defense of Transracialism“. Tekst je izazvao mnogobrojne zahteve da ga uredništvo povuče. Činjenica da je ovaj „skandal u filozofiji“ počeo prvo na društvenoj mreži Fejsbuk, a danas ima i odrednicu na Vikipediji, govori o nečemu što je prevazišlo akademski sukob ili suprotstavljanje „argumenata“, i zahteva analizu samog projekta *feminističke filozofije*. Većina mejnstrim filozofa smatra da su zahtevom da se povuče već objavljeni tekst neke feministkinje krenule u „rat protiv veštica“, da se radi o „opasnom presedanu“, a česte su i paralele sa sudbinom Hipatije iz Aleksandrije koju je ubila „beslovesna rulja“.

Hipatiji, međutim, ne prilazim samo kao jednom od filozofskih časopisa jer je on stvoren u borbi za feminističke glasove, za nova pitanja, nove i drugačije načine ophođenja i argumentovanja, za one kojima je filozofija poricala postojanje. Feministička filozofija zato često ima standarde koji su različiti pa čak možda teško razumljivi mejnstrim filozofiji. U tom smislu se feminističko delovanje na margini filozofije pokazuje kao ranjiva pa čak i nepodnošljiva pozicija koja je upisana u sam projekat *feminističke filozofije*. Sa druge strane, ni sama feministička filozofija nije neosetljiva na odnose moći, pa se dodatno postavlja i pitanje hijerarhije unutar tog područja, pitanje autoriteta, kao i odnosa prema onima koji su na margini margine.

Ključne reči: filozofija, feministička filozofija, časopis *Hipatija*, politika, autoritet, odgovornost

1 Rad je nastao u okviru projekta *Rodna ravnopravnost i kultura građanskog statusa: istorijska i teorijska utemeljenja u Srbiji*, br. 47021, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Pitanje iz naslova teksta možda na prvi pogled deluje suvišno, jer feministička filozofija kao područje istraživanja koje okuplja heterogene pristupe feminističkih filozofkinja postoji od kraja šezdesetih i početka sedamdesetih godina XX veka. Ona je takođe najčešće na marginama mejnstrim filozofije i interesovanja filozofskih „autoriteta“, iako predstavlja značajno polje istraživanja u kome su razvijene nove metode analize i kritike, određeni novi putevi ispitivanja filozofskih problema, ali i redefinisani neki od ključnih filozofskih pojmova. Od svojih početaka feministička filozofija, kao područje istraživanja, jeste u izvesnom smislu i „sumnjiva“, jer ne krije svoju političku dimenziju (zato je *feministička*), ima političku misiju i cilj, i ukazuje na isprepletanost znanja i moći (cf. Alcoff and Kittay 2007, 9).

Biti žena u filozofiji

Zapadna filozofija je bila i još uvek je područje u kojem dominiraju beli muškarci. Kako navodi Džonatan Volf (Jonathan Wolff) 2013. godine, doduše razmatrajući situaciju u Velikoj Britaniji iako je slično i u ostatku Evrope i u Americi, „filozofija je i dalje ona disciplina humanistike u kojoj dominiraju muškarci, kako po brojnosti tako i po svojim borbenim metodama“ (Wolff 2013). Na odeljenjima za filozofiju u najvećem broju su zastupljeni muškarci i kao zaposleni i na mestima odlučivanja i moći. Volf se pita kako okončati mušku dominaciju u filozofiji, i istovremeno sledi „radnu premisu“ da mali broj žena u filozofiji može da se objasni time što spor oko argumenata među filozofima više liči na fizičku borbu sa ciljem da se protivnik uništi nego na raspravu. Ova premisa je zanimljiva iako je neću dublje analizirati. Naime, ovakvim stavom Volf esencijalizuje kako filozofe kao muškarce (otuda i muški način borbe) tako i filozofkinje (otuda ženska povučenosť i osećaj neudobnosti u kompetitivnoj sredini), i posmatra i jedne i druge kao prilično homogene kolektivitete, što vodi opasnoj generalizaciji i zanemarivanju važnih razlika unutar samih tih grupa. Uostalom, primer jednog od novijih „skandala u filozofiji“, odnosno objavljivanje teksta Rebeke Tuvel (Rebecca Tuvel) „In Defense of Transracialism“ u časopisu *Hipatija*, pokazuje, između ostalog, da je Volf u zabludi kada je reč o nesklonosti žena borbenim metodama. Međutim, sa druge strane, Volfova zabrinutost da je filozofija i dalje jedna od retkih oblasti humanistike u kojoj su žene malobrojne, nepoželjne i izložene različitim vrstama diskriminacije, više je nego opravdana, i o njoj govori čitav niz tekstova i svedočanstava filozofkinja, pa i feminističkih filozofkinja:

„U meni je duboki bunar besa. Besna sam zbog toga kako sam kao pojedinka tretirana u filozofiji; besna sam zbog toga kako su druge osobe koje poznajem tretirane; besna sam zbog uslova za koje sam sigurna da utiču na veliki broj žena i manjina u filozofiji, i zbog kojih su mnogi filozofiju i napustili. ... [Godinama sam] bila u stalnom dijalogu sa samom sobom da li da odustanem od filozofije, čak i da odustanem od stalne pozicije na univerzitetu i da radim nešto drugo. Uprkos mojoj dubokoj ljubavi prema filozofiji, nije mi se činilo da je ona vredna patnje. A ja sam jedna od srećnica, jedna od onih koje su uspješne prema dominantnim standardima profesije. Štagod da brojevi kažu o ženama i manjinama u filozofiji, brojevi ni ne počinju da pričaju pravu priču. ... Žene, verujem, žele dobru radnu sredinu u kojoj postoji uzajamno poštovanje. A filozofija, uglavnom, to ne pruža“ (Haslanger 2008, 210, 212).

Bez obzira što brojevi govore nešto, ali svakako ne i sve, veliki broj istraživanja koja su pokrenula različita udruženja žena u filozofiji nedvosmisleno pokazuju da su odeljenja za filozofiju na zapadu i dalje većinski muška i bela. Prema novijim statistikama Američke filozofske asocijacije (*American Philosophical Association*), koje su inicirane od strane posebne grupe unutar udruženja koja se bavi statusom žena (*Committee on the Status of Women*), od ukupnog broja zaposlenih na odeljenjima za filozofiju u SAD svega 21% čine žene, dok je na godišnjem nivou skoro više od dve decenije cifra dodeljenih doktorata iz filozofije stabilna: žene čine 27% (cf. Crasnow 2009; Haslanger 2008; Kourany 2009; Minnich 2009; Haslanger 2013). Ti brojevi su slični i u drugim zapadnim zemljama. I iako filozofi danas uglavnom nisu stariji muškarci sa bradama, većina profesionalnih filozofa jesu beli muškarci. Broj dodeljenih doktorata ženama na odeljenjima za filozofiju je manji nego u drugim oblastima, kao što su npr. matematika, hemija i ekonomija. Broj filozofa i filozofkinja koji/koje su pripadnici/pripadnice manjina je gotovo minimalan, i u tom smislu je položaj predstavnika/predstavnica manjina u filozofiji gori nego u bilo kojoj akademskoj disciplini, uključujući i fiziku i mašinstvo. I u jednom takvom svetu, gde žene, a naročito žene iz manjinskih grupa, čine mali broj zaposlenih ili na druge načine angažovanih u profesiji, različite vrste uznemiravanja i ucenjivanja su nešto što nije neočekivano (cf. Haslanger 2013).

Ne samo što odeljenja za filozofiju nisu prijateljsko okruženje za žene, o čemu svedoči i prilično poznati blog „Kako je to biti žena u filozofiji?“ (*What Is It Like To Be a Woman in Philosophy 2010–2018*), na kome se mogu naći primeri koji dokumentuju, između ostalog, svakodnevnne oblike seksizma već poslednjih pet godina unazad, filo-

zofska odeljenja se pojavljuju i kao ona sa velikim brojem slučajeva seksualnog uznemiravanja i ucenjivanja. Dokazani slučajevi seksualnog uznemiravanja i ucenjivanja rezultirali su smenom nekih upravnika odeljenja za filozofiju, zabranom upisa novih generacija studenata i studentkinja na postdiplomske studije i postavljanjem prinudnih uprava. Osim toga, ne tako mali broj profesora je suspendovan zbog utvrđene odgovornosti za seksualno uznemiravanje i seksizam, a u nekim slučajevima su otpuštene i velike filozofske zvezde.²

Naravno, sve ovo ne znači da se seksualno uznemiravanje i ucenjivanje događa samo na odeljenjima za filozofiju, niti da su samo ta odeljenja problematična kada je reč o položaju žena na univerzitetima širom Evrope i Amerike. Ali, činjenica je da je filozofija disciplina koja je kroz istoriju pružala otpor prema ženama, i da taj otpor postoji i danas, o čemu svedoče i statistički podaci, tako da nije slučajno što upravo na odeljenjima za filozofiju najveći broj slučajeva seksualnog uznemiravanja i ucenjivanja postaje vidljiv i za širu javnost.

Pored toga što je zastupljenost žena u filozofiji mala, filozofkinje su ukazale na brojne teškoće na koje nailaze prilikom objavljivanja tekstova. Objavljivanje tekstova, naročito u časopisima koji imaju značajan impakt-faktor, jedan je od ključnih elemenata u odlučivanju da li će neko dobiti posao, pozive za istraživanja i konferencije. Istraživanja koja su inicirala dva tela unutar Američke filozofske asocijacije, Komitet o statusu žena i Komitet za inkluzivnost, pokazuju u nizu nalaza objavljenih tokom 2010. godine da su žene nedovoljno zastupljene i kao autorke objavljenih tekstova i kao urednice u najprestižnijim časopisima engleskog govornog područja. Postupak recenziranja u 25 najpoznatijih filozofskih časopisa se pokazao kao isuviše dugotrajan, nedovoljno transparentan, i često negativan na takav način da obeshrabruje autorke i autore da uopšte predaju tekstove. Autorke/filozofkinje načelno dobijaju bolje recenzije ukoliko časopis ima praksu anonimnog recenziranja koja ne podrazumeva samo anonimnost autora/autorke i recenzenta/recenzentkinje, već i ukoliko su autori/autorke anonimni tokom celog procesa i uredniku/urednici časopisa. Urednički i recenzentski stav u najuticajni-

2 Na primer, jedan od najpoznatijih slučajeva o kojem je brujala ne samo filozofska čaršija već je o njemu pisano i u mejnstrim i feminističkim medijima, jeste slučaj seksualnog uznemiravanja doktorantkinje od strane njenog mentora, filozofa Kolina Mekgina (Colin McGinn), koji je usled pritiska dokaza ali i javnosti, napustio poziciju na Univerzitetu u Majamiju 2013. godine. Taj slučaj je samo jedan od mnogobrojnih koji su ukazali na diskriminaciju žena, studentkinja i zaposlenih na odeljenjima za filozofiju, na gotovo sveprisutan seksizam i seksualno uznemiravanje, i ucenjivanje kome su izložene žene od strane profesora i kolega filozofa (cf. Alcoff 2013; Haslanger 2013).

jim filozofskim časopisima je često negativan prema nekim oblastima filozofije, nekim filozofskim pristupima, temama i gledištima.³ Na primer, feministička filozofija je vrlo retko zastupljena u najznačajnijim filozofskim časopisima, što ne samo da vodi marginalizaciji ovog područja istraživanja, već i ozbiljnim problemima sa kojima se suočavaju feminističke filozofkinje prilikom procene i vrednovanja njihovog rada ukoliko ne objavljuju radove u najprestižnijim filozofskim časopisima. Sa druge strane, stvaranje jednog novog područja istraživanja zahteva ne samo pristup poznatim mejnstrim filozofskim časopisima, već i otvaranje novih mogućnosti koje podrazumevaju i specijalizovane časopise u određenoj oblasti.

Feministička filozofija

Na odeljenjima za filozofiju širom sveta ima malo žena, a ne čudi što je među njima i još manje feministkinja. Feminističke filozofkinje su često osuđene na dvostruki život. Prema njihovim svedočanstvima, one svesno dele svoje radove na one koje pripadaju filozofiji u širem smislu, i one koju pripadaju feminističkoj filozofiji. Poznata američka filozofkinja i feministkinja Linda Alkof (Linda M. Alcoff) u jednom intervjuu iz 2010. godine upravo govori o dvostrukom životu feminističke filozofkinje, koji je za nju počeo već na doktorskim studijama, a zatim se može videti u celokupnom njenom opusu: „Iako me je privlačila feministička filozofija, odlučila sam da ne rizikujem budućnost svoje dece disertacijom iz oblasti koja je toliko marginalna za filozofiju kao disciplinu“ (Protevi 2010; Lončarević 2016, 86).

Feminističku filozofiju posmatram kao filozofsku poddisciplinu i kao sistematsko područje istraživanja koje postoji poslednjih 40 godina (što naravno ne znači da nije bilo feminističkih filozofkinja i ranije, ali svakako ne možemo da govorimo ranije o području istraživanja, dovoljnom broju filozofkinja koje su i feministkinje itd.). U nastavku, sledim definiciju koju su ponudile Alkof i Kitej (Eva Feder Kittay), po kojoj bi feminističku filozofiju trebalo posmatrati kao

„istraživački program ili oblast istraživanja unutar filozofije koju čini određeni skup pitanja. ... Na taj način, ona je analogna svakoj drugoj oblasti istraživa-

3 Rezultati istraživanja o zastupljenosti žena kao autorki, urednica i recenzentkinja, i o tome u kojim oblastima istraživanja najčešće objavljuju autorke/filozofkinje su dokumentovani zajedno sa preporukama u: Brooks 2010; Haslanger 2010; Kourany 2010; Lee and Schunn 2010.

nja unutar filozofije. Poput ostalih, feministička filozofija se bavi ispitivanjem specifične oblasti, ali ostaje otvorena za konceptualizaciju te oblasti, njen odnos prema drugim oblastima, čak i za svoju sopstvenu egzistenciju“ (Alcoff and Kittay 2007, 8).

Kao istraživački program, feministička filozofija je i inkluzivna i kritička. Na primer, ako kažemo da se feminističke filozofije bave, između ostalog, pitanjima roda, to bi za Alkof i Kitej značilo da sam termin „feministička“ govori da je ova filozofija deo društvenog pokreta, i da sa njim deli političku notu. Ali, sa druge strane, pošto se radi o filozofiji, ovde nema saglasnosti povodom toga šta „rod“ znači, da li je rod legitimna kategorija, da li se može uistinu reći da žene „postoje“, da li postoji jedna jedina kategorija koja uključuje sve i samo one su generalno kategorizovane kao žene. Ako stvari ovako postavimo, kao što predlažu Alkof i Kitej, određenje discipline ili poddiscipline je potpuno u skladu sa osnovnim filozofskim porivom samoispitivanja. Takođe, ako kažemo da se feministička filozofija bavi veoma široko pitanjima pravde za žene, to znači da ona obuhvata čitav raspon pozicija koje se tiču pravde i pitanja roda, pa prema tome, postoji i čitav raspon političkih stavova kao uostalom i u svim drugim oblastima filozofije koje se bave pitanjima pravde. Drugim rečima, feministička filozofija, kao i svaka druga filozofija, podrazumeva neslaganja i sporove, koji su kao i svakoj drugoj filozofskoj oblasti znak filozofske snage, ali i znak nerazjašnjenih i možda nikada razrešenih filozofskih pitanja. Feministička filozofija jeste politička, ali to ne znači da postoji neko veće političko jedinstvo unutar nje u odnosu na bilo koju drugu filozofsku disciplinu. Ono što Alkof i Kitej vide kao značajnu osobinu feminističke filozofije, jeste njen transformativni potencijal: ne samo što feministička filozofija dodaje pitanja na listu onih već tradicionalnih filozofskih pitanja, ona je u stanju da transformiše samu filozofiju tako što uvodi nove pristupe tradicionalnim pitanjima, poput razvijanja etike brige unutar feminističke filozofije.⁴ Kao i u drugim filozofskim disciplinama, ni u feminističkoj filozofiji ne postoji konsenzus kada je reč o glavnim problemima, ali postoje neke niti koje povezuju različite feminističke filozofije, kao što je naglasak na relacionalnosti, na društvenom kontekstu života i mišljenja, na važnosti ličnih narativa, na urušavanju strogih granica između racionalnosti i emocija... Naravno, ne radi su tu o odlikama koje

⁴ Pored brojnih problema koje etika brige nosi i zbog čega je bila kritikovana i unutar feminizma, ona je doprinela razvoju etike i političke filozofije insistiranjem da su paradigmatični slučajevi ljudskog iskustva oni koji su uvek već umetnuti u odnose zavisnosti i međuzavisnosti, a ne iskustva autonomnih individua. Sopstvo je uvek sopstvo-u-odnosu, sopstvo uvek vidi sebe povezano sa drugima, a etika brige može, iako ne mora nužno, imati transformativni potencijal i u etičkoj i političkoj filozofiji.

su na jedinstven način svojstvene samo feminističkoj filozofiji, ali one pomažu da se pređu neke granice unutar same filozofije, kao što je, na primer, podela na analitičku i kontinentalnu filozofiju, ili na disciplinarne podele unutar ili izvan filozofije (cf. Alcoff and Kittay 2007, 8–12; Alcoff 2000).⁵

Međutim, ako pratimo kako značajne feminističke filozofkinje dolaze do priznanja svog rada, onda se suočavamo sa novom neprijatnom činjenicom: one većinom ne rade na odeljenjima za filozofiju. Dalje, feministička filozofija koja se razvija u analitičkoj tradiciji se vrlo malo čita od strane mejnstrim filozofa, ali i feminističkih teoretičarki u drugim poljima istraživanja. Sa druge strane, feministička filozofija u kontinentalnoj tradiciji, prema indeksu citiranosti u humanistici (ako mu uopšte možemo verovati), više se čita u svim drugim humanističkim disciplinama nego u samoj filozofiji. Mnoge autorke smatraju da je zapravo daleko primereniji termin *feministička teorija* nego *feministička filozofija*, jer većina feminističkih filozofkinja ne samo što kritikuje disciplinarnu zatvorenost i ograničenost područja filozofije, već i eksperimentiše sa transdisciplinarnim pristupima. Da li je onda važno kako se definiše taj rad? Da li je svejedno da li ćemo reći *feministička teorija* ili *feministička filozofija*? U jednom tekstu iz 2000. godine, Linda Alkof ukazuje na svoju stalnu potrebu da pruži otpor disperziji filozofskog istraživanja u druge discipline jer se plaši da se to ne pretvori u izgnanstvo, odnosno da se taj rad više neće videti kao filozofski, i da je zato važno ostati pri terminu i nikako ne napuštati poziciju da se radi o *filozofiji, feminističkoj filozofiji* (cf. Alcoff 2000, 841).

Ako sve to imamo u vidu, onda je jasno zašto su feminističke filozofkinje još tokom sedamdesetih godina 20. veka počele da razmišljaju ne samo o važnosti objavljivanja tekstova iz feminističke filozofije u mejnstrim filozofskim časopisima, već i o osnivanju časopisa koji su specijalizovani za feminističku filozofiju. Donedavno na engleskom govornom području je postojao samo jedan časopis usko specijalizovan za feminističku filozofiju, časopis *Hipatija*.

5 Naravno, feministička filozofija ili feminističke filozofije mogu da se definišu i drugačije, a ne kao filozofski istraživački programi sa transformativnim potencijalom, ali i potencijalom za prevazilaženje tradicionalnih filozofskih podela i dualizama. Za drugačija, podjednako inspirativna određenja feminističke filozofije, pogledati: Antony 2005; Ferguson 2005.

Časopis *Hipatija*

Ideja da se osnuje specijalizovni časopis za feminističku filozofiju prvi put se javlja tokom razgovora u okviru Udruženja žena u filozofiji početkom sedamdesetih godina u Sjedinjenim Američkim Državama, a prvi pisani dokumenti na temu *zašto je takav časopis potreban* datiraju iz 1976. godine, kada je Američkoj filozofskoj asocijaciji konačno predstavljeno da je „ženama teško da objavljuju u ‘standardnim’ filozofskim časopisima, a naročito ako je njihov rad feministički“ (Wylie 2010, 20). Tokom sedamdesetih u filozofskim časopisima gotovo da nisu postojale anonimne recenzije. Kada su uvedene, povećan je procenat objavljivanja tekstova filozofkinja, i na taj način se stalo na put praksi odbijanja tekstova samo na osnovu imena autorke/autora. Druga praksa – odbijanje tekstova zbog nepoželjne teme ili pristupa, opstaje do današnjeg dana. Utoliko je u osnovi ideje da se napravi specijalizovani časopis za feminističku filozofiju prepoznavanje ne samo sve većeg broja filozofkinja koje žele da promišljaju filozofiju iz feminističke perspektive i da pišu tekstove koji su *i* feministički *i* filozofski, već i potrebe za novim feminističkim „forumom za njihovo objavljivanje“ (ibid.).

Među osnivačicama je vođena debata da li časopis treba da bude pre svega filozofski ili bi trebalo da uključi i šire područje feminističke teorije. Pošto u vreme kada se vode ove debate već nastaje nekoliko interdisciplinarnih časopisa iz oblasti feminističke teorije na engleskom jeziku, kao što su *Feminist Studies* koji počinje da izlazi već 1972. godine, a zatim i *Signs* i *Frontiers*, koji objavljuju prve sveske 1975, prevagnula je ideja da se insistira na specijalizovanom časopisu iz feminističke filozofije. Ova odluka nije neočekivana, pošto se tokom osamdesetih osnivaju specijalizovani feministički časopisi i u oblastima istorije, prava i studija književnosti. Osnivačice časopisa *Hipatija* su se trudile da jasno definišu istraživačko područje časopisa, i to tako da ono uključuje feministički rad u svim granama filozofije kada je reč o člancima i esejima (danas bismo rekli u kategoriji „naučnih radova“), dok su „prikazi“ uključivali ne samo prikaze i kritike filozofskih knjiga već i monografija i zbornika radova iz drugih oblasti feminističke teorije ili onih oblasti koje su od značaja za feminističku filozofiju.

Osnivačice časopisa *Hipatija* su poklonile posebnu pažnju vrlo temeljno urađenom dokumentu koji je bio posvećen procesu recenziranja. U njemu se zahtevaju minimalno dve anonimne recenzije, dok se i treća traži ukoliko su predlozi o objavljivanju prve dve recenzije potpuno suprotni. U današnje vreme, kada je proces recenziranja u naučnim časopisima potpuno birokratizovan i svodi se na popunjavanje tabela ili zaokruživanja

ponuđenih odgovora, dok su komentari za autore i autorke ili opcioni ili se ostavlja mogućnost da u njima recenzenti i recenzentkinje sami odluče kako će se obratiti autoru ili autorki teksta, u osnivačkom dokumentu časopisa *Hipatija* se naglašava da je proces recenziranja *konstruktivan* proces, odnosno, kako ukazuje Alison Vajli (Alison Wylie), „proces recenziranja treba da pomogne intelektualni razvoj feminističke filozofije“ i da se od „reczentkinja i reczenata traže opsežni kritički komentari o prispelim tekstovima, naročito ako se ne predlaže njihovo objavljivanje“ (Wylie 2010, 20). Osnivačice i prve urednice su, dakle, prilično rano, odnosno 1976. godine, od kada datiraju prvi dokumenti o potrebi osnivanja časopisa *Hipatija*, ne samo težile objavljivanju dobrih i kvalitetnih tekstova iz feminističke filozofije, već su prepoznale važnost komentara i smernica koje dobra anonimna recenzija u jednom *feminističkom* časopisu treba da ima: sve autorke tekstova, a naročito onih tekstova koji nisu bili predloženi za objavljivanje, treba da dobiju konstruktivne i upotrebljive komentare za dalji rad.⁶

Pravila u procesu recenziranja koja su osnivačice *Hipatije* ustanovile još od početka 1976. godine, odnosno daleko pre nego što je objavljen prvi broj ovog časopisa 1986. godine, danas se smatraju dobrom praksom u naučnoj periodici, a napori prvih urednica su uistinu bili pionirski. One su uočile da su žene i manjinske grupe u nepovoljnom položaju kada procedure nisu transparentne i kada „uspeh“ zavisi od toga da li je autor/autorica integrisan u neformalnu komunikaciju privilegovanih grupa iz kojih su žene i manjine isključene. One su odavno uvidele da su pravične i transparentne prakse od velikog značaja za žene i manjinske grupe. Naravno, radi se o nužnim ali ne i dovoljnim uslovima jer se nepravda ne krije samo u formalnim procedurama, i *Hipatija* je decenijama radila i na razvijanju intelektualnog i profesionalnog prostora u kome feministički rad u filozofiji može da se izrazi, i u kome može da se piše o pitanjima i problemima koji su važni iz feminističke perspektive. Taj napor koji je uložilo prvo uredništvo časopisa, a nastavio se i kasnije, nešto je što inače uglavnom ne postoji u filozofskim časopisima koji danas imaju slične formalne procedure kao *Hipatija* (cf. Wylie 2010, 22). Kao što je već ukazano, u velikom broju filozofskih časopisa nema mesta za feminističku filozofiju ili za teme koje nisu deo filozofskog mejnstrima. I donedavno je vladalo uverenje među feminističkim filozofkinjama – ili se bar činilo da se radi o uverenju – da iako

⁶ Proces recenziranja je bio prilično detaljno opisan, što nije bilo uobičajeno za filozofske časopise tokom sedamdesetih. Tekstove po prijemu prvo čitaju urednice koje imaju pravo da odmah odbiju radove za koje smatraju da ne pripadaju području istraživanja časopisa. Posle inicijalnog čitanja tekstova od strane urednica, radovi se šalju na anonimno recenziranje, a recenzentkinje imaju na raspolaganju nekoliko kategorija za ocenu radova (cf. Wylie 2010, 20).

mejnstrim časopisi nisu otvoreni ili su vrlo malo otvoreni za feminističku filozofiju, „feministička filozofija se očividno razvija i buja, a *Hipatija* je danas razvijen i izuzetno uspешan časopis“ (ibid., 23).⁷

„Skandal“ u feminističkoj filozofiji ili „Afera *Hipatija*“

Godine 2017. u časopisu *Hipatija* je objavljen tekst mlade filozofkinje, koja se uglavnom bavi socio-političkom filozofijom, filozofijom rase i feminističkom filozofijom, Rebeke Tuvel pod naslovom „In Defense of Transracialism“ (Tuvel 2017). Ovaj tekst je izazvao javne zahteve za povlačenje iz časopisa, otvoreno pismo u kome se ukazuje na sve propuste teksta i koje je potpisalo preko 800 teoretičarki i teoretičara (cf. Open Letter to *Hypatia* 2017), odbranu Tuvel i argumente protiv povlačenja koji su uglavnom dolazili od mejnstrim filozofa, smenu odbora saradnica časopisa (koji je, smatra se, većinom i zahtevao povlačenje teksta), odbranu teksta i odbijanje povlačenja od strane glavne urednice, ostavku obe urednice, i situaciju u kojoj najstariji časopis koji objavljuje radove iz feminističke filozofije, ima tokom najvećeg dela 2017. i 2018. godine privremeno uredništvo i radni tim koji je trebalo da do sredine 2018. godine izabere novo uredništvo zajedno sa odborom direktora časopisa. Činjenica da je ovaj „skandal u filozofiji“ počeo prvo na društvenoj mreži Fejsbuk, a danas ima i odrednicu na Vikipediji, govori o nečemu što je prevazišlo akademski sukob ili suprotstavljanje „argumenata“ ma koliko oni bili borbeni.

Trenutna situacija u kojoj se nalazi časopis *Hipatija* zato poziva da se postavi pitanje feminističke filozofije, naročito zato što veliki broj filozofskih glasova govori o tome

7 Kako se feminističko znanje legitimizuje i širi upravo preko akademskih feminističkih časopisa, na specifičnom primeru jednog od najstarijih časopisa iz feminističke teorije, *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, pokazuje Ana Kolarić (cf. Kolarić 2018). Ana Kolarić analizira pitanja disciplinarnosti i interdisciplinarnosti feminističkih časopisa, proces recenziranja, ko je publika feminističkih akademskih časopisa i s kojim razlozima se feministički časopis obraća toj publici. Sa druge strane, Jasmina Lukić, pored domaćeg časopisa *Ženske studije*, analizira *European Journal of Women's Studies*, koji „otvara dve velike teme: s jedne strane, pitanje proizvodnje ženskog znanja i njegovog statusa u akademskim okvirima; s druge strane, pitanje mogućeg evropskog identiteta ženskih studija kao akademske discipline“ (Lukić 2018, 155).

I Ana Kolarić i Jasmina Lukić analiziraju časopise koji pokrivaju daleko šire područje istraživanja od časopisa *Hipatija*, koji je, kao što je već ukazano, i osnovan sa ciljem da bude disciplinarno određen feministički časopis. S druge strane, mnoga pitanja koja se razmatraju u ovom tekstu, nužni su deo razmatranja u svakoj analizi koja je fokusirana na feminističke akademske časopise, pa su zato uvidi Ane Kolarić i Jasmine Lukić važni i za moju analizu, iako zbog nedostatka prostora ne mogu da ulazim u razmatranje važnih razlika u njihovim tekstovima, kao i razlika između tih tekstova i onoga što je predmet analize ovog teksta.

da su feminističke teoretičarke zahtevom da se povuče jedan filozofski tekst krenule u „rat protiv veštica“ i da je ovaj zahtev „opasan presedan“, koji ide dotle da se čak prave i paralele sa sudbinom Hipatije iz Aleksandrije koju je ubila „beslovesna rulja“.

U onome što sledi neću ponuditi analizu ni samog eseja Rebeke Tuvel, ni analizu kritika koje su upućene tom tekstu, pa ni zahteva preko 800 teoretičarki i teoretičara da se tekst povuče i da se časopis od njega distancira, konačno, ni onih kritika koje su tim istim teoretičarkama uputili mejnstrim filozofi. Ovde ću samo ukratko ukazati na glavne teze Tuvel i njenih kritičara i kritičarki.

Rebeka Tuvel svoj tekst gradi na prilično spekulativnom argumentu. Autorka je podstaknuta raspravama o rodnom identitetu i pravi analogiju sa raspravama o rasnom identitetu. Ona postavlja pitanje: zašto, ako smo spremne/spremni da prihvatimo „rodni identitet“ osoba kao što je Kejtlin Džener (Caitlyn Jenner), ne bi trebalo da prihvatimo „rasni identitet“ osoba kao što je Rejčel Dolezal (Rachel Dolezal). Tuvel ne dovodi u pitanje egzistenciju trans* osoba, niti njihovo pravo na tranziciju, već postavlja pitanje *logike* u osnovi argumenta onih koji govore da bela osoba ne može da se „oseća crnom“, dok muškarac može da se „oseća kao žena“. Tuvel se pita da li je *transracialism* legitiman pojam kao što je pojam *transgenderism*. Analizirajući isključivo logiku argumenta za trans* identitete i kritike upućene tim argumentima, zaključuje po analogiji da je i *transracialism* legitiman pojam, iako tvrdi da su rod i rasa prilično različiti. Tekst Tuvel je objavljen u trenutku kada se već vodi prilično velika rasprava u vezi s pojmom *transracialism*. Dakle, analizirajući spornu tvrdnju Rejčel Dolezal da iako je dete belih roditelja, ona veruje da je Afroamerikanka, Tuvel se bavi „rasprostranjenom društvenom percepcijom da nije moguće niti prihvatljivo promeniti rasu na onaj način na koji bi to moglo biti kada je reč o polu“ (Tuvel 2017, 263).

Tekst je posle mesec dana od kada se pojavio na sajtu časopisa *Hipatija* izazvao burne reakcije koje su iznedrile peticiju u kojoj se zahteva da se tekst povuče jer nije napisan u skladu sa akademskim standardima, koristi netačnu terminologiju (na primer, *transgenderism*), koristi ime koje je dato Džener na rođenju, a ne ono koje je ona sama kasnije izabrala, ne bavi se relevantnim istraživanjima i ne čita relevantnu literaturu. U peticiji se kaže da tekst nanosi veliku štetu zajednicama koje očekuju mnogo više od *Hipatije*, i konačno, da je teško zamisliti da bi ovaj tekst dobio pozitivne recenzije od teoretičarki koje se bave kritičkom teorijom rase i trans* teorijom. Drugim rečima, pored autorke koja je izložena velikoj kritici, na udaru se našao i časopis *Hipatija*, jer kritičarke i kri-

tičari sumnjaju da je poštovana procedura recenziranja u smislu da su tekst anonimno recenzirale osobe koje se bave oblastima kritičke teorije rase i trans* teorijom. Dodatno se ukazuje na to da časopis *Hipatija* već duže vreme zanemaruje rad afroameričkih teoretičarki (cf. Open Letter to *Hypatia* 2017). Da situacija bude još teža za sam časopis, na Fejsbuku je jedan od savetodavnih odbora *Hipatije* objavio izvinjenje feminističkim filozofkinjama, a naročito trans feministkinjama, kvir feministkinjama i afroameričkim feministkinjama zbog štete koja je naneta ovim tekstom.

Višedecenijski rad na utvrđivanju pozicije časopisa *Hipatija* kao jednog od retkih foruma u kojima se mogu objavljivati tekstovi iz feminističke filozofije, gotovo je preko noći ugrožen. Tokom 2017. godine je objavljen veliki broj tekstova u mejnstrim i feminističkim medijima u kojima se autori i autorke izjašnjavaju za i protiv Tuvel, za i protiv uredništva *Hipatije*, za i protiv onih koji su pozvali na povlačenje teksta. Veliki broj onih koji su pokušavali da umire strasti su ukazivali na to da iako tekst Tuvel ima svojih manjkavosti, on svakako nije usamljen ni u *Hipatiji* niti u drugim filozofskim časopisima, naročito u doba hiperprodukcije tekstova, zahteva za objavljivanje u što je moguće većoj meri (*publish or perish*), teškog položaju filozofa i filozofkinja na tržištu rada, promena na univerzitetima širom Evrope i Amerike (koje podrazumevaju ukidanja celih odeljenja, naročito humanističkih), loše perspektive za stalno zaposlenje...

Problem koji ja vidim u tekstu Tuvel sastoji se u tome što se u njemu autorka upušta u nekontekstualno razmatranje: apstrahuje se društveni kontekst u kome ne samo da je rasizam gorući problem, već je i u samoj feminističkoj teoriji problem trans* žena (da li su one uistinu žene?) ponovo aktuelan kao što je bio na samom početku rasprave sedamdesetih godina, dok je istovremeno trans* aktivizam izuzetno raširen i spreman da uzvрати udarac radikalnim feminističkim pozicijama. Feministička filozofija dela i piše u određenom političkom kontekstu, i autorke i autori imaju odgovornost pošto to što pišu i govore nosi političke konsekvence. U tom smislu, Tuvel se može kritikovati da piše tekst koji je, kada je reč o formalnom argumentu, korektan, ali to jednostavno nije dovoljno pošto je važno da se uzme u obzir i kontekst, i život marginalizovanih grupa koje služe kao studija slučaja, kao što je važna i svest da postoji politički ulog kada je reč o filozofskom radu. Ili kako to kaže Alkof: „Filozofija je često umela da učutka kao što je umela i da dâ glas, a ideja da je filozofija apolitična sama je po sebi gest učutkivanja“ (Alkof 2017).

Časopis *Hipatija* je prešao dugačak i težak put: od časopisa u kome ste mogli da obja-

vite rad i da vam nijedno odeljenje za filozofiju ne usvoji tu referencu kao onu koja je filozofska i relevantna za vaše zaposlenje ili napredak, do časopisa koji se uzima u obzir na odeljenjima za filozofiju, ne kao nešto najvažnije u vašem radu ali ipak kao relevantno. Da li je jedan tekst poremetio čitavu građevinu koja se u kontinuitetu stvarala od početka sedamdesetih? Iako, čini mi se, ne postoji jednoznačan i jasan odgovor na ovo pitanje, pored očiglednih propusta u samom tekstu (zanemarivanje konteksta i političke odgovornosti), mnogo toga nije jasno o ulozi koju su imale članice odbora saradnika i saradnica časopisa, a postavlja se i pitanje da li je postojala neka netrpeljivost između njih i urednica, naročito pošto se tražilo da se obelodani proces recenziranja – odnosno sumnjalo se da nije poštovana procedura časopisa *Hipatija*.

Ako ostavimo po strani formalne procedure (koje nisu zanemarljive), zanimljivo je da su se u ovu debatu u velikom broju uključili i mejnstrim filozofi, koji većinom nisu videli nikakav problem u tekstu Tuvel (a to su oni isti filozofi koji uglavnom ni ne priznaju feminističku filozofiju kao filozofiju), prepoznavši u ovom skandalu zapravo neozbiljnost i slabost časopisa *Hipatija*. Kada se problem tako postavi, a očekivano je da će ga tako postaviti mejnstrim filozofi, čitava debata postaje još opasnija za područje feminističke filozofije. Naime, mejnstrim filozofi govore o „skandalu“, o „presedan“, o neozbiljnosti i neprofesionalnosti (sic!) grupe feminističkih i trans* teoretičarki koje zahtevaju povlačenje teksta, a da nije utvrđeno da su u njemu povređeni akademski i etički standardi, koji su navodno jedino merilo u odlučivanju o povlačenju teksta iz časopisa. Drugo pitanje koje je postavljeno u debati kako od strane mejnstrim tako i feminističkih filozofa i filozofkinja, glasi: da li su ovakvi drastični zahtevi ono što je feminističkoj filozofiji sada potrebno? Naime, ima glasova da upravo ovakvi gestovi mogu da prodrmaju akademsko izdavaštvo i problem koji postoji u periodici (od procesa recenziranja i citiranja do hiperprodukcije), pa je u tom smislu zahtev za povlačenje teksta gotovo „revolucionaran“ čin. Treće pitanje koje je postavljeno glasi: da li je ovaj skandal zapravo trebalo da pokrene *Hipatiju* u nekom drugom pravcu? Odnosno – kao i tokom sedamdesetih godina, kada su osnivačice pionirski uvidele probleme u filozofiji i nemogućnosti da žene i manjinske grupe objavljuju u filozofskim časopisima, kao i to koliko je važno izgraditi i procedure i okruženje koje će podržati razvoj feminističke filozofije – postavlja se pitanje da li bi se i ovaj slučaj mogao iskoristiti tako da se ne ugrozi „ugled“ časopisa, već da se u tom istom časopisu razvije produktivna kritika i diskusija o tome zašto je važno da ovakva analiza kakvu nudi Tuvel bude kontekstualizovana i politički odgovorna, i koje su sve posledice mišljenja da je filozofska analiza apolitična. I na kraju, iako podjednako važno kao i prethodna pitanja, postavlja se i

pitanje hijerarhije i odnosa moći unutar marginalizovanog polja feminističke filozofije. Feminizam, pa ni feministička filozofija, nije nikada bila imuna na hijerarhiju, koja uvek rađa nasilje i isključivanje. Peticiju su inicirale vrlo moćne osobe u feminističkoj teoriji, koje ovakvim postupkom umesto konstruktivne kritike zapravo unose strah. Šta je relevantna tema za feminističke časopise? Da li smemo da se bavimo spornim temama i da imamo nepopularna gledišta? Da li ćemo pre nego što pošaljemo rad u neki časopis da proverimo ko su sve članice uredništva i različitih odbora? I konačno, da li treba da same sebe cenzurišemo da bismo objavljivale tekstove u ovo malo časopisa koji su otvoreni za feminističku filozofiju?

Pitanja koja postavljam zapravo vode novom pitanju: da li se problemu koji je otvoren tekstem Tuvel prišlo promišljeno, da li su razmatrane konsekvence za časopis i celu disciplinu, i konačno da li se upravo zbog toga feminističko delovanje na margini filozofije pokazuje kao ranjiva, pa čak i nepodnošljiva pozicija koja je upisana u sam projekat *feminističke filozofije*?

Umesto zaključka: kako (da) kritikujemo jedne druge?

Iako sam očekivala da će se debata o bar nekim od pitanja koja su postavljena u prethodnom odeljku otvoriti baš u časopisu *Hipatija*, koji je i dalje u procesu preuređenja i sa privremenim uredništvom, čime bi se potvrdila misija osnivačica o forumu za promišljanje problema iz feminističke filozofije i u feminističkoj filozofiji – *Hipatija* je ćutala o *Hipatiji*. Forum je zato otvoren u drugom filozofskom časopisu, *Filozofija danas* (*Philosophy Today*), koji je 2018. godine objavio specijalni simpozijum povodom teksta Rebeke Tuvel pod nazivom „Rebeka Tuvel i sagovornice/sagovornici“. Urednica simpozijuma i časopisa *Filozofija danas* Peg Birmingham (Peg Birmingham) napominje da je posle objavljivanja teksta Tuvel u *Hipatiji* usledila

„sporna debata o uredničkim odlukama i procesu slepog recenziranja u časopisu. ... Pošto je postalo jasno da *Hipatija* neće objaviti kritičku diskusiju o tom članku, odlučila sam da *Filozofija danas* posveti prostor... simpozijumu o eseju Tuvel, sa osvrtom na njegovu metodologiju i argumente“ (Birmingham 2018, 1).

U časopisu *Filozofija danas* objavljeno je šest kritičkih analiza eseja objavljenog u *Hipatiji*, a na samom kraju Rebeka Tuvel je napisala odgovor na kritičke primedbe koje su joj upućene na samom simpozijumu (Tuvel 2018). Autorke i autori, odnosno sagovornice i sagovornici su pokrenuli čitav niz pitanja: pitanje iskustva kao svedočanstva (Taylor 2018), pitanja mehanizama loše vere i „disciplinarne dekadencije“ (Gordon 2018), pitanja o moralnim i političkim implikacijama istorijskog konstituisanja rasnih i polnih identiteta (Sealey 2018), o sistematskom propustu feminističke filozofije da se angažuje kada je reč o problemima koje pokreće kritička teorija rase (Hom 2018), i na kraju, pitanje analitičke filozofije i metodologije koju ona primenjuje kada je reč o razmatranju pojma rase (Botts 2018).

Pokrenuta su važna pitanja, ali ovim razmatranjima nedostaje upravo ono koje može da se postavi u jednom feminističkom časopisu kao što je *Hipatija*: kako feministkinje kritički govore i pišu jedne o drugima? To pitanje nije novo, iako je, čini mi se, danas sve relevantnije.

Na inicijativu Udruženja žena u filozofiji, 2000. godine je održan seminar na kome su razmatrana pitanja feminističke unutrašnje kritike, odnosno *kako kritikujemo jedne druge kao feministkinje*. U razmeni je učestvovalo više feminističkih filozofkinja različitih generacija: Merilin Fraj (Marilyn Frye), En Geri (Ann Gary), Naomi Šeman (Naomi Scheman), Naomi Zak (Naomi Zack), a naknadno se priloženim tekstom priključila i Marta Nusbaum (Martha C. Nussbaum). Odgovori na pitanje kako kritikujemo jedne druge kao feminističke filozofkinje su bili različiti (cf. na primer, Frey 2001; Nussbaum 2001; Scheman 2001; Zack 2001). Jedan od konstruktivnijih predloga je da kritika, čak i ako se ne slažemo sa autorkom koju kritikujemo, treba da „pokaže i brigu i poštovanje kada je reč o ozbiljnosti pitanja sa kojima se feministkinje bore“ (Nussbaum 2001, 90). Takođe,

„ukoliko ne ostanemo otvoreni i osetljivi prema alternativnim razumevanjima kada naše delom dolazi sa mesta diskurzivne privilegije, to znači da ostajemo zatvoreni za mogućnost učenja od drugih koje njihove društvene lokacije na granicama razumljivog upravo čine opremljenim za rastakanje struktura koje možda preziremo, ali same sebe ne možemo da posmatramo s one strane tih granica – pošto su one, za nas koje smo razumljive pod njihovim uslovima, ‘granice našeg jezika’“ (Scheman 2001, 94).

Ovim razmatranjima feminističke unutrašnje kritike dodajem i sledeće. Naime,

„kritika nudi mogućnosti za analizu postojećih diskursa o moći da bismo razumeli i razumele kako se fabrikuju subjekti ili kako se njima pozicioniraju, koje moći obezbeđuju (i skrivaju i maskiraju), koje pretpostavke naturalizuju, koje privilegije fiksiraju, koje norme mobilišu, i šta i koga te norme isključuju. Kritika je zato praksa koja nam omogućava da ispitujemo formu, sadržaj i moguće prerade naših navodnih političkih izbora; mi ne moramo više da ih smatramo datostima. ... Ona nas poziva da analiziramo naša ... početna nezadovoljstva i brige, i da uistinu pustimo da ta nezadovoljstva i brige nadahnu kritiku. I poziva nas da ispitamo naše najukorenjenije maksime i izreke, ne samo radi istraživačkih, već zbog duboko političkih ciljeva u smislu promene perspektive i otvaranja novih mogućnosti“ (Brown and Halley 2002, 26–27).

I možda ključan za feminističku unutrašnju kritiku, kao dodatak prethodnom, jeste stav da je feministička kritika „participativna kritika“ (*participatory critique*). Tu ideju kritike zastupa umetnica, psihoanalitičarka i feministkinja Braha Etindžer (Bracha L. Ettinger):

„kritika nije nešto što je pre svega negativno, i nešto čime želimo da neku poziciju, ideju, teoriju, itd., odbacimo ili uništimo. Etindžer se zalaže za kritiku koja znači da stvaramo svet kritikujući ga jer smo u njega duboko investirani. To znači da nam je stalo do nečega ako ga kritikujemo“ (Lončarević 2016, 62–63).

Imajući sve to u vidu, čini mi se da kritički pristup koji je neophodan da bi se uopšte počeo razgovor o časopisu *Hipatija*, kao i pitanju čemu danas uopšte služi feministička filozofija, nije onaj koji će kao svoju metu imati neku autorku kao pojedinku, pa ni donedavno uredništvo časopisa u kome je sporan tekst objavljen. Pitanje do koga je, pretpostavljam, svima angažovanim u istraživačkom području koje zovemo *feministička filozofija* uistinu stalo glasi: kako smo kao feministička zajednica došli do toga da smo zanemarile nešto što su generacije feministkinja pre nas gradile, i kako smo dozvolile, sve zajedno, da se višegeneracijski rad ugrozi gotovo preko noći? Razume se, ništa ne postaje ugroženo preko noći i jedan tekst svakako može biti povod za razgovor, ali ne i uzrok problema feminističke filozofije danas. Da bi razgovor uistinu bio produktivan, pa i potencijalno transformativan u smislu u kome su Alkof i Kitej videle obećanje feminističke filozofije kao projekta, neophodno je shvatiti da

„treba da slušamo i da treba da se angažujemo. ... To znači da moramo da čitamo i da se bavimo i drugim područjima istraživanja više nego što to činimo sada. To znači da bi trebalo da budemo oprezne kada je reč o starom triku ‘to nije filozofija’ koji samo odstranjuje nekoga od stola u klimi u kojoj je filozofija i dalje izuzetno bela, muška, hetero, cis, itd. ... Neće biti lako. ... Filozofija je teška. Dobra filozofija je još teža“ (Ásta 2018, 5).

Feministička filozofija nikada nije zazirala od težine i odgovornosti, pa ne bi trebalo ni sada kada treba da se suoči ne samo sa standardima mejnstrim filozofije, već i da razgovara i otvara rane unutar sebe same.

Literatura

Alcoff, Linda Martín. 2000. „Philosophy Matters: A Review of Recent Work in Feminist Philosophy“. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 25(3): 841–882. doi: 10.1086/495484

Alcoff, Linda Martín, and Eva Feder Kittay. 2007. „Introduction: Defining Feminist Philosophy“. In *The Blackwell Guide to Feminist Philosophy*, edited by Linda Martín Alcoff and Eva Feder Kittay, 1–13. Blackwell Publishing Ltd.

Antony, Louise. 2005. „When is Philosophy Feminist“? *APA Newsletter: Newsletter on Feminism and Philosophy* 5(1): 13–14.

Ásta. 2017. „To Do Metaphysics as a Feminist: Reflections on Feminist Methodology in Light of the *Hypatia* Affair.“ *APA Newsletter: Newsletter on Feminism and Philosophy* 17(1): 2–6.

Birmingham, Peg. 2018. „Introduction to Special Symposium *Rebecca Tuvel and Her Interlocutors*.“ *Philosophy Today* 62(1): 1. doi: 10.5840/philtoday20186211

Botts, Tina Fernandes. 2018. „Race and Method: The Tuvel Affair.“ *Philosophy Today* 62(1): 51–72. doi: 10.5840/philtoday201828195

Brooks, Thom. 2010. „The View from the *Journal of Moral Philosophy*.“ *APA Newsletter: Newsletter on Feminism and Philosophy* 10(1): 16–20.

Brown, Wendy, and Janet Halley. 2002. „Introduction.“ In *Left Legalism/Left Critique*, edited by Wendy Brown and Janet Halley, 1–37. Durham, North Carolina: Duke University Press.

Crasnow, Sharon. 2009. „What Do the Numbers Mean?“ *APA Newsletter: Newsletter on Feminism and Philosophy* 8(2): 13–16.

Ferguson, Ann. 2005. „Is Feminist Philosophy Still Philosophy?“ *APA Newsletter: Newsletter on Feminism and Philosophy* 5(1): 14–18.

Frye, Marilyn. 2001. „Intra-feminist Critique: Modes of Disengagement.“ *APA Newsletter: Newsletter on Feminism and Philosophy* 00(2): 85–87.

Gordon, Lewis R. 2018. „Thinking through Rejections and Defenses of Transracialism.“ *Philosophy Today* 62(1): 11–19. doi: 10.5840/philtoday201829196

Haslanger, Sally. 2008. „Changing the Ideology and Culture of Philosophy: Not by Reason (Alone).“ *Hypatia* 23(2): 210–223. doi: 10.1111/j.1527-2001.2008.tb01195.x

Haslanger, Sally. 2010. „Preliminary Report of the Survey on Publishing in Philosophy.“ *APA Newsletter: Newsletter on Feminism and Philosophy* 10(1): 10–15.

Hom, Sabrina L. 2018. „(Dis)Engaging with Race Theory: Feminist Philosophy’s Debate on ‘Transracialism’ as a Case Study.“ *Philosophy Today* 62(1): 31–50. doi: 10.5840/philtoday2018215199

Kolarić, Ana. 2018. „Uređivačke politike u feminističkim akademskim časopisima.“ U *Feministički časopisi u Srbiji: teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-tim i 2000-tim*, uredile Biljana Dojčinović i Ana Kolarić, 24–40. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu. doi: 10.18485/femjis.2018.ch2

Kourany, Janet A. 2009. „Why Are Women Only 21% of Philosophy? Introduction to the Panel Presentations.“ *APA Newsletter: Newsletter on Feminism and Philosophy* 8(2): 9–10.

Kourany, Janet A. 2010. „How Do Women Fare in Philosophy Journals?: An Introduction.“ *APA Newsletter: Newsletter on Feminism and Philosophy* 10(1): 4–5.

Lee, Carole J., and Christian D. Schunn. 2010. „Philosophy Journal Practices and Opportunities for Bias.“ *APA Newsletter: Newsletter on Feminism and Philosophy* 10(1): 5–10.

Lončarević, Katarina. 2016. „Liberalni feminizam: nekad i sad.“ Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu.

Lukić, Jasmina. 2018. „Ženske/rodne studije i problemi disciplinizacije: uloga časopisa.“ U *Feministički časopisi u Srbiji: teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-tim i 2000-tim*, uredile Biljana Dojčinović i Ana Kolarić, 143–163. doi: 10.18485/femjis.2018.ch7

Minnich, Elizabeth K. 2009. „Women in Philosophy: 21% of What?“ *APA Newsletter: Newsletter on Feminism and Philosophy* 8(2): 10–13.

Nussbaum, Martha C. 2001. „How Should Feminists Criticize One Another?“ *APA Newsletter: Newsletter on Feminism and Philosophy* 00(2): 89–92.

Scheman, Naomi. 2001. „Openness, Vulnerability, and Feminist Engagement.“ *APA Newsletter: Newsletter on Feminism and Philosophy* 00(2): 92–96.

Sealey, Kris. 2018. „Transracialism and White Allyship: A Response to Rebecca Tuvel.“ *Philosophy Today* 62(1): 21–29. doi: 10.5840/philtoday201829197

Taylor, Chloë. 2018. „On Intellectual Generosity: A Response to Rebecca Tuvel’s ‘In Defense of Transracialism.’“ *Philosophy Today* 62(1): 3–10. doi: 10.5840/philtoday201829198

Tuvel, Rebecca. 2017. „In Defense of Transracialism.“ *Hypatia* 32(2): 263–278. doi: doi.org/10.1111/hypa.12327

Tuvel, Rebecca. 2018. „Racial Transitions and Controversial Positions: Reply to Taylor, Gordon, Sealey, Hom, and Botts.“ *Philosophy Today* 62(1): 73–88. doi: 10.5840/philtoday2018223200

Wylie, Alison. 2010. „*Hypatia*: A Journal of Her Own.“ *APA Newsletter: Newsletter on Feminism and Philosophy* 10(1): 20–24.

Zack, Naomi. 2001. „Intra-Feminist Criticism and Intellectual Virtue.“ *APA Newsletter: Newsletter on Feminism and Philosophy* 00(2): 83–84.

Onlajn izvori:

Alcoff, Linda Martín. 2013. „What’s Wrong With Philosophy?“ *The New York Times*, September 3. <https://opinionator.blogs.nytimes.com/2013/09/03/whats-wrong-with-philosophy/>

Alcoff, Linda. 2017. „Here’s My Take.“ Facebook, May 4.

Haslanger, Sally. 2013. „Women in Philosophy? Do the Math.“ *The New York Times*, September 2. <https://opinionator.blogs.nytimes.com/2013/09/02/women-in-philosophy-do-the-math/>

Open Letter to *Hypatia*. 2017. April, 30. <https://archive.is/lUeR4>

Protevi, John. 2010. „New APPS Interview: Linda Alcoff.“ *New APPS: Arts, Politics, Philosophy, Science*, April 2. <http://www.newappsblog.com/2012/04/new-apps-interview-linda-alcoff.html>

What Is It Like To Be a Woman in Philosophy?. 2010–2018. <https://beingawomaninphilosophy.wordpress.com>

Wolff, Johnatan. 2013. „How Can We End the Male Domination of Philosophy?“ *The Guardian*, 26 November. <https://www.theguardian.com/education/2013/nov/26/modern-philosophy-sexism-needs-more-women>

Katarina Lončarević

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Does Feminist Philosophy (Still) Have a Purpose?

Abstract: *Feminist* philosophy is always already “suspicious” because it does not hide its political dimension (therefore, it *is* political), that it has political mission and aims and, it emphasizes the interconnectedness of knowledge and power. Scientific journals in the field of feminist philosophy are rare, but they represent important sites both for the existence and further development of this philosophical discipline. This paper is inspired by the current state of the arts that is often described as a “scandal in philosophy” because one of the oldest and most important feminist philosophy journal, *Hypatia*, has been since 2017 in crisis provoked (but certainly not caused) by publication of the paper “In Defense of Transracialism” which enraged part of the feminist community and, subsequently, brought about claims for the removal of the article.

The fact that this “scandal in philosophy” started first on the social network Facebook, and today it even has an entry on Wikipedia, tells us that the whole debate is not only an academic dispute, and that it requires further analysis of the project of *feminist philosophy*. That analysis is even more needed having in mind that the loudest voices in this debate are not the feminist ones, but the voices of mainstream philosophers, who see the claim for the removal of already published article as a “witch hunt” organized by a part of the feminist community, as “dangerous precedent”, and they even make an analogy with the fate of Hypatia of Alexandria who was murdered by the “angry mob”. *Hypatia* is not just one among other philosophical journals. It is created through struggle for feminist voices, for new kinds of philosophical questions, new ways of philosophical attitudes and different styles of argumentation; for all the others the mainstream philosophy for a long time denied their existence. Feminist philosophy often has standards that are different and perhaps not completely understandable to the mainstream philosophers. In a way, feminist being and working on the margins of the discipline of philosophy can be understood as vulnerable and even impossible position that is inscribed into the very project of the *feminist philosophy*. On the other side, feminist philosophy itself is not immune to internal power relations, so this paper explores, in addition, the question of the obvious hierarchy within the field, the position of the authority and the relation towards those who are at the margin of the margin.

Keywords: philosophy, feminist philosophy, journal *Hypatia*, politics, authority, responsibility

Iva Nenić

UNIVERZITET UMETNOSTI U BEOGRADU
FAKULTET MUZIČKE UMETNOSTI

Feminizam u kulturi¹

Apstrakt: Feminizam u Srbiji se u prve dve decenije novog milenijuma delimično orijentisao prema kulturalnoj produkciji (feministička umetnost, performans, javne akcije, medijski sadržaji) i jednovremenom razvijanju hibridnih, postdisciplinarnih tumačenja u kojima se kultura/umetnost, unutar i van feminističkih konteksta, razumevaju i interpretiraju u ključu feminističkih i rodnihi teorija. Uzimajući u obzir činjenicu da sintagma „kulturalni feminizam“ nije u punoj meri zaživela na ovdašnjem govornom području, u ovom radu se najpre raspravlja izvorno značenje kulturalnog feminizma, a potom i iznosi predlog da se tim određenjem zbirno mogu označiti one forme lokalnog feminističkog delovanja koji plediraju na pojam „kulture“ sa idejom da, delujući u polju kulture kao specifičan i *neuračunat* tip društvenog rada i angažovanja, proizvedu promenu, izazovu akciju, izmene svet. Jedno od osnovnih pitanja tiče se feminističkog delovanja u vidu *meke* akcije (umetnost, spektakl, razonoda, ples, ali i pismo/jezik, istraživanje, razni specijalistički diskursi) i njegovog potencijala da inicira ili pospeši društvene promene. U kojoj meri učinci kulturalnog feminizma kao zbirnog polja kulturalne intervencije ostaju rezervisani za specifične društvene grupe kao što su feministička zajednica ili urbane supkulture, a u kojoj meri izbijaju u druge oblasti društva? I, naposletku, da li ovaj oblik feminističkog činjenja, ukoliko se može opredeliti kao heterogeno područje materijalne proizvodnje značenja i iniciranja društvene akcije, dozvoljava da se suštinski formira prostor u kojem će se susretati nositeljke/nosioci različitih društvenih ideologija, „mi“ koje smo feministkinje/feministi, i „oni drugi“ u čije ime govorimo? Kroz ukazivanje na pojedine prakse ili intervencije u kulturi, analiziraju se dominantni oblici kulturalizacije ovdašnjeg feminizma, sa idejom da teorijsko modeliranje u korak prati gibanja karakteristična za srpski, a svakako i delom za globalni feminizam 21. veka.

Ključne reči: kulturalni feminizam, feministička kultura, kulturalna scena, feministička scena, Srbija, feministička umetnost, festivali, ideologija

1 Rad je nastao u okviru projekta *Muzička i igračka tradicija multietničke i multikulturalne Srbije*, br. 177024, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Kulturalni feminizam ili feminističke kulture 21. veka: preoznačavanja pojma

Ovaj rad motivisan je promenama koje su poglavito u prvoj i u tekućoj deceniji novog milenijuma zahvatile srpski feminizam, utičući na to da se prvobitni pokret u jednom segmentu pretoči u *kulturalnu scenu* kao složen prostor iskazivanja i zastupanja feminističkih politika, u dodiru sa drugim *alternativnim* ili kontrahegemonim društvenim scenama i zajednicama. Budući da je u srpskom feminizmu ranog 21. veka prisutna težnja da se intervencije vrše *u i preko* kulture, smatram da je važno prevrednovati značenje tzv. kulturalnog feminizma u tom kontekstu, a potom se i osvrnuti, makar u širim crtama, na učinke ovdašnjeg feminizma kao zbira kulturalnih praksi, u rasponu od promovisanja ženskog kreativnog rada, preko festivalizacije feminističkih događaja i skupova, do naturalizacije različitih vanjskih (umetničkih, medijskih, popularnih i drugih) kulturalnih praksi feminističkim svetonazorom, principima i delovanjem.

Koncept kulturalnog feminizma izvorno je formulisan, raspravljan i kritikovan u zapadnim feminističkim tradicijama u kontekstu drugog talasa i na fonu radikalnog feminizma kao istorijske prethodnice, dok u ovdašnjem kontekstu nije zaživeo kao prepoznatljiva orijentacija u odnosu na druge feminizme sa jakim predznakom, poput socijalističkog, liberalnog, radikalnog, lezbejskog i drugih feminizama prisutnih na srpskoj sceni. Na Zapadu se izraz *cultural feminism* od sedamdesetih godina povezivao sa povratkom na esencijalističke koncepte ženskosti i muškosti, kao i sa predstavama o zasebnoj ženskoj prirodi i njenim vrednostima i karakteristikama koje je patrijarhat omalovažao i potisnuo (Alcoff 1988). Kulturalni feminizam postavio je cilj da se autentično ženske vrednosti, stilovi i načini života odvoje od dominantne patrijarhalne matrice u vidu specifične ženske kontrakture (Lončarević 2016, 107), takođe i u vidu tendencija koje je razvijao lezbejski separatizam, spoja aktivizma i utopijske kulture malih integrisanih zajednica, te na koncu, promišljanja/razvijanja ženskih utopijskih prostora *mimo*, ali ne i *protiv* društvenog ustrojstva.² Uvreženo značenje koncepta kulturalni feminizam povezuje se, dakle, sa idejom alternativne ženske kulture i odelite ili paralelne javne sfere, za šta su se zalagale radikalne feminističke aktivističke grupe poput njujorških *Redstockings* (Taylor and Rupp 1993). S tim u vezi, jasno je isticana nužnost prepoznavanja i uvažavanja razlike identitetskih i subjektivnih kategorija (pol,

2 Kulturalni feminizam je u smislu političkog delovanja podrazumevao i prevrednovanje velikih društvenih mehanizama i modela organizacije i reprodukcije sa specifičnog, deljenog i odredivog ženskog stanovišta, čineći ga stoga zbunjujuće nalik usmerenjima poput ekofeminizma.

rasa), ali i zanemarivan, kako ističe Nensi Frejzer (Nancy Fraser), onaj generativni aspekt nejednakosti poput društvene podele rada kao dubinskog mehanizma koji definiše društvenu dinamiku roda (Fraser 1997). Na fonu rasprave brojnih kritika upućenih kulturalnom feminizmu valja pomenuti i nedavne pokušaje više autorki da kulturalni feminizam sagledaju kao specifičan neoliberalni projekat Zapada koji promovise *gender mainstreaming* i rešava posledice, odnosno zanemaruje ekonomsku i klasnu neravnopravnost kao uzroke nejednake distribucije društvene moći, prava i resursa (Ghodsee 2004). Teoretičarke poput Kristen Godsi (Kristen R. Ghodsee) iznose tezu da kulturalni feminizam dobija zaseban oblik upravo u postsocijalističkim evropskim kontekstima, gde preovladava koncept „dizajniranog kapitalizma“,³ a sledstveno tome, i pozapadnjačenog „dizajniranog“ feminizma, čiji se pristup razlici i socijalnoj emancipaciji žena oglašuje o klasu i zauzvrat kulturalizuje sve sfere političke borbe.

Poststrukturalističke kritičarke koncepta kulturalnog feminizma, poput Linde Alkof (Alcoff 1988), razmatrale su postavku porodnjenog subjekta koja će izmiriti nominalističku poziciju (žena kao „klizeći označitelj“) sa esencijalističkom postavkom koja se pripisuje kulturalnom feminizmu (ženski atributi su određivi, ali potisnuti i omalovaženi u aktuelnoj sprezi patrijahata i kapitalizma). Alkof je videla rešenje ove aporije u isticanju pozicionalnosti nauštrb oslanjanja na određivu supstancu roda, kao suštinske karakteristike borbe za ravnopravnost sagledane iz perspektive ženskog subjekta.

„ ... kada žene postanu feministkinje, ključna stvar koja se desila nije to da su saznale neke nove činjenice o svetu, već to što su te činjenice počele da posmatraju iz nekog drugog ugla, iz svoje subjektne pozicije“ (ibid., 434).

Dok cela ta rasprava, centrirana oko odnosa politike, ženskosti i identiteta, koja uključuje feministkinje poput Tereze de Lauretis (Teresa de Lauretis), Deniz Rajli (Denise Riley), Julije Kristeve (Julia Kristeva), danas, trideset godina kasnije, deluje dovršeno, naročito nakon teorijskih prevrata u smeru rodne identifikacije-interpelacije koje je izvela Džudit Batler (Judith Butler), neka pitanja i dalje ostaju otvorena. Jedno od tih pitanja, ili pre, otvorenih poziva, jeste da koncept „žene“, kontekstualizovan, pozicionalan i shvaćen kao presek činjenja i društvenih režima subjektiviteta, ostane otvoren za „buduće radikalne promene“, kako bi se omogućila delatna feministička politika *koja polazeći od roda uključuje različite društvene skupine*, u bilo kojem vremenu i bilo kojem prostoru, ovde i sada, ili u nekoj mogućoj budućnosti.

3

„Capitalism by design“, osmislio Dejvid Stark (David Stark) 1992. godine.

Ova poslednja teza čini se naročito relevantnom u kontekstu vremena koje je proteklo između dve iteracije projekta *Neko je rekao feminizam*, kao dve vremenske kote između kojih se ukazalo i preplelo više generacijskih linija feminizma u Srbiji. Da li nam je, uistinu, koncept žene, ženskosti, ženskog iskustva, otvoren za transgeneracijski upis, i na koji način specifično, varijanta feminizma koja je u rascepu trenutnih borbi oko hegemonije vanfeminističkih i unutarfeminističkih paradigmi, manje vidljiva ali vidljivo prisutna – feminizam *u* kulturi, doprinosi našim prestrojavanjima, našim postignućima? Goruća rasprava o odnosu klasne ugnjetenosti i kulturalnih identifikacija, koju Frejzer određuje kao sukob paradigmi priznanja i preraspodele (*recognition and redistribution*), nije zaobišla ni domaću feminističku scenu. Konačno, možemo postaviti i pitanje kako kulturalna paradigma ovdašnjeg feminizma formuliše šta je to za šta se borimo ovde i sada, i da li samerava načine i učinke takvog delovanja.

Određenje kulturalnog feminizma koje nudim odlučno odbacuje ukorenjenost ženskog subjekta, identiteta i kolektiviteta različitog vida u bilo kom nizu iscrpivih, univerzalnih i aistorijskih atributa, osim u slučaju strateškog esencijalizma kao kontingentnog oruđa upotrebljenog zarad konkretnih ciljeva trenutne političke borbe, a ujedno se i protivi stavu da je „kultura“ predmetna i određiva u esencijalističkom ključu, te jednaka i ista za sve pripadnike velikih „imaginarnih zajednica“ kao što su nacija i narod. Zasniva se na ideji da politički potencijal lokalnog feminističkog pokreta, feminizmom informisanih inicijativa i srodnih formi društvene borbe, poseban teren za delovanje nalazi upravo u kulturi shvaćenoj u vidu ukupnosti materijalnih označiteljskih praksi stvaranja i političke artikulacije svakodnevice. Kultura tu, dakle, nije sekundarno polje „obrade“ društvene ideologije, niti epifenomen uslovljen drugim društvenim instancama u mehanicistički shvaćenom modelu odnosa baza–nadgradnja, u šta bi se moglo lako skliznuti ukoliko se oglušimo o predstavu da kultura može učestvovati u artikulaciji društvenih odnosa moći i subordinacije, a u nekim situacijama i pretegnuti kao strukturalna determinanta u odnosu na polje ekonomskih odnosa.

Drugi motiv za propitivanje koncepta kulturalnog feminizma nalazim u činjenici da je u proteklih dvadesetak godina delovanje feministkinja srednje i mlađe generacije u Srbiji u velikoj meri spontano i samoorganizovano prodrlo u polje kulture, i tu ostvarilo niz učinaka, od kojih je jedan upravo transgeneracijsko feminističko povezivanje i podsticaj i prenošenje kontinuiteta feminističkog ličnog i javnog delovanja, kao svojevrsan „šareni feminizam“, istovremeno razigran i borben, te otvoren za različite emancipatorne političke ideje. Kulturalni obrt karakterističan za feminizam nakon sedamdesetih

godina, kojem su poseban impuls dale devedesete i politike razlike, kao i snažni razvoj feminističke umetnosti i kulturalnih praksi obojenih feminizmom u globalnom kontekstu, ovde je pristigao kasnije, kao i sam drugi talas, i to najpre kroz zagovaranja prava manjinskih subjekata i teorijskih postavki interseksionalnosti počevši od sredine devedesetih, a u kontekstu feminističkog kreativnog rada u kulturi upadljivo i vidljivo od prve decenije novog milenijuma, od kada i možemo govoriti o tzv. popularnom feminizmu u ovdašnjem kontekstu. U izvesnom smislu, usmerenje srpskog feminizma devedesetih na antimilitarističke politike, kao i na pitanje razlike, solidarnosti i ženskog osnaživanja u snažnom aktivističkom ključu, ostavilo je tek delimično istražen odnosno nedovoljno mapiran prostor za feminističko delovanje u različito shvaćenim kulturalnim praksama, bilo da se radi o principijelno feminističkom stvaranju ili unošenju feminističkih perspektiva u uvrežene oblike kulturalne proizvodnje.

Stupanje feminizma u kulturu obeležili su ulični performansi i akcije umetničke trupe *Act Woman* (2003), nastanak i razvoj festivala autentične feminističke i ženske kulture kao što su lezbejski aktivistički festival *Umetnost radi akcije* (2008, Novi Sad) i *BeFem* – festival feminističke kulture i akcije (2009, Beograd), vidljivost feminističkih umetnica i kustoskinja (npr. 54. Oktobarski salon u Beogradu 2013. i rad feminističkog teorijsko-kustoskog kolektiva *Red Min(e)d*). U nastanak ovdašnjeg kulturalnog feminizma može se ubrojati i čitav niz feminističkih činjenja u polju svakodnevne i popularne kulture, od publikacija i naučnopopularnih događaja namenjenih devojkama, učešća žena u konvencijeskom fendumu, preko mešovitih kolaboracija kao što je umetničko-majstorski kolektiv *NEpraktične žENE* i njihove „angažovane kuvarice“, do ženskih bendova sa jakim feminističkom agendom, posredno ili direktno u kontaktu sa pokretom, poput *death metal* sastava *Nemesis* i drugih, zagovaranja ženskih glasova na sceni alternativne muzike kroz delovanje feminističkih organizacija, rad feminističkih zvučnih kolektiva poput *Bubnjarki sa ulice*⁴ koje nastupaju na osmomartovskom maršu, i slično.

Za razliku od tumačenja da su se ovakvi nekonvencionalni prostori feminizma formirani usvajanjem stranih neoliberalnih modela, koje Kristen Gotsi prepoznaje kao takozvane dizajnirane feminizme,⁵ te da su kulturalizacijom izgubili političku dejstvenost,

4 Žensku bubnjarsku grupu koja daje ritam osmomartovskom protestu u Beogradu pokrenula je feministkinja i aktivistkinja Zoe Gudović sa idejom okupljanja žena koje „hoće da podrže ulične proteste, stanu ispred kolone i daju ritam okupljenima“ (Janjić 2017), a danas je to grupa ili kolektiv ‘u procesu’ koji, pored centralnog nastupa za 8. mart, traži i druge oblike javnog delovanja.

5 Gotsi smatra da se u istočnoevropskom postsocijalizmu recikliraju zapadnjački feministički modeli

protivim se tezi da je ulazak lokalnog feminizma u područje kulturalnih praksi tek poslednja faza iscrpljivanja neoliberalnog projekta *politika identiteta*. Uvidom u šarolikost tema koje su predmet umetničkih akcija, tribina, feminističkog performansa i konačno, feminističkog delovanja *van* sigurnih feminističkih prostora, stiče se utisak da on pored standardnog repertoara – dakle, i dalje aktuelnih tema feminizma devedesetih u vezi sa patrijarhatom, nasiljem i statusom manjinskih subjekata u društvu, feminizam dvehiljaditih, koji su velikim delom oblikovale feministkinje „treće scene“ (Zaharijević 2008, 19–20),⁶ umnožava i povezuje pitanja poput statusa ženskosti, specifične ukrštenosti rodne i drugih identifikacija-interpelacija, krajnje fluidnog razumevanja bivanja rodnom, feminističkih postavki majčinstva, ponovnog povezivanja u postkonfliktnim društvima Balkana, ženskog političkog delovanja u javnom prostoru u solidarnosti sa

kojima je svojstven rodni esencijalizam, te koji stoga potiru složenost klasnih distinkcija i ne uzimaju u obzir realne potrebe onih čije interese zagovaraju. Ona nadalje izvodi zaključak da time istočnoevropski feministički sektor zapravo učestvuje u reprodukciji kapitalističkih odnosa, a i da ujedno ostaje slep za realne interese i potrebe žena čije glasove zastupa. Nasuprot tome, iako bi se prema njenim sugestijama saradnja zapadnih i istočnoevropskih ženskih grupa ili nevladinih organizacija a priori mogla označiti kao odnos asimetrije, može se postaviti teza da je transnacionalnoj feminističkoj saradnji u mnogim slučajevima svojstveno upravo suprotno – da je to razmena koja utiče i na način istupanja/delovanja u izvornom kontekstu, kao i na akterke koje preuzimaju (i najčešće i modifikuju) određeni model. Na primer, beogradski feministički festival BeFem decidno tretira lokalni sociopolitički i kulturalni kontekst, ali i kroz regionalni dijalog te saradnju sa stranim organizacijama, pa se prema rečima jedne od osnivačica, Jelene Višnjić, inspiriše „regionalnim feminističkim festivalima Rdećim zorama i Pitchwiseom [...] kao i Queer Beograd festivalom, ali i dugom tradicijom švedskih feminističkih festivala“ (Ivanov 2010). U okviru festivalskih akcija, performansa i tribina propituju se i prikazuju različiti modeli ženskosti i roda uopšte, a lokalni kontekst se zahvata kroz niz različitih i aktuelnih tema, od jačanja ekstremizma desnice, preko pitanja homo- i transfobije, rasizma, ali i: feminističke umetnosti, ženske seksualnosti, ponovnog uspostavljanja feminističke razmene u postjugoslovenskom prostoru itd. Dakle, bez obzira na sličnost sa događajima srodnog formata koji su ranije nastajali na prostoru Evrope i u svetu, festival se kao polje feminističke akcije dominantno artikuliše prema lokalnoj politici, kulturi i društvenim grupama, tako da mu preuzeti elementi i konkretne saradnje sa gošćama/gostima iz međunarodnog konteksta obezbeđuju internacionalni karakter, čineći ga događajem koji tretira lokalne probleme i potrebe (jača srpsku feminističku scenu), ali ujedno i uzima udela u artikulaciji polja feminističke borbe i izvan lokalnih (nacionalnih) granica. Kritika kulturalnog feminizma koju nudi Godsi nije u biti kritika hegemonije zapadnih i podređenosti istočnih feminizama, koliko je u suštini poziv feministkinjama da prevrednuju pitanje rodne nejednakosti u korist klasne, što nije empirijski dokaziva teza, već (legitimna, ali svejedno osporiva) ideološka pozicija. No, kada se radi o empiriji, valja naglasiti da, nasuprot njenim uvidima u dinamiku feministički profilisanog nevladinog sektora u Bugarskoj i, delimično, jugoistočnoj Evropi, primeri poput malopredšnjeg pokazuju kako odnos globalnih i lokalnih ideja nije isključivo jednosmeran i mimetički, te da, uz neophodnu dozu autokritike i ideološke refleksivnosti, valja podrobno razmotriti začetke istočnoevropskih kulturalnih feminizama kao samosvoje feminističke politike.

6 Izrazom „feministkinje treće scene“ Adriana Zaharijević označava generacijski potencijal srpskog feminizma koji su iznele žene rođene počev od sedamdesetih godina prošlog veka zaključno sa krajem osamdesetih, i koje su se u ovdašnji pokret uključivale krajem devedesetih i početkom novog milenijuma. Pozicija „treće scene“ jeste specifična u tome da ova generacijska kohorta nastupa nakon ratova, te da baštini antinacionalistička i antimilitaristička postignuća i stavove starijih feministkinja stasalih u doba socijalizma koje su se suočile sa ratom devedesetih, ali i da ujedno otvara niz novih tema u polju teorije i aktivizma (Zaharijević 2008, 19–20), uz prepoznatljiv impuls da se feminističko delovanje postavi u nove kontekste, od kojih je kultura svakako jedan od važnijih i vidljivijih.

različitim emancipatorno-slobodarskim pokretima, razvijanja materijalno-pravne legislative povodom nasilja, uspostavljanja čvršće društvene platforme feminističke umetnosti i popularne kulture, naposljetku i bavljenja ekonomskom potlačenošću i klasnom nejednakošću - u ovom poslednjem slučaju, uz uvažavanje kritike koja dolazi sa pozicija nove levice u Srbiji i na prostoru nekadašnje Jugoslavije.

Disperziji feminizma u polju kulture može se prići iz različitih uglova, ne isključivo, dakle, iz smera prigovora da je feministička platforma ove vrste depolitizovana, komodifikovana i bez objedinjujućeg cilja. U izvesnom smislu, feminističko delovanje u *mekim* političkim kontekstima ili problematizacija praksi iz svakodnevice na osnovu rodnog identiteta i rodne, rasne i klasne ugnjetenosti, predstavlja ne samo strateško i postepeno zauzimanje onih društvenih prostora koji bi se teško otvarali radikalnijoj intervenciji (pesimistička alternativa tome – ukoliko je radikalna intervencija jedini mogući oblik borbe, jeste dizanje ruku od svega), već i na zaseban način – a u odnosu na rasap teorijskog i aktivističkog delovanja koji je bio karakterističan za pozne devedesete i rane dvehiljadite, postavlja odnos teorije, prakse, aktivizma i nove, transgeneracijske mobilizacije feminističkog kolektiviteta. Labava povezanost feminističkih projekata i ciljeva i nejedinstvenost ideoloških orijentacija, što je bez sumnje neodlučivost koja karakteriše kulturalni feminizam na Balkanu, ali i druge aktuelne projekte ideološke i političke alternative, paradoksalno dozvoljava da se preispituje sam *pojam* feminističke zajednice, i jednovremeno i sam feminizam otvara za subjekte u čije se ime govori, za društvene grupe, pojedince i kolektive koji mogu postati deo novim društvenim uslovi- ma posredovane zajednice „žena u integrisanom kolu“,⁷ kako je Haravej svojevremeno navestila suštinu feminističke agende (Haraway 1991, 170).

Unutra/izvan: srpska feministička kulturalna scena

Unutrašnje-kohezivno feminističko upošljavanje kulture nasuprot iskoracima u javnu sferu izvan sigurnih prostora može se, dakle, teorijski modelirati na dva načina: u prvom je slučaju feminizam određen ne samo kao pokret, već i kao specifična „kulturalna

⁷ Ovu metaforu Haravej koristi kako bi uputila na preuređivanje življenih društvenih konstrukcija rase, pola i klase koje se zbiva posredstvom pristižućih tehnologija i nauke, a koje podrazumeva i obaranje granice između javnog i privatnog, te umnožavanje i naslojavanje identitetskih svrstavanja u različitim prostorima, ali i feminističko umrežavanje nasuprot korporacijskom umrežavanju, neočekivane saveze subjekata koji to i jesu i *nisu* (Haraway 1991, 170 et passim).

scena“, presek subjekata, praksi i fizičkih (urbanih) prostora, „kulturalne jedinice (poput supkultura ili svetova umetnosti) ... strukture događaja putem kojih kulturalni život doseže svoju punoću“ (Straw 2005, 412–13). Opisani način praktikovanja ili izvođenja feminizma karakterističan je za dvehiljadite, i može se razumeti kao posledica procesa kulturalizacije feminizma, ali ne u smislu pretvaranja feminističkog rada u element društva spektakla 21. veka,⁸ već u vidu iznalaženja ili osvajanja novih konsenzualnih prostora gde se postižu kompromisi između isključivo ili pretežno ženskih zajednica, na jednoj, i nuđenja feministički intoniranih praksi kao nesvakidašnjih, provokativnih i *zabavnih*, na drugoj strani. Na tragu te pozicije, feminizmi se mogu razumeti i kao specifičan skup kulturalnih praksi, čija je vrednost „u njihovoj sugestivnosti i u tome kako daju podstrek tome da se pažnja obrati na proces društvene transformacije pre nego na krajnji produkt“, dok su feminističke kulture „življeni imaginarijumi, otelovljeni kolektiviteti koje su satkali ljudi u kojima vri želja, bes i frustracija“ (Withers 2015, 26).

Ujedno, upliv kulture u feminizam može se sagledati i kao drugačiji model građenja zajednice, gde je za razliku od isključivo ženskih prostora i separacije kao načina konsolidovanja i jačanja pokreta, kulturalna scena sa svojim *suviškom* i raspršenošću sadržaja zapravo nov način za multilateralno uključivanje onih subjekata koji bi inače ostali isključeni. Treba imati na umu i to da je projekat političke borbe umetnošću ili kulturom, karakterističan za 20. vek, danas u velikoj meri doveden u pitanje, i da ta kriza danas proizvodi napuštanje određenih modela delovanja, ali i potragu za novim, u šta se, pored brojnih feminističkih performansa i akcija u javnom prostoru, mogu ubrojati feminizam „četvrtog talasa“⁹ ili *haštag* feminizam/aktivizam¹⁰ i izvođenje akcija putem društvenih mreža, kao oblici delovanja novih generacija i ujedno novi oblici kolektivne mobilizacije koji su legitimni i tekući, premda često na meti osude povodom navodnog stvaranja privida političkog delovanja.

8 O izvornom tumačenju koncepta društva spektakla u *Društvu spektakla*, manifestu situacionističke internacionale, videti Debord [1967] 1994; ukoliko se oslonimo na definiciju prema kojoj spektakl čine „ljudski društveni odnosi posredovani slikama“ (ibid., sec. 4), savremeni spektakl se može shvatiti kao krajnje izvođenje tog principa, ali se istovremeno kritičkim intervenisanjem u polje prizora, preuzimanjem vizuelnog jezika medija, polje spektakla može, barem na kratko, ideološki izvrnuti i otvoriti za drugačiji upis.

9 Feminizmom „četvrtog talasa“ (*fourth wave feminism*) naziva se feminističko delovanje koje postaje vidljivo i globalno od druge decenije dvehiljaditih, sa akcentom na onlajn kampanjama i temama poput nasilja nad ženama, te prepletom stvarnih i virtuelnih zajednica (više o ovoj fazi u pokretu videti u Caffrey 2018).

10 Za podrobniju raspravu o *haštag* feminizmu videti Dixon (2014).

U drugom modelu, feminizam istupa *ka* spolja, ali se kao dodatak karakterističnom gestu aktivističkog „upada“ u indiferentne ili katkada neprijateljske javne prostore u većoj meri ispituje ideja *saradnje* sa skupinama, zajednicama i pojedinkama koje mogu imati direktnu korist od feminističkih politika, a koji/je znaju malo ili ništa o feminizmu. Objasniću ove modele ukratko diskusijom određenih primera. Model feminizma kao kulturalne scene usmerene prevashodno, ali ne i isključivo, na feminističku zajednicu, može se sagledati u dosadašnjoj produkciji festivala *BeFem*, nastalog iz potrebe da se otvori „novi autonomni prostor“ koji će uvrstiti čitav dijapazon tema koje povezuju feminističku i žensku kulturu i umetnost sa idejom političke akcije, u kontekstu umetnosti, medija i svakodnevnog života. Ovaj prostor je nezavisan u odnosu na konvencionalne, hegemonizovane kulturalne, medijske i informacijske sadržaje time što nudi dijapazon feminističkih tema i problematizovanja aktuelnih društvenih problema. *BeFem* je nastao iz potrebe da se „popularizuju određena pitanja i unutar samog feminizma, ali i da feminizam otvori za nove generacije“ (Višnjić 2018), a ujedno i sam festival predstavlja prvu inicijativu koja okuplja i artikuliše feministički rad, umetnost, političku akciju i zabavu na jednom mestu, što je i svojevrstan ideološki prošivak u odnosu na prethodnu istorijsku fazu pokreta. Ideja *političkog* u ovom kontekstu pretpostavlja delovanje i povezivanje feminizma sa drugim nezavisnim scenama i emancipatorskim pokretima, sa konkretnom feminističkom politikom kao višesmernim činjenjem, od kojih je jedan i konkretno živa i osnažena proizvodnja feminističkih kulturalnih i umetničkih sadržaja, gde se tegobnosti feminističke borbe pridružuje „humor kao feministička strategija“ (Višnjić 2018). *BeFem* je od 2009. godine pokrio širok dijapazon tema kao što su uticaj Diznijevih crtača na dečju rodnu identifikaciju, feministički teatar, svakodnevica života seoskih žena, feministički pristupi folku, ženska seksualnost, promena medijskih politika reprezentacije ženskosti, roditeljstvo i pitanje ekonomske ravnopravnosti, muzički performansi feminističkih umetnica, antinacionalistički kabare i pitanje migracionih politika, transformacije javnih urbanih prostora, strategije kvir feminizma, pitanja ženskog delovanja u vreme neofašizma. Moj kontinuirani participativno-etnografski uvid u dinamiku i održavanje *BeFema* u skladu je sa proklamovanom politikom festivala – naime, vidljiva je transgeneracijska struktura i zamašno uvećavanje broja učesnika/ca koji prolaze kroz festival, kao i ishodi u smislu širenja „žarišta“, odnosno oformljavanja sličnih inicijativa feminističkog rada u kulturi – organizacija, projekata, i manje-više redovnih oblika feminističke participacije i okupljanja u prostorima koji propituju meru pretežno ženskog učešća i dobrohotnog „poturanja“ feminizma kontekstima u kojima se on primarno ne poziva (na primer, manifestacija *Letnji feministički susreti mladih*

seoskih žena koju BeFem organizuje sa ženama iz vojvođanskih sela, a u saradnji sa tamošnjim ženskim organizacijama).

Na sličan način, primera radi, deluje godišnja javna manifestacija *Radost ludost* koju od 2010. godine realizuje feministička fondacija Rekonstrukcija Ženski fond. U programskoj najavi prve *Radost ludost* postavke navedeno je da se radi o sinergiji različito pozicioniranih društvenih aktera, budući da su program „pripremili zajedno nezavisni, angažovani i radoznali autori i autorke iz ‘nespojivih’ sektora: institucionalnog (Muzej istorije Jugoslavije), nevladinog/aktivističkog (Rekonstrukcija) i nesvrstanog umetničkog (Kombinat, Pesničenje)“ („Radost ludost 1: Poziv na večer novog ženskog glasa“, 5. jul 2010). Čak i ako bi neko ove pozicijske razlike proglasio malim ili nevažnim, činjenica da se performansi, muzika i druge aktivnosti sa snažnim aktivističko-feminističkim predznakom zbivaju u javnom prostoru, i to tako da su ne samo otvoreni, već i namenjeni širokom dijapazonu učesnika, od slučajnih prolaznika do pripadnica feminističke scene i pokreta, govori o tome da ukoliko tu vrstu delovanja u kulturi naslovimo kulturalnim feminizmom, on ne povlači ideje o separaciji ili ženskoj identitarnoj zasebnosti, već *nudi* različite modele ženskosti, razlike i politizacije umetnosti široj društvenoj zajednici i njenim javnim prostorima.

Poslednji primer upliva feminizma u kulturu dolazi iz mog sopstvenog participativnog istraživanja konteksta tradicijske kulture i ženskog učešća u njoj, koje se zbiva/odvija mimo patrijarhalnih predstava o odgovarajućim rodnim ponašanjima. Kroz etnografski rad sa ženama koje sviraju gusle i učestvuju u patrijarhalno i nacionalno ustrojenoj muzičkoj praksi, istovremeno kršeći pravilo da je muškarac privilegovani izvođač narodne epske pesme, nastojala sam da, kroz pokušaj sopstvenog postavljanja u intersubjektivni prostor „između“ mog feminizma i njihovih pozicija nastalih u ukrštanju identifikacije sa nestandardnom ženskošću i delimičnog i strateškog povinovanja patrijarhatu, iznađem mogućnost emancipujućeg delovanja a ujedno i da prepoznam i uvažim težnje subjekata sa kojima saradujem, makar se one iskazale i kao temeljno prožete patrijarhalnim načelima. U pokušaju da podržim sviračice gusala kao punopravne subjekte prakse i utičem na njene izvesne institucionalizovane oblike i diskurzivne mehanizme reprezentacije, ali i poštujem autonomiju mojih sagovornica koje su najčešće uz puno napora gradile svoju profesionalnu reputaciju, pravila sam brojne kompromise. Oni su se kretali u rasponu od toga da prikažem na vrednosno neutralan način jaku nacionalnu orijentaciju koja se povremeno pretakala u nacionalizam, do odmeravanja mogućnosti da svesno i namenski otvaram prostor za ženske izvođače nauštrb muških na osnovu

relativne moći koja mi je kao stručnjakinji u pojedinim situacijama bila delegirana. Budući da je pevanje uz gusle kulturalna praksa sa jakim ideološkim predznakom, a da sam svoju participativno-akcionu strategiju gradila postepeno i ne uvek glatko na mestu razmimoilaženja/susreta sa sviračicama gusala, tu vrstu delovanja koja u temelju ima jake feminističke principe, a ujedno se zbiva u potpunosti izvan prostora do kojih feminizam doseže, takođe možemo načelno imenovati kulturalnim feminizmom, u smislu strategije, ali i učinaka samog delovanja.

To je zapravo, vratimo li se Alkof i početku teksta, posuđivanje feminističkog glasa ili subjektne pozicije drugome, time što sudelujemo, aktivno i zajednički *stvaramo* prostor i sadržaj feminističke i ženske kulture i umetnosti kao prakse propitivanja, materijalne proizvodnje značenja, osnaživanja, ali i *uživanja* otvorene različitim društvenim subjektima. Na sličan način, feministička preinačenja u popularnoj kulturi predmet su intenzivnog rada portala ženskog stvaralaštva *Femix info*, koji je pokrenut 2013. godine, kao program Organizacije za promociju aktivizma (OPA) i uz podršku Rekonstrukcije Ženskog fonda. Kompilacija *Femixeta*, namenjena mladim i neafirmisanim muzičarkama u oblasti alternativnih žanrova, kao i nedavno pokrenuti *Rok kamp za devojčice*, promoviše, ohrabruje i materijalno podržava žensko stvaralaštvo zakinuto u onim oblastima kreativnog izražavanja koje se tradicionalno atribuiraju muškosti, sa akcentom na ženskim uzorima u procesima prenošenja znanja i veština. Postulat separacije žena/devojčica u procesu osnaživanja i nehijerarhijskog sticanja znanja ovde se tumači ne kao cilj po sebi, već u vidu neophodne faze u situaciji u kojoj dominantna kultura ne pokazuje nikakvo interesovanje za problem potiskivanja žena na rub određenih kreativnih praksi, a drugi društveni pokreti usmereni ka ukidanju nejednakosti takve situacije tretiraju kao efemerne. Takva situacija ostavlja brisan prostor za udruženo delovanje feminističkih kolektiva i neposrednih akterki prakse koje imaju svest o svojoj zakinutosti ili ugnjetenosti, ali im nedostaje konkretna i šira platforma borbe za promenu, upravo na liniji između reprezentacije kao intervencije u diskursu i redistribucije kao strateškog zauzimanja/osvajanja društvenih materijalnih resursa. Zanimljiva situacija povodom pregovaranja između feminističkih principa i stava subjekata *izvan* feminizma desila se na drugom izdanju *Rok kampa* (2018), gde su se u okviru debate da li bi ta manifestacija trebalo da uključi i dečake ili ne, devojčice većinski opredelile za prvu opciju. Dok bi se takav rezultat dečjeg opredeljivanja mogao načelno razumeti kao neuspeh jer protivreći izvornoj postavci kampa namenjenog isključivo devojčicama, smatram da je to zapravo *simptom* pristižuće transformacije, jer tek iz iskustva ekskluzivnog okupljanja zasnovanog na nekonvencionalno shvaćenom polu/rodu, budući subjekti prakse (muzičke ili

bilo koje) mogu propitivati unapred zadate društvene koordinate roda, onda kada im je uopšte data mogućnost i moć da misle u svetlu uključivanja/isključivanja. Utoliko je kultura kao proizvodnja autentično ženske ili feminističke umetnosti/rada u ovom slučaju sekundarni, premda poželjni cilj, dok bi prava svrha feminističke agende bila izgradnja novih subjekata, neizvesnost ali i rast, održavanje, „medijacija feminističkih vrednosti do nekih kojima su one potpuno strane“ (Nenić 2018a). U drugim pak slučajevima, upravo je obrnuto – feministička kultura kao samosvojan vid kulturne proizvodnje, postavlja se kao modus osnaživanja zajednice, uvećanja feminističkog znanja i nasleđa.

* * *

Kulturalni feminizam ne treba uzeti u značenju nove jake paradigme koja će sažeti i podmiriti čitav raspon ideoloških pozicija i različito definisanih predmeta feminističkog intervenisanja u društvu. Ovu interpretativnu matricu treba sagledati na fonu živih, materijalnih uslova pod kojima obitavaju ovdašnji pokret i scena, kao segment društvene stvarnosti ili novu konjunkturu na osnovu koje možemo graditi takozvanu utemeljenu teoriju, kao interpretaciju koja proishodi iz gustog zahvatanja u realnost društvene prakse, ali i kao mogućnost mobilizacije šireg opsega društvenih subjekata zahvaljujući načinu na koji feministička praksa 21. veka upošljava reprezentacijske, afektivne i delatne potencijale kulture u svrhe jednog drugačijeg vida političke borbe, zasnovane na polju zajedničkih interesa, ali i zajedničkih užitaka, i svakako je proširujući izvan inicijalnog integrisanog kruga. U poslednjem je smislu ovaj rad pokušaj da se da obris ili ime nečemu što se pomalja, opipava, praktikuje, naslućuje, u vidu specifičnog susticanja feminističkog rada u kulturi i transgeneracijskog povezivanja tim putem. „Karnevalizacija feminizma“ u ovdašnjem kontekstu nije, kako neke autorke spočitavaju istočnoevropskim pokretima, prosto umetanje zapadnih modela nakon kraja osamdesetih u brisani prostor koji su pređašnji feminizmi različitog ideološkog kova ostavili za sobom. Kao što je Altiser pisao, umetnost ne „saopštava“ izravno poput naučnog diskursa, ali ima svoje afektivne mehanizme da posredno – ne i manje ubedljivo, naprotiv, isporuči ideološku poruku direktno čulima, a onda i mišljenju (Althusser 1971, 222), pa je i odabir umetnosti ili, šire, rada u kulturi kao sredstva političkog delovanja možda gest dvostrukog dobitka: apel na afektivno u sprezi sa novom generacijskom zainteresovanošću za kulturalizaciju svakidašnjeg, svakodnevnog. Kulturalizacija feminizma u Srbiji može se posmatrati u svetlu ovog poslednjeg kao posledica složenog uodnošavanja potrebe lokalne feminističke zajednice da otvori drugačije prostore i oblike

delovanja oprezno, ispitujući značenja na liniji alternativno–populističko, i to u dva vida: zauzimanjem vanfeminističkih prostora i propagiranjem strateški koncipiranih feminističkih oblika delovanja u kulturi. Ujedno, to je i potreba te iste zajednice da odgovori na izazov transgeneracijskog povezivanja u eri u kojoj se medijizacija i spektakularizacija sadržaja nameće kao jedini oblik vidljivosti i potencijalne dejstvenosti, sa ulogom neizvesnosti koji svaki pokret dugog trajanja mora da ponese, ukoliko smeru da podstrekne ili izazove promene u društvu.

Literatura

Alcoff, Linda. 1988. „Cultural Feminism versus Post-Structuralism: The Identity Crisis in Feminist Theory.“ *Signs* 13(3): 405–436. doi: 10.1086/494426

Althusser, Louis. 1971. „A Letter on Art in Reply to André Daspre.“ In *Lenin and Philosophy and Other Essays*, 221–227. New York and London: Monthly Review Press.

Caffrey, Cait. 2018. „Fourth Wave Feminism.“ *Salem Press Encyclopedia Research Starters*. EBSCOhost.

Dixon, Kitsy. 2014. „Feminist Online Identity: Analyzing the Presence of Hashtag Feminism.“ *Journal of Arts and Humanities* 3(7): 34–40. doi: 10.18533/journal.v3i7.509

Fraser, Nancy. 1997. „From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a ‘Postsocialist’ Age.“ In *Justice Interruptus: Critical Reflections on the ‘Postsocialist’ Condition*, 11–40. London: Routledge.

Ghodsee, Kristen. 2004. „Feminism-by-Design: Emerging Capitalisms, Cultural Feminism, and Women’s Nongovernmental Organizations in Postsocialist Eastern Europe.“ *Signs* 29(3): 727–753. doi: 10.1086/380631

Haraway, Donna. [1985] 1971. „A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century.“ In *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*, 149–181. New York: Routledge.

Ivanov, Gabrijela. 2010. „Jelena Višnjić: prostor u kojem će se čuti različiti ženski glasovi – to je BeFem skica budućnosti.“ *Voxfeminae.net*, 21. decembar. <http://www.voxfeminae.net/gender-art/item/117-jelena-visnjic-befem>

Janjić, Magda. 2017. „‘Prisustvujemo galopirajućem trendu mržnje prema ženama’: Sa feministkinjom Zoe Gudović o 8. martu, feminizmu, pravima žena i budućnosti.“ *Vice*, 8. mart. <https://www.vice.com/rs/article/ez8xbm/prisustvujemo-galopirajucem-trendu-mrznje-prema-zenama>

Lončarević, Katarina M. 2016. „Liberalni feminizam: nekad i sad.“ Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu.

Straw, Will. 2004. „Cultural Scenes.“ *Loisir et société / Society and Leisure* 27(2): 411–422. doi: 10.1080/07053436.2004.10707657

Zaharijević, Adriana. 2008. „Uvod – feministkinjom se ne rađa, feministkinjom se postaje.“ U *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene 21. veka*, uredila Adriana Zaharijević, 12–20. Beograd: Heinrich Böll Stiftung – regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu.

Withers, Deborah M. 2015. *Feminism, Digital Culture and the Politics of Transmission: Theory, Practice and Cultural Heritage*. London: Rowman & Littlefield International.

Intervjui:

Nenić, Iva. 2018a. „Intervju sa Tatjanom Nikolić.“ Beograd. (neobjavljeni materijal)

Nenić, Iva. 2018b. „Intervju sa Jelenom Višnjić.“ Beograd. (neobjavljeni materijal)

Ostali izvori:

Rekonstrukcija Ženski Fond. 2010. „Radost ludost 1: Poziv na veče novog ženskog glasa.“ 5. jul 2010. <http://www.rwfund.org/2010/05/07/radost-ludost-1-poziv-na-vece-novog-zenskog-glasa/>

Iva Nenić

FACULTY OF MUSIC
UNIVERSITY OF ARTS IN BELGRADE

Feminism *in* Culture

Abstract: During the first two decades of the new millennium Serbian feminism partially turned towards cultural production (feminist art, art/street performance, public actions, media production), as well as hybrid, post-disciplinary approaches dealing with art and culture (both within and outside feminist contexts) through the lenses of gender/feminist theory. Bearing in mind that the expression “cultural feminism” never quite took root in the Serbian and post-Yugoslav context, this paper aims, firstly to explore the original meaning of cultural feminism, and then to propose the use of the label as an umbrella term that could gather different forms of local (Serbian) feminist practices that occur in the realm of ‘culture’ in order to produce a specific and *unlikely* type of social labour, incite action and change the world. The interpretation of feminist “soft” actions (art, spectacle, leisure, dance; writing, language, research, specialist discourses) is among the most important issues relating to the possibility to initiate or speed up social change. Are the effects of cultural feminism as a joint form of cultural intervention reserved for specific groups (e.g. feminist community), or do they tackle other social domains, and to what extent? Lastly, does this form of feminist acting, as a specific and rather heterogeneous field of material production of meaning and inciting social action, allow for the creation of a space where, practitioners of different ideologies, feminists and “others” in whose name we frequently speak, could indeed meet? Different practices and cultural interventions are described and analysed in order to contribute to the understanding of dominant approaches within the “culturalization” of Serbian feminism, with an overall idea that theoretical reasoning should go hand in hand with the changes in Serbian and global feminism in the 21st century.

Keywords: cultural feminism, feminist culture, cultural scene, feminist scene, Serbia, feminist art, festivals, ideology

Adriana Zaharijević

UNIVERZITET U BEOGRADU
INSTITUT ZA FILOZOFIJU I DRUŠTVENU TEORIJU

Čemu služi teorija? Misliti sa Džudit Batler¹

Apstrakt: U tekstu se na iscrpan način preispituje korist od (feminističke) teorije, njena služba, namena ili upotrebna vrednost. U tom poduhvatu se oslanjam na Džudit Batler, teoretičarku koja je bez sumnje najčešće kritikovana i kod nas i drugde zbog svog složenog i hermetičnog jezika. Propituju se tri teze: teza o tome da je za radikalnu misao potreban radikalni jezik, teza o tome da žene ne razumeju teoriju i teza da teorija poseduje kapacitet za angažman koji se ne izvodi iz nečega izvan same teorije. Najzad, tekst se zaključuje problematizovanjem statusa feminističke teorije u Srbiji.

Ključne reči: teorija, jezik, Džudit Batler, žene, feminizam

1 Rad je nastao u okviru projekta *Politike društvenog pamćenja i nacionalnog identiteta: regionalni i evropski kontekst*, br. 179049, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Težina, jasnoća i sofisterije

Ovaj tekst predstavlja dugačak odgovor na pitanje o službi teorije. Izbor reči „služba“ već na samom početku upućuje na izvestan ironijski odmak, iako teorija – ili pre filozofija – ima dugu istoriju sluge, posluge, služenja nečemu drugom, bila to teologija, nauka ili empirija. Ironijski odmak takođe upućuje na implicitnu pretpostavku: gde ima služenja, ima i gazdovanja, ima i gospodara kojima treba služiti, onih kojima se ide na službu. Uzevši to u obzir, ovaj odmak ukazuje i na stav koji ću u ovom tekstu braniti: teorija nam je potrebna, bez obzira na to da li nečemu služi ili ne.

Možda nije sasvim neumesno izneti motiv da se piše ovakav tekst, koji od samog početka deluje kao apologija koja se niotkoga ne očekuje i koja, posle tolikih pohvala i odbrana teorije, deluje nepotrebno i neadekvatno vremenu u kojem nastaje. Šta je to što krajem druge decenije novog milenijuma nalaže još jedan nagovor na teoriju, sada kada ona ima svoje razne institucionalne forme života? Još preciznije, pošto je ovde pre svega reč o feminističkoj teoriji: zbog čega je potrebno dati razlog u prilog tome da se ona i dalje piše i čita? U podnaslovu ovog teksta pominje se ime koje je, opravdano ili ne, postalo simbol za feminističku teoriju. U toku nebrojenih susreta s različitim publikama koje su se upoznavale s tom mišlju, često sam svedočila pitanjima poput ovih: „Zašto Džudit Batler (Judith Butler) piše tako nerazumljivo i teško?“, „Kakva je za feministički pokret korist od takve teorije?“, „Da li mogu da budem feministkinja, ako ne razumem to što piše?“ Iako Batler već odavno u svetskim razmerama figurira kao ime za „tešku teoriju“, ovakav stav se odveć često prelijeva na svaki teorijski zapis koji automatski postaje težak, smušen, obeshrabrujući i, posledično, odvojen od stvarnih bitaka feminističkog pokreta. Možda je, imajući to u vidu, potrebno još jednom postaviti sledeća pitanja: da li je feministička teorija deo feminističkih borbi? Da li je kuća feminističke teorije dovoljno prostrana da se u njoj nađu i sve/svi one koje je same ne stvaraju? Da li je jezik kojim govorimo kada smo teoretičarke – kada mislimo teorijski o feminizmu – jezik koji delimo, možemo i hoćemo da delimo sa svima, ako verujemo da je feminizam za sve? Ili je teorija nužno teška i zatvorena, takva da u njenoj razmeni mogu učestvovati samo posvećenice u nekakve misterije feminizma?

Pitanje o službi teorije postaje uvezano s naizgled sasvim drugačijim pitanjem o njenoj težini. Da nije tako teška, možda bi bila upotrebljivija; da je lakša, možda bi je mogao koristiti svako. I dok se ovde variraju atributi lakše/teže, na pamet pada boks, „plemenita veština“ od koje je nerazdruživ govor o kategorijama, teorijskom pojmu *par excellence*.

Možda bi se moglo reći da je teorija pre nalik pesničenju: da, umesto da joj cilj bude izvesna korist, ona teži jedino tome da se na kraju neko na zemlji nađe poražen, i što je teža, pre se približava mogućnosti da na zemlju obori protivnika, iako u rukavicama, svilenim retoričkim rukavicama. Znamo da su sofisti, prvi učitelji retorike, bili prilično omraženi među „pravim“ filozofima, premda su, istorija će pokazati, bili ključni za razvoj zlatnog doba demokratije. Stoga je odavde moguće poći i drugim stranputicama mog osnovnog pitanja: da li teorija – i to posebno ona teška koja tobože igra na „sofisterije“, postavlja zakukuljena pitanja i ne nudi jasne odgovore – zakrivljuje prave misli, poigrava se istinom i podruguje realnosti? I da li, čineći to, oduzima mesto „pravo“ politici, oduzimajući mesto realnim problemima, ili čak realnosti samoj?

Ono što teoriju čini teškom – ili što dovodi do toga da nam se takvom čini – jeste njen jezik, hermetičnost njenih izvođenja koja često staju na put lakim zaključcima o tome da li je reč o valjanosti argumentaciji ili o sofistici, te njen takoreći namerni sukob sa zdravorazumskim predstavama. Kada bi zbilja bila u službi onih kojima je namenjena – kao da čujemo da neko kaže – jezik teorije bi bio dostupniji, njene teze jednostavne i razumljive, i samim tim u dosluhu sa stvarnošću, a ne u stalnom konfliktu s njom.

No, da li je teorija u bilo čijoj službi i da li je ikome namenjena? Ako je odgovor na to pitanje potvrđan, posebno kada želimo da teorija nešto „radi u stvarnosti“, nužno se nameće i pitanje kakva bi bila ta služba teorije: da li je ona službenica praksi, sluškinja „stvarnosti“ ili su, možda, one nerazmrsivo upletene tako da govor o služenju postaje sumnjiv i jalov? Možemo li takođe reći da teorija nije namenjena nikome, premda može biti potrebna svakome? I da li je na taj način određujemo kao puki dodatak, manje-više nepotrebnim suplement, ono od čega se ne živi, ali ni ne umire? Definisana na taj način, teorija deluje kao neki bezopasni višak, nešto što nema nikakvu realnu moć u stvarnosti. A opet, odveć se često podrazumeva da bavljenje teorijom implicira određenu moć. Pitanje o jazu ili sukobu između teorije i prakse nije samo osuda upućena teoriji da nema dovoljno sluha za ono što se odista zbiva, da ne komunicira i ne nudi rešenja za stvarne probleme, već je često i pritajena zamerka da moć koju teorija ima – moć govora, moć institucionalne pozicije, moć da se osvoji javni prostor (i to ne nužno na pravičan i transformativan način) – ostaje samodovoljna i odvojena od stvarnosti.² Pi-

2 U prilog ovoj tezi dovoljno je podsetiti se ciničnog zaključka Marte Nusbaum (Martha C. Nussbaum) o sveukupnoj vrednosti teorije Džudit Batler:

„Batlerovski feminizam je na mnogo načina lakši od starog feminizma. Priča nam priče o nadarenim mladim ženama koje nisu morale da rade na izmeni zakona ili prehranjivanju gladnih ili napadanju moći teorijom povezanom s materijalnom politikom. One se mogu baviti politikom u sigurnosti svojih

tanje o ovom jazu je vrlo često pitanje o privilegijama, a to je notorno škakljivo pitanje u feminizmu.

Moj cilj je da se založim za teoriju. Takođe, spram „pravih“ filozofa – da se još jednom vratim blizu agore – radije se priklanjam sofistima: ne zbog sofistiranja, nego zbog toga što su širili i demokratizovali mišljenje, izvlačeći ga iz elitnih niša akademija i liceja. Učili su druge da govore i da delaju (što je, prema Hani Arent [Hanna Arendt], sama srž političkog), opremajući ih neophodnim znanjem za učešće u javnom životu, alatima za mišljenje o problemima koji su bili tu, nadohvat ruke, čime su podsticali razvoj demokratije svoga vremena – razvoj nečeg što nije imalo presedana. Nisu imali tendenciju da stvaraju filozofe-kraljeve, niti da ih uvode u posvećene misterije kojima su pristup imali samo odabrani. U tom duhu, verujem da je ključni *angažman* feminističke teorije – pre nego njena namena ili služba – da demokratizuje mišljenje, da ga širi na mestima na kojima se ono, pod pritiskom tradicije i nataloženih mnjenja, sužava, i da mu daje širinu tako da zahvati razne dimenzije naših mnogobrojnih stvarnosti.

Radikalna misao zahteva radikalan jezik

U ovom zalaganju misliću zajedno s Džudit Batler, verovatno najčešće citiranom i najčešće kritikovanom feminističkom teoretičarkom. Kritike koje su joj upućivane često spajaju hermetičnost njenog izraza i učinke teksta na prakse izvan njega. I premda su kritike učinaka svakako zanimljivije od ponavljanih osuda za artifičijelnost i mračnjaštvo u pisanju, one na neobičan način zavise jedne od drugih. Sama Batler je u više navrata odgovarala na kritike, nastojeći da opravda status teorije, da odbrani težak jezik, insistirajući na tome da takav jezik ne umanjuje politički naboj teorije. Poznati su njeni argumenti u Uvodu u *Nevolju s rodom* iz 1999. godine, gde pokušava da razume popularnost knjige koja nije pisana s ciljem da bude popularna, iako je postala jedan od najznačajnijih teorijskih bestselera i izvan polja feminističke teorije: izazov koji težak tekst upućuje čitaocu služi tome da se istine koje uzimamo zdravo za gotovo dovedu u pitanje, a to je važno jer to nisu makar kakve istine, već one od kojih nam ponekad doslovno zavisi život. Težak tekst nas upozorava da nije sve jasno i da treba ostati podzriv prema registrima jasnoće (Batler 2010, 23–25).

kabineta, ostajući na simboličkom nivou, čineći subverzivne činove uperene protiv moći kroz govor i gest. To je, tvrdi ova teorija, otprilike sve što nam stoji na raspolaganju kada je u pitanju politička akcija. A još je uzbudljivo i seksi“ (Nusbaum 2001, 397).

Kritički odnos prema registrima jasnoće podrazumeva izazov našim ustaljenim predstavama: slikama kojima baratamo kada sagledavamo svet oko sebe, pojmovnim sklopovima kojima ga objašnjavamo, jezičkim konstrukcijama kojima pozicioniramo sebe i druge u obraćanju, kojima definišemo odnose u koje se upuštamo i koji nas definišu. Izazov koji tekst na takav način upućuje onome ko ga čita jeste mogućnost da nas tekst dodirne tako da posle njegovog čitanja više ne razumemo ono što smo do tada razumeli kao dato, kao jasno, kao deo *naših* procesa mišljenja i našeg iskustva. Drugim rečima, tekst može da nas promeni. Do te promene dolazi usled toga što nam tekst pokazuje da stvari *nisu* jasne, što one same počinju da se pomaljavu kao nejasne, kao zbunjujuće, što nas primoravaju ne samo da se s njima uhvatimo ukoštac i probamo da ih razumemo, već nam možda ukazuju i na to da postoji nešto u samom načinu razumevanja (i izražavanja) što staje na put drugačijem mišljenju, a potom i drugačijem delovanju.

„Brine me“, kaže Butler,

„da se kritički odnos prema običnoj gramatici gubi zahtevom da (teorija) bude radikalno pristupačna. To ne znači da se zalažem za teškoću teškoće radi; smatram da je mnogo toga u običnom jeziku i stečenoj gramatici što ograničava naše mišljenje – o tome šta je, recimo, osoba, subjekt, rod, seksualnost, o tome šta bi politika mogla da bude – i nisam sigurna da ćemo moći uspešno da se borimo protiv tih ograničenja ili da s njima nešto produktivno uradimo, ako ne razumemo kako gramatika ujedno proizvodi i ograničava naš doživljaj onoga što svet jeste“ (Olson and Worsham 2000, 732–733).

Dakle, radikalna misao, misao koja radikalno može da nas promeni, zahteva i radikalni odnos prema jeziku, prema sopstvenom artikulisanju. U tom smislu, nepristupačnost, nejasnost, prezahtevnost izraza mogu biti sastavni deo složenosti same misli koja provocira usvojene aparature mišljenja, viđenja, razumevanja i vrednovanja. Pitanje kome se takva misao obraća i kakva je namena takvog obraćanja, deluje stoga u najmanju ruku neobično, iako je apsolutno neodvojivo od feminističkog propitivanja radikalnosti teorije. Prisetimo se, u ravni anegdote, da se iznimno retko postavlja pitanje kome se obraćaju Marks (Marx), Veber (Weber), Ruso (Rousseau) ili Prudon (Proudhon), iako su sve ove teorije imale značajnog uticaja na praksu, usložnjavajući njenu reprodukciju – bez obzira na jednostavnu činjenicu da nisu pisane jednostavnim jezikom.

Na pitanje o tome da li postoji nekakav rodni aspekt osude teorije, svakako ne može biti razumnog odgovora. Ne postoji dokaz za to, niti ga je moguće ponuditi bilo kakvom

preciznom analizom ili induktivnim izvođenjem. Pa ipak, zbilja je upadljivo, i otuda će se ovde naći u vidu jedne crtice koja ostaje u ravni nepotkrepljive intuicije, da je upravo ime Džudit Batler postalo simbol za tešku teoriju: nerazumljivu jer je nepristupačna; lošu jer je napisana jezikom koji zatvara, ili zbunjuje, ili (namerno, sofistički) zaobilazi objašnjenja; obmanjivu jer se igra rečima, ili ih iskrivljuje, ili (namerno, sofistički) navodi na pogrešne zaključke. Bez sumnje bismo mogli nabrojati, ostajući samo u XX veku, stoleću u kojem je jezik imao središnju ulogu, čitave kolone teoretičara koji se teško – ili nikako – ne bi mogli svrstati među „ne-teške“. Uostalom, u duhu lingvističkog zaokreta koji se ovde može proširiti i izvan svog osnovnog značenja, čitav period bi se mogao označiti kao jedan veliki eksperiment s jezikom i u jeziku, koji je takav da je upravo trebalo da pokaže njegove strukturne zapreke i zamke, tobožnje datosti i ono što vreba iza njih, taloge upotreba i onog što ostaje izvan ili iznad pojedinačnih instanci izgovaranja, veze kolektivnog i individualnog koja se u jeziku pohranjuje i tumači na toliko različitih načina – kao, recimo, odnos bića i bivstvujućeg, svesnog i nesvesnog, strukture, diskursā, jezičkih igara, komunikativnog delanja, glasa i pisma. Uprkos tome, iako će možda postojati izvestan otklon od ove ili one teorijske tradicije, iako će se neko proglasiti manje ili više pristupačnim autorom (gde će niži nivo čitljivosti nekih biti upravo ono što njihovu misao čini privlačnom i uzbudljivom – dovoljno je samo prisetiti se Lakana [Lacan], Fregea [Frege] ili Hajdegera [Heidegger] – a hvatanje ukoštac s njom tako postaje neka vrsta „rvanja“, „savladavanja“, pa i „prodiranja“), ti teoretičari nisu zaslužili da postanu sâm simbol za „tešku teoriju“. Treba takođe zapaziti i kako atribut „teško“ ovde menja pravac. Iako su ti teoretičari teški, za to kao da postoji izvesno opravdanje, i kao da je neophodno uvesti strogu razliku između nečeg što je zaista teško i nečeg što je samo nezgrapno, „zapetljano“, zagušeno žargonom (eufemizam za carevo novo odeo), neskromno u svom (namernom) ponižavanju čitalaca, pretenciozno, potencijalno trivijalno i svodivo na intelektualni kič.

Upravo se ova određenja mogu naći u kratkom obrazloženju inicijative „Takmičenja u lošem pisanju“ časopisa *Philosophy and Literature*, koje se simbolički okončalo dodelom „nagrade“ Džudit Batler 1998. godine. Reči kojima se zaključuje obrazloženje nagrade upravo idu u prilog navedenoj nepotkrepljivoj intuiciji:

„Ako se pitamo šta ovo znači, znači da nismo razumeli suštinu. Rečenica [koja je osvojila nagradu za loše pisanje] stavlja čitaoce u podređeni položaj i ukazuje im da svedoče velikom i dubokom umu... Kao neko ko je čitavog života proučavao Kanta, znam da filozofija nije uvek lepo pisana. Ali onda kada su Kant,

ili Aristotel, ili Vitgenštajn (Wittgenstein) najopskurniji, to je zbog toga što se iskreno hvataju ukoštac s najsloženijim i teškim problemima na koje ljudski um može da naiđe“ (Dutton 1999).

Suprotno tome, iz rečenog proizlazi da se Batler ne hvata ukoštac s najsloženijim problemima, niti u svom poduhvatu pokazuje neophodnu iskrenost, već samo tako slaže jezik da nešto trivijalno počinje da postaje problem, odnosno počinje da se izdaje kao problem, nikada zbilja ne napuštajući svoju trivijalnost. A ono mračno, opskurno, što kod nekih ukazuje na bit složenosti i na čestitu muku da se do nje dopre, ovde postaje signal za prevejano poigravanje čitaocem koji namah postaje submisivan, mali pred lažnom veličinom i dubinom.³

Slične argumente nalazimo i u jetkom, gotovo ljutitom prikazu rada Džudit Batler, podnesno naslovljenom „Profesor parodije“, koji teži tome da na dvostruk način porekne bilo njegove filozofske kapacitete, bilo značaj za feminističku praksu. Baveći se upravo stilom, Marta Nusbaum nadovezuje Batler na filozofsku tradiciju koju odlikuje nesrećna težnja da se filozof posmatra kao zvezda koja treba da fascinira, a izvor fascinacije je u opskurnosti koja ukida svaku mogućnost ostvarenja rasprave ravnopravnih. Čitalac je lakoveran, zaslepljen, misli da se suočava s nečim od velike važnosti, a „u stvarnosti su to poznate ili čak izlizane ideje, koje se tretiraju odveć simplicistički i neobavezno za otkrivanje bilo kakve nove dimenzije razumevanja“ (Nusbaum 2001, 385). Mistifikacija – koja nužno uvodi hijerarhijski odnos – proizlazi ne iz složenosti, već iz izveštačenosti, nepotrebne aluzivnosti (čak koketnog poigravanja aluzivnošću bez ikakvog opravdanja i s namerom da zbuni), čiji izvor nije u „pravoj“ filozofiji već u sofistici i retorici (ibid., 386).

Od relativno naivnog pitanja – čemu služi teorija? – praćenog ponešto retoričkim pitanjem o njenoj težini, došlo se do brojnih zapleta koji odlikuju mišljenje našeg vremena. Da li je mišljenje zbilja „radikalno“, ukoliko nije jasno u kojim se disciplinarnim okvirima odigrava; ukoliko prekoračuje granice izraza; ukoliko se ne zna kome se obraća; ukoliko upućuje pozive i izazove na način koji odbija da bude pristupačan? Najzad, da

3 Zanimljivo je da je Batler odlučila da reaguje na ovu „nagradu“ i da je u toj reakciji stavila naglasak na političku pozadinu časopisa koji je nagrade dodeljivao, ukazujući na to da je reč o konzervativnom akademskom glasilu koje za svoju metu ciljano bira teoretičare na levisi čiji se rad usredsređuje na pitanja seksualnosti, rase, nacionalizma i kapitalizma (Butler 1999). Sličan razvoj događaja će uslediti samo nekoliko godina kasnije u daleko perfidnijem okruženju, kada počinje da se razvija takozvana „antirodna ideologija“, koja u jednakoj meri počiva na tezi o jeziku koji obmanjuje, namerno zbunjuje i zakrivljuje istinu.

li je ženama dozvoljeno da misle radikalno, a da njihov izraz ne bude osuđen za mistifikaciju, neiskrenost i tehnobirokratsku formu (Holcomb 2005)?

Kada je 2015. godine posetila Beograd, tokom predstavljanja u kojem je navedeno da je jedna od najvažnijih žena u filozofiji, Džudit Batler je napravila gaf koji je prepunu salu Kulturnog centra Beograda naveo na smeh. Šta je tačno isprovociralo gaf a potom i smeh, da li njeno rodno smeštanje ili njeno smeštanje u filozofiju, ostaje nejasno, verovatno zato što upliće oba. Međutim, iz tog smeha se može izvesti nešto drugo: ne parodiranje parodijskog efekta radi – u onim stvarima u kojima uvek valja biti ozbiljan, bilo da je reč o granicama discipline, ili o granicama identiteta, rodnog ili nekog drugog, ili o granicama realnog problema. Ova mala parodija je izraz nečeg značajnijeg: potrebno je da se možemo, bar za kratko, zadržati na mestu gde nije jasno gde neki rod počinje, a gde završava, gde nastupa „prava“ filozofija, a gde njeni „drugi“. Upravo je to mesto nejasno – jer nije utemeljeno na razgraničavajućem „ili-ili“ – i stoga je možda nepristupačno, zahtevno i, konačno, izloženo mistifikacijama.

Kao da odgovara Marti Nusbaum o tome gde su izvori *pravog* filozofskog problema, *pravog* feminističkog problema, a moguće je i *pravog* roda i *pravog* jezika, Batler će u tekstu s aluzivnim naslovom „Može li ‘drugi’ filozofije da govori?“, ukazati na poroznost „prave“ filozofije, na njenu nevoljnu udvostručenu, na činjenicu da je izašla van same sebe (eks-statičnost), ne samo u sferi mišljenja već i u sferi simboličkih institucionalnih smeštanja. No, taj gubitak, ako je uopšte reč o gubitku u „drugom“ od sebe, to odsustvo jasnih granica, jeste sama intrinzična mogućnost mišljenja, nešto što ga otvara i nudi svetu i drugačijoj politizaciji (Butler 2004a). A pitanje politizacije je ključno, i istovremeno je i filozofsko i feminističko.

Možda bi se moglo reći da se čitav teorijski rad Džudit Batler može definisati kao „pobuna u ravni ontologije“ (Butler 2004b, 33), te su u tom smislu kritičari njenog dela donekle u pravu kada kažu da ova misao ne služi nečemu konkretnom (na primer, promenama konkretnih zakona, institucija itd.). Ukoliko se ostane pri tvrdnji da je ovo ključni zaplet njenog višedecenijskog rada, neko bi se čak mogao zapitati šta je tu zbilja feminističko, mada bi takvo pitanje sugerisalo da feminizam ne dopire do ontologije, odnosno da se nikada ne odmiče od fenomena. Suprotno tome, tvrdila bih da „suštine“, ono što se računa u stvarno, zahtevaju temeljito preispitivanje koje će onda tek omogućiti da razumemo kakve su promene zbilja neophodne, pod kakvim uslovima i u kojim registrima. Drugim rečima, da bi razne manjine, a žene su među njima najveća

manjina i u ontološkom i u političkom smislu, postale uključene i priznate, da bi stekle ravnopravan status koji bi potom bio zakonski i institucionalno osvedočen, neophodno je politizovati samu ustanovljenu ontologiju koja propisuje prostor u koji je tek moguće uključiti se, iz kojeg je neko ili nešto mogao biti isključen kao, prema parametrima ustanovljene ontologije, manje stvaran ili nestvaran. Ta ključna kritička pitanja koja obrazuju pobunu – politički gest – u ravni ontologije jesu na temeljan način filozofska: šta je uopšte realno? Čiji su životi realni (ima li života koji to nisu, i kako misliti takve živote)? Ako ih ima, kakvi su onda uslovi pod kojima nešto postaje mislivo kao realno, življivo kao realno? Kako se sama realnost može preobraziti tako da proizvodi manje nasilja, manje derealizacije? Gde se odvija taj preobražaj i može li se ikada dovršiti samo zakonskim dodavanjem, uključivanjem, bez temeljne promene načina na koji uopšte mislimo šta je realno? Kako nasilje oblikuje stepenovanje realnog, kako nam norme realnog postaju prihvatljive, kako njih razumemo kao jasne, a njihova izvrđavanja kao nejasna i zbunjujuća? Najzad, kako zdravorazumski oblikovana jasnoća postaje ugrađena u same procese derealizacije?

U izvesnom smislu nijedno od ovih pitanja ničemu ne služi. Pa ipak, ona su nužna kritička polazišta iz kojih propitujemo rad mišljenja, odnosno rad jezika u kojem postajemo društvena bića – bića koja su društveno oblikovana i normirana kao „manjine“, „žene“, „isključeni“, „nestvarni“. Žudnji za ravnopravnošću pred zakonom ili društvenom jednakošću u mogućnostima prethodi kritičko mišljenje o samom mišljenju. U toj tački pak postaje jasno zašto se mišljenje može pojaviti kao zbunjujuće, zaplićuće. Ono samo postaje „kritičko polazište koje nas izlaže riziku destabilizacije jezika koji nam je poznat, koji nas izlaže nečemu novom i što nam omogućava da počnemo da zamišljamo svet drugačije“ (Blumenfeld and Breen 2005, 25).

Otvaranje mogućnosti

Vratimo se još jednom pitanju obraćanja, ovog puta stavljajući snažniji naglasak na aspekt *feminističkog* u feminističkoj teoriji. Zbog čega je u igri uvek tako naglašen zahtev da se feministička teorija obraća – i da je to obraćanje jasno, pa otuda i lako – i zašto se polazi od pretpostavke da baš nju (žene) neće razumeti? Treba istaći da nije uvek sasvim jasno ko je ta/taj ko se obraća, niti je jasno kome treba da se obraća: da li je pitanje zašto feministička teorija nije dostupna svakoj zamislivoj ženi (jer bi, ako bi počivala na ženskom iskustvu, progovarala za svaku ženu i rezonovala sa svakom ženom), ili je pitanje

zašto, zadržavajući se u svom hermetičnom izrazu, odbija da bude kooperativna u promenama koje treba izvoditi sada i ovde, gde se onda obraćanje izvodi pred instancama koje s njom nešto mogu da naprave i izdejtstvuju.

U prvom slučaju, feminističkoj se teoriji spočitava da se ne koristi jezikom koji će žene razumeti, da ne govori jezikom kojim govore žene: jezikom ženskog iskustva, što se dalje može prevoditi u lično, življeno, svakodnevno – sve ono na šta tobože „visoka teorija“ nije obraćala pažnju, a feministička bi, baš zato što je feministička, u duhu vlastitog poziva morala. Retko takva kritika okončava predlogom o izumevanju nekog novog jezika (Seksu [Cixous], Irigare [Irigaray] i Vitig [Wittig] padaju na um, premda to svakako nisu primeri lake i pristupačne teorije), češće pukom osudom apstrakcije zato što je apstraktna i/ili zato što pripada „muškom pismu“. Ako odbacimo tezu prema kojoj o onome o čemu (i dalje) nemamo jezik treba da ćutimo (koju su, uzgred, iz različitih razloga formulisala dva muška velikana teorije XX veka), ostaje nam važno pitanje: kako ikada da znamo da smo usred iskustva, ličnog, življenog, ili bar blizu njega. Da li govor o ličnom i kroz lično ikada može da napusti apstrakcije – kao što su, na primer, telo, svest, siromaštvo, nasilje, pa najzad i samo iskustvo – pojmovi koji imaju status apstrakcija otkako se mišljenje otkinulo od mita, otkako možemo govoriti o pojmu i idejama?

Pod pretpostavkom, koja se naravno može dovesti u pitanje, da postoji jedan zajednički jezik i da je jezik teorije, uz sve teškoće koje generiše, dostupan i ženama i muškarcima, zadržala bih se kratko na značaju iskustva kao nečeg što teoriji izmiče i što je na taj način diskredituje. Ta nije li osnovno oruđe one paradigmatično teške teorije koju razvija Džudit Batler, upravo ono najosnovnije – iskustvo života u rodno određenom telu, različitost normi i očekivanja za tela rođena u obličju žene i muškarca? Na to bi se, možda s pravom, moglo ukazati da je to iskustvo daleko, izvedeno, posredovano i da u njemu ne čujemo one kojima takvo iskustvo pripada. Da li nam razgovori sa ženama (koji danas u proizvodnji teksta imaju administrativnije ime: iskazi ispitanica) jemče iskustvo? (Koliko žena nam je potrebno da bismo nešto proglasili „ženskim iskustvom“, odnosno koliki je uzorak dovoljan da bi se nešto imenovalo plauzibilnom informacijom o tome da je upravo to „žensko“ iskustvo?) Da li jezik neposrednog iskustva, nezagušen žargonima i složenim konstrukcijama kakve pripadaju teoriji, pušta samu neposrednost da progovori, idući iza i izvan jezika? Da li je iskustvo, dobijeno puštanjem druge da govori o sebi s najvećim autoritetom, nešto što vraća autoritet pojedinki ili se poređenjem iskustava i njihovim utapanjem u „žensko iskustvo“ ponovo gubi ono singularno? Pitanja o konstruisanoj prirodi samog iskustva, o načinu na koji se konstituišemo kao

žene, kao posednice ženskog iskustva, o tome kako je strukturirano naše viđenje nas kao žena, normi u kojima ta ženskost dobija značenje, normi koje su diskurzivne i istorijske, ostaju po strani ukoliko se zadržavamo na krajnjem autoritetu iskustva kao nečeg što progovara samo za sebe i samo iz toga crpi svoju suverenost (Skot 2007, 38).

Teorija nam je stoga ipak potrebna, jer radi nešto što ništa drugo ne može da uradi. Upravo nam ona pokazuje da nešto što smatramo sopstvenim iskustvom nije naš privatni, odeliti posed nad kojim imamo isključiv autoritet vlasnika i tvorca; da ono što smatramo ličnim, nije isključivo lično, već je obrazac koji ima bezličnu istoriju; da jezik koji koristimo misleći da na taj način opisujemo nešto življeno zapravo u sebi nosi sedimente političkih upotreba koje nisu naše i koje nas možda sputavaju da mislimo, a potom i delamo drugačije. Otkidajući nešto od nas, nešto za šta smo mislili da je samo i jedino naše, i pokazujući nam da ima nečeg iza i mimo nas što nas navodi da mislimo, vidimo, govorimo i vrednujemo na način na koji to činimo, teorija nas izmešta s mesta na kojem smo. Čak i kada ne nudi jasne smernice o tome kako treba da mislimo, vidimo, govorimo i vrednujemo (ili možda baš najpre tada), teorija nas dezorijentiše u poznatom svetu i potencijalno otvara svet u kojem su drugačije realnosti mislive, te time i moguće. Sama proizvodnja mogućnosti, otvaranje mogućnosti tamo gde ih ranije nije bilo, nešto je što, prema Džudit Batler, opravdava postojanje teorije.

„Proizvodnja mogućnosti je preduslov odlučivanju o tome koju mogućnost da ostvarimo; prvo se moraju uspostaviti mogućnosti, a taj zadatak je ključan i nije nimalo lak. Ako teorija to radi, onda može biti apsolutno stimulatívna pošto otvara ovaj svet za koji smo mislili da nam je zatvoren“ (Reddy and Butler 2004, 122).

Otići iza pojma, dovesti u pitanje kako njegovu samorazumljivost, tako i realnost na koju se on odnosi, to je, dakle, ono što teorija radi. Ona radi, iako ne nužno sa zadatom svrhom. To je rad bez utvrđene namene, nekad i bez definisanih preporuka kako razumeti ono što je svojim radom otvorila. Teorija angažuje misao, nagoni je da ne ostane ista, da se ne uljuljka u poznate matrice ličnog i življenog, upravo da bi prostor življenog možda postao drugačiji. Ako kažemo da je feministička praksa organizovana oko toga kako da se uvažavaju principi i zahtevi koji pripadaju ženama kao ljudskim bićima, onda je uloga feminističke teorije da razmotri kako se formatira taj proces *uvažavanja*, priznanja, šta uopšte znači biti ljudsko biće ukoliko je žene tek potrebno „vratiti“ u opseg tog pojma i iskustva, kakve norme i politički ulozi ograničavaju polje ljudskosti i kako se to

odražava na život i njegovu življivost.

Pa ipak, reći će se: kakva je korist od takvih promišljanja? Šta praksa ima od toga? Kako, na primer, dekonstrukcija ženskog tela ili genealogija normiranih iskustava telesnosti može doprineti borbi protiv partnerskog nasilja, silovanja u braku ili femicida? Da li je pristavši na većini nerazumljiv žargon i smestivši se u akademije i liceje, teorija odustala od toga da bude nerazdvojiv deo feminističke prakse? Premda bi se takođe moglo mnogo raspravljati o tome šta je uopšte „praksa“, posebno danas, želim da tvrdim da je veza između feminističke prakse i teorije, u njihovim različitim vidovima, nenarušiva. Na tragu Džudit Batler može se reći da nijedan teorijski uvid, izolovan i sam za sebe, ne dovodi do političke revolucije, ali „nijedna politička revolucija nije moguća bez radikalne promene shvatanja o mogućem i stvarnom“ (Batler 2010, 30). „Korist“ od dekonstrukcije ili genealogije ženske telesnosti jeste u tome što pokazuje šta je u ovom svetu stvarno jer je moguće, dozvoljeno i opravdano. Korist, ako uopšte imamo prava da govorimo o koristi, jeste da se pokaže da je mogućnosti više, te da dozvole i opravdanja imaju vlastite istorije koje, kao istorične, mogu biti i drugačije.

Čemu služi feministička teorija u Srbiji?

Neko će možda reći da je, ipak, uprkos svemu rečenom, teorija beskorisna. U toj bih tački odustala od ubeđivanja, ili bih pre, u dobroj sofistichkoj tradiciji kojoj se od početka priklanjam, krenula u kontraubeđivanje. Iako feminizmu autorefleksivnost nipošto nije strana, mora se priznati da je napisan odista neobično veliki broj tekstova koji bi se skupno mogli imenovati čemu još feministička *Teorija*? Biće da je, dakle, u zemljama u kojima se takva teorija sada već decenijama proizvodi, kako u institucionalno obezbeđenim tako i u alternativnim prostorima, došlo do izvesnog prezasićenja. Ironično se može reći da je napisano mnogo, možda i previše; da je srazmera napisanog i „urađenog“, teorije i prakse, u nesrazmeri; teorija je postala odveć akademska, vezana uz vrhunске izdavače, izlazi samo u „tvrdim koricama“ i po visokoj ceni, te je stoga dostupna samo predanim istraživačicama koje i ne nameravaju drugo do da objavljuju kod vrhunskih izdavača i pišu samo pisanja radi. Teorije više nema na ulicama, a konferencije, prostori razmene, ostaju prostori u kojima se razmenjuje malo, u kojima se razmenjuju reference i utvrđuju postojeće hijerarhije.

U jednom od takvih čemu još feministička *Teorija?* tekstova, pojavljuje se paragraf koji bi za nas sada i ovde mogao biti provokativan, jer govori o „nama“ ovde koji se razlikujemo od „njih“ tamo:

„Jedna od istaknutijih odlika ovog istorijskog trenutka, sad kad u centrima zapadne ‘metropole’ feministička Teorija deluje asimilovano, kooptirano ili naprosto umorno, u velikom delu ‘periferije’ bujaju *grass-root* ženske borbe, konferencije i mišljenje. ... Pažljivije ispitivanje izvora i karaktera tog umnožavanja nezapadnih ‘feminističkih’ praksi i misli daleko bi više moglo pomoći revitalizovanju zapadne feminističke teorije od najrigoroznijih refleksivnih metateorijskih promišljanja o našim sopstvenim intelektualnim praksama“ (Stacey 2001, 101).

Zamislimo se nad ovim rečima iz metropole. Iako se bez sumnje sasvim dragovoljno proglašavamo (polu)periferijom, nisam sigurna da bismo u Srbiji mogli govoriti o bujanju i umnožavanju feminističkog mišljenja. Iako nas svakako ne mora interesovati da s periferije revitalizujemo centar, morali bismo se zamisliti nad činjenicom da kod nas zapravo feminističke teorije uopšte nema dovoljno, posebno s obzirom na razne političke prakse koje bi mogle ili morale da je generišu ili podstaknu. Ako je na Zapadu teorija bila pod udarom jer proizvodi „apstrakcije o apstrakcijama“, može li se isti argument ikako primeniti na nas gde se feminističke konferencije održavaju iznimno retko, gde se prevodi malo, a još manje piše i proizvodi lokalna – ili globalna – feministička teorija?

Sofistički kontraargument ovog teksta, sofistički u meri u kojoj još želi da širi i demokratizuje znanje, bio bi stoga sledeći: založiti se *za teoriju* u Srbiji znači, pre svega, založiti se za to da se ona uopšte piše, da se javno izlaže, da se omogući da tek postane aparatura za bilo kakve argumente koji će doprineti praksi. Založiti se za teoriju takođe znači razumeti teoriju koja je ovde već pisana, vratiti se onome što je nastajalo pre raspada Jugoslavije, jedinstvenoj feminističkoj teoriji proizvedenoj u socijalizmu i iz njegovog okrilja. Založiti se za teoriju znači otvarati prostore u kojima se o idejama raspravlja, u kojima se ideje dele i testiraju, u kojima prećutani sukobi možda mogu i da se izgledaju, možda upravo uz svest o tome kako takvi prostori ne treba da izgledaju ukoliko želimo da izbegnemo proizvodnju hijerarhija i praznog teorijskog hoda. Zalagati se za teoriju znači angažovati se oko toga da se takvi prostori otvore i da, uz sve rizike, ostanu otvoreni.

Literatura

- Batler, Džudit. 2010. *Nevolja s rodom*. Prevela Adriana Zaharijević. Loznica: Karpos.
- Butler, Judith. 1999. „A ‘Bad Writer’ Bites Back.“ *New York Times*, March 20. <https://archive.nytimes.com/query.nytimes.com/gst/fullpage-950CE5D61531F933A-15750C0A96F958260.html>.
- Butler, Judith. 2004a. „Can the ‘Other’ of Philosophy Speak?“ In *Undoing Gender*, 232–250. New York and London: Routledge.
- Butler, Judith. 2004b. *Precarious Life. The Powers of Mourning and Violence*. London and New York: Verso.
- Blumenfeld, Warren J., and Margaret Sönsner Breen. 2005. „‘There Is a Person Here’: An Interview with Judith Butler.“ In *Butler Matters: Judith Butler’s Impact on Feminist and Queer Studies*, edited by Margaret Sönsner Breen and Warren J. Blumenfeld, 9–26. Hampshire: Ashgate.
- Dutton, Denis. 1999. „Language Crimes: A Lesson in How Not to Write, Courtesy of the Professoriate.“ *The Wall Street Journal*, February 5. http://www.denisdutton.com/language_crimes.htm.
- Holcomb, Chris. 2005. „Performative Stylistics and the Question of Academic Prose.“ *Rhetoric Review* 24(2): 188–206.
- Nusbaum, Marta. 2001. „Profesor parodije.“ Preveo Đorđe Tomić. *Reč* 62/8: 381–397.
- Olson, Gary A., and Lynn Worsham. 2000. „Changing the Subject: Judith Butler’s Politics of Radical Resignification.“ *JAC* 20(4): 727–765.
- Reddy, Vasu, and Judith Butler. 2004. „Troubling Genders, Subverting Identities: Interview with Judith Butler.“ *Agenda: Empowering Women for Gender Equity* 62 (African Feminisms 2,1): 115–123.
- Skot, Džoan. 2007. „Iskustvo.“ U *Feministkinje teoretizuju političko*, priredile Džudit Batler i Džoan Skot, 39–57. Prevela Adriana Zaharijević. Beograd: Centar za ženske studije.
- Stacey, Judith. 2001. „The Empress of Feminist Theory is Overdressed.“ *Feminist Theory* 2(1): 99–103.

Adriana Zaharijević

UNIVERSITY OF BELGRADE
INSTITUTE FOR PHILOSOPHY AND SOCIAL THEORY

What is the Service of Theory? Thinking with Judith Butler

Abstract: The paper offers a thorough examination of the utility of (feminist) theory, its service, its purpose or use value. In this endeavour I turn to Judith Butler, undoubtedly the theorist who has been most often criticized, both at home and abroad, for using a rather complicated and hermetic language. Three theses are placed under scrutiny: the thesis that radical thought requires a radical language, that women do not understand theory, and that the engagement of theory need not be derived from any other source, but theory itself. The paper concludes with the problematization of feminist theory in Serbia.

Keywords: theory, language, Judith Butler, women, feminism

3

Čitanja i tragovi

Aleksandar Pavlović

UNIVERZITET U BEOGRADU
INSTITUT ZA FILOZOFIJU I DRUŠTVENU TEORIJU

Rodno čitanje srpske epike: seksualno nasilje kao znak rađanja nacije¹

Apstrakt: U uvodnom delu ovog članka razmatra se nekoliko radova u okviru feminističke kritike i interpretacije srpske usmene epske tradicije, kao što tekstovi Silije Hoksvort i Elke Agošton-Nikolove. Iznosi se teza da epske pesme ženskih pevačica, istina, donose izvesnu fokusiranost na žensku sudbinu, ali da u njima po pravilu nema emancipatorskog sadržaja, već da nalazimo čvrsto zastupanje patrijarhalnih načela i nacionalnih vrednosti. U drugom delu fokus je stavljen na specifičan korpus nekoliko srpsko-crnogorskih usmenih pesama u kojima srećemo motiv turskog seksualnog nasilja nad srpskim ženama, što muške likove, a implicitno i slušaocce, posebno obavezuje i bodri da se suprotstave neprijatelju. U pitanju su, između ostalih, pesme poput „Bele Stanišića“, „Pop Lješević i Matija Jušković“ i njihove varijante, objavljene u Karadžićevim i Njegoševim zbirkama u prvoj polovini 19. veka, a potom i u spisima vodećih intelektualaca tog doba, poput Sime Milutinovića Sarajlije, Milorada Medakovića i drugih. Iznosi se teza da zaštita žena od seksualnog nasilja Turaka nije tema inherentna srpskoj epici, već da ovaj motiv nalazimo u pesmama zabeleženim od relativno obrazovanijih i nacionalno osvešćenih pevača bliskih vladajućim crkveno-političkim strukturama. Dakle, upotreba ovog motiva u srpskim epskim pesmama u specifičnom istorijskom trenutku političke borbe za nacionalnu emancipaciju upućuje na zaključak da u njima nije reč o emancipaciji ženskog subjektiviteta kao takvog, odnosno kao vrednosti po sebi, već o njegovoj instrumentalizaciji za potrebe političke i nacionalne homogenizacije.

Ključne reči: srpska epika, rod, feministička teorija književnosti, narodne pesme, seksualno nasilje, ženski subjektivitet, emancipacija, nacija

1 Rad je nastao u okviru projekta br. 43007, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Uvod: seksualno nasilje nad ženama u usmenoj i pisanoj tradiciji

U ovom članku fokusiraću se na motiv zaštite žena od seksualnog nasilja Turaka u srpskim narodnim epskim pesmama, koje su zabeležili Vuk Karadžić i njegovi saradnici i savremenici u prvoj polovini 19. veka. Tvrdim da zaštita žena od turskog seksualnog nasilja nije tema inherentna srpskoj epici, već da ovaj motiv nalazimo u pesmama koje su zabeležili relativno obrazovani i nacionalno osvešćeni pevači bliski vladajućim crkveno-političkim strukturama. Dalje, upotrebu ovog motiva u srpskim epskim pesmama srećemo u specifičnom istorijskom trenutku političke borbe za nacionalnu samostalnost, što ukazuje na to da u njima nije reč o emancipaciji ženskog subjektiviteta kao takvog, već o njegovoj instrumentalizaciji za potrebe političke i nacionalne homogenizacije. Kao ilustraciju ovih tvrdnji pomenuću nekoliko karakterističnih narodnih pesama, zabeleženih otprilike između 1820. i 1830. godine, da bih objasnio zašto smatram da je motiv zaštite žena od seksualnog nasilja zapravo novija pojava u epici, koja se javlja u vezi sa emancipacijom i legitimacijom nacije u nastajanju.

Pre svega, valja naglasiti da je motiv seksualnog nasilja oduvek deo evropske književnosti i kulture. Štaviše, u samom njenom začetku nalazi se egzemplaran grčki ep *Ilijada* – koji počinje sukobom između Ahileja i Agamemnona oko toga kome će pripasti Briseida. Podsećam – nakon što je ratni vođa Agamemnon naložio da se robinja Briseida oduzme Ahileju i dovede njemu, Ahilej gnevno napušta borbu jer smatra da mu ona kao ratni plen pripada kao najvećem junaku. Budući da se Briseida seli iz šatora jednog junaka u drugi, jasno je da se ona kao ratni plen koristi u seksualne svrhe. Naš helenista Milan Budimir svojevremeno je izneo jedno romansirano tumačenje po kom u osnovi Ahilejevog gneva zapravo stoji njegova ljubav prema Briseidi (Budimir 1969, 39–94; srodno tumačenje nedavno je izneo i Marko Fantuci [Fantuzzi 2002, 99ff]). Međutim, slažem se sa većinom komentatora *Ilijade*, koji su saglasni da je suština Agamemnonovog uzimanja Briseide zapravo njegovo nastojanje da potvrdi superiornost i viši status u odnosu na Ahileja (vidi npr. Muellner 1996, 141; Kirk 1985, 47). Pored toga, u ovom delu speva za Ahilejeva osećanja upotrebljene su reči koje se odnose na uvređenost i ljutinu/gnev, ne na patnju zbog izgubljene drage. Sasvim je drugačije dalje u spevu u situaciji kada Patroklo gine na bojnopolju, i kada Ahilej tuguje i pati za prijateljem/ljubavnikom. U slučaju Briseide, dakle, reč je o vlasničkim i hijerarhijskim odnosima između dva muškarca, ne o heteroseksualnoj ljubavi. Žena se, dalje, javlja kao ratni plen i u glasovitoj otmici Sabinjanki u rimskoj književnoj tradiciji, a raznovrsne primere mogli bismo naći i u kasnijim nacionalnim književnim tradicijama, pogotovo kada je reč

o napadačima, zavojevačima i sličnim koji nasrću na *našu* zemlju i *naše* žene, naročito kada su u pitanju inorodnici poput Arapa i Turaka.

Motiv seksualnog nasilja nad ženama srećemo i u južnoslovenskoj epici, doduše u relativno malom broju pesama. Razlog za to svakako nije mimetičke prirode – istorijski podaci jasno pokazuju da je seksualno nasilje nad ženama bilo uobičajena pojava na ovim prostorima. Počevši od turskog osvajanja Balkana, pad grada bi često pratilo višednevno otvoreno nasilje tokom kog bi oni bili pustošeni, a žene otimane, silovane i prodavane u roblje. Tako je bilo sve do perioda Velike seobe i sloma Prvog srpskog ustanka, kada je teritorija Srbije bila stavljena van zakona na određeno vreme, tokom kog je bilo dozvoljeno neograničeno silovanje i nasilje, kao mera disciplinovanja i umirivanja raje (vidi npr. Džadžić 1987). Naravno, valja uzeti u obzir da nema sasvim pouzdanih istorijskih podataka o jednoj takvoj pojavi kao što je seksualno nasilje nad srpskom i balkanskom rajom, ako ni zbog čega drugog onda zbog toga što ona zadire u domen intimnog i nije je lako utvrditi. Ipak, dostupni podaci ukazuju na to da je ono bilo rašireno, pogotovo u kriznim i ratnim periodima kao što je poznato doba turske vladavine krajem 18. i početkom 19. veka, tj. doba srpskih ustanaka (Antonijević 1998, 65–78). Dakle, manjak epskog interesovanja za seksualno nasilje nad ženama svakako ne treba tražiti u istorijskoj realnosti.

Ni krajnje podređeni položaj koji su žene imale u tradicionalnom patrijarhalnom srpskom društvu nije dovoljan kao objašnjenje za odsustvo ovog motiva. Jer, iako su žene bile izrazito podređene muškarcima, ipak postoji čitav niz folklornih, generalno lirskih žanrova koji su prevashodno ženskog karaktera (ljubavne pesme, bajalice, uspavanke, tužbalice...), a i u epskim pesmama, koje su mahom pevali muškarci za mušku publiku, srećemo mnoštvo istaknutih ženskih likova koji imaju značajnu, a ponekad i ključnu, ulogu („Ženidba Maksima Crnojevića“, „Banović Strahinja“, „Dioba Jakšića“, „Ženidba kralja Vukašina“, „Zidanje Skadra“, da pomenemo samo neke od najčuvanijih primera). Istina, ženski likovi su u srpskoj epici u najvećem broju slučajeva prikazani stereotipno, često i negativno, dakle u skladu sa njihovim niskim društvenim i vrednosnim statusom koji su imale i u samom patrijarhalnom društvu. Ipak, bez obzira na te opšte tendencije, srpska epika nudi zavidan broj primera pesama u kojima ženski likovi igraju istaknutu ulogu. Pored toga, već u Karadžićevo doba u nekim krajevima je bilo uobičajeno da epske pesme pevaju i pevačice, mahom slepe žene koje su se i izdržavale prilozima koje su od publike dobijale za pevanje tih pesama. Takav je slučaj posebno dobro dokumentovan u fruškogorskom kraju, ali i šire, u Sremu i drugim delovima današnje Vojvodine i Slavonije.

Ipak, srpska epika ne nudi obilje primera u kojima srećemo motiv seksualnog nasilja nad ženama. Od poznatijih pesama možemo se priseliti samoubistva Jelice iz pesme „Smrt vojvode Prijezde“, koja radije bira smrt u Moravi nego da Turcima bude ljubavnica:

*Volim s tobom časno poginuti,
Neg' ljubiti na sramotu Turke.*

Još jedan dobro poznat primer iz Karadžićevih zbirki predstavlja pesma „Marko Kraljević ukida svadbarinu“, u kojoj se siromašna devojka s Kosova žali Marku na nasilje crnog Arapina:

*još je veći zulum nametnuo:
na noć ište mladu i devojku,
pa devojku Arapine ljubi,
a nevestu sluge Arapove.*

U prvom slučaju imamo pre jedan aristokratsko-feudalni moral koji zagovara dostojanstvenu smrt kao časniji izbor od seksualnog podavanja, dok u drugom imamo redak primer da se u srpskoj epici pominje seksualno nasilje Turaka nad srpskim ženama. Vladan Nedić i Silija Hoksvort (Celia Hawkesworth) u tumačenju ove pesme ističu da je ona zabeležena od bezimene slepe pevačice iz sremskog sela Grgurevaca, koja pokazuje žensku solidarnost i svest o specifičnoj tragici ženske sudbine, a Nedić smatra da je od iste pevačice Vuk zabeležio i čuvenu pesmu „Kosovka devojka“, blisku prethodnoj po tematici i izrazu (Nedić 1981; Hawkesworth 2000). Ipak, kao što je pomenuto, takvih je primera srazmerno malo.

Srpske guslarke kao čuvarke patrijarhalnih načela

Pomenute analize Nedića i Hoksvort jasno su pokazale inače nedovoljno obrađenu činjenicu da su neke od najlepših i najznačajnijih narodnih pesama Vuk Karadžić i njegovi saradnici zapisali od žena, mahom iz Srema i sa Fruške gore, koje su guslale ili pevale epske pesme. Najobuhvatniji pokušaj da se njihovo stvaralaštvo predstavi kao rodno specifično dala je Silija Hoksvort u knjizi *Voices in the Shadows: Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*, koja ističe kako slepe pevačice čije su pesme objavljene u Karadžićevim zbirkama unose u srpsku usmenu tradiciju lirske tonove i ponekad

stavljaju u fokus žensku sudbinu. Elka Agošton-Nikolova (Elka Agoston-Nikolova) u radu „To Honour the Female: The Gendering of the South Slavic Epic Tradition“ takođe se bavila južnoslovenskom epikom iz feminističke perspektive. Ona ističe kako su žene često predstavljene stereotipno i negativno, ali ponekad ipak izazivaju muškarce ili su prikazane u pozitivnom svetlu (Agoston-Nikolova 2002). Međutim, to se u njenom pregledu odnosilo uglavnom na primere relativno poznije istočnobugarske tradicije, dok i sama naglašava da među brđanima s centralnog Balkana, dakle među Dinarcima, vlada brutalan odnos prema ženama, kao i da tumači ističu da je surovost prema ženama „pravi epski oblik“, dok su pesme u kojima se ženi prašta viđene kao „slaba“ ili periferna epska tradicija.

U osnovi se slažem s tvrdnjama ovih autorki da u epskim pesmama koje su zabeležene od žena imamo ponekad izraz ženske subjektivnosti, ili da se u njima, u tematskom smislu, ženska sudbina češće artikulise. Međutim, to što u takvim pesmama ženama pripada istaknutije mesto, nipošto ne znači da su one zbog toga predstavljene kao na bilo koji način privilegovane ili nadmoćne u odnosu na muškarce. Pored toga, ove pesme nemaju u suštinskom smislu nikakvu emancipatorsku crtu, niti one izazivaju ili problematizuju patrijarhalni kod. Naprotiv, upravo će se žene-pevačice pokazati kao zagovornice krutih patrijarhalnih načela.

Prikladnu ilustraciju za prethodnu tvrdnju predstavlja, recimo, različita obrada motiva preljube u epskoj pesmi zabeleženoj od ženskog i muškog pevača. Tako se, recimo, pesma „Nevjera ljube Grujičine“, koju je Vuk zabeležio od slepe Živane (prema ubedljivoj analizi Vladana Nedića u knjizi *Vukovi pevači*), završava očekivano žestokom kaznom:

*Namaza je voskom i katranom
I sumporom i brzijem praom,
Pa je uvi mekanim pamukom,
Pa je poli žestokom rakijom,
Ukopa je zemlji do pojasa,
Pa zapali kosu navr glave,
A on sede piti vino ladno,
A ljuba mu jasno svećom svetli.*

Isti motiv ženinog neverstva nalazimo i u pesmi „Banović Strahinja“, koju je Vuk zapisao od starca Milije, nepismenog seljaka iz Kolašina, ali u ovom slučaju imamo krajnje neuobičajen završetak – Jug Bogdan, ljubin otac, na kraju pesme naređuje sinovima

„na komade kuju isecite“, ali se tome suprotstavlja Strahinjić, koji sprečava Jugoviće da ubiju njegovu ženu.

Štaviše, ako zavirimo u ideološki sloj pesmama zabeleženih od žena, u njima nalazimo i jasnu afirmaciju crkveno-nacionalnih stavova. Recimo, upravo u pomenutoj pesmi „Marko Kraljević ukida svadbarinu“ na tematskom nivou zaista imamo nešto što bismo mogli nazvati fokusiranjem na žensku subjektivnost – Marko, dakle, sreće devojku na Kosovu, koja mu kroz suze objašnjava da je crni Arapin nametnuo veliki porez na venčanje, i dok oni bogatiji to mogu da plate, ona je iz siromašne kuće i ne može da se uda. Drugi je problem što Arapin traži svake noći da mu dovedu po jednu devojku da ga zadovolji, i večeras je red na nju, što je stavlja pred dilemu:

*mili bože, što ću i kako ću?
I' ću jadna u vodu skočiti,
ili ću se mlada obesiti?
Volim, brate, izgubiti glavu
neg' ljubiti svoj zemlji dušmana.
Marka Kraljevića ova nepravda i nasilje jako naljuti:
Srdit Marko jezdi niz Kosovo,
roni suze niz junačko lice,
a kroz suze gnjevno progovara:
Oj davori, ti Kosovo ravno!
Što si danas dočekalo, tužno,
posle našeg kneza čestitoga,
da Arapi sad po tebi sude!*

Štaviše, ne samo da se Marko potresao nego se bogami i njegov konj Šarac razbesneo:

*iz kopita živa vatra seva,
iz nozdrva modar plamen liže.*

Marko je, zatim, kao pravi hrišćanski i nacionalni junak, uteši i obeća da će za nju da plati svadbarinu, pa zatim odlazi i savladava Arapina svojim buzdovanom i ukida ovaj namet.

Najzad, kada govorimo o jednom doktrinarno patriotsko-klerikalnom duhu pesama zabeleženih od žena u prvim decenijama 19. veka, dosadašnja interpretativna tradicija

nedovoljno je pažnje posvetila činjenici da upravo u njihovim pesama nalazimo opštepoznate motive o Lazarevom izboru carstva nebeskog, o Kosovu kao o svetinji, o kultu Lazara kao cara i sveca, i slično. Naime, kako sam detaljnije raspravljao na drugom mestu, ideja o Srbima kao nebeskom narodu ima izvor u tradiciji o tome kako se knez Lazar, zapravo, odlazeći u boj svesno žrtvovao za pravu veru i izabrao carstvo nebesko umesto carstva zemaljskog. Nju nalazimo eksplicitno izraženu već u nekoliko crkvenih spisa nastalih neposredno posle same bitke. Međutim, iako i zagovornici i kritičari srpske kosovske tradicije smatraju da je ova ideja bila veoma popularna u srpskoj epici, te dakle i među običnim narodom, mi nju zapravo nalazimo samo u jednoj jedinoj epskoj pesmi iz Vukovih zbirki – u pitanju je pesma „Propast carstva srpskoga“, koju je Karadžić zabeležio od slepe pevačice iz sremskog sela Grgurevaca. Od iste pevačice on je zabeležio još nekoliko pesama takozvanog kosovskog ciklusa, u kojima zapravo nalazimo ideološku srž kosovske epske tradicije, kakve su „Kosovka devojka“ ili „Obretenije glave kneza Lazara“ (Pavlović 2009).

Da sumiram: kada preciznije pobrojimo pesme koje su Karadžić i njegovi saradnici zabeležili od žena, i pogledamo po čemu se one izdvajaju u tematskom smislu i duhu, vidimo da su žene dale jedan veliki i do sada ipak nedovoljno prepoznat i proučen doprinos srpskoj epskoj tradiciji. Kada je reč o motivu seksualnog nasilja nad ženama, on se u srpskoj epici sreće retko, a najglasovitije je obrađen u nekoliko pesama zabeleženih upravo od žena – „Marko Kraljević ukida svadbarinu“ (od slepe iz Grgurevaca) i „Smrt vojvode Prijezde“ (od slepe Jece). Dalje, iako se možda može reći da ženski likovi ili ženska subjektivnost zaista u većoj meri izvire iz epskih pesama zabeleženih od pevačica, one zapravo zauzimaju konzervativnu poziciju strogih zagovornica krutih patrijarhalnih načela, kao i crkveno-nacionalne ideologije.

Detaljnije razmatranje o tome zašto baš kod žena nalazimo tako jasnu nacionalnu tematiku, nizak prag osetljivosti za žensku emancipaciju i snažnije potvrđivanje konzervativnih društvenih pravila i normi, zahtevalo bi opširno i zasebno razmatranje. Ipak, moguće je izneti bar nekoliko opštih teza i podataka koji pružaju izvesno objašnjenje. Najpre, Karadžić je pesme beležio od žena samo na jednom relativno uskom području Fruške gore i okolnih sela. Imamo naznake da su pominjane slepe pevačice povremeno putovale po Balkanu pevajući hrišćanima svoje pesme i izdržavajući se od njihovih priloga, poput današnjih uličnih svirača. Ipak, u dobu u kom ih je Karadžić upoznao, one su suštinski zavisile od fruškogorskih manastira, oko kojih su mahom obitavale, pevajući svoje kosovske pesme u manastirskim portama tokom crkvenih svečanosti i praznika.

Živopisno svedočanstvo o tom specifičnom kontekstu kulta kneza Lazara na Fruškoj gori sredinom 19. veka, u kom su se odvijala njihova izvođenja, ostavila je Milica Stojadinović Srпкиnja, obrazovana pesnikinja takođe poreklom iz istog kraja (Stojadinović 1985, 70–72). Dakle, njihova vezanost za Srpsku pravoslavnu crkvu i njene vernike, za mušku publiku i njihove priloge, predstavljala bi značajan činilac koji je uticao na tematiku i sadržaj pesama koje su pevale. Uz to, budući da je reč o ženama koje pevaju muškarcima, često u okolnostima i prigodama religioznog karaktera, one su, pretpostavljam, bile posebno senzibilne za duh svoje publike, i stoga sklone zastupanju striktno tradicionalnih vrednosti. Prema tome, u nekolicini narodnih pesama koje sadrže motiv seksualnog nasilja *i* koje su pevale žene, ne nalazimo nekakvu implicitno drugačiju ideološku, religioznu ili nacionalnu poruku u odnosu na „mušku“ epiku, naprotiv.

Seksualno nasilje nad ženama u crnogorskim epskim pesmama

Posebno pitanje koje sugeriše prethodno razmatranje moglo bi se postaviti i ovako: ako motiv seksualnog nasilja nad ženama nije inherentan srpskoj epici, nego se javlja u specifičnim okolnostima i u pesmama naglašeno patriotskog karaktera, da li je moguće otići i korak dalje i pokušati identifikovati te okolnosti i doba u kojima se ovaj motiv javlja u srpskoj epici?

Pominjane pesme s kosovskom tematikom i ličnostima iz feudalnog doba ne mogu nam biti od posebne pomoći ovde, budući da obrađuju događaje iz srednjovekovnog perioda i da tematski sadrže motive poznate još iz srpske srednjovekovne književne tradicije. Drugim rečima, mi ne znamo dovoljno o nastanku, razvoju i širenju ovih pesama kako bismo mogli da precizno pratimo kada se, gde i kako u njima našla tematika seksualnog nasilja nad ženama. U ostatku ovog teksta, okrenuću se, stoga, nekolicini pesama zabeleženih u Karadžićevo vreme na crnogorskom području, u kojima nalazimo ovaj specifični motiv.

Crnogorski korpus pesama je ovde zahvalan za moju analizu iz više razloga. Najpre, pesme koje ću pomenuti obrađuju ondašnje događaje, što znači i da je poreklo tih pesama savremeno, iako, naravno, kao i druge folklorne tvorevine, one sadrže mnoštvo izraza, fraza i motiva koji se prenose tradicijom s kolena na koleno. Dalje, pevači, sakupljači i priređivači ovih pesama su nam srazmerno dobro poznati, što nam omogućava da pratimo, s jedne strane, kako je određena epska tradicija izgledala na terenu, među običnim

pevačima, a kako su je sami priređivači beležili i objavljivali u svojim zbirka. Uopšteno i pojednostavljeno rečeno, u slučaju crnogorskih pesama to je neretko izgledalo tako da je statistički najveći broj crnogorskih pesama govorio o savremenim bojovima, krvnoj osveti, otimanju stoke, plemenskim borbama, a da su priređivači izostavljali takve pesme a u svojim izdanjima objavljivali one sa opštijom nacionalnom i/ili srednjovekovnom tematikom. Štaviše, pošto su u ovom periodu takoreći svi Crnogorci umeli da guslaju i držali do epske tradicije, u slučaju crnogorske epike imamo i jedan poseban slučaj da vodeće političke ličnosti, poput samog Njegoša, njegovog strica Petra I, i drugih Petrovića, i same spevavaju epske pesme. Iako su i jedne i druge pevane u desetercu i imaju folklorne karakteristike, ipak se te kompozicije ili obrade postojećih pesama od strane politički uticajnih i učenih ličnosti razlikuju po naglašeno patriotskom i didaktičkom duhu u odnosu na one koje su tradicionalnog porekla i beležene od „običnih“ pevača. To se pogotovo jasno uočava u slučajevima kada na raspolaganju imamo više varijanata neke pesme, od kojih je, recimo, jedna zabeležena među političkim uticajnim ličnostima na Cetinju, a druga od nekog nepismenog pevača iz nekog planinskog sela koje je geografski daleko i politički van uticaja Cetinja i Petrovića. Stoga, nekoliko crnogorskih pesama koje slede omogućiće mi da preciznije obrazložim tezu da motiv seksualnog nasilja nad ženama postaje značajan u svrhe homogenizacije, koja u svom središtu nema ni suptilno razmatranje osobeno ženskih prilika, niti joj je cilj da otkrije nevolje kojima su na specifičan način bile izložene žene. Napokon, u ovom formativnom folklorističkom periodu, srpska i crnogorska epika činile su jedinstvenu epsku, nacionalnu i jezičku tradiciju, te je stoga najopravdanije u ovom kontekstu ih proučavati kao zajedničke i međuzavisne.

Karakterističan primer seksualnog zahteva za ženama koji upućuju Turci, a koji podstiče na nacionalnu homogenizaciju, nalazimo u crnogorskim narodnim pesmama zabeleženim oko 1830. godine, kada zapravo i počinje sistematičnije beleženje crnogorske epike. U jednoj popularnoj pesmi iz toga doba, bosanski vezir piše vladici Vasiliju Petroviću Njegošu na Cetinje i traži:

*pošlji mene harač Gore Crne
i dvanaest mladih devojakah
od dvanaest do šesnaest ljetah,
i suviše Belu Stanišića.*

Vladika zatim veća sa saradnicima i kaže im sledeće:

*ako harač i đevojke damo,
ja u Crnu stojat neću Goru;
jer slobode imati nećemo,
ni junačke glave ni poštenja,
nego ćemo uvijek ostanuti
pod sramotom u nevolju tešku;
vi nećete biti gospodari
ni od sebe ni od svoje dece,
ni od svojih mladijeh ljubovcah.*

Svi su jedinstveni da se veziru treba suprotstaviti i šalju mu podsmešljiv odgovor, koji zaslužuje da bude naveden u celosti:

*Čudim ti se, bosanski šljivaru,
što budališ i u knjigu pišeš
da ti pošljem harač Gore Crne
i dvanaest mladih đevojakah!
Poslaću ti za đevojke mlade
od vepovah dvanaest repovah,
a za samu Belu Stanišića
od ovnovah dvanaest rogovah,
da to nosiš na turbanu tvome,
i suviše dvanaest kamenah
da ih pošlješ caru za harače, -
neka znate što je Gora Crna,
da za Turke ne rađa đevojke,
no za svoju decu Crnogorce,
koji bi se prije iskopali
nego jednu tebi ustupili,
jednu staru, ćoru i sakatu,
a kamoli mladu i lijepu!
Pak nam udri kad god ti je drago!*

Sasvim u skladu s pomenutim interesovanjem cetinjskog političkog vrha za prikladnim i rodoljubivim epskim pesama, ovu pesmu naglašeno patriotskog karaktera, u kojoj nalazimo već poodmakli stepen nacionalne svesti – „neka znate što je Gora Crna... da za

Turke ne rađa devojke, no za svoju decu Crnogorce“, srećemo u publikacijama vodećih Crnogoraca sa Cetinja toga doba, a ne među pesmama zabeleženim među običnim svetom. Tumači crnogorske epike jasno su ukazali na izvestan „propagandno-patriotski“ karakter ove pesme i izrazili sumnju da je crnogorski vladika Petar I Petrović Njegoš (1748–1830), ili neko blizak crnogorskom političkom vrhu, spevao ovu pesmu ili barem u postojeću folklornu varijantu uneo tonove koji odgovaraju savremenom patriotskom duhu. Ljubomir Zuković ističe sledeće: „Izvesno je, međutim, da je i ovoj pesmi završni oblik dao vladika Petar I, ali, sudeći po svemu, na osnovu već postojeće usmene tradicije“ (Zuković 1988, 166–167). Radosav Medenica iznosi slično zapažanje da „u pesmi ima razvijenih misli, poruka od višeg moralnog reda“, koje su date više u duhu pisane književnosti negoli tradicionalne usmene epike (Medenica 1975, 108). Oba poznavao crnogorske epike, dakle, smatraju da je neko učen sa Cetinja u određenoj meri uticao na sadržaj ove pesme. Ako se taj uticaj na tekstualni sadržaj pesme možda ne može sa sigurnošću utvrditi, istorija teksta jasno pokazuje da ju je crnogorski vrh zdušno promovisao, jer je nalazimo u nizu knjiga i zbirki koje su u periodu između 1835. i 1860. godine štampali na Cetinju Petar II Petrović Njegoš, crnogorski državni sekretari Sima Milutinović Sarajlija, Milorad Medaković i drugi.²

Motiv seksualnog nasilja nad ženama u Vukovim zbirkama

Dok ovu pesmu ne nalazimo u Karadžićevim zbirkama – bilo zato što su je drugi pre njega već objavili, pa nije hteo da se ponavlja, ili jer je sumnjao u njen izvorni karakter – i nekoliko crnogorskih pesama iz njegovih izdanja sadrže motiv zaštite žena od seksual-

2 Već u prvoj knjizi štampanoj na Cetinju (ne računajući nekadašnju štampariju na Obodu iz srednjovekonog doba), crnogorskom državnom kalendaru *Grlica* za 1835. godinu, postoji referenca na ovu pesmu. Naime, u ovoj *Grlici* nalazimo neke štampane spise tada već pokojnog vladike Petra I, među kojima su i fragmenti njegove *Istorije Crne Gore*, u kojima on pominje i ovu pesmu (Grlica 1835, 73). U sledećem broju *Grlice*, objavljenom naredne 1836. godine, ovu pesmu nalazimo štampanu u celosti pod rogobatnim naslovom: „Boj Crnogoracah s Turcima, koji se dogodio 1756. god. Noembr. 25.“ (Grlica 1836, 86–91). Urednik *Grlice* bio je Njegošev blizak saradnik, državni sekretar Dimitrije Milaković, koji je pesmu, kaže se, štampao po vladčinom nalogu. Ovu pesmu takođe nalazimo štampanu u celosti i u knjizi Sime Milutinovića Sarajlije *Istorija Crne Gore* iz 1835. godine. Milutinović je bio Milakovićev prethodnik na mestu državnog sekretara Crne Gore, blizak Petru I i Njegošev tutor, i smatra se jednom od ključnih ličnosti u oblikovanju vladarske ideologije Petrovića (Pavlović 2014, 247ff). Pored ovog inicijalnog perioda sredinom tridesetih godina 19. veka, kada se učvršćuje vlast Petrovića u Crnoj Gori i kodifikuju napori na opismenjanju i štampanju prvih knjiga, u nekoliko istaknutih publikacija iz narednih godina takođe se objavljuje ova pesma u celosti. Recimo, sâm Njegoš 1846. godine objavljuje zbirku crnogorskih narodnih pesama *Ogledalo srbsko*, u kojoj je ovu pesmu uključio pod naslovom „Stan polako rogoje, malo ti je oboje“. Zatim, ovu pesmu nalazimo i u uticajnoj knjizi *Život i običaji Crnogoraca* Milorada Medakovića iz 1860. godine, i tako dalje.

nog nasilja Turaka, koji se takođe artikuliše kao implicitni podsticaj na nacionalnu homogenizaciju i mobilizaciju. Kao ilustracija za ove tvrdnje poslužiće nam pesma „Pop Lješević i Matija Jušković“, koju je Karadžić objavio u oba svoja najpoznatija izdanja.³

Za moje razmatranje značajno je napomenuti da je Karadžić ovu pesmu lično zapisao od Đure Milutinovića Crnogorca, najpoznatijeg crnogorskog guslara toga doba, i to po svemu sudeći negde između 1820. i 1830. godine u Beogradu. Zabeležena je još jedna varijanta ove pesme koja takođe opisuje kako je lokalni uskok Matija Jušković na poziv popa Lješevića ubio iz osвете uglednog Turčina. Ovu varijantu je pominjani Karadžićev prijatelj Sima Milutinović Sarajlija zapisao na terenu, to jest u jednom selu u crnogorskim vrljetima. Kao što ćemo videti, motiv seksualnog nasilja ne nalazimo u verziji koju je Milutinović zapisao od nepismenog pevača, već samo u onoj koju je Karadžić zabeležio od istaknutog guslara.

Tu „prostiju“, „narodnjačku“ verziju ove pesme, da tako kažem, Sima Milutinović Sarajlija je zabeležio „od Nika Krkeljina sa Sretnje u Bjelopavličima“, i objavio u svojoj drugoj *Pjevaniji* pod naslovom „Osveta“ (Milutinović 1990, 520; za detaljnu analizu ove pesme videti Pavlović 2014, 266–272). Pop Lješević obavestava vojvodu Dragišu iz Gornje Morače da je Ibro Hajrović, ubica Dragišinog sina, stigao u Pivu da pokupi harač. Vojvoda Dragiša povede Matiju Juškovića i još nekoliko saboraca, krišom stiže u Pivu i osvećuje sina tako što Ibru odseče glavu i pobije njegove pratiocе. Jedan interesantan detalj pokazuje nam kako razmišlja nepismen pevač – u njegovoj pesmi pop Lješević ne šalje pismo direktno vojvodi Dragiši, nego popu Milovanu u Ljevišta, koji ga onda pročita Dragiši („te mu pope knjigu proučio“). Očigledno, lokalni pevač, u skladu sa svetom u kom živi, podrazumeva da je samo sveštenik pismen, pa koristi likove sveštenika kako bi motivisao prenošenje pisanih informacija.

U pesmi Đure Milutinovića, nasuprot prethodnoj, likovi nemaju lične razloge za osvetu, pa su motivi osvetnika prikazani u znatno boljem svetlu. U ovoj verziji, oni bivaju pozvani da, u ime nacionalne solidarnosti, zaštite srpske junake i devojke od turske brutalnosti. Naime, pop se na početku žali svome kumu Matiji Juškoviću da je nasilje paše Čengića, koji je došao da sakupi danak, postalo nepodnošljivo. Već petnaest dana pop

3 Najpre ju je uključio u korpus crnogorskih pesama koje je štampao 1833. godine u okviru takozvanog Lajpciškog izdanja srpskih narodnih pesama. Kasnije ju je štampao i u okviru svog najpoznatijeg, Bečkog izdanja srpskih narodnih pesama, objavljenog u četiri toma između 1841. i 1862. godine. Ovo prošireno izdanje sadrži 252 najreprezentativnije epske pesme podeljene hronološki prema tematici, i smatra se vrhuncem Karadžićevog folklorističkog rada.

je prisiljen da gosti pašu i njegovu družinu. Uz to, pop opisuje nekoliko izrazitih primera turske surovosti prema lokalnim hrišćanima. Airović Ibro tako „globi preko mjere ljude“, beg Usica „vata Pivljane junake“ i „uzima im sjajne džeferdare“, a Nargila Alija:

*vata Pivljanke Srpkinje,
Skida njima v'jence i oboce,
A ljubi ih silom na sramotu;
To je mene zazor i sramota.*

Popova žalba, prema tome, ima oblik gradacije u kojoj je prikazano nekoliko elemenata turske brutalnosti, i to od najlakšeg do najtežeg. Najpre, tu je brutalnost turskih moćnika prema njemu samom, koju opisuje kao manje zlo. Sledeći element je globljenje, dakle materijalno iscrpljivanje hrišćana. Treći, još teži, jeste oduzimanje oružja od lokalnih junaka; ovaj čin ima veću simboličku nego materijalnu težinu i opisan je kao posebno težak i grub, jer ih obeščašćuje i lišava njihovog junačkog i društvenog položaja. Najzad, kao najveći, najgnusniji zločin pop opisuje seksualno nasilje nad devojkama. Dat u gradacijskom nizu, nakon tri primera brutalnosti koje su počinili turski gospodari, ovaj motiv seksualnog nasilja ima posebno jak efekat. Pop bi, čini se, bio spreman da oprostí sve druge oblike nasilja, osim poslednjeg. Obeščašćenje devojaka je, dakle, gori prestup od bilo kog drugog.

Da zaključim: i verzija zabeležena od nepismenog crnogorskog pevača i verzija zabeležena u Beogradu od Đure Milutinovića prikazuju jedan lokalni događaj koji nema opšti značaj i karakter – jasno je da ovde nije u pitanju ni „Kosovski boj“, ni „Početak bune protiv dahija“, već lokalni obračun u kom istaknuti uskok ubije Turčina uticajnog u tom kraju. Obe verzije takođe jasno naglašavaju regionalno-plemensku dimenziju događaja, pa se tako pominju mahom Piva i Pivljani, što ukazuje da je u svetu ove pesme i njenih slušalaca lokalna, plemenska pripadnost izvor njihovog identiteta. Međutim, u verziji koju je Karadžić zabeležio od Đure Milutinovića u Beogradu, pored ove plemenske pojavljuje se i jedna nova, nacionalna svest i dimenzija, i to upravo tako što se vezuje za motiv seksualnog nasilja nad ženama. Tako, iako je radnja pesme smeštena na teritoriji posebnog crnogorskog plemena – Pivi, kada je reč o osramoćenim devojkama, onda se uz plemenski javlja i nacionalni etnonim „Pivljanke Srpkinje“. Dakle, na ovom nivou, prevazilaze se svi lokalni i plemenski razlozi i motivi. U pitanju su „Pivljanke Srpkinje“ – ovo je ultimativni zahtev za nacionalnom solidarnošću. Tako se i seksualni nasrtaji na lokalne žene predstavljaju kao najveća uvreda i „nacionalna sramota, gora i

od globe, fizičkog progona muškaraca i oduzimanja oružja. Prema tome, za razliku od verzije Nike Krkeljina, u kojoj se motivacija za Ibrovo ubistvo svodi na ličnu osvetu bez nekakvog šireg smisla i značaja, Đura Milutinović nudi razvijenu sliku turske brutalnosti, a njegovi likovi saosećaju s patnjama sunarodnika.

Nije teško objasniti zašto se patriotska dimenzija i ideja o nacionalnoj solidarnosti, izražena kroz zahtev za solidarnošću prema Srpkinjama koje obeščašćuju turski zulumčari, javlja samo u verziji ove pesme koju je zabeležio Karadžić. Dok je pevač prve, „prostije“ verzije običan, nepismeni seljak iz zabačenog planinskog sela Sretnja koje se nalazi na nekih dvadesetak kilometara od manastira Ostrog, Karadžićev pevač Đura Milutinović Crnogorac drugačija je ličnost. On se u mladosti školovao za sveštenika, ali je zbog bolesti oslepeo i postao guslar. Bio je predani nacionalni radnik koji je kao poverljiv čovek crnogorskog vladike Petra I u slepačkom štapu nosio poruke Karađorđu tokom ustanaka, čest i uvažen gost na dvoru Miloša Obrenovića, veliki poštovalac knjiga i promoter osnivanja Univerzitetske biblioteke, kao i jedan od njenih prvih darovalaca (Durković 1952).

Prema tome, Đura Milutinović obrađuje pesme koje su kružile kao deo lokalne usmene tradicije, i nastavlja da se ponaša kao tradicionalni pevač koji prenosi tu kulturu usmenim putem. Ali u slučajevima kada izvorni sadržaj protivreči njegovim idejama narodnog jedinstva ili ih nedovoljno eksplicitno izražava, pevač unosi elemente kako bi te ideje razvio ili pojasnio. Pevač tako transformiše i prerađuje tradicionalne pesme na različite načine, uvodeći elemente šire političke i nacionalne perspektive. A jedan od, dakle, najefektnijih načina da se pobudi taj nacionalni sentiment kod njega je, reklo bi se, motiv Turaka koji seksualno zlostavljaju Srkinje.

Zaključak

U najkraćem, motiv seksualnog nasilja nad ženama u srpskoj epici se vezuje za Turke i na njega nailazimo retko i u specifičnim pesmama koje imaju naglašenije patriotski i nacionalno osvešćeni karakter. Ovde su razmatrane pesme s ovim motivom koje su zabeležene od žena, i, crnogorske pesme o savremenim bojevima koje sadrže isti motiv. Takođe, taj motiv ne predstavlja odgovor ili refleks na *stvarno* nasilje Turaka nad ženama, koje je, dakako, bilo prisutno na ovim prostorima, već radije na jednu novu atmosferu buđenja nacionalne svesti koja onda generiše motiv opšte solidarnosti prema

ženama koje neprijatelji seksualno iskorišćavaju. Dakle, seksualno nasilje kao takvo nije predmet posebnog interesovanja srpske epike, već se ono zapravo javlja u kontekstu buđenja nacije i u vezi s njom. To, naravno, u jednom opštem vidu, nije neuobičajeno – Nira Juval Dejvis u knjizi *Žene i nacija* (Yuval-Davis 1997), i razne druge autorke, govore o konstitutivnoj figuri žene u nacionaloj imaginaciji. Ali u ovom konkretnom slučaju pokušao sam da nagovestim kako je jedan specifičan motiv seksualnog nasilja Turaka ušao u srpsko-crnogorsku epiku u posebnom istorijskom trenutku nacional-romantizma. Takođe, nastojao sam i da identifikujem put kojim je taj motiv ušao u epiku – ne preko onih nepismenih provincijalnih pevača iz zabačenih sela i sa Dinarskih planina, dakle, onoga što se u romantizmu smatralo narodom i narodnim pesnicima, pa odatle u pismenu formu, u knjige, i zatim u udžbenike i srca mladih rodoljuba; nego, zapravo, obrnutim putem – od učenijih, obrazovanijih i nacionalno aktivnih ličnosti, doduše onih koje su, kao crnogorska vrhuška, bili dobro upućeni i uronjeni u epsku tradiciju i bili skloni i kadri da u desetercu spevavaju nove pesme ili prerađuju i nadograđuju postojeće. Konstitutivan deo tog nacionalnog sentimenta, reklo bi se, od prvih decenija 19. veka naovamo postaje i motiv Turaka koji seksualno zlostavljaju Srпкиnje. Mimo tog posebnog nacional-romantičarskog konteksta srpske *Marianne*, koja predvodi nastupajuću naciju, seksualno nasilje nad ženama, izgleda, nije privlačilo pažnju srpske epike.

Literatura

Agoston Nikolova, Elka. 2002. „To Honour the Female: The Gendering of the South Slavic Epic Tradition.“ *Folklore* 113(2): 175–181.

Antonijević, Dragana. 1998. „Nasilje nad ženama i seksualni moral: potisnuta povest ustaničkog doba u Srbiji.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* (XLVII): 65–78.

Aranitović, Dobrilo. 1990. *Pjevanija crnogorska i hercegovačka*. Nikšić: Univerzitetska riječ.

Budimir Milan. 1969. *Sa balkanskih istočnika*. Beograd: Srpska književna zadruga.

Clark, Janine Natalya. 2017. *Rape, Sexual Violence and Transitional Justice Challenges: Lessons from Bosnia Herzegovina*. New York: Routledge.

Durković-Jakšić, Ljubomir. 1952. „Đura Milutinović (1770–1844)“ *Istorijski časopis, organ Istorijskog instituta SANU* III: 141–156.

Džadžić, Petar. 1987. *Homo balcanicus, homo heroicus*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Hawkesworth, Celia. 2000. *Voices in the Shadows: Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*. Budapest: CEU Press.

Karadžić, Vuk Stefanović. 1986. *Srpske narodne pjesme IV*. Sabrana dela Vuka Stefanovića Karadžića, knjiga VII. Beograd: Prosveta.

Kirk, G. S. 1985. *The Iliad: A Commentary*. Cambridge: Cambridge University Press.

Medaković. Milorad. 1860. *Život i običaji Crnogoraca*. Novi Sad: Episkopska knjigopечатnja.

Medenica, Radosav. 1975. *Naša narodna epika i njeni tvorci: crnogorsko-hercegovačka planinska oblast postojbina patrijarhalne kulture i epske pesme Dinaraca*. Cetinje: Obod.

Muellner, Leonard Charles. 1996. *The Anger of Achilles: Mēnis in Greek Epic*. Ithaca and London: Cornell University Press.

Nedić, Vladan. 1981. *Vukovi pevači*. Novi Sad: Matica srpska.

Grlica: kalendar crnogorski za godinu 1835. 1835. izdao Dimitrije Milaković. Cetinje: Mitropolitska knjigopечатnja.

Grlica: kalendar crnogorski za godinu 1836. 1835. izdao Dimitrije Milaković. Cetinje: Mitropolitska knjigopечатnja.

Milutinović, Sima Sarajlija. 1835. *Istorija Cerne-Gore od iskona do novijega vremena*. Beograd: Knjažesko srbska knjigopечатnja.

Petrović Njegoš, Petar II. 1846. *Ogledalo srbsko*. Beograd: Knjažesko srbska knjigopечатnja. https://www.rastko.rs/rastko-cg/umjetnost/ppnjegos-ogledalo2_c.html

Pavlović, Aleksandar. 2009. „Rereading the Kosovo Epic: Origins of the ‘Heavenly Serbia’ in the Oral Tradition.“ *Journal of Serbian Studies* 23(1): 83–96.

Pavlović, Aleksandar. 2014. *Epika i politika: nacionalizovanje crnogorske usmene tradicije u prvoj polovini XIX veka*. Beograd: XX vek.

Stojadinović Srpkinja, Milica. 1985. *U Fruškoj Gori 1854*. Redakcija, tekst i pogovor Radmila Gikić. Beograd: Prosveta.

Yuval-Davis, Nira. 1997. *Gender & Nation*. London: SAGE Publications.

Zuković, Ljubomir. 1988. *Vukovi pevači iz Crne Gore*. Beograd: Rad.

Aleksandar Pavlović

UNIVERSITY OF BELGRADE
INSTITUTE FOR PHILOSOPHY AND SOCIAL THEORY

Gendering Serbian Epics: Sexual Violence as the Sign of an Emerging Nation

Abstract: In the first part of this article I scrutinize several scholarly works that combine feminist theory and the interpretation of the Serbian epic tradition, most notably those written by Celia Hawkesworth and Elka Agoston Nikolova. As I will argue, while Serbian epic poetry collected from female singers, centre, to a certain extent, on female characters and their fates, they still barely contain any emancipatory content. They do, however, firmly assert patriarchal and national values. In the second part, the article focuses on a specific corpus of Serbo-Montenegrin oral epic poems in which the motif of Turkish sexual violence over Serbian women occurs, which creates a particular demand and responsibility upon the male characters – and, implicitly, the audience as well – to confront this enemy. These poems include “Bela Stanišića,” “Pop Lješević i Matija Jušković” and their versions. Published in the canonical mid-nineteenth century collections of Serbian epics as recorded by Vuk Karadžić and Petar Petrović Njegoš II, they were subsequently reprinted in the works of prominent contemporary intellectuals such as Sima Milutinović Sarajlija, Milorad Medaković and others. I put forward the argument that the protection of women from Turkish sexual violence is not a subject inherent to Serbian epics, but that this motif is found in the poems collected from comparatively more educated and nationally enlightened poets, close to the ruling clerical-political circles. Therefore, the occurrence of this motif in Serbian epic poetry at the historical moment of political struggle for national emancipation, does not represent the emancipation of female subjectivity as such, nor its liberation from strict patriarchal norms governing society, but testifies to the instrumentalization of this subjectivity for the purposes of political and national homogenisation.

Keywords: Serbian epics, gender, folk poems, sexual violence, feminine subjectivity, emancipation, nation

Milan Radovanović

AKADEMIJA UMETNOSTI, BEOGRAD

Slika *Kosovka devojka* Uroša Predića i reprezentacija rodni razlika

Apstrakt: Na primeru slike Uroša Predića *Kosovka devojka* pokazaćemo kako se rodni režim reprezentacije zasniva na praksi konstituisanja stereotipa. Stereotip svodi žene na nekoliko jednostavnih esencijalnih karakteristika, koje su reprezentovane kao fiksirane „prirodom“ ili „božanskim autoritetom“. Stereotip je kao specifična praksa označavanja centralna za reprezentaciju rodne nejednakosti. Semiotika i teorija reprezentacije našle su svoju primenu u okviru feminističkih studija, ukazujući na društveno, a ne prirodno poreklo rodni identiteta. Semiotička analiza Predićeve slike pomoći će nam da razumemo ideološku funkciju umetnosti, koja se odnosi na prikrivanje relacija moći u jednom društvu, predstavljajući ih kao prirodan i večan poredak stvari. Reprezentacije žena u umetnosti su najčešće u službi očuvanja i širenja stava o njihovoj podređenosti u odnosu na muškarce, kako u patrijarhalnim tako i u postpatrijarhalnim društvima. U okviru diskurzivnih aspekata slike, osvrnućemo sa na čitanje izvornog mita o boju kosovskom u biblijskom ključu, kao i na pitanje rodnog identiteta žene u okviru hrišćanke tradicije.

Ključne reči: reprezentacija, rodni identitet, stereotip, semiotika, mit

Uvod

Sliku *Kosovka devojka* naslikao je 1919. godine Uroš Predić, jedan od najznačajnijih slikara srpskog akademskog realizma. Slika prikazuje bojište neposredno posle Kosovske bitke 1389. godine. U središtu kompozicije je teško ranjeni srpski vitez Orlović Pavle, kome devojka odevena u srpsku narodnu nošnju pruža pomoć i napaja ga iz zlatnog putira. Lice viteza je sa izrazom bola, ali i velike nade, okrenuto ka nebu. Na bedrima mu je položen okrvavljen i polomljen mač, a ispod njega leži mrtav turski vojnik glavom okrenutom ka zemlji. Slika sadrži puno simbola i detalja koje možemo interpretirati i analizirati na različite načine. Po narodnoj pesmi, Kosovka devojka je među poginulim i ranjenim borcima tražila tri srpska junaka – Miloša Obilića, Kosančić Ivana i svog verenika Toplicu Milana. Od Orlović Pavla saznaje da su sva trojica stradala u boju. Kao jedan od najupečatljivijih ženskih likova u srpskoj epskoj tradiciji, Kosovka devojka se tradicionalno shvata kao simbol otadžbine i njene časti koja je herojskom borbom srpskih ratnika odbranjena na Kosovu polju. Srpski mitski junak Orlović Pavle simboliše sve junake Kosovskog boja koji su dali život za Srbiju. Lice i sklopljene oči Orlović Pavla usmerene su ka uzvišenom i večnom, ka hrišćanskom idealu carstva nebeskog, u kontrastu sa položajem glave mrtvog neprijatelja koja je okrenuta ka onom materijalnom i zemaljskom.

Semiotika slike

Sliku možemo posmatrati kao skup vizuelnih znakova koji u sebi sadrže označitelje koji pripadaju domenu vizuelnog iskustva i pristupiti joj primenom semiotičke teorije. Istražujemo ne samo ravan slike kao specifičan poredak znakova, već se bavimo i društvenim kontekstom u kome se slika nalazi, njenom recepcijom i načinima na koje proizvodi određene društvene i kulturalne efekte. U tom smislu, semiotička teorija postavlja dobar osnov za primenu feminističkog čitanja slike. Potencijal slike leži u mogućnosti reprodukcije autonomnog i neposrednog čulnog doživljaja, koji verbalni jezik može preneti samo posredno. Slika nikada nije samo nevinna ilustracija određene teme; ona je često sredstvo za konstrukciju društvenih razlika i njihovo naturalizovanje. Semiotika otkriva da društvene kategorije nisu prirodne, već da su konstruisane. Ove konstrukcije često uzimaju vizuelnu formu. Slike koje su mnogo puta reprodukovane, kao što je to slučaj sa Predićevom slikom, postaju prepoznatljive i bremenite značenjima koja

postaju ikonični deo kolektivne svesti koja usmerava interpretacije datog društvenog i kulturalnog konteksta u željenom pravcu:

„Pojačana bilo estetskim bilo evokativnim kvalitetima koji nas pogađaju i rezoniraju u sećanju, slika zadržava određenu autonomiju u odnosu na kontekst u kome se pojavljuje. U svojoj slobodno-plutajućoj sposobnosti da se kreće iznad bilo kog singularnog, fiksiranog stanovišta, ovakve slike preuzimaju ulogu 'ikona' ili 'ključnih slika' (*Schlüsselbilder*). Na skali globalne diseminacije, ovakve ključne slike ili ikone mogu dostići nivo apstrakcije uporediv sa sveprisutnim reprezentacijama Če Gevare ili Marilyn Monroe“ (Barash 2016, 18).

Primenom feminističkog čitanja slike umetničko delo ne tretiramo više kao izolovan objekat, nego kao određenu umetničku praksu, koja je deo društvenog i kulturalnog okruženja kojem pripada. Umetničke prakse su sistemi označavanja, prakse *reprezentacije*, one se ne odnose samo na proizvodnju lepih stvari koje će evocirati estetski doživljaj. One prvenstveno proizvode značenja, kao i pozicije sa kojih se ta značenja konzumiraju. Na tom tragu, feministička teorija ne sme nikad biti ograničena samo na takozvana ženska pitanja. Njen zadatak je da omogući dalji razvoj kritičke misli primenjene na najrazličitije teme koje mogu doći u fokus našeg istraživanja:

„Feministička misao konfrontira celo polje istorije umetničkih i kulturalnih praksi pitanjima o razlikama, formulišući nove teorije i metode analize uz pomoć kojih ponovo ispisuje Zapadnu falocentričnu monokulturu na način koji u potpunosti uključuje nedostajuće istorije doprinosa žena i drugih, tako da sledeća generacija nasledi osećaj za različite i višestruke kulture našeg sveta u njihovoj živoj istorijskoj i društvenoj kompleksnosti“ (Pollock 2010, xxi – xxii).

Za bolji položaj žena u društvu nisu dovoljni samo pokreti koji se bore za ženska prava i društvenu jednakost: „Ženske studije nisu samo o ženama – već o društvenim sistemima i ideološkim shemama koje održavaju dominaciju muškaraca nad ženama u okviru drugih uzajamno spregnutih režima moći u svetu, posebno onih koji se tiču klase i rase“ (ibid., 1).

Veoma je važno razumeti mehanizme koji su u funkciji uspostavljanja rodnihih identiteta i rodnihih razlika. Kada imamo sliku koja pripada umetničkom pravcu realizma, veći-

na posmatrača će biti zavedena „realnošću“ prikaza koji je pred njima. Zamka u koju se lako može upasti je gledati na umetnost kao na rodno neutralno nasleđe u kulturi. Međutim, postkolonijalne i feminističke teorije su pokazale da smo svi klasifikovani na osnovu načina na koji smo reprezentovani, a ti se načini zasnivaju na rodnim, rasnim, klasnim i drugim razlikama.

Reč i slika

Nijedna slika nije nevina; drugim rečima, ona ne proizvodi samo estetske doživljaje, nego i diskurse koji oblikuju svet u kome živimo. Slika *Kosovka devojka* u tom smislu nije samo prikaz jedne mitske epizode inspirisane istoimenom narodnom pesmom, nego je integralni deo diskursa kosovskog zaveta i vrednosti koji iz njega proishode. Za razliku od reči koje je lako shvatiti kao arbitrarne označitelje koji nisu ni u kakvoj nužnoj relaciji sa označenim, slike su dugo držane za mimetičke analogije objekata koje reprezentuju. Najčešće se smatra da je reprezentacija realnog sveta bolje ostvarena slikom, koja je sa njim povezana prirodnim vezama, nego nekim drugim sredstvima. Zato je očekivano shvatanje da slika u odnosu na reč ima veliku prednost jer može transcendirati svaki kulturalni kontekst i biti svima razumljiva:

„Prirodnost sliku čini univerzalnim sredstvom komunikacije koja obezbeđuje direktnu, neposredovanu i tačnu reprezentaciju stvari, pre nego indirektan, nepouzdan izveštaj o stvarima. Pravna distinkcija između svedočenja očevica i prepričavanja događaja, ili između fotografije zločina i verbalnog saopštenja o zločinu, zasniva se na pretpostavci da je prirodni i vidljivi znak suštinski verodostojniji nego verbalni izveštaj. Činjenica da prirodni znak može biti dekodiran od strane inferiornijih bića (divljaka, dece, nepismenih i životinja) postaje, u ovom kontekstu, argument za veću epistemološku snagu slikovnog prikazivanja i njegove univerzalnosti kao sredstva komunikacije“ (Mitchell 1986, 79).

Veza između slike i reči bila je poznata od davnina:

„Sokrat: Pristani onda i na to da se još jedan stvaralac u to isto vreme javlja u našoj duši. Protarh: Koji? Sokrat: Slikar, koji, za pisarom, u duši urezuje slike onoga što je kazano. Protarh: Kako, prema našem mišljenju, i kada on to

radi? Sokrat: Onda kada neko, oslobodivši se predstava i reči nastalih putem vida ili nekog drugog opažaja, vidi otprilike u samom sebi slike onoga što se predstavlja i govori. Ili se to u nama ne javlja? Protarh: Naravno da se javlja“ (Platon 1983, 95–96).

Norman Brajson (Norman Bryson) u svojoj knjizi *Word and Image, French Painting of the Ancien Régime* predlaže da se na vizuelnu umetnost ne primenjuju stilske kategorije, već da se koriste semantički pojmovi „diskurzivnog“ i „figuralnog“. Diskurzivna slika je ona koja je organizovana na osnovu određenog teksta, ili ona koja je pogodna da bude opisana upotrebom verbalnog jezika. Figuralne slike su one koje su primarno vizuelne, koje nas mogu pokrenuti svojom lepotom, oblicima, bojama, ili nekim drugim estetskim svojstvima, a kao takve su nezavisne od verbalnog jezika. U slučaju slike *Kosovka devojka* očigledan je uticaj mitskih tekstova i narodne pesme, tako da slika nedvosmisleno spada u diskurzivnu kategoriju. Značaj slike nije toliko u vizuelnom estetskom doživljaju koji pruža gledaocu, već u tome što kreira sećanja na određene događaje iz srpske istorije. Zato na slici dolazi do prevlasti „diskurzivnog“ aspekta nad „figuralnim“. U teoriji umetnosti je odnos između vizuelnog i verbalnog, a posebno ideja da visoku umetnost karakteriše sposobnost da kazuje priče i podučava, čime je slika podređena diskursu, bio uticajan koncept od vremena Albertija (Leon Battista Alberti) u XV veku. Da tekstualna referenca obezbeđuje ključ za interpretaciju slike, bilo je poznato mnogo pre nego što je semiotika postala zasebna naučna disciplina. Poznato je da već Pusen (Nicolas Poussin) u XVII veku primenjuje metaforu čitanja na umetničko delo tako što daje savet da se pročitaju i priča i slika koja je prikazuje. Čitati zajedno i priču i sliku znači ne samo razmatrati sliku kao tekst, već i uvesti u analizu slike autoritet teksta tako što svakom slikovnom elementu korespondira određeni lingvistički pojam.

Slika se sastoji od znakova, a znakovi nisu čvrsto pričvršćeni za ono što označavaju, već su u stalnom pokretu i cirkulaciji. Za proces proizvodnje značenja važnije su međusobne relacije između znakova nego njihovi referenti. Značenje jednog vizuelnog znaka uvek je u tesnoj zavisnosti od značenja drugih znakova, kako vizuelnih, tako i verbalnih, koji grade kontekst u kome se ceo značenjski proces odvija. Zbog toga je moguće sliku čitati iz različitih teorijskih pozicija, uključujući i feminističku.

Za razumevanje slike *Kosovka devojka* nije dovoljan samo vizuelni estetski doživljaj, već je potrebno uzeti u obzir i dva ključna narativa – *Priču o boju kosovskom* i narodnu

pesmu *Kosovka devojka*. Stojan Novaković krajem XVII veka priređuje tekst *Priče o boju kosovskom*. U priči su dobili svoje konačno uobličene svi značajniji raniji tekstovi i predanja koji se bave temom kosovskog mita, što nam omogućava da se približimo izvornom pripovedanju. Ovaj važan tekst ujedno je i dekonstrukcija opštepoznatog kosovskog mita. Posebno je interesantan slučaj srpskog junaka Miloša Obilića. On je prikazan u dvostrukom svetlu. Sa jedne strane, govori se o njegovom izuzetnom junakom i ratničkom podvigu, ali ga, sa druge, knez Lazar optužuje kao krivca za strahovit poraz i pogibelj srpske vojske:

„A knez Lazar odgovara: blažena, Milošu, tvoja desnica i vera, u koji se, i blažena tvoja krepost, koja bila vazda u mojoj oblasti i milosti, danas pokaza na pošastviju na polu Kosovu i cara Murata ubi, a sam sebe i nas izgubi, i tebe mi radi, Milošu, Turci ne dadoše proslaviti moje krsno ime i veselo učiniti z gospodom srbskom, ti mi, Milošu, danas momu rodu kralstvo pogubi i pokla svu moju braću, ti poče boj biti s Turcima bez našeg dogovora, ti cara ubi i meni slavno krsno ime i za čudo ubi, i ne dade mi ga proslaviti i veselo učiti z gospodom mojom, nego danas raneni umoreni, ne plačem moje smrti, nego gorko sada plačem, jer danas sve z gospodom izgubi na polju Kosovu“ (Novaković 1989, 75–76).

Čuveni srpski borci, kao na primer Miloš Obilić, više nisu samo junaci nego i kukavice i izdajice. U samom izvornom tekstu, njihova naizgled stabilna pozicija muškog rod-nog identiteta je dekonstruisana. Ni u samom mitu rodni identitet nije fiksiran („muškom“) prirodom, što primenu feminističkog čitanja čini još opravdanijom.

Metod pozivanja na izvorni tekst kojim dekonstruišemo opšteprihvaćene rodne stereotipe možemo na sličan način primeniti u još jednoj iteraciji. Kosovski mit se pripoveda u hrišćanskom, biblijskom ključu, i samo u njemu se može i razumeti. Na primer, na slici Uroša Predića zlatni pehar iz koga Kosovka devojka daje vino srpskom vitezu simboliše putir iz koga se prima poslednje pričešće. Kada već govorimo o biblijskom ključu, svakako je korisno obratiti pažnju na izvorni biblijski tekst u kome se pripoveda o nastanku žene, jer je on ključan za razumevanje uspostavljanja rod-nih razlika u dugoj istoriji naše kulture i civilizacije. U Daničićevom prevodu Svetog pisma Staroga zaveta čitamo: „I Gospod Bog pusti tvrd san na Adama, te zaspa; pa mu uze jedno rebro, i mjesto popuni mesom; i Gospod Bog stvori ženu od rebra, koje uze Adamu, i dovede je k Adamu“ (Biblija 1985, 2). Tekst vrlo jasno ističe primarnu čovečansku ulogu koju

ima muškarac (Adam) i sekundarnu koju ima žena nastala od jednog malog i potpuno nevažnog dela Adamovog tela. Međutim, ako konsultujemo izvorni biblijski tekst pisan na starojevrejskom jeziku, videćemo da se za rebro koristi imenica *עלל* (cela) koja se odnosi na celu stranu tela, a ne na samo jedno rebro. Žena nije nastala od rebra, nego od cele jedne Adamove strane, što nam daje jednu potpuno novu sliku mitske povesti nastanka čoveka koja implicira prvobitnu ravnopravnost muškarca (čoveka) i žene (čovečice). I danas kažemo da tražimo svoju drugu polovinu, a ne „rebro“. Slično kao kod izvornog teksta o kosovskom mitu, izvorni biblijski tekst dekonstruiše ustaljeno shvatanje rodnih razlika zasnovanih na dominaciji i neravnopravnosti. Prema Bibliji, Bog je inicijalno ženi dao apsolutno jednak status kao i muškarcu.

Istraživanje relacije između mita koji je u opticaju i njegovog originala, otkriva rekonstruisana tekstualna značenja koja su samo maska za naturalizaciju kao reprezentacionu strategiju kreiranu da zauvek fiksira ustanovljene rodne 'razlike'. Sosirova lingvistička teorija dala je značajan doprinos razvoju teorije reprezentacije. Ako je odnos između označitelja i označenog rezultat sistema društvenih konvencija specifičnih za svako pojedino društvo i za svaki istorijski trenutak, tada su sva značenja proizvedena u okviru istorije i kulture. Ona nikad ne mogu biti fiksirana, već su uvek podložna promeni, kako u jednom kulturalnom kontekstu, tako i u različitim vremenskim periodima. Ideja da ne postoji jedinstveno, nepromenljivo i univerzalno značenje, nova i drugačija čitanja čini mogućim. Kada sliku *Kosovka devojka* gledamo/čitamo iz pozicije originalnih mitskih tekstova, dekonstruišući podrazumevani tradicionalni i patrijarhalni semiotički okvir u kome je muškarcu dodeljena dominantna uloga, oslobađamo put za alternativna čitanja u kojima položaj žene možemo odrediti na potpuno nov i drugačiji način.

Stereotip

Rodni režim reprezentacije zasniva se na praksi konstituisanja *stereotipa*. Stereotip svodi ljude na nekoliko jednostavnih esencijalnih karakteristika, koje su reprezentovane kao fiksirane „prirodom“. Stereotip je specifična *praksa označavanja* centralna za reprezentaciju nejednakosti:

„Više nego kao izvestan govorni niz, tj. kao objekt razmene između pošiljaoca i primaoca, praksa označavanja kojoj pristupamo može da bude posmatrana kao proces proizvodnje značenja. Drugim rečima, mi ćemo moći da prouča-

vamo našu 'praksu označavanja' (bilo da se ona zove literatura, novinski izveštaj ili maksima itd.) ne kao jednu stvorenu strukturu nego kao jedno strukturiranje, kao sredstvo koje proizvodi i preobražava značenje pre nego što je značenje stvoreno i pušteno u optičaj" (Kristeva 1971, 25–26).

Ričard Dajer (Richard Dyer) pravi važnu razliku između *tipa* i *stereotipa* (Dyer 1999, 245–252). On tvrdi da bi bez tipizacije bilo veoma teško, ako ne i nemoguće, dati smisao svetu koji nas okružuje. Mi svet razumemo zahvaljujući klasifikacionim šemama u koje svrstavamo ljude, stvari i događaje, kako bismo mogli da proizvodimo značenja. Za razliku od tipova, stereotipi se zasnivaju na krajnje pojednostavljenim, svedenim i prenaplašenim karakteristikama koje se tiču neke osobe, tako što su kao nepromenljive zauvek fiksirane i naturalizovane. Kada govorimo o pitanjima rodni identiteta, stereotip je takođe deo strategije „razdvajanja“. Pravi se podela između normalnog i abnormalnog, prihvatljivog i neprihvatljivog. Sve što se ne uklapa u „normalno“, što je različito i što mu ne pripada, biva isključeno ili odbačeno. Proizvodnja i održanje stereotipa je jedan od načina da se uspostavi društveni poredak. On postavlja simboličku granicu između „normalnog“ i „devijantnog“, „normalnog“ i „patološkog“, „prihvatljivog“ i „neprihvatljivog“, onoga što „pripada“ i onoga što je Drugo, između „insajdera“ i „autsajdera“, između Nas i Njih. Očigledno je prisustvo binarnih opozicija, koje je Sosir (Saussure) uočio kao preduslov uspostavljanja značenja:

„Ipak, isticanje binarnih opozicija je dovelo Sosira do revolucionarne tvrdnje da se jezik sastoji od označitelja, ali da bi proizveli značenje, označitelji treba da budu organizovani u 'sistem razlika'. Razlike između označitelja su te koje omogućavaju značenje“ (Hall 1997, 32).

Stereotip omogućava međusobno povezivanje svih onih koji su Prvi u jednu društvenu grupu ili zajednicu, i marginalizovanje svih onih koji su Drugi i na neki način Različiti. Sve što je različito i drugačije, smatra se za nečisto, opasno i neprihvatljivo. Takav status su žene imale vekovima u društvima koja pripadaju našoj civilizaciji. Da se „čistota“ jedne kulture ne bi ugrozila, sve što joj ne pripada mora iz nje biti isključeno, pa tako i stvaralaštvo žena, na primer. Stereotipi su posebno izraženi u društvima u kojima su velike razlike u odnosima moći. Moć se uvek usmerava protiv podređene ili isključene grupe. Derida (Jacques Derrida) tvrdi da između binarnih opozicija kao što su na primer Mi/Oni (ili Mi/One), nema miroljubive koegzistencije, već samo nasilne hijerarhije (Derrida 1981,41).

Sliku *Kosovka devojka*, kod koje je u centru pažnje srpski junak, možemo feminističkim jezikom odrediti kao evrocentričnu, falocentričnu i heteronormativnu, gde se svako ko nije belac, heteroseksualac, Evropljanin i hrišćanin, već može smatrati za Drugog. Na slici o kojoj govorimo, jasno je da u kategoriju tog Drugog spadaju žena i mrtav Turčin. Diskurs slike ne proizvodi samo centriran mitski sadržaj, nego uspostavlja i decentriranu poziciju Drugog. Iz pozicije feminističke teorije, za nas je ključno pitanje kako se u okviru vizuelnosti, vizuelnog jezika i vizuelnog diskursa proizvode Drugi i razlike, zbog čega nikako ne smemo feministički pristup svesti samo na neku vrstu ikonografske prakse, u okviru koje čitanje znakova ograničavamo na rodne identitete autora ili na ponuđene ikonografske teme. Mitski prikaz žene na slici u vizuelnom jeziku koji prati narative verbalnog jezika, proizvodi fikciju ženskosti kao Drugog o kome muškarci govore, sanjaju ili fantaziraju. Na taj način, „žena“ je proizvedena u okviru specifičnog diskursa koji otvara mnoga pitanja u vezi sa samom slikom, počevši od toga čija se priča kazuje i u čije ime, pa sve do pitanja kako možemo sliku čitati na način drugačiji od intencije samog autora. U našem slučaju, Kosovka nije samo verna, brižna i pažljiva devojka, sa svim odlikama čestitosti poželjnim za žene u srpskom patrijarhalnom društvu. Ona je i veoma odlučna i hrabra, jer se posle izgubljene bitke, kada se može očekivati značajno prisustvo neprijateljskih vojnika u napredovanju, izlaže velikom riziku i odlazi na bojno polje u potrazi za preživelim i ranjenim borcima. Sama slika, kao sistem vizuelnih znakova, pruža mogućnost za semantičku intervenciju koja destabilizuje tradicionalnu paradigmu patrijarhalnih uloga i rodnih razlika.

Videli smo da je stereotip deo procesa koji grupu individua konstruiše kao Druge. Međutim, ova „drugost“ je prema Homiju Babi (Homi Bhabha) proizvedena paradoksalnom strategijom. Sa jedne strane, pojedinac ili grupa koji su žrtva stereotipa, tretiraju se esencijalistički kao Drugi, bez postojanja ikakve mogućnosti za promenu njihovog statusa. U isto vreme, konstrukcija „drugosti“ kao nečega što je lako raspoznatljivo mora biti konstantno ponavljana. Repetitivnost čini stereotip klišeom, dakle, stereotipom – iste stvari se stalno moraju govoriti o određenoj grupi, iako ona tokom istorije participira u različitim društvenim konstelacijama. Problem je u tome što repetitivnost ne osigurava samo percepciju jedne grupe na željeni način, već implicira da konstrukcija stereotipa ne može biti utvrđena jednom zauvek, čime je ideja „fiksiranosti“ stereotipa ozbiljno dovedena u pitanje:

„Stereotip nije simplifikacija već je lažna reprezentacija date realnosti. On je simplifikacija jer je zarobljena, fiksirana forma reprezentacije, koja u negira-

nju igre razlika (što je negacija koju Drugi dozvoljava), konstituiše problem za *reprezentaciju* subjekta u značenjima psiholoških i društvenih relacija“ (Bhabha 1994, 75).

Za feminističku teoriju važno je ženu videti kao subjekt, a ne samo kao feminini objekt muških želja i fantazija. Zato je nužno dekonstruisati i dešifrovati patrijarhalno vizuelno polje, kako bi žena kao učutkano Drugo dobila mogućnost da slobodno i aktivno progovori. U tom smislu, Predićevu sliku možemo čitati iz pozicije rodnog zaokreta od objekta ka subjektu, jer Kosovka devojka više nije samo verenica srpskog viteza koja pasivno čeka njegov povratak iz boja, već postaje živi i aktivni svedok novog hrišćanskog shvatanja istorije, kao otvorene perspektive kretanja iz vremena ka večnosti, iz carstva zemaljskog ka carstvu nebeskom. Ona je ta koja u tom kontekstu kao sveštenica, u ulozi na koju tradicionalno imaju pravo samo muškarci, simbolično prinosi zlatni putir ranjenim junacima na samrti.

Reprezentacija rodni razlika

Umetnost nije samo prosta reprezentacija rodni razlika, ona je njihov važan konstitutivni deo, društvena praksa posredstvom koje su određeni rodni identiteti proizvedeni i reprodukovani. Kada gledamo jednu sliku, nije važno samo ono što se na njoj nalazi, već i šta na njoj vidimo. Džon Berdžer (John Berger) smatra da „mi nikada ne gledamo samo na jednu stvar; mi uvek gledamo na relaciju između stvari i nas samih“ (Berger 1972, 9). Kao primer, on navodi žanr ženskog akta u zapadnoj umetnosti. U njemu je žena reprezentovana kao razodevena, seksualno zavodljiva, pasivna i podatna posmatraču. Berdžer se ne zadržava na sadržini slike, već pokazuje za koga ona ima određeno značenje, odnosno koga takva slika treba da zavede:

„Na prosečnoj evropskoj umetničkoj slici akta glavni protagonist nikada nije naslikan. On je posmatrač koji stoji ispred slike i podrazumeva se da je muškarac. Sve je podređeno njemu. Sve mora izgledati kao da je on za to zaslužan. Figure su nage isključivo zbog njega. Međutim, po definiciji, on je stranac – u odeći koja je i dalje na njemu“ (ibid., 54).

Za Berdžera, razumevanje ovog specifičnog umetničkog žanra nije samo reprezentacija jednog vida ženstvenosti, već je i konstrukcija muževnosti. Ove reprezentacije se mogu

razumeti kao deo šire kulturne konstrukcije rodnih razlika:

„Možemo ovo uprostiti i reći: muškarci *delaju*, a žene *izgledaju*. Muškarci gledaju žene. Žene gledaju kako su gledane. Ovo ne determiniše samo većinu odnosa između muškaraca i žena, već i odnos žena prema samima sebi. Unutrašnji nadzornik žene je muškarac: nadzirana žena. Zato ona sebe pretvara u objekat – a posebno u objekat pogleda: prizor“ (ibid., 47).

Jedna od osnovnih funkcija ideologije je da prikrije relacije moći u jednom istorijskom trenutku datog društva, predstavljajući ih kao prirodan i večan poredak stvari: „Pretpostavlja se da postoji jedinstvena ljudska norma, koja je univerzalna, nezavisna od istorije, pola, klase ili rase, a u suštini je čisto muška, pripada visokoj klasi i belcima“ (Vogel 1974, 3). Reprzentacije žena u umetnosti su u službi očuvanja i širenja stava o njihovoj inferiornosti u odnosu na muškarce, o tome da su one nežniji i slabiji pol, da su domaćice i majke, ili seksualni objekti; njihov identitet je u vezi sa prirodom – ovime se najdirektnije pokušava naturalizovati njihov društveni položaj; pasivne su, tako da ne mogu biti kreatori umetnosti, već objekti umetničkog stvaralaštva.

Slike deluju tako što proizvode učinke svaki put kada ih neko gleda. Zato istraživanje slikovnih objekata mora uzeti u obzir i poziciju gledaoca. Grizelda Polok (Griselda Pollock) u svojoj knjizi *Vision and Difference. Feminism, Femininity and the Histories of Art* komentariše fotografiju Roberta Doasnoa (Robert Doisneau) *Prikriven pogled* iz 1948. godine kao uvod u diskusiju o negaciji ženskog pogleda, kako u vizuelnim reprzentacijama tako i u svakodnevnom životu (Pollock 2010, 121). Na fotografiji vidimo bračni par koji stoji ispred izloga galerije i gleda izložene eksponate. Pozicija fotografa koji je načinio snimak iz unutrašnjosti radnje je voajerska. Žena gleda jednu sliku sa namerom da je prokomentariše sa mužem. Muž, međutim, krišom gleda obnaženo telo ženske figure na slici koja se nalazi okačena na bočnoj strani izloga, tako da i posmatrač fotografije može videti ono što on vidi. Njegov pogled problematizuje i briše pogled supruge. Ona gleda u nešto što nema nikakvog značenja za posmatrača celokupnog prizora. Žena se nalazi u središtu fotografije, ignorisana u triangulaciji između pogleda muškarca, slike nage žene i posmatrača, koji je zarobljen u maskulinoj poziciji posmatranja. Iako je žena u središtu fotografije, fotografija je centrirana oko muškarca. Da bismo razumeli šalu autora fotografije, moramo saučestvovati sa pozicijom muža koji je pronašao nešto interesantnije u šta će da gleda.

Slika akta koju vidimo na fotografiji je specifičan žanr zapadnog slikarstva koji repre-

zentuje nage žene kao pasivne, pogledu dostupne i poželjne objekte. Ono što na fotografiji nedostaje je ikonografski prikaz seksualne želje žene. Njen pogled sa stanovišta posmatrača gleda u prazno. Njena želja ne postoji, kao što ne postoji ni ona kao želja drugoga. Fotografija razotkriva jednu politiku gledanja. Grizelda Polok uzima ovaj primer kako bi razmotrila poziciju žene u ulozi posmatrača, smatrajući da bi vizuelni tekstovi koje proizvode žene imali kao rezultat drugačije pozicije u okviru seksualne politike gledanja. Bez te mogućnosti, žene su uskraćene za reprezentaciju svojih želja i zadovoljstava, i konstantno su inferiorizovane u patrijarhalnoj kulturi. Kako značenje kao aspekt vizuelnog teksta nikad nije imanentno samoj fotografiji, nego ga proizvodi recipijent/recipijentkinja u datom trenutku, žena ne mora nužno da zauzme maskulinu poziciju gledanja. Na to upućuje istraživanje britanske profesorke Džilien Rouz (Gillian Rose) koja je ovu fotografiju pokazivala različitim generacijama studenata tokom dugog niza godina. Uočila je promenu u njihovoj reakciji u odnosu na načine reprezentovanja roda i seksualnosti. U početku studenti su najčešće prihvatili interpretaciju Grizelde Polok. Međutim, studenti su kasnije sve više počinjali da se interesuju za to u šta žena gleda – da li je to akt muškarca, ili je na slici takođe žena. Promena u načinu čitanja fotografije zavisila je od tri faktora. Prvi je veća izloženost muških tela kao objekata želje u advertajzingu, na primer u reklamama za parfeme. Drugi je veća emancipacija devojaka i žena da iskažu šta i same žele. I treći je pojava *lesbian chic* trenda kako u Britaniji tako i u većini zapadnih zemalja.

Seksualna politika gledanja funkcioniše u okvirima binarnih podela – aktivno/pasivno, gledati/bititi izložen pogledu, voajerizam/egzibicionizam, subjekat/objekat. Zato rodni identitet određuje i poziciju posmatrača. Interesovanja muškarca kada gleda sliku *Kosovka devojka* ne moraju biti ista interesovanju žene. Muškarac se, gledajući sliku, iz svoje pozicije najčešće identifikuje sa vitezom, koji zahvaljujući svom statusu ima društvenu moć, iz koje se žena vidi kao slabija i kao neko koga treba štititi i za koga se treba brinuti. Kroz taj proces, slika aktivno učestvuje u kreiranju i naturalizaciji tradicionalnih rodni razlika. No, čitanje slike nikad nije objektivno i neutralno, rodni identitet je jedan od mnogobrojnih faktora koji je aktivno uključen u proces proizvodnje značenja. Žena može prihvatiti maskulinu poziciju i učestvovati u utvrđivanju postojećih rodni razlika, ili može sliku gledati iz feminine pozicije gde u centru pažnje nije više vitez, nego Kosovka devojka koju krasi hrabrost, brižnost i požrtvovanost, osobine koje se u patrijarhalnom ključu tradicionalno pripisuju muškarcima. Bez mogućnosti čitanja iz različitih teorijskih pozicija, pristup slici bio bi nepotpun, površan i jednostran. Maskulina pozicija autora slike je očigledna – hrabrost, junaštvo i žrtva su vrednosti

koje treba da krasi svakog muškarca. Feministička teorija otvara nova pitanja – gde je u celom tom konceptu žena? Šta je njena uloga? Koje vrednosti treba da krasi ženu? Da li je ona svedena samo na fiktivnu, simboličnu vrednost za muškarca? Sliku je autor inicijalno namenio pogledu muškarca. Ona je stvorena od muškarca za muškarce. Njena funkcija je da ispriča priču o velikim junacima, o herojima, o mitskim uzorima. Feministička teorijska pozicija koja u centar pažnje stavlja Kosovku devojkicu doprinosi demitologizaciji arhetipskih junaka koji postaju ljudi „kao što smo mi“, što dovodi do brisanja nepremostivih razlika između nas i mitskog sveta, a ujedno i do dekonstrukcije postojećih rodničkih razlika u ovom „realnom“ svetu.

Videli smo da je jedna od funkcija slike da podupre rodnu reprezentaciju kao neupitnu i datu realnost. Na ovaj način iluzija realnosti određenog rodničkog identiteta biva naturalizovana, determinisana „prirodom“ ili „bogom“, i kao takva upisana na telo društvenog subjekta na koji se reprezentacija odnosi: „Rod je ponavljana stilizacija tela, skup ponovljenih činova u veoma rigidnom regulatornom okviru koji vremenom postaje sve krući kako bi proizveo utisak supstance, kao prirodne vrste bića“ (Butler 1990, 33). Kada imamo konstrukciju muškog rodničkog identiteta u vidu ratnika, onda se ženski rodnički identitet konstruiše kao opozit muškom, kao identitet koji nije muški a u zavisnosti je od muškog. Iako se slika zove *Kosovka devojkica*, naša pažnja je prvenstveno usmerena ka teško ranjenom vitezu, a žena svoj identitet dobija u odnosu na njega. Kada izgubi muškarca, kao što je to opisano u narodnoj pesmi, žena gubi i svoj identitet:

*Kad devojkica saslušala reči,
proli suze niz bijelo lice,
ona ode svom bijelu dvoru,
kukajući iz bijela grla:
„Jao, jadna, 'ude ti sam sreće!
Da se, jadna, za zelen bor 'vatim,
i on bi se zelen osušio!“*
(Karadžić 1953, 310)

Ovaj princip ne važi u slučaju muškarca. On svoj identitet gradi autonomno, na viteštvu, nezavisno od svog odnosa prema ženi. Pitanje uspostavljanja rodničkog identiteta otkriva fundamentalnu neravnopravnost između muškarca i žene. Tome značajno doprinosi i visoka likovna umetnost u kojoj je žena proizvedena kao specifična vrsta vizuelnog znaka koji određuje njenu društvenu ulogu:

„Visoka Kultura igra posebnu ulogu u reprodukciji ugnjetavanja žena, u cirkulaciji relativnih vrednosti i značenja za ideološke konstrukte maskuliniteta i femininosti. Reprezentujući kreativnost kao maskulinu i Ženu kao lepu sliku za pogled muškarca, Visoka Kultura sistematski negira znanje o ženi kao proizvođaču kulture i značenja. Zaista, Visoka Kultura je odlučno pozicionirana protiv feminizma. Ne samo da isključuje znanje o ženama umetnicama proizvedeno u okviru feminizma, već deluje u falocentričnom sistemu označavanja u kome je žena znak u okviru maskulinog diskursa“ (Cherry and Pollock 1981, 494).

Visoka umetnost nije rodno indiferentna i neutralna; ona je društvena praksa koja aktivno učestvuje u kreiranju rodničkih identiteta, pretežno kao maskulini diskurs. Autoritet Uroša Predića kao autora slike zasniva se na maskulinom rodnom ekskluzivitetu. Umetnik je dominantno muškarac, stvaralački „genije“, a žena samo pasivni objekat u umetničkom delu.

Zaključak

Vizuelna umetnost nije samo pasivni repozitorijum gledaočevih fantazija. Ona je i diskurzivna praksa koja aktivno učestvuje u kreiranju društvenih odnosa, uključujući rodne identitete i rodne razlike. Rod je jedan od društveno konstruisanih identiteta, koji se neprestano izvodi kao zadata uloga reprezentovana u kulturi kojoj pojedinac pripada. Društveni subjekat potvrđuje svoj identitet ne samo putem prepoznavanja „sebe“ u pretpostavljenoj društvenoj grupi, već i u vizuelnim reprezentacijama koje proizvode iluziju neupitne „realnosti“ kada je reč o rodničkim identitetima. Na primeru Predićeve slike videli smo da ona nije samo ilustracija jednog mitski obrađenog istorijskog događaja, kao što je to *Priča o boju kosovskom*, već je i vizuelno oblikovanje rodničkih identiteta i uloga, čime se društvenim subjektima direktno sugeriše njihovo prihvatanje kroz identifikaciju sa vizuelnom predstavom. Istorijski i društveno proizvedene rodne uloge su najčešće vizuelno reprezentovane kao vanvremene i statusno determinisane. Upotreba slike u jednoj kulturi ima važnu društvenu funkciju koja ne određuje samo šta ćemo da gledamo, već i šta možemo da postanemo. Praksa da se o postojećem rodnom identitetu govori kao o nečemu što je fiksirano „bogom“ ili „prirodom“ u funkciji je ideje da su rodni identiteti nepromenljivi i da ih je samim tim izlišno kritički preispitivati. Feministička teorija je dala značajan doprinos razotkrivanju ovog stava kao paravana

koji služi za prikrivanje postojećih društvenih odnosa u okviru kojih se podrazumevaju dominacija, interes i moć jedne društvene grupe nad drugom. Važno je istaći da ako rodni identiteti i rodne razlike ne pripadaju večnom i prirodnom poretku stvari, kako se najčešće prikazuju, nego su rezultat određenih istorijskih procesa i društvenih konvencija, onda je moguće proizvesti ih i ustanoviti na nov način.

Literatura

Barash, Jeffrey Andrew. 2016. „Virtual Experience, Collective Memory, and the Configuration of the Public Sphere through the Mass Media. The Example of Ex-Yugoslavia.“ *Configuracoes* 17: 11–29. doi: 10.4000/configuracoes.3280

Berger, John, 1972. *Ways of Seeing*. London: British Broadcasting Corporation.

Bhabha, Homi. 1994. *The Location of Culture*. London and New York: Routledge.

Biblija. 1985. Preveli Đura Daničić i Vuk Stefanović Karadžić. Beograd: Britansko i inostrano biblijsko društvo.

Bryson, Norman. 1989. *Word and Image, French painting of the Ancien Régime*. Cambridge: Cambridge University Press.

Butler, Judith. 1990. *Gender Trouble – Feminism and the Subversion of Identity*. New York, London: Routledge.

Cherry, Deborah, and Griselda Pollock. 1981. „Patriarchal Power and the Pre-Raphaelites.“ *Art History* 7(4): 480–495. doi: 10.1111/j.1467-8365.1984.tb00119.x

Derrida, Jacques. 1981. *Positions*. Translation Alan Bass. Chicago: The University of Chicago Press.

Dyer, Richard. 1999. „The Role of Stereotypes.“ In *Media Studies: A Reader*, 2nd Edition, edited by Paul Marris and Sue Thornham, 206–213. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Hall, Stuart. 1997. „The Work of Representation.“ In *Representation: Cultural Representations and Signifying Practises*, 15–64. London: SAGE Publications Ltd.

Karadžić, Vuk. 1953. *Srpske narodne pjesme, knj. 2*. Beograd: Prosveta.

Kristeva, Julija. 1971. „Problemi strukturiranja teksta.“ *Delo* XVII(1): 23–39.

Mitchell, W. J. T. 1986. *Iconology: Image, Text, Ideology*. Chicago: The University of Chicago Press.

Novaković, Stojan. 1989. *Priča o boju kosovskom*. Beograd: Prosveta.

Platon. 1983. *Fileb*. Preveli Ksenija Maricki-Gadžanski i Ivan Gađanski. Beograd: BIGZ.

Pollock, Griselda. 2010. *Vision and Difference: Feminism, Femininity and the Histories of Art*. London and New York: Routledge.

Vogel, Lise. 1974. „Fine Arts and Feminism: The Awakening Conscience.“ *Feminist Studies* 2(1): 3–37.

Milan Radovanović

ACADEMY OF ARTS, BELGRADE

The *Kosovo Maiden* Painting by Uroš Predić and the Representation of Gender Differences

Abstract: The *Kosovo Maiden* painting by Uroš Predić serves as an example to convey the ways in which representation of gender differences are based on the practice of establishing stereotypes. Women are defined through several “essential” stereotypes, represented as fixed by “Nature” or “God’s authority”. Stereotyping as a specific practice of signification is central to the representation of gender differences. Semiotics and representation theory have found their usage in the area of feminist studies, by determining the social and not the natural origin of gender identity. The semiotic analysis of Predić’s painting will elucidate the ideological function of art in relation to concealing power in society, by presenting it as the natural and eternal state of things. The representation of women in art is mostly in the service of maintaining and expanding the attitude promoting their submission in relation to men in patriarchal and post-patriarchal societies. An analysis of the discursive aspects of the painting will offer a reading of the original myth of the battle of Kosovo in the Biblical key, as well as the question of woman’s gendered identity as part of the Christian tradition.

Keywords: representation, gender identity, stereotype, semiotics, myth

Emilia Epštajn

MUZEJ AFRIČKE UMETNOSTI U BEOGRADU

Tragom Vede Zagorac u Muzeju afričke umetnosti

Apstrakt: O Vedi Zagorac, čije se ime nalazi upisano uz ime dr Zdravka Pečara na samom ulazu u Muzej afričke umetnosti u Beogradu, danas se malo zna. Ni sama ne želeći da ističe sebe ispred samog rada i kolektiviteta, Veda Zagorac uticala je na to da i danas bude zaboravljena i isključena iz glavnog muzejskog (i šireg društvenog) diskursa, uprkos ključnoj ulozi koju je imala za pokretanje jednog jedinstvenog projekta kao što je osnivanje Muzeja afričke umetnosti u jugoslovenskom kontekstu. Upoznavanje Vede Zagorac kroz arhivski materijal Muzeja razotkrio je obim i njenog karaktera i njenog dela, koji prevazilaze okvire institucije koju je ostavila za sobom, jer nam se ona predočava kao ličnost sa sasvim svojstvenim krojem *feminističkog* razmišljanja. Potraga za Vedom Zagorac kroz muzejski arhiv je i čin feminističkog čitanja istorije muzeja (i društva), ujedno i praktičan i neophodan potez kao reakcija na prisutnost rodno-isključivog modela pamćenja. Iznošenje podataka u vezi sa njenim životom ima za cilj da Vedu Zagorac jasno pozicionira unutar okvira celokupne „arhive znanja“ koje ovaj Muzej čuva i komunicira.

Ključne reči: Veda Zagorac, Muzej afričke umetnosti, arhiva, sećanje

Uvod

Na ulazu u Muzej afričke umetnosti u Beogradu¹ stoje imena donatora zahvaljujući čijem radu na sakupljanju jedne retke, kontekstom uslovljene, i nadasve specifične zbirke afričke umetnosti, jeste i došlo do otvaranja jedinog muzeja ovog tipa na (post)jugoslovenskom prostoru (1977. godine). To su imena bračnog para Vede i Zdravka Pečara – jugoslovenskih novinara, diplomata i kulturnih radnika. Manje je poznato (ako i uopšte) da, pored toga što je bila bračni drug Zdravka Pečara i jedna od dvoje donatora osnovne kolekcije Muzeja, Veda Zagorac je bila i *idejna tvoriteljka* ove institucije. Ideju da se od predmeta sakupljenih tokom boravka u Africi stvori muzej dala je sama Veda – podatak koji je tokom svog života i u brojnim intervjuima iznosio sam Zdravko Pečar: „Supruga Veda dala mi je ideju, savjet da bi iz ‘crne Afrike’ trebalo zapravo donositi krupne i vrijedne kultne, fetišne predmete“ (Malčić 1978) – iako se na to, vremenom, odnosno dejstvom različitih rodno obojenih diskurzivnih praksi zaboravilo.² Takođe, gotovo zaboravljeno je i to da je bila borkinja/partizanka, novinarka, kulturna radnica, ekonomistkinja i publicistkinja. Danas u okvirima Muzeja i široj javnosti³ ime Vede Zagorac se percipira skoro isključivo kroz prizmu uloge koju je imala kao bračna partnerka Zdravka Pečara. U stvari, ona se retko pominje i sećanje na nju je izbledelo. Uzroke toga možemo nazreti u delovanju više faktora, ali ključne su suštinske promene u našoj sredini koje su se odigrale od perioda nastanka Muzeja (jugoslovenski kontekst) i naglog prekida sa kontinuitetom, odnosno *tom prošlošću* i njenim kulturno-istorijskim tekovinama tokom devedesetih godina prošlog veka. U današnjem trenutku nalazimo se pred različitim, pre svega, istorijskim, ali i istoričarsko-umetničkim istraživanjima kojima se revidira opstalo nasleđe (ali i ličnosti) iz jugoslovenskog perioda.⁴

1 Zvaničan naziv muzeja je *Muzej afričke umetnosti – zbirka Vede i dr Zdravka Pečara*. U nastavku teksta koristiću skraćenicu MAU ili Muzej.

2 Za detalje o zajedničkom poduhvatu kreiranja zbirke i muzeja videti: Drešić-Brkić n. d.; Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 33, dokument 026-030.

3 Dakle, pored zaposlenih koji prenose određena znanja ne samo pisanim putem (istraživačkim radom) već i kroz javna vođenja koja neretko prevazilaze okvire pisanih (sa)znanja, pod širom javnošću se pre svega misli na širu muzejsku publiku, ali i stručnu javnost, istraživače i istraživačice, i veoma bitan segment u perpetuiranju određenih muzejskih narativa – medije, odnosno novinare i novinarku koji/je prate aktivnosti Muzeja, o njima izveštavaju, i samim tim, neizbežno interpretiraju i kreiraju javno mnjenje.

4 Radom kroz izložbe i stručne tekstove Muzeja Jugoslavije (nekadašnjeg Muzeja istorije Jugoslavije), kao i određenim projektima Muzeja savremene umetnosti u poslednjih (najmanje) deset godina, učinjeni su ključni koraci u reevaluaciji jugoslovenskog i postjugoslovenskog nasleđa na prostorima bivše Jugoslavije. Konkretno, projekat i izložba „*Nyimpa kor ndzidzi – Čovek ne može opstati sam. (Re)konceptualizacija Muzeja afričke umetnosti – zbirke Vede i dr Zdravka Pečara*“ značajna je za ovaj istraživački talas jer je, oslanjajući se upravo na ponovo otkriven materijal – Arhivu Zagorac/Pečar, eksponiran čitav jedan sistem vrednosti koji je bio

Kada je u pitanju Veda Zagorac, njen doprinos razotkriven kroz sam arhivski materijal u Muzeju, dijametralno je suprotan „opštem“ znanju o njenoj ulozi u istoriji Muzeja (koja, da podvučemo, podrazumeva gradnju jedne institucije i materijalizaciju određenih ideja i vrednosti). Jedan od danas prepoznatih razloga nalazimo u ponavljanju određenog *modela pamćenja* koji daje prvenstvo isticanju jednog legatora i donatora, u ovom slučaju Zdravka Pečara. Iz iskustva rada u samoj instituciji i sa najširoom publikom, moj utisak je da nije poznato: prvo, koliko je MAU u Beogradu zapravo zaista bio *ravnopravan i zajednički projekat* ovo dvoje ljudi – instanca na kojoj su oboje tokom rada u (i oko) Muzeja insistirali; i drugo, koliko je Veda Zagorac bila više od donatorke zbirke Muzeja i činjenica da je obavljala mnoge poslove koji su se prvo vezivali za predratnu, ilegalnu aktivnost KPJ, a zatim i zvanične funkcije u FNRJ/SFRJ. Ovaj drugi aspekt njenog rada koji je samo naizgled separatan od istorije Muzeja – jer je njeno socijalističko i komunističko opredeljenje bilo ključno za koncipiranje Muzeja afričke umetnosti u Beogradu⁵, lako se otvara u zaista sadržajnom arhivskom materijalu – Arhivi Zagorac/Pečar, koja uključuje novinske članke, novinarske reportaže, fotografije, audio i video-zapise, kao i lične beleške i dnevnike.⁶

Arhiva Zagorac/Pečar sastoji se od više od trideset arhivskih kutija/fascikli, koje su kao izvor za buduća istraživanja, pretpostavlja se, tokom osamdesetih godina prošlog veka sami kreirali Veda Zagorac i Zdravko Pečar. Kao izvor istraživanja, arhiva je bila „zmrznuta“ više od dvadeset godina. Percipiran kao nevažan, materijal je marginalizovan pa samim tim i *isključen* iz muzejskog diskursa i učinjen nepristupačnim javnosti. Ako posmatramo ovaj muzej kao deo šireg društvenog sistema koji proživljava promene i

uzrok, početak i mogućnost za osnivanje MAU. Pomenuta izložba je sprovela istorizaciju ove institucije i njeno ponovno koncipiranje u svetlu vremena nastanka u kojem su ključni modeli kojim su se rukovodili sakupljači i glavni donatori Veda Zagorac i Zdravko Pečar, a to su: antikolonijalizam, solidarnost, saradnja, prijateljski odnosi, jednakost. Takođe su kroz ovu izložbu prvi put unutar samog Muzeja (ali i uopšte) „muzealizovani“ sami osnivači, odnosno prvi put su izložene njihove biografije i razmotreni njihovi doprinosi na širem društvenom planu. Za više, cf. Epštajn i Sladojević 2017.

5 Ovo je zapravo paradigma na kojoj je kreiran segment *Raspakivanje arhiva Vede Zagorac i Zdravka Pečara* kao poseban deo izložbe/projekta *Nyimpa kor ndzidzi / Čovek ne može opstati sam* (2018), čiju su postavku osmislili i sadržaje pripremili Ana Sladojević, teoretičarka umetnosti, Nemanja Radonjić, istoričar, i autorka teksta Emilia Epštajn, kustoskinja MAU.

6 Iako su fotografski materijali (koji čine samo deo materijala Arhive Zagorac/Pečar) u nekoliko navrata korišćeni (izložba Dejana Sretenovića „Crno telo bele maske“ iz 2004. g. i monografija *Egipat u sećanju Srbije* iz 2013. g.), prekretnicu u odnosu prema ovom izvoru napravio je istraživački rad Ane Sladojević (n. d. 2012) u kojoj je i navedena kratka biografija Vede Zagorac. Tokom 2016/2017. godine arhiva je digitalizovana kao projekat MAU, koji je finansiralo Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. Koordinatorke projekta su Emilia Epštajn (2016), Milica Naumov i Milica Josimov (od 2017), a povod za digitalizaciju Arhive Zagorac/Pečar bilo je obeležavanje godišnjice Muzeja 2017. godine.

transformacije, kao i samo društvo, jasno je da je za današnji preovlađujući društveno-istorijski narativ ponovnog promišljanja Jugoslavije i svih njenih tekovina bilo potrebno vremena, pa tako nakon četrdeset godina postojanja ovaj Muzej takođe otkriva zaboravljene slojeve koji grade njegovu genealogiju. Međutim, interesantno je da je sećanje na značaj i sasvim zaslužne doprinose Zdravka Pečara za istoriju Muzeja, ali i na njegov novinarski rad – pogotovo u ulozi ratnog reportera i učesnika u borbi za nezavisnost Alžira⁷ – kroz njegove savremenike, i u usmenom znanju, koje se održava unutar samog Muzeja, opstalo. U i dalje tekućem procesu istorijskog preispitivanja jugoslovenskog perioda, lik Zdravka Pečara, u jednom neprekinutom kontinuitetu, samo potvrđuje svoju jasno definisanu poziciju. S druge strane, uzrok za stanje u kojem nalazimo sećanje na Vedu Zagorac prepoznajemo u jednoj sveprožimajućoj praksi koja je uporna i neumoljiva, a koja zanemaruje, zaboravlja, često i otvoreno briše doprinose žena u društvenoj sferi. Dakle, iako je došlo do promene ideološkog (državnog) aparata, rodna determinisanost, odnosno privilegovanost jednog u odnosu na *drugu* koja se ispoljava u različitim porama društva, utiče, sasvim očekivano, i na rodno determinisanu „sudbinu“ ljudi koja se upisuje i u kolektivno pamćenje (i sećanje) i prenosi putem različitih društvenih institucija (u ovom slučaju muzeja). Štaviše, ni vreme nije imalo uticaja da privilegovano pamćenje i selektovano pripisivanje zasluga bude makar malo uzdrmano. Imajući to u vidu, ponovo se suočavamo sa potrebom da na „postojeću istoriju“ pridodajemo (retroaktivno) rad žene. Odsustvo žena iz istorije, ili njihovo isključivo „pominjanje“ u određenim ulogama i relacijama, od najranijih faza feminističkog pokreta, dakle 19. veka, pokreće autorke na pisanje „ženskih istorija“, i jasno je da su u tom procesu različiti arhivi i biblioteke bila ta ključna mesta na koja su se autorke vraćale s ciljem ponovnog otkrivanja uloga, doprinosa, ali i znanja žena. Ovaj esej, koji je pokušaj postavljanja Vede Zagorac u „saznajni vidokrug“, iako načinom na koji je izložen implicira razmatranje njene rodno-determinisane pozicije, zapravo u obuhvatnijem smislu teži da ponudi jedno kritičko feminističko sagledavanje implikacija (i posledica) koje isključivanje žena iz razmatranja prošlosti ima.

„Žena“ u arhivu

Ovim tekstom želim da izdvojim Vedu Zagorac kao *autonomnu ličnost*, izvan para Pečar, ispisivanjem njene lične uloge i njene uloge u društvenoj istoriji koje se mogu posmatrati

7 Alžirski rat za nezavisnost je trajao od 1954. do 1962. godine.

kao jedan interaktivni kontinuitet.⁸ Gradivni materijal na tom zadatku jeste arhiva Zagorac/Pečar, koja sadrži opsežan i do ovog trenutka još u potpunosti neklasifikovan i neobrađen materijal iz života i rada Vede Zagorac (i Zdravka Pečara). Prvi susret sa njenim arhivskim tragovima razotkriva koliko je ona zapravo bila *prisutna* u društvenim zbivanjima (1914–1989) kroz socijalni angažman, kroz pisanje i govor. Osnovni izvor kojim sam se služila su isecci iz štampe,⁹ određen broj ličnih beleški,¹⁰ fotografski materijal i zvučni zapisi, kao i već poznata muzejska dokumentacija koja se direktno tiče boravka Vede Zagorac u Africi (u širem okviru od pedesetih do kraja sedamdesetih godina prošlog veka). Život Vede Zagorac (sa ciljem boljeg razumevanja njene ličnosti) može se podeliti na dva perioda: prvi je period pre Drugog svetskog rata i njeno formiranje kao društveno angažovane ličnosti, a drugi je nakon njenog odlaska u penziju, kada prestaje da obavlja određene zvanične funkcije, ali kada se s druge strane snažno usmerava na kolekcionarstvo sa ciljem otvaranja muzeja posvećenog afričkoj umetnosti, ali u sasvim posebnom svetlu ili duhu „nesvrstavanja“ koji bi on trebalo da promovise i širi.¹¹

Ovaj tekst nije istorijsko beleženje života Vede Zagorac, već razotkrivanje manje poznatih činjenica i ideja u vezi sa njenim imenom kroz rad u arhivu. Jedna tema koja do sada nije konstatovana jeste uloga Vede Zagorac u ženskim organizacijama i pokretima u Jugoslaviji pre i posle Drugog svetskog rata, kao i veoma poseban oblik feminističkog razmišljanja koji je do kraja života zadržala. Arhivski materijal sadrži podatke o tome da je izveštavala o društveno-političkim temama, kao i „ženskom pitanju“ u zemljama Afrike; da je često bila pozivana da iznese sećanja i stavove u vezi sa svojim revolucionarnim radom uz Tita, ali i da komentariše položaj žena u Jugoslaviji generalno. Izvori takođe pokazuju da je od rane mladosti Veda Zagorac gajila interesovanje za muzeje uopšte, posećujući značajne evropske centre (pre Drugog svetskog rada) – i da se to

8 O Zdravku Pečaru, iako nije dovoljno još uvek napisano, ipak ima dosta „živih“ informacija koje kruže kako u pisanom tako i u usmenom obliku. Ovo nije čin oduzimanja zasluga od jednog na račun drugog, već pokušaj da se afirmišu doprinosi Vede Zagorac konkretnim navođenjem događaja i podataka, kao i odgovornim pripisivanjem zasluga ili postignuća, čime će u krajnjoj liniji biti postignut barem određen nivo sistematizacije znanja o njoj.

9 Neki od isečaka su precizno zavedeni sa datumom i listom u kojem su objavljeni, a u određenom broju slučajeva podataka nema, pa se zaključci izvode na osnovu druge dokumentacije, na primer, na osnovu saznanja o vremenu boravka u određenoj zemlji i tome slično.

10 Postoje dnevници i drugi dokumenti od kojih nisu svi (lako) čitljivi, tako da sam bila svesna opasnosti od donošenja naglih zaključaka s obzirom na nepotpun pregled i dalje nedostupne dokumentacije.

11 Ograđujem se od tvrdnje da je isključivo Veda Zagorac bila odgovorna za ideološku potku koju Muzej u trenutku otvaranja nalazi u ideologiji Pokreta nesvrstanih. I Zdravko Pečar i Veda Zagorac su bili u NOB-u, zatim i na zvaničnim pozicijama u SFRJ, tako da su bili skladni zagovornici jugoslovenske internacionalne politike nesvrstavanja.

interesovanje nastavilo i nakon rata, kada je izveštavala o temama iz domena kulture.¹² Međutim, ona je imala ključnu ulogu u kreiranju zbirke i u otvaranju muzeja – poduhvatima koji su dostignuti u velikoj meri upravo zbog njenog učešća u značajnim događajima pre, tokom i neposredno nakon Drugog svetskog rata – u formativnim periodima ne samo za jednu novu zemlju, već i za jednu „novu ženu“, čiji reprezent Veda Zagorac svakako jeste.

Odluka da tekst bude prožet možda neuobičajeno velikim brojem citata je proistekla iz želje da se ličnost i posebno feminizam Vede Zagorac istaknu u što življem i slikovitijem tonu u kojem su u originalu i izneti. Značaj toga prepoznajem i u napomeni Gordane Stojaković (2014) da je analiza štampe „jedna od validnih metoda rekonstrukcija događaja iz prošlosti“ koji se tiču feminističkog pokreta, i da omogućava da se „saslušaju argumenti žena koje su stvarale i živele feminizam, bez interpretativnih sudova“. Dakle, ovde izneti citati živa su reč Vede Zagorac i pomoći će dubljem razumevanju tekstova koje je pisala, kao i njenih intervju na različite teme a u vezi sa pozicijom žena u društvu.

Iz svega navedenog, dakle, rad u arhivu pokazao je da postoje dva ključna pravca promišljanja ličnosti Vede Zagorac: prvi je, kontekstom određen i očekivan – njena uloga u razvijanju zbirke i pokretanju Muzeja; a drugi, za ove prilike posebno značajan – gaženje specifične feminističke svesti. Oni ne samo da zavređuju beleženje i legitimaciju, već nas izazivaju na razmišljanje o načinima na koje različiti aspekti ličnosti (žena), kao

12 Ovo se pre svega odnosi na period sredine pedesetih, kada Veda Zagorac boravi u Egiptu i kada, pored društveno-političkih tema, piše članke o arheološkoj baštini toga podneblja. Ono što je posebno interesantno kada se čitaju ovi tekstovi jeste njena svest o značaju savremenosti i činjenica da ne upada u zamku pisanja o egipatskim arheološkim iskopinama i drevnoj kulturi u sentimentalnom tonu (tendenciji koja je i danas prisutna u srpskom pisanju ne samo o Egiptu, već Africi uopšte). Na primer, u poseti Dolini kraljeva, nakon iscrpnog opisa kulturne baštine koju ima priliku da i sama vidi i da o tome izveštava, Veda Zagorac piše:

„Velikih arheoloških pronalazaka, koji bi utjecali na razne grane svjetskog društvenog života, danas više nema, odnosno interes ljudi je skrenut više na budućnost, na pitanje što će biti i kako će biti dalje, hoće li biti rata, hoće li se uskoro moći putovati na mjesec, kad će se postaviti prvi umjetni satelit Zemlje, i kada će se atomska energija početi primenjivati u industriji. [...] Prošlo je doba faraona, kraljeva, feudalaca i veleposednika, a narod modernog Egipta, na bogatim starim tradicijama i širokim vezama sa naprednim narodima cijeloga sveta gradi svoju novu budućnost“ (Zagorac, 1957).

Tu se prepoznaje njena duboka uverenost u ideale (i ideje) Pokreta nesvrstanih, koji je na međunarodnoj političkoj sceni uspostavio jedan drugi način pričanja (i pisanja) o ne-Zapadnom, odnosno kolonijalizovanom svetu. Kod Zagorac vidimo da taj „drugi“ poprima konture „mislećeg bića“ svesnog tehnološkog razvoja i njegovih potencijala, kao i usmerenog ka svojoj poziciji u „naprednom“ svetu. Vredno je spomenuti i druge tekstove iz oblasti kulture koje je Veda Zagorac kao dopisnica *Oslobodjenja* pisala: „Kraj sarkofaga princeze Nefru-Ptah“, „S puta po Sudanu. Abu Simbel – hram u stijeni“, „Maraton na Nilu“, „Sto vrata Tebe“, „Legenda o verenici Nila“ (Fascikla 36, Arhiva Zagorac/Pečar).

podrazumevano društveno determinisanih, saobraćaju u jednom interno doživljenom spletu koji kreira određene feminističke prakse.¹³ Suočavanje ova dva „neočekivana“ okvira, vodi, između ostalog, i ka zaključku da se pri interpretaciji arhivskih i muzejskih sadržaja ne smemo limitirati određenim očekivanjima koje konteksti nalažu (i propisuju), već da interpretirati prošlost upravo znači uzeti u obzir i (sve) ono što se lako ne ukalupljuje u već postavljene diskurse i narrative, bilo da su u pitanju određene teme i koncepti ili sami ljudi.¹⁴ Ako Veda Zagorac nije u potpunosti bila podesna da se sećanje na nju čuva, trebalo bi ispitati koji su to aspekti nje (njenog života) doveli do toga, i šta je to u društvu (koje se kroz institucije – muzej u ovom slučaju – kao znanje perpetuira) što dovodi do ovakvog stanja stvari. Pod pretpostavkom da su muzeji institucije koje su eksponenti normiranih društvenih odnosa i relacija moći, ovo čitanje muzeja kroz rad sa njegovim „skeleton“, tj. arhivom, jeste uvođenje feminističkog u domen muzejskog rada. Za autorku Dijaz Ramos (Laura Diaz Ramos) – koja razmatra pitanje da li muzeji mogu da prevaziđu određene „patrijarhalne“ modele na kojima su postavljeni putem strategija koje prevazilaze (puko) kreiranje većeg prostora za (ženske) kustoske prakse ili bavljenje temama koje su od značaja za žene i njihovo socijalno iskustvo – ovaj vid temeljitog menjanja institucije poput muzeja može da se postigne ne samo „promišljanjem kolekcija, transformisanjem izlagačkih praksi kroz otvaranje drugih priča i uključivanje drugih glasova“ (Diaz Ramos 2016, 8), već, a možda i jedino, „dovođenjem u pitanje hijerarhija koje u muzejima postoje“ (ibid., 9). Studija slučaja koju pokušavam da prezentujem zapravo je u vezi sa hijerarhizacijom vrednosti, a Dijaz Ramos je u pravu kada tvrdi da „postoji kontradikcija između feminističkih vrednosti i institucionalnih vrednosti“ (ibid., 9). Tu „kontradikciju“ upravo nalazimo u ličnosti Vede Zagorac i konkretnom primeru njenog „tretiranja“ kao segmenta prošlosti, kroz čije odsustvo više nego jasno prepoznajemo rodnu diskriminaciju na nivou čuvanja i komuniciranja sećanja u okvirima muzeja. Na kraju, cilj rada je i postavljanje Vede Zagorac – u svojoj složenosti njene ličnosti i rada – u centar diskursa kojim se Muzej služi.

13 Moje lično stanovište jeste da uprkos socijalnoj determinisanosti i brojnim načinima na koje se samolegitimacija žena osujećuje, dešavanja – u prošlosti i trenutku – su obeležena delovanjem žena.

14 Ovo otvara pitanje problematike okvira muzejskih institucija i kojim pitanjima oni mogu i treba da se bave kada njihovi arhivi i zbirke prevazilaze te utvrđene okvire. To je problematika koju ostavljam za neki drugi povod razmatranja.

„Samostalnost, ravnopravnost, slobodu – niko nikada ne poklanja!“ Veda Zagorac i žensko pitanje

U poslednjoj objavljenoj biografiji Vede Zagorac istoričara Nemanje Radonjića (2017, 156–7), između ostalog, stoji da je rođena u malom selu Šišinci (u Baniji, tadašnjoj Austrougarskoj) 1914. godine kao Cveta Đurđica. Njena majka Slava Ugrenović je ostala udovica nakon Prvog svetskog rata i sama se brinula o svoje dve ćerke, o Cveti i Ruži. Ova žena sa samo četiri razreda gimnazije je odigrala značajnu ulogu u prenošenju nove revolucionarne ideje na svoje ćerke, pogotovo na Vedu.¹⁵ Veda Zagorac je prvo studirala filozofiju, a zatim je upisala Ekonomski fakultet u Zagrebu, koji je završila 20. marta 1941. Veda Zagorac postaje članica SKOJ-a 1933. godine, i veoma rano ulazi u sam vrh Komunističke partije Jugoslavije¹⁶, zapravo, postaje deo najužeg kruga saradnika i saradnica Josipa Broza Tita u formativnom periodu socijalističke Jugoslavije.¹⁷

U foto-arhivi Zagorac/Pečar nalaze se stare fotografije iz studentskih dana Vede Zagorac u Zagrebu, kao i fotografije nekih drugih žena značajnih za naše podneblje: Olge Popović (kasnije Dedijer, iz 1925), Branke Savić, dr Olge Milošević i „ruske vajarke Muhine“, Eve Biro (u Meksiku), Milice Ribnikar, Marije Crnobori (na Premanturi, Istra). Kako sama piše, Veda Zagorac je dobila svoji prvi foto-aparat, takozvani „bebi-boks“, i sa njim je od najranije mladosti slikala svoje prijatelje i drugove (Mišković n. d.; Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 35, dokument 023). Jedna fotografija, međutim, značajno je svedočanstvo o njenoj ulozi u ilegalnom radu Partije i odnosu punom poverenja sa Titom (koji je kao takav opstao do kraja njegovog života). U pitanju je prva (poznata) fotografija na kojoj je Tito „uhvaćen“ u periodu ilegalnih aktivnost sredinom tridesetih godina prošlog veka – fotografija kojom je Zagorac ovekovečila Josipa Broza Tita:

„Krajem 1937. godine dobila sam zadatak da pratim druga Tita na put. ... Na stanici u Bišofshofenu smo doručkovali. Dok smo čekali voz za Grac izašli smo na peron. Ja sam nosila i jedan mali fotografski aparat i zaželela sam da slikam druga Tita. Rekla sam mu to. On je odbio... *Znaš, Veda, ja sam ilegalac.*

15 Slava Ugrenović je završila učiteljsku školu i, radeći, studirala psihologiju i filozofiju u Beogradu. Među njenim profesorima su bili Brana Petronijević i Ksenija Atanasijević (Mutavdžić, n. d. 1982).

16 Članica KPJ postaje 1936. godine.

17 Za aktivnosti Vede Zagorac u vezi sa Josipom Brozom Titom tokom sredine tridesetih godina prošlog veka vidi: Cindrić 1987; Miljević 1987; Miljković 1989; Fascikla 33, Arhiva Zagorac/Pečar.

To se ne sme raditi. Ali, kad već hoćeš, onda hajde, ali ovako... U tom trenutku je nastala 'legendarna' fotografija Tita 's leđa', sa šeširom na glavi i u kaputu" (Zagorac 1977a).¹⁸

Pozitiv te fotografije se i danas nalazi u arhivi MAU, ali je originalnu fotografiju sama Veda Zagorac poklonila (tadašnjem) Muzeju revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije.¹⁹

Veda Zagorac zajedno sa svojim drugaricama Danicom Oreščanin, Rutom Lederer (nee. Davičo), Marijom Stipković, Jelenom Jančić, Lidijom i Milom Hercog, Zdenkom Munk, Olgom Žogom Žedrik, Hertom Has, Vandom Novosel, Macom Gržetić i Ružicom Turković osniva Omladinsku podružnicu Ženskog pokreta (Mutavdžić 1982) u Zagrebu 1934. godine. Ova akcija se odvija na inicijativu SKOJ-a, a posredstvom KPJ, i u te „omladinske sekcije uključuju se mahom napredne omladinke, simpatizerke i članice KPJ i SKOJ-a, koje od sredine tridesetih godina po direktivi djeluju u građanskim ženskim organizacijama, dajući im novi politički i još borbeniji ton“ (Sklevicky 1984, 416). Takođe na inicijativu KPJ, tokom 1935. godine osnivaju se tzv. „junior sekcije“ u koje takođe ulaze napredne studentkinje (ibid.), među kojima je, možemo pretpostaviti s obzirom da je u tom trenutku studentkinja ekonomije na Zagrebačkom sveučilištu, i Veda Zagorac. „Junior sekcije“ predstavljaju ogranak već postojećeg „Udruženja univerzitetski obrazovanih žena“, čiji je upravni odbor – sastavljen od Anice Rakar Magašić, Jelene Jančić Starc, Mire Jurić, Marice Knežević, Anke Matić, Dorè Majer Vinski, Ane Prokop, Olge Žerdik Kovačić Kreačić, i drugih – uspeo:

„okupiti velik broj naprednih studentica, simpatizerki i drugih studentica koje je privukao rad sekcije. Pod okriljem tečajeva stranih jezika, predavanja iz raznih područja znanosti, umjetnosti i kulture, stručne pomoći pri spremanju diplomskih ispita, posjeta izložbi, gimnastičkih tečajeva, ekskurzija, zajedničkog odlazanja na ples, odvijao se i intenzivan politički rad“ (Cf. Pačl-Mandić n. d.).

18 Fotografija je značajna za period nakon Titovog povratka u Jugoslaviju iz SSSR, kada je bio u vrhu Partije i važio za opasnog agenta Kominterne.

19 Cf. Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 35, dokument 028: „Popisnik originalnog materijala koji je drugarica Veda Zagorac poklonila Muzeju revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije“, datum zavodenja: 23. jun 1980. Tom prilikom ona je muzeju poklonila i brošuru Rodoljuba Čolakovića *Španija u plamenu* iz 1937. godine, sa posvetom autora; izdanje *Jame* Ivana Gorana Kovačića sa likovnom prezentacijom Zlatka Price, izdato u Topuskom 1944. godine; i izdanje *Pesme partizanke* Vladimira Nazora iz 1943. godine.

Veda Zagorac, sećajući se tih vremena, pominje da je 1936. godine u Moskvi na VI kongresu Komunističke internacionalne mladeži²⁰ doneta odluka da je moguća saradnja sa „nekomunističkim naprednim organizacijama“, što je zapravo bio i povod da se članice Podružnice priključe Ženskom pokretu, odnosno da pod tim okriljem „legalizuju i prošire delatnost“ komunističke partije (Mutavdžić 1982). Veda Zagorac i njene drugarice „usmjeravale su žene u pokretu i antifašističkom radu. Sa sindikalnim organizacijama održavale su čvrstu vezu (u tvornicama „Herman Pollak“, u „Mebi“, Gaonu, tvornici papira, tvornici piva, tvornici rublja i drugima)“ (Ćirić-Bogetić 1977). U periodu između dva svetska rata, na teritoriji Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, feministički pokreti²¹ se organizuju u dva ideološka okvira: prve se organizuju kao građanske ženske organizacije, a druge su deo radničkog pokreta. Prema Lidiji Sklevicky (Lydia Sklevicky) (1984, 416), „s obzirom na (tu) univerzalnu obespravljenu ženu“, periodično dolazi do preklapanja zahteva i primarnih zadataka u borbi za prava žena, a u određenim vremenima i do razilaženja. U svakom slučaju, fundamentalna razlika koja postoji jeste u tome da građanske ženske organizacije deluju „autonomno, na temelju vlastitih programa i statuta“, dok žene koje su deo radničkog pokreta deluju u okvirima organizacija kao što su KPJ, klasni sindikati, ili društva koje KPJ osniva „kao pokriće za legalno djelovanje“ (Sklevicky 1984). „Epizoda“ koju Veda Zagorac opisuje interesantna je kao trenutak u kojem kao aktivna učesnica u dešavanjima svedoči o rascepu unutar feminističkih pokreta u jugoslovenskoj sredini, konkretno kako se on očitava u primeru razdvajanja „socijalistkinja“ (članice Omladinske podružnice Ženskog pokreta) i građanskih ženskih organizacija:

„Dame’ iz feminističke organizacije dugo ništa nisu shvatale sve do jedne velike manifestacije posvećene miru. Tada su omladinke iz Podružnice otvoreno istupile. U Okrugloj Sali novinarskog doma, veoma otmenoj, prvi put se i skupila prava proleterska publika. Feministkinje u radnom predstavnštvu, u elegantnim haljinama, sa nakitom od jantara, ukrašene čipkanim ‘žaboima’ bile su zbunjene zbog *takve* publike. Sve je postalo jasno kad je Jela Jančić održala svoj referat ‘Žena i mir’, govoreći političkim rečnikom *naprednih* ljudi,

20 U intervjuu koji Zagorac daje Zorici Mutavdžić (1982) pominje se godina 1936, međutim, u pitanju je verovatno greška – štamparska ili u sećanju – jer prema drugim izvorima VI Kongres Komunističke internacionalne mladeži je trajao od 25. septembra do 10. oktobra 1935. godine (vidi: Young Communist International 1919–1943), a ta godina više odgovara samim događajima koje Zagorac u daljem tekstu opisuje.

21 *Feminizam i feministički* od početka eseja koristim podrazumevajući različite vidove društveno angažovanog rada žena koji za cilj ima poboljšanje položaja žena, kao i njihovo udruživanje u različite ideološke okvire koji se pre svega tiču primarnih ili isključivih zadataka i ciljeva koji pred grupu (organizaciju) postavljaju.

komunista. 'Dame' su tek tada poskočile; iz prvog reda demonstrativno su ustali jedan viši marinski oficir i državni tužilac Breberina. Nastao je skandal, a potom su publika i organizatorke izašli na zagrebačke ulice i demonstrirali“ (ibid.).

Postaje jasno da je korišćenje Ženskog pokreta kao platforme, ali i paravana za tada i dalje ilegalni rad komunista, bilo određenog roka trajanja. Stojaković (2014) objašnjava historijski trenutak između 1934. i 1935. godine, kada dolazi do sukoba između feministkinja i mladih komunistkinja, kao pitanje različitih ciljeva i načina borbe: „suština sukoba je bila ideološke prirode, ali i sukob reformskog i revolucionarnog pristupa“, pri čemu su levičarke „pitanje antiratnog angažovanja i antifašizma ocenile [su] kao primarno“ (Stojaković 2014). Zagorac, „u srži“ komunistkinja i članica Partije, pristupa razmatranju položaja žena i borbi za njihovu ravnopravnost i prava kao delu sveopšte narodne odnosno klasne borbe. Prema Stojaković,

„*feministkinje* su nastojale da dugo, strpljivo, korak po korak prave promene unutar patrijarhata, dok su *Omladinke*, među kojima su dominirale komunistkinje i skojevke, bile za promenu čitavog sistema. Ta platforma borbe je podrazumevala otvoreni sukob sa kapitalističkim patrijarhatom toga doba uz sve rizike koji ona nosi: hapšenja, prebijanja, robiju i smrt. Mnoge Omladinke Ženskog pokreta ući će u otvoren sukob sa režimom Kraljevine Jugoslavije, kada će se zahtevi feministkinja o jednakosti muškaraca i žena u svim sferama života i rada u velikoj meri realizovati“ (ibid.; kurziv E. E.).

Period o kojem govorimo neposredno prethodi Drugom svetskom ratu i svim istorijsko-društvenim okolnostima koje su neumitno ka njemu vodile:

„Porast fašističke opasnosti u zemlji i svijetu, profašistička orijentacija jugoslovenskog režima, opća kriza kapitalizma praćena nezaposlenošću i opadanjem životnog standarda posebno su pogađali žene kao dio radnog naroda, kao članova nacije, kao majke, kao supruge. Fašizam je inzistirao isključivo na prirodnoj funkciji žene, na funkciji prokreacije i reprodukcije čovjeka. Komunisti su toj, ne sumnjivo stalnoj i nezamjenljivoj funkciji žene davali dublji i viši društveni i politički smisao. ... Komunistička partija je zahtijevala od žena da se prije svega one same bore i izbore za svoju ravnopravnost i slobodu: da to prije svega bude njihovo vlastito djelo, iako je ono istodobno i stvar svih komunista“ (Ćirić-Bogetić 1977).

Način na koji se Veda Zagorac formirala kao feministkinja stoga nalazimo u nadolazećem sukobu na tlu Evrope (koji će se nakon rata ispoljiti i u formi blokovske podele), kao i u sukobu na mikronivou unutar ženskog pokreta, a koji je važan za razmatranje istorije razvoja feminizma na jugoslovenskom tlu uopšte. Prethodno navedena infiltracija Omladinske podružnice unutar Ženskog pokreta bila je planski osmišljen potez koji je imao dva cilja: da, dakle, unese komunistički element u već postojeće organizacije, čime bi on trebalo da prestane da deluje isključivo kao frakcija unutar građanskog pokreta, ali i da omasovi čitav ženski pokret prevazilazeći klasne razlike (čime bi se građanska inteligencija i žene iz seoske sredine našle u istom „taboru“). „Suradnjom s antifašističkim i demokratskim grupama ženski napredni pokret trebao se razviti u opći masovni ženski antifašistički i antiratni pokret kao sastavni dio narodnog fronta slobode“ (Ćirić-Bogetić 1977). Tačka susreta i osnova za zajedničko delovanje – i za „Napredni ženski pokret“, koji funkcioniše kroz Omladinsku podružnicu, i za feministkinje građanskog ženskog pokreta – u tom trenutku je zajednički cilj poboljšanja *pravnog položaja* žena, a samo udruživanje proširilo bi delokrug na sve slojeve društva (od intelektualki, preko radnica, do žena sa sela). Do razilaženja unutar Ženskog pokreta prvo dolazi 1936. godine, kada je znatno ograničena sloboda delovanja Omladinske podružnice, a 21. novembra 1937. godine je ona u potpunosti raspuštena. Sa 1939. godinom, i frakcijama koje se dešavaju u celokupnom jugoslovenskom društvu, komunisti postavljaju borbu protiv imperijalističkog rata ispred svih borbi, pa samim tim i ispred (u tom trenutku već preusko formulisane) isključive borbe za ravnopravnost žena, a došlo je i do vidljivog razdvajanja između potreba građanskih i „radnih“ žena (ibid.).

Upravo u ovom svetlu sagledavamo Vedu Zagorac, vođenu idealima komunističke partije, u čijim se okvirima ujedno i formira kao feministkinja bez datog epiteta:²² „Rano sam shvatila šta sve žena može i ume“ (Mutavdžić 1982), konstatuje Zagorac, kao i to da „otkako sam postala svesna društvenih zbivanja, moj je život tako povezan sa partijom da nema nikakvih drugih doživljaja koji bi se događali izvan toga“ (Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36).²³ Ona će sa iste pozicije do kraja života razmatrati položaj

22 Veda Zagorac bi se mogla opisati kao žena sa feminističkim shvatanjima koja se tim epitetom, i u to vreme, ne služi. Štaviše, ponavlja ga i kada nakon rata piše o ženskom aktivizmu u Egiptu, o kojem će biti reči u daljem tekstu. Zahvaljujem se urednicama na uvidu koji razjašnjava ambivalentnost u feminističkom čitanju *feminizma* Vede Zagorac.

23 Citat je preuzet iz dokumenta u kojem je dat biografski prikaz života Vede Zagorac, a koji je čitao predsednik Republike Živorad Kovačević povodom svečanosti dodele Ordena Republike sa zlatnim vencem u Skupštini grada. Interesantno je da je dodela ordena „simbolično“ održana 23. maja 1978. godine – istog dana kada je otvoren Muzej afričke umetnosti u Beogradu godinu dana ranije, odnosno 1977. godine. Podatak je sugestivan kada se uzme u obzir odnos ličnosti Vede Zagorac i osnivanja Muzeja kao jugoslovenskog državnog projekta.

žena, a ista perspektiva će u posleratnom periodu proizvesti jasan *antikolonijalni narativ Pokreta nesvrstanih*, kojim ona aktivno uokviruje svoje delovanje u domenu kulture.

Veoma važna godina za Vedu Zagorac takođe je i 1937. godina, kada ona odlazi u Pariz da radi u Jugoslovenskom paviljonu Velike svetske (međunarodne) izložbe, što je, naravno, ponovo paravan za ilegalnu aktivnost koju je tamo obavljala za partiju. U Parizu je provela godinu dana, učestvovala u seminarima koje je CK KPJ organizovala, gledala ruske filmove – drugačije rečeno, vaspitavala se i gradila kao jugoslovenska komunistkinja i, što je veoma važno, tamo je upoznala Tita i postala deo najužeg kruga ljudi sa kojima je on u to vreme radio. „Taj intenzivni rad, daleko od domovine, shvatili smo veoma ozbiljno i sa puno samopouzdanja i nade da će se sve to o čemu smo razgovarali i učili jednog dana morati da ostvari“, seća se Zagorac. „Mi smo bili omladina. Tito nas je vodio i vaspitavao, učio i uzdizao. On je na nas računao“ (Zagorac 1977a). Tito je svakako ostavio veliki, reklo bi se, presudan utisak na Vedu Zagorac. Inicijalno, kada je došla u Pariz, kao i brojni drugi Jugosloveni, bila je poneta idejom da odatle ode direktno u Španiju i pomogne u borbama Španskog građanskog rata, ali ju je sam Tito od toga odgovorio, upozoravajući je da će do slične borbe da dođe i u Jugoslaviji i da se treba „boriti i raditi u zemlji, među radnicima“ (Zagorac 1977b).²⁴ Jelena (Jela) Jančić 1937. dolazi u Pariz na poziv Vede Zagorac, i poput Vede i nekolicine drugih omladinki dolazi u priliku da direktno od Tita uči o pravcu i ciljevima KPJ. Ona tvrdi da im je Tito rekao: „Djevojke, vi morate napraviti svoj list“, što je rezultiralo pojavom *Ženskog svijeta*, objavljivanog od 1939. do 1941. godine (Lisinski n. d.). Sama Veda Zagorac se seća da je „aktivno radila i izvršavala sve zadatke koje je Tito tražio“, i da je to između ostalog podrazumevalo i njen rad u uredništvu časopisa *Ženski svijet* i *Mlada žena* (Drešić Brkić n. d.). Zapravo, neposredno pre Drugog svetskog rata, Veda Zagorac je bila saradnica i zamenica urednika u naprednom *Ženskom listu*, uredila je i jedini broj lista *Mlada žena*, bila je članica redakcije *Ženskog svijeta* (1939–1940) i saradnica u redakciji *Primorke* (Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 33). Tokom rata Zagorac je bila partizanka i borila se u primorsko-goranskom području, Cazinskoj krajini, Istri, Topuskom i Šibeniku (Mičeta 1987; Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 33). U Istri radi „među ženama“, a tokom rata i kao urednica lista *Reč krajine* (Arhiva Zagorac/Pečar. Kutija 25, Fascikla 04) i članica je glavnog odbora AFŽ-a. U Otočcu, 1. juna 1943. godine, list *Žena u borbi* postaje glasilo Antifašističkog fronta žena Hrvatske, čije su urednice

²⁴ Ovome, međutim, ipak treba pridodati da, iako nije stigla do same Španije, Veda Zagorac jeste pružala pomoć borbi internacionalnih brigada u Španiji jer je za borce iz Jugoslavije švercovala pasoše upravo preko Pariza (vidi: Epštajn 2018).

Olga Kovačević Kreačić, Bosiljka Krajačić, Valerija Pap, Nada Sremac i Veda Zagorac. Zagorac je radila kao urednica tog časopisa do 1945. godine (Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 33, dokument 01).

Prema Sklevicki (Sklevicky 1996), stvaranje „nove žene“ kroz rat i klasnu borbu idealizira se u glasilu *Žena u borbi*. Međutim, posebno je važno istaći kritički i korektivan stav Vede Zagorac u tekstu „Ostvarujmo ravnopravnost u izgradnji domovine“, gde se na realističniji način uviđa da su žene podvojene između želje da učestvuju u socijalističkoj jugoslovenskoj izgradnji zemlje i uloga žene i majke. Zagorac ističe ovu drugu ulogu kao primarnu i koju narodnooslobodilački pokret mora da garantuje kroz mere zaštite trudnica, majki i dece, kao i njihovo osposobljavanje za stručni rad. Navedeni članak Zagorac „*jedini je konkretni akcioni program za rješavanje 'ženskog pitanja' objelodanjen u ratnom periodu*“ (ibid., 51).

Posebno su dragoceni lični utisci Vede Zagorac o specifičnom položaju žena u ratu, kojem se ona okreće sa jednim ličnim i neposrednim tonom kada su u pitanju u određenim vremenima (rekla bih delom tada, a svakako i danas) tabuizirane teme (u dnevnoj štampi) poput menarhe i seksualnih odnosa:

„žene [su] u ilegalnom periodu života i rada naše Partije bile ravnopravne sa muškarcima. Tek pri kraju rata naše društvo postaje muško. Danas je ono totalno muško društvo. Žene su u toku rata bile sjajne. To im niko ne može poreći kao i to da im je bilo neuporedivo teže. Vidite žene su u ratu gubile menstruaciju, zbog velikih fizičkih napora i gladi. To je bilo gotovo redovan slučaj“,

pridodajući na tu temu da nije znala da je bilo prisiljavanja na seksualne odnose i da je čula samo za jedan abortus koji su „lekari Okružnog komiteta obavili“ i da je to bila tajna nad tajnama (Mičeta 1987; Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 33, dokument 06–08).

Ona će se takođe sećati prvih dana rada Antifašističkog fronta žena (AFŽ) (čija je članica bila) u reportaži koju je uradila povodom petnaeste godišnjice Prve zemaljske konferencije žena, održane u junu 1943. u Otočcu. U svom foto-izveštaju²⁵ Zagorac prenosi zajedničko putovanje sa drugaricama i reminiscencije:

25 Za foto-izveštaj Vede Zagorac iz 1958. godine sa proslave 15 godina od I konferencije 1943. na Otočcu (vidi Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 33, dokument 097–99).

„Sećaš li se kada smo prelazile preko pruge? – Kako je teško bilo doći iz Slavonije. – Kako smo mokre i prozeble peške prolazile kroz šume i neoslobođene delove naše zemlje. Kako smo sav taj napor podnele s pesmom, sretne što ćemo biti na našoj konferenciji, koja je bila već jednom odgođena zbog započete Četvrte ofanzive“;

kao i deo sa susreta:

„Pesma se čula u Sali, na mitingu i u povorci koja je prolazila gradom. Stara borbena partizanska pesma koju su prevale žene u maramama, u gradskim odelima, stare i mlade, *povezane istom prošlošću u ratu, istom sadašnjošću* i aktivnim radom i istom željom da sve bude svaki dan bolje“ (Zagorac 1958; kurziv E. E.).

Taj, sada već utvrđeni formativni period, kod Vede Zagorac će imati ključnog značaja za društveno uokviravanje i neku vrstu opravdanja i osnova na kojima se uspostavlja saradnja sa nesvrstanim (afričkim) zemljama nakon Drugog svetskog rata. Nesvrstani narativ je ključan za razumevanje Muzeja afričke umetnosti u Beogradu. Ali, pre nego što se okrenemo toj drugoj, možemo je nazvati, zreloj fazi u društvenom i sada već kulturnom radu Vede Zagorac, važno je istaći da se njeno feminističko razmišljanje, koje je nakon rata nepokolebljivo potvrđeno, primenjuje i na pisanje o ženskom pitanju u kontekstu izveštavanja u listovima *Oslobođenje* i *Borba* sredinom pedesetih godina prošlog veka. Naime, nakon rata zajedno sa Zdravkom Pečarom, sada već suprugom, odlazi prvo u Egipat (1953–1956), odakle počinje i njihov zajednički život i rad vezan za Afriku, koji će trajati više od dvadeset godina. Radonjić navodi da je u tom periodu Veda Zagorac uglavnom istraživala oblasti ekonomije, ženskih prava i kulture, i o njima izveštavala (Radonjić 2017, 166), međutim, tome svakako treba pridodati i da je redovno izveštavala o političkim pitanjima u Africi.²⁶ Za potrebe ovog razmatranja fokusiraću se na žensko pitanje.

Kao i u predratnom periodu, Veda Zagorac u novom, *egipatskom* kontekstu pravi razliku između građanskih feministkinja i onih iz radničke klase. To se prepoznaje kroz konkretan primer kada iz Kaira specijalno za *Borbu* izveštava o donošenju novog ustava

26 Videti: Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36, dokument 104; dokument 108; dokument 112; dokument 115; dokument 117; dokument 119; dokument 120; dokument 125; dokument 126; dokument 133; dokument 136; dokument 141 itd. Tekstovi su objavljeni u listu *Oslobođenje*, za koji je Veda Zagorac izveštavala od 1954. do 1956. godine.

koji je pokrenuo raspravu o pravu glasa i ravnopravnosti egipatskih žena. Naime, tada je odlučeno da na Ustavotvornoj skupštini neće moći da učestvuju ni žene, niti vojnici. Prema izveštaju Zagorac, predsednica Udruženja „Bent el Nil“ Dorija Šafik²⁷

„preduzela je akciju koja mnogo podseća na naivne i simpatične ispade poznate engleske feministkinje Silvije Pankherst. Dorija Šafik, naime, započela je javno štrajk glađu sve dok ‘egipatska žena ne dobije svoja politička prava ili do njenog poslednjeg dana’“ (Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36, dokument 169).

Međutim, utisak je da je ona u krajnjoj liniji ipak uvek na strani žena, jer nikada ne ide toliko daleko da osujeti njihovu borbu. U pomenutom primeru ona zaključuje:

„Iako je ovaj štrajk glađu egipatskih žena pre nagljena i pomalo senzacionalistička akcija, ipak ona govori o tome da su žene ove zemlje ušle u borbu za svoju ravnopravnost, da ta borba više ne može stati i da će baš rešenje toga ‘ženskog pitanja’ biti jedan od važnijih probnih kamena za demokratičnost novog Ustava“ (ibid.).

Opisujući dalje argumente protiv davanja ženama većeg udela u političkom životu Egipta, ona ističe da su pored „dobro poznatih antifeminističkih“ stavova o manjoj vrednosti žene i njenoj neobjektivnosti, posebno problematični stavovi onih koji smatraju da „prvo treba da se podigne kulturni nivo žena, pa tek onda da im se daju politička prava“ (Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36, dokument 177). Dakle, pored toga što je bila donekle neimprasionirana Dorijom Šafik,²⁸ ona u jednom tonu podrške, doduše odmerenom, piše o drugoj aktivistkinji – Amini El Said, koju opisuje kao ženu koja je u svom privatnom životu „poznata kao dobra supruga i majka ... [koja] posvećuje veliku brigu svojoj kući i porodici, smatrajući da žena prvo na tom polju treba da zadovolji, a tek onda može da se bavi javnim radom“ (ibid.). Međutim, Zagorac tome dodaje:

„[o]brazovanje ove egipatske književnice je veliko. Ona je stvarala svoj književnički stil i ukus proučavajući dela velikih pisaca i pesnika Istoka i Zapada. Veći deo svoje delatnosti posvećuje radu u literarnom polju i novinarstvu, ali

27 Dorija Šafik (قيفش شافيك 1908–1975), feministkinja iz Egipta (cf. In Memory of Doria Shafik 2014).

28 Uprkos, za muzeologe značajnom, otkriću konkretne fotografije na kojoj su ćerke Dorije Šafik u jednom neformalnom okruženju, fotografije koja je gotovo sigurno Veda Zagorac snimila.

joj je novinarstvo sporedno, iako u egipatskoj štampi radi veoma mali broj žena“ (ibid.).

Konzervativan stav prema samim ličnostima žena kod Zagorac nestaje kada uzima u obzir širu sliku i daje analitički uvid u pitanja od opšteg značaja za njihov položaj u egipatskom kontekstu, jer:

„Posmatrajući život žena u Egiptu, odmah se uočavaju dva ekstrema. Na jednoj strani nalaze se malobrojne žene intelektualke, kao što je na primer Amina El Said i ostale kulturne i javne radnice, žene koje su svoj život posvetile radu na socijalnom i zdravstvenom polju i koje se bore za ostvarenje ravnopravnosti žena u Egiptu, a na drugoj se strani nalaze maske seljačkih žena, felahinja, koje su već davno na drugi način ostvarile tu težnju savremene egipatske žene. One su potpuno izjednačene u svom bednom životu sa muškarcem“ (ibid.).

Otuda, Zagorac izvlači i sledeći zaključak:

„[Z]a sada je u Egiptu vrlo ograničen broj obrazovanih, naprednih žena i brzina kojom će se njihov broj povećavati, biće ujedno i merilo naprednosti novih zakonodavaca i nove republike“ (ibid.).

Pečar i Zagorac su takođe bili dopisnici i sa Bliskog istoka, i iz izveštaja iz Turske²⁹ iz 1953. godine vidimo način na koji posmatra žene i njihovu poziciju trideset godina nakon pozitivnih reformi koje je sproveo Kemal Ataturk (što ide u prilog ilustrovanju doslednosti u njenim specifičnim feminističkim tumačenjima). Zagorac povlači jasnu liniju između starih, konzervativnih tendencija unutar društva (bilo da su verskog ili nekog drugog tipa) i savremenih procesa koji taj „treći“ svet postavljaju u okvire sopstvenih borbi za nezavisnost i socijalna prava.³⁰

„Kada se gleda stepen kulture i intelektualni nivo koji je već danas postigla turska žena, onda je teško verovati da je prošlo tridesetak godina od doba kada je Turkinja sedela iza prozora sa rešetkama, u haremu, i retko prolazila ulicama prekrivena velovima i feredžom“ (Zagorac 1953).

29 Ovaj izvor je važan jer u pisanju feminističke biografije, kao izvor, doprinosi bolje razumevanju *case at hand*, ali kao osnovni izvor, on bi verovatno bio „isključen“ jer se ne odnosi na rad u Africi i rad na osnivanju Muzeja i njegovih zbirki.

30 Tu se misli na različite republikanske borbe, modernizacije unutar društva koje u svetu severne Afrike često podrazumevaju religijsku praksu ograničavanja prava i slobode žena.

U savremenoj Turskoj, iz koje ona izveštava, žene zauzimaju pre svega pozicije sudinica i advokatica, a sa podozrenjem opisuje život domaćica u Istanbulu, koje takođe ispoljavaju oblike „nazadnog“ života, jer po svemu sudeći pripadaju imućnijim klasama, neosetljivim za muke felaha, koji ih (i dalje) opslužuju (ibid.).

U posleratnom periodu, kao periodu koji se proteže i do osamdesetih godina prošlog veka, kada je Veda Zagorac vezana za Muzej afričke umetnosti i davanje intervjua u jednom sada muzejskom i kolekcionarskom kontekstu, njena uloga tokom Drugog svetskog rata se ne zaboravlja. Ipak, ona se posebno poziva da podeli svoje mišljenje o savremenoj poziciji žene u Jugoslaviji, kao i o tome da li se i kako promenila ta uloga u odnosu na ratni period. Dajući komentar o nejednakim odnosima muškaraca i žena na radnom mestu, ona na ličnom primeru pominje da je i sama bila angažovana na ključnim pozicijama i zadacima koji se smatraju „muškim“ (kao direktorka Saveznog statističkog ureda, pomoćnica predsednika Komiteta za turizam, pomoćnica generalnog direktora za mašinogradnju, i slično), i da je bila manje plaćena u odnosu na muškarce. Takođe, ona kritički posmatra poziciju u kojoj se realno, naspram pravne, formalno-zakonske strane, nalazi Jugoslovenka, kao i „krivo“ shvaćene ravnopravnosti u onovremenom javnom mnjenju, koja se ogleda u stavu da, kad su već tražile i stekle ravnopravnost, žene moraju da snose sve posledice. Prema Zagorac,

„ostao je da se napravi još jedan veoma važan korak, možda najteži i najduži – da se u svesti svih naših građana, žena i muškaraca, izbriše duboko urezano shvatanje da je žena manje vredna, da je njena uloga drugorazredna, i da ona ipak ne može da u potpunosti zadovolji radeći na takozvanim važnijim, ‘muškim’ poslovima“ (Josipović 1963; Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36, dokument 083).

Sumirajući svoj život u intervjuu iz 1982. godine, ona sagledava žensko pitanje u okvirima zvaničnog jugoslovenskog socijalističkog modela, i percipira meru u kojoj se pred svaku novu generaciju žena postavljaju borbe za osvajanje prostora ravnopravnosti. Intervju, čiji će deo biti citiran, predstavlja jednu od najjačih poruka koje se u međugeneracijskim neslaganjima žena u i izvan pokreta mogu poneti i primeniti u savremenom trenutku. Svakako da nam ovaj glas iz prošlosti služi kao dostojan pozdrav imajući u vidu njegov složen, ujedno i izrazito samostalan i, u skladu sa vremenom u kojem se kreira, *realističan* „feminizam“ Vede Zagorac:

„Nismo mi ništa suviše idealizovali, a ipak, sada vidim, približili smo se onome

što smo zamišljali. ... [S]ada je u prvi plan izbila jedna poslovna žena, manje društveno biće. Muško društvo kao da nas je odbacilo. Ja se, istina, lično nikada nisam osećala osujećenom u danima borbe za novu ženu i nove odnose uopšte, i kasnije, u partizanima, pa i sada, žene moje generacije i moga kruga tretiraju se kao samostalne, kompletne ličnosti. E, za to, mislim, treba da se izbori i naša savremena, mlada žena, pa i po cenu nekih odricanja, možda. Samostalnost, ravnopravnost, slobodu – niko i nikada ne poklanja!“ (Mutavdžić 1982).

Veda Zagorac – Afrika, kolekcionarstvo, Muzej afričke umetnosti

Kroz razgovore sa, nažalost, sve manjim brojem savremenica/ka para Pečar/Zagorac shvatamo koliko su određena sećanja krhka i koliko svaki lični doživljaj nosi određen pogled na stvarnost. U tom smislu je interesantno sećanje na Vedu Zagorac preuzeto iz usmenog kazivanja Maje Plavšić,³¹ koja je za vreme Alžirskog rata radila u Centralnom odboru Jugoslovenskog Crvenog krsta u Službi veze sa inostranstvom.³² Na postavljeno pitanje o Zdravku Pečaru, Plavšić nudi odgovor da je on bio „sjajan novinar“, „duhovit, pametan, obrazovan“, a imao je

„jednu sjajnu, sjajnu ženu. Vedu (ona je ostala Zagorac), koja je bila nešto starija od njega, koja je bila u NOB, bila je prijateljica Titove prve žene, i ona i Tito su bili dobri prijatelji. ... Ja sam ih upoznala u Tunisu. Veda je bila velika humanitarka, i Veda je bila jedna strašno obrazovana, jedna sjajna osoba. ... [O]na je meni bila i savetnik, i prijatelj i drugarica“ (Turajlić 2017).

Plavšić takođe napominje da je Veda Zagorac prvo došla u Tunis „samo“ kao Pečareva supruga, ali da su ubrzo shvatili da bi ona bila odlična za posao kulturnog atašea u ambasadi. Maja Plavšić tvrdi da je već tada postojala ideja o osnivanju jednog muzeja afričke umetnosti, i da je to bila Vedina ideja (ibid.).

Period proveden u Tunisu (1959–1962) značajan je za razmatranje doprinosa Vede Zagorac, jer ona boravi u toj zemlji tokom prelomnog istorijskog trenutka u borbi za

31 Zahvaljujem se Mili Turajlić na podacima o Maji Plavšić, kao i na ustupanju audio-snimka razgovora koji je sa njom vodila 30. januara 2017. godine u okviru istraživanja za dokumentarni film „Dosije Labudović“.

32 U periodu od 1958. do 1962. Maja Plavšić je bila zadužena za transport i brigu o alžirskim ranjenicima u Jugoslaviji, kao i za uspostavljanje Centra za rehabilitaciju u Tunisu (Turajlić 2017).

nezavisnost susednog Alžira, i po mnogo čemu i za Zagorac i za Pečara, na različite načine, nastavlja se borba u kojoj su oboje učestvovali u svojoj zemlji. Sam Zdravko Pečar tokom tog perioda napisao je brojne reportaže, snimio retke i vredne ratne fotografije, i većinu iskustava i zaključaka do kojih je došao nalazimo u knjizi *Alžir* iz 1959. godine. Međutim, važno je (ponovo) istaći aktivnosti Zagorac, koje se, prema rečima istoričara Nemanje Radonjića, mogu sumirati na sledeći način:

„U alžirski rat bila je uključena i Veda, takođe na polju propagande. Sa pozicije atašea za kulturu u ambasadi SFRJ u Tunisu ona je pomogla organizovanje ogromne pomoći za alžirski narod. Veda i Zdravko delili su ovu borbu sa alžirskim narodom, a ambasada i njihov stan u Tunisu postali su stecište alžirskih i internacionalnih revolucionara – poput Franca Fanona – čije su ideje Zagorac–Pečar delili i širili u Jugoslaviji“ (Radonjić 2017, 171).

A iz podataka koje je Radonjić prikupio u arhivu Jugoslavije, saznajemo i da je Zagorac, između ostalog, otvorila bolnicu sa 100 kreveta, osnovala dve poljske bolnice i dala novčanu pomoć, da je primila 200 teških ranjenika i stotine studenata, i bila ključna ličnost u širenju propagande FLN, kao i to da je bila urednica lista *El Mujahid*.³³ Sam Zdravko Pečar u jednom arhivskom snimku govori o mukama oko izdavanja tri knjige *Mudžahida* i da je inicijativa za to došla od Vede Zagorac, koja se borila za finansije kako bi se knjige odštampane i objavile u Beogradu; i da je ona – s obzirom na to da je tada već bila zvanični kulturni ambasador u Tunisu – to uradila „anonimno“ (Arhiva Zagorac/Pečar. Zvučni zapis, traka 143UN).

Period rada Zdravka Pečara u Gani i Maliju na mestu ambasadora (1967–1977) za Vedu Zagorac je značio i zvanično povlačenje sa javnih funkcija i odlazak u penziju (Vidi: Radonjić 2017, 160). Ovde nam rad u arhivu ponovo otkriva interesantne i značajne podatke iz njenog života, u određenim slučajevima potkrepljene i fotografskim materijalom. Naime, negde između 1967. i 1971. ona se u Maliju upoznaje sa prvom školovanom bobicom te zemlje Avom Keitom (Aoua Kéita)³⁴, sa kojom se zbližila i preko koje je ušla u „afričko društvo“, bila pozivana u domove, na svadbe, svečanosti. Ava Keita je napisala autobiografiju o razvoju savremene afričke žene, a delovi te knjige

33 U pitanju je zvanična (državna) akcija pomoći Jugoslavije Alžiru, ali je Veda Zagorac bila ključna ličnost u organizaciji humanitarne pomoći, odnosno propagandnog rada na terenu. Zahvaljujem se Nemanji Radonjiću (Institut za noviju istoriju Srbije) na podacima koje je dobio kroz ključna istraživanja i obradu materijala u Arhivi Zagorac/Pečar i ustupio ih za potrebe pisanja ovog teksta.

34 Ava Keita (1912–1980) bila je poznata malijska aktivistkinja i spisateljica.

koji se odnose na pravo žene na obrazovanje, rad i političku afirmaciju Keita je čitala u Ambasadi Jugoslavije u Maliju.³⁵ Zagorac pominje da je učestvovala na Kongresu žena Gvineje, sedela u počasnom predsedništvu kao delegat žena Jugoslavije, i ukazuje da je „doživela ... kroz ovaj kongres masovno afričku ženu“ (Draškić Brkić n. d.; Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 33, dokument 026–030).

Tokom boravka u Africi, kao žena diplomate, u jednom pismu svojoj majci iz 1968. godine govori: „Ja se (sve sa svojim godinama) držim i ponašam potpuno ravnopravno sa ovim mladim ženama i ovde nema mnogo razlike. Na tom sam planu još uvek vrlo hrabra“ (Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 49).³⁶ Iako sada bez zvaničnih funkcija, ona u pismima beleži da dosta radi u arhivu i da sprema materijal za novu knjigu o tom delu sveta. I pored toga, ona ne zaboravlja na ljubav koju je od mladosti imala prema fotografiji i filmu:

„Ja se nadam da će mi [već tad] poći za rukom da napravim neke filmove sa novom kamerom (koja još nije stigla, ali je svaki čas čekamo). Ovde imam prijatelja snimatelja, pa će me on naučiti glavnim stvarima, a onda je na meni da pokažem svoju spretnost. Kao fotografi smo bili dobri, pa se nadam da ćemo biti dobri i kao ‘filmski snimatelji’“ (Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 49).³⁷

Glavni fokus, međutim, ipak je bio na radu na sakupljanju predmeta za zbirku afričke umetnosti. O tome kako je sve to zapravo krenulo i koja je tu bila pozicija Zagorac, možemo saznati iz jednog snimljenog razgovora koji do danas nikada nije bio korišćen kao izvor. Na snimku je zabeležen razgovor Zdravka Pečara i Vede Zagorac koji su vodili u samom muzeju povodom desetogodišnjice rada MAU (dakle, 1987. godine). Kao ravnopravni sudeonici u projektu građenja Muzeja oni iznose svoja sećanja. Tom prilikom Veda Zagorac lamentira o iskri koja je pokrenula sve:

„Sećam se kad sam u Asuanu, kako se danas kaže, davne pedeset šeste godine, u Asuanu u Egiptu, lutajući ulicama kojim obično ne idu turisti – jer onda nismo bili turisti nego angažovani i znatiželjni novinari – naišli u prozorčiću, jedne male radnjice, na čarobnu figuru gazelice, koja nije bila figura, nego samo obrezana i stilizovana grančica drveta, drvena grančica koju je neki ‘crnac’ ugledao kao gazelu i tako je predstavio... Nju nisam dala u Muzej – prvi

35 Keita je objavila svoju autobiografiju 1975. godine, pa je verovatno da je u trenutku o kojem govori Zagorac ona izlagala delove još uvek neobjavljene knjige.

36 Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 49.

37 Neki od filmova koje je snimila Veda Zagorac deo su filmske arhive MAU.

doživljaj; ona je inspirisala sve druge“ (Arhiva MAU. Medijateka. Zvučni zapis, traka 19 MT001).

Kreiranje zbirke vođeno je sa žarom i u određenim aspektima prema modelu evropskih kolekcionara. Da bismo opisali ideju o kreiranju zbirke kao tačke povezivanja, možemo se poslužiti i savremenim terminom „platforme“, koja u domenu kulturne delatnosti komplementira političke i ekonomske odnose sa afričkim državama (članicama Pokreta nesvrstanih), i koju su njeni autori smatrali činom davanja za kolektivno dobro čitavog jugoslovenskog naroda. Dakle, projekat Muzeja (kao odraz politike nesvrstavanja) trebalo je da poveže Jugoslovene sa afričkim narodima i državama koje su u tom periodu vodile borbe za nezavisnost ili pak koje su kao novooslobođene zemlje bile na putu modernizacije i napretka – *pogleda uprtog u budućnost*.

Ulazeći zajedno sa Pečarem u sistematsku nabavku predmeta *za jedan mogući muzej*, oni rade na nabavci predmeta sa svim dozvolama želeći da to bude

„prvi u svetu koji ima dozvolu i koji je platio taksu za iznošenje eksponata iz svake zemlje. Ovo je novina u muzeološkim odnosima, što se uklapa u opšti stav naše politike, saradnje i prijateljstva sa drugim narodima. Ova zbirka je poklonjena Beogradu, ali ne predstavlja njegovo vlasništvo. Ona je vlasništvo naroda koji je tu umetnost stvorio i naroda u kome će sa velikom pažnjom biti čuvana“ (Draškić Brkić n. d.; Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 33, dokument 026–030).

Više puta napominje kako je lično mesecima pakovala predmete koji su iz Afrike u preneseni u Jugoslaviju.

„Naročito mi je bilo stalo da prenesem sidro sa jednog broda kojim je prevoženo crno roblje za Ameriku, jer ono simbolično govori o jednom periodu života afričkog naroda. Danas na ploči na kojoj je sidro izloženo piše: ‘Jugoslavija nikad nije učestvovala u kolonizaciji drugih naroda, zbog čega je i mogla biti jedan od nosilaca ideje nesvrstanosti‘ (ibid.).

Ovaj citat je važan zbog toga što je gotovo nepoznato da je tako simboličan predmet kakvo je sidro na samom ulazu u Muzej – dakle *pre svega* odnosno svih ostalih sadržaja – jedan svesni, nazvala bih ga, muzeološki čin temeljnog koncipiranja samog Muzeja u okvirima narativa antiimperijalizma i antikolonijalizma. Osim toga, važan je i zato što

se u javnim vođenjima uglavnom prepričavala anegdota iz života Zdravka Pečara o tome kako je nabavio sidro za četiri sanduka viskija. Takođe, jedan veoma progresivan način razmišljanja institucije kao aktiviteta (nešto što će tek u poslednjih petneastak godina doći u prvi plan kada su u pitanju promišljanja i rad na sopstvenoj dekolonizaciji muzeja na Zapadu) jeste njena vizija buduće muzeologije koju sažima misao: „Kolekcija nije data, završena, zaokružena, nego [da] je postavljena *aktivno*, ne samo u materijalnom nego i čisto istraživačkom pogledu“ (ibid.)

Zaključak: Životi žena se pišu nevidljivim mastilom

Kada je oktobra meseca 1989. godine u Beogradu preminula Veda Zagorac, dnevni listovi tadašnje Jugoslavije sumirali su njen život u nekoliko redova objavivši da je bila nositeljka Partizanske spomenice 1941, istaknuta kulturna i naučna radnica, osnivačica i donatorka Muzeja afričke umetnosti u Beogradu. Arhivski podaci u MAU pokazali su da je svaka od navedenih stavki tačna, štaviše, da se može potkrepiti brojnim tekstovima koje je pisala, intervjuima koje je dala, fotografijama koje je snimila. Veda Zagorac je značajna za sve one koji istražuju i produbljuju znanja o istoriji KPJ, ali i načine na koje je ona kao žena formirana kroz borbu u Drugom svetskom ratu i rad u novostvorenoj državi SFRJ. U tom smislu ona je dosledno i do kraja života čuvala i implementirala ključne ideje vezane za ovaj period naše istorije. Ispisujući njenu „žensku istoriju“, uviđamo i zasluge koje joj svakako pripadaju, a koje se tiču delovanja u organizacijama koje su se borile za prava žena u periodu između dva svetska rata, odnosno tokom i sa završetkom Drugog svetskog rata u Jugoslaviji. *Feminizam* Vede Zagorac, često konzervativan, ali i otvoreno kritičan prema drugim oblicima feminističkog delovanja, mogla bih ipak da nazovem feminizmom (uz sve ograde koje je prema ovom terminu, u duhu vremena, Veda Zagorac imala). Govoriti o pravima žena u javnosti, eksplicitno se pozicionirati i jasno ukazivati na nejednakost u uređivanju društvenih odnosa između muškaraca i žena, jeste samouveren feministički čin, a Veda Zagorac je bila svesna toga da se svaka nova generacija žena mora boriti protiv postojećeg neravnopravnog odnosa u jednom „muškom svetu“.

Dvojba koja se unutar žena odigrava kada traže i zauzimaju određeno mesto u društvu, u većini slučajeva je protkana kolebanjem i znanjem da je svako istupanje ujedno i otvoreni poziv da bude *vraćena na svoje mesto*. Protokom vremena, svakako, i delovanjem diskursa koji privileguje muške doprinose i znanja u odnosu na ženska – Veda

Zagorac je na to mesto vraćena. Neki bi rekli da je i sama tome doprinela time što se prečesto sklanjala u drugi plan, i što nije sve što je uradila pripisivala isključivo sebi, već Partiji kojoj je pripadala. S druge strane, kod nje je osećaj za kolektivno dobro *prevazi-lazio lične ciljeve* i bio izrazito naglašen, pa možemo i da ga čitamo kao vid strategije i jedan od načina na koji kao žena ona postiže (neometano) značajne promene u društvu. Dok, s druge strane, čini se da je ponekad smatrala da su feminističke borbe, borbe za lično isticanje. Kontradiktornost koja je vidljiva što se tiče rada žena – da su i prisutne i ne, da deluju, ali da nisu dobile validaciju za to, da su u prvim redovima borbe, a da se sećanje na to ne održava – rezultat je i socijalne pozicioniranosti (odnosno determinacije) i strateškog manevrisanja unutar takvog okvira. Ne traži li čitanje, interpretacija, i iznošenje pred javnost nasleđa koja se u institucijama (muzejima) čuvaju, i ovaj vid kritičke – feminističke – analize?

Postoje brojne istorije, selektivna sećanja, zbivanja i ljudi čija imena, rad i konkretna dela nestaju. Pored tih zvaničnih istorija, politika i identiteta čiji su eksponent, specifična institucija poput muzeja, čuvajući sećanja, deluje u sadašnjosti; odnosno, kao institucija štiti *prošlost za budućnost*. Ispisivanjem „ženske istorije“ Vede Zagorac, a samim tim i njenim *upisivanjem* u diskurs Muzeja afričke umetnosti u Beogradu, kompletira se slika o dinamici rada jedne institucije kulture u našem društvu, kao i jedne istorijski afirmisane političko-ekonomsko-kulturološke relacije: Afrika–Srbija (Jugoslavija), odnosno *aktivne* uloge jedne žene u njoj. Iako se, kao *naknadna* aktivnost, ceo ovaj čin retroaktivnog pisanja i podsećanja na Vedu Zagorac pokazuje kao vid „upisivanja“ u (neki) „glavni istorijski tok“ – odnosno žena postaje svojevrsna intervencija u pretpostavljeni red stvari – važno je ne izgubiti iz vida da je uprkos rodnoj determinisanosti u datom trenutku i postepenom gubljenju traga o tome kroz vreme, *ona* (žena) aktivni činilac u odnosima sa drugima (muškarcima i ženama), i da je ona ta koja kreira događaje i ostvaruje ideje, čak iako ne dobija zvaničnu potvrdu toga. Put žena kroz vreme nije pravolinijski i podrazumevan – on se ispisuje nevidljivim mastilom koje se razotkriva kroz feministički akt čitanja i pisanja istorije.

Literatura

Cindrić, Pavao. 1987. „Titovih sto dana koji su pokrenuli Jugoslaviju.“ *Vjesnik*, 3. i 4. jul (srpanj) 1987.

Ćirić-Bogetić, Ljubinka. 1977. „Napredni ženski pokret u Hrvatskoj 1935–1941, 35-godišnjica I konferencije Antifašističke fronte žena Jugoslavije.“ *Vjesnik*, 3. decembar. Arhiva Zagorac/Pečar, Fascikla 36.

Diaz Ramos, Laura. 2016. „Feminist Curatorial Interventions in Museums and Organizational Change: Transforming the Museum from a Feminist Perspective.“ PhD thesis. University of Leicester.

Drešić-Brkić, Desanka. (godina nepoznata). „Susreti: Veda Zagorac. Toliko pametnih mladih.“ *Reporter*. Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 33, dokument 026–030.

Epštajn, Emilia i Ana Sladojević, ur. 2017. *Nyimpa kor ndzidzi / Čovek ne može opstati sam. (Re)konceptualizacija Muzeja afričke umetnosti – zbirke Vede i dr Zdravka Pečara*. Beograd: Muzej afričke umetnosti.

In Memory of Doria Shafik. 2014. „Her Story ... Feminist & Activist.“ <http://doria-shafik.com/womens-rights-egypt-feminism-middle-east-01.html/>

Janković, Mila. 1984. „Olovka slika srcem.“ *Borba*, 31. decembar. Hemeroteka MAU.

Josipović, Vukosava. 1963. „Da li je žena ravnopravna.“ *Politika ekspres*, 7. oktobar. Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36, dokument 083.

Lisinski, Alemka. (godina nepoznata). „Pariška komunistička veza.“ Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 33, dokument 011–012.

Malčić, Branka. 1978. „Susret s nepoznatim. Magija izvorne afričke kulture.“ *Vjesnik*, 14. mart.

Miljević, Miloje. 1987. „Tragom Titove fotografije (3).“ *Dnevnik*, 4. maj. Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36.

Miljković, M. 1989. „Sremac' pravoslavne vere.“ Nepoznate novine. Hemeroteka MAU.

Mišković, Đorđe. (godina nepoznata). „Slike koje se pamte. Tko je bila kurirka koja je snimila druga Tita 1937. godine u Austriji.“ Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 35, dokument 023.

Mičeta, Luka. 1987. „Veda Zagorac: sećanja i verovanja. Idealizam iza četiri brave.“ *Duga*, 22. avgust. Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 33, dokument 06–08.

Mutavdžić, Zorica. 1982. „Ravnopravnost nije poklon.“ *Bazar*, 24. decembar.

Pachl-Mandić, Helena (Jelka). n. d. „Rad sa studenticama. Junior sekcija udruženja univerzitetski obrazovanih žena.“ U *II Predratni Razvoj Naprednog Omladinskog Pokreta*, 101–102. http://www.znaci.net/00001/217_3.pdf/

Radonjić, Nemanja. 2017. „Bubnjevi revolucije. Veda Zagorac i Zdravko Pečar.“ U *Nyimpapa kor ndzidzi / Čovek ne može opstati sam. (Re)konceptualizacija Muzeja afričke umetnosti – zbirke Vede i dr Zdravka Pečara*, uredile Emilia Epštajn i Ana Sladojević, 156–175. Beograd: Muzej afričke umetnosti.

Sklevicky, Lydia. 1984. „Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do Drugog svjetskog rata.“ *Polja* 308: 415–417. <http://polja.rs/wp-content/uploads/2016/11/Polja-308-43-45.pdf/>

Sklevicky, Lydia. 1996. *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka. E-knjiga.

Sladojević, Ana. 2012. „Muzej kao slika sveta. Prostor reprezentacije identiteta i ideologije.“ Beograd: Muzej afričke umetnosti. https://www.museumofafricanart.org/images/publications/Epublications/Muzej_africke_umetnosti_konteksti_i_reprezentacije/Ana_Sladojevic_Muzej_africke_umetnosti_konteksti_i_reprezentacije.pdf/

Stojaković, Gordana. 2014. „Crtica o feminističkoj istoriji Grada Zagreba (1919-1940).“ http://pravonarad.info/?p=350#_ftn1/

Young Communist International. 1919–1943. *Young Communist International*. <http://www.marxisthistory.org/subject/usa/eam/yici.html>

Zagorac, Veda. „Štrajk glađu za politička prava žena u Egiptu.“ *Borba*. Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36, dokument 169.

Zagorac, Veda. „Pismo sa bliskog istoka. Egipatska žena i ravnopravnost.“ *Oslobodenje*. Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36, dokument 177.

Zagorac, Veda. 1957. „Naslijede iz doline kraljeva.“ *Oslobodenje*. Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36, dokument 101.

Zagorac, Veda. 1953. „Savremena žena turske.“ *Oslobodenje*, 12. jul. Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36, dokument 180.

Zagorac, Veda. (godina nepoznata). „Kraj sarkofaga princeze Nefru-Ptah.“ *Oslobodenje*. Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36, dokument 109.

Zagorac, Veda. (godina nepoznata). „S puta po Sudanu. Abu Simbel – hram u stijeni.“ *Oslobodenje*. Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36.

Zagorac, Veda. 1955. „Maraton na Nilu.“ *Oslobodenje*, 23. april 1955. Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36.

Zagorac, Veda. (godina nepoznata). „Sto vrata Tebe.“ *Oslobodenje*. Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36.

Zagorac, Veda. (godina nepoznata). „Legenda o verenici Nila.“ *Oslobodenje*. Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36.

Zagorac, Veda. 1977a. „Susreti revolucionara sa Titom pre rata (1): U Parizu, godine 1937.“ Nepoznat list sa uzglavljem „40 godina na čelu komunističkog pokreta“. Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36.

Zagorac, Veda, 1977b. „Susreti revolucionara sa Titom pre rata (2): Poruka Moši nevidljivim mastilom.“ Nepoznat list sa uzglavljem „40 godina na čelu komunističkog pokreta“. Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36.

Arhivski materijal:

Arhiva Zagorac/Pečar. Kutija 25; Fascikla 04 – „Riječ Krajine“.

Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 33, dokument 018 – „Portreti revolucionara“ (nepoznate novine i godina).

Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 33, dokument br. 097–99.

Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla: 33, dokument 01 – „Da li znate.“ *Politika*, 14. april 1988.

Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36, dokument 104 – „Jordan i Arapi.“

Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36, dokument 108 – „Egipat i Azija.“

Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36, dokument 112 – „Jordanski problemi.“

Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36, dokument 115 – „Priča o vodi.“

Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36, dokument 117 – „Razgovor na Mahdijevoj Dehabiji.“

Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36, dokument 119 – „Arapi i zapadni svijet.“

Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36, dokument 120 – „Jedanaest godina arapske lige.“

Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36, dokument 125 – „Štrajk u Sudanu.“

Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36, dokument 126 – „Nemili događaji u Kostiju.“

Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36, dokument 133 – „Egipat nabavlja teško naoružanje.“

Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36, dokument 136 – „Problemi nove iranske vlade.“

Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 36, dokument 141 – „Sirija i petrolejske kompanije.“

Arhiva Zagorac/Pečar. Zvučni zapis, traka 143UN.

Arhiva MAU. Medijateka. Zvučni zapis, traka 19 MT001.

Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 35, dokument 028: „Popisnik originalnog materijala koji je drugarica Veda Zagorac poklonila Muzeju revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije.“

Arhiva Zagorac/Pečar. Fascikla 49.

Ostali izvori:

Turajlić, Mila. 2017. Intervju (audio-zapis) sa Majom Plavšić, 30. januar.

Epštajn, Emilia. 2018. Razgovor sa Nemanjom Radonjićem, septembar.

Emilia Epštajn

THE MUSEUM OF AFRICAN ART – THE VEDA AND DR. ZDRAVKO PEČAR COLLECTION

Tracing Veda Zagorac at the Museum of African Art

Abstract: Little is known of Veda Zagorac whose name is inscribed on the entrance of the Museum of African Art in Belgrade. Immune to self-promotion on account of work itself and the collective in general, Veda Zagorac has been forgotten and removed from the main museum and (wider social) discourse despite the key role she played in initiating a unique social, cultural, ultimately political project – the founding of a museum of African arts in the Yugoslav context. The process of learning about Veda Zagorac through the Museum’s archival material, revealed the scope of her character and her work, which transcend the limits of the institution she bequeathed, for she appears before us as a *feminist* of her own making. Tracing Veda Zagorac through the museum archive is an act of feminist reading of museum history, and at the same time, a practical and urgent move in response to the presence of a gender-excluding model of collective remembrance. By exposing data relating to her life, my aim is to clearly position Veda Zagorac within the framework of the overall “knowledge archive” that this Museum safeguards and communicates.

Keywords: Veda Zagorac, the Museum of African Art, archive, remembrance

4

Država i tržište

Natalija Perišić

UNIVERZITET U BEOGRADU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

Jelena Vidojević

UNIVERZITET U BEOGRADU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

Feministička dekonstrukcija i rekonstrukcija države blagostanja

Apstrakt: Predmet rada su feministička promišljanja države blagostanja, koja predstavljaju jedan od uticajnih kritičkih i emancipatorskih pristupa u postojećim teorijskim pravcima u društvenim naukama i u društvenoj praksi. U uvodnom delu ukazano je na percepcije izazova sa kojima se suočava savremena država blagostanja i na njenu (ne)opremljenost da odgovori na njih. Uz naglasak na nepostojanju jedinstvene feminističke teorije o državi blagostanja, sledi analiza osnovnih postavki o državi blagostanja iz ugla feminizama. U centralnom delu rada, naglasak je na nekima od najvažnijih feminističkih tema u kontekstu države blagostanja: fokusu na žene, efektima programa i redistributivnih politika država blagostanja, i političkog prostora, participacije i mobilizacije. Ove teme omogućuju analizu aktivnosti žena kao primateljki i kao pružateljki naknada i usluga države blagostanja, kao formalnih i kao neformalnih radnica, i kao zastupnica promena. Metodološki pristup primenjen u radu je kvalitativna analiza.

Ključne reči: država blagostanja, feminizam, feministkinje, feministički pokreti, žene, plaćeni rad, neplaćeni rad, programi, naknade, usluge

Uvodna razmatranja – ideologije, država blagostanja i žena

„Svi feministi i feministkinje znaju da je država blagostanja ponižavajuća, seksistička, rasistička, heteroseksistička i škrta tvorevina. Ona nanosi štetu onima kojima bi trebalo da pomogne, ugovara brakove bez ljubavi između osiromašenih žena i države, i kroz jaz koji postoji između retorike i realnosti, drži upaljene reflektore ka onima koje društvo zanemaruje, ženama i deci. Nažalost, ono što je jedino gore od neadekvatne i represivne države blagostanja, jeste zapravo njeno odsustvo“ (Kornbluh 1996, 170).

Od svog konstituisanja pa do sredine sedamdesetih godina dvadesetog veka i izbijanja naftne krize, država blagostanja smatrana je rešenjem brojnih socijalnih problema. Ne samo to, ona je fundamentalno preobrazila kapitalizam XX veka uvođenjem različitih šema pomoći i podrške za veliki broj ljudi u situacijama socijalnih rizika. Decenijama unazad, a naročito od početka osamdesetih godina, međutim, država blagostanja predmet je preispitivanja, te sve više „ona sama počinje da se smatra problemom“ (Schut, Vrooman, and de Beer 2001, 149). Različite odrednice države blagostanja našle su se „pod lupom“ u zavisnosti od ugla ideologija. Tako je na neopremijenost države blagostanja da odgovori na izazove među prvima ukazala neoliberalna kritika: „delatnosti države blagostanja su skupe, rasipničke, birokratske, centralizujuće i neefikasne; njima se širi moć države o trošku individualnih sloboda i izbora; zavisni se stavljaju u povoljniji položaj na račun produktivnih“ (Beresford 2005, 467). U sličnom tonu, podjednako glasni, neokonzervativno orijentisani mislioci zalažu se za tzv. minimalnu državu, koja se u praksi realizuje beskompromisnom privatizacijom brojnih tradicionalnih oblasti delovanja država blagostanja, a pre svega zdravstva, obrazovanja, penzija (Nedović 2005, 290). Iako manje uticajna, kritika države blagostanja čuje se i od neomarksista i environmentalista. Prvi smatraju da su „programi države blagostanja u kapitalizmu kontraproduktivni – razlog tome pronalazen je u njihovoj pacifikujućoj ulozi: oni naimo mogu da ublaže bedu i siromaštvo, ali ne i da ih eliminišu“ (Perišić 2016, 65). Drugi se pak ne protive njenim ishodima (besplatnom obrazovanju, besplatnoj zdravstvenoj zaštiti i obezbeđivanju minimalnih dohodaka za sve), ali se suštinski protive tome da država pruža sve ove usluge: „države blagostanja su birokratije blagostanja, te kao takve postaju organizacije koje imaju moć da kontrolišu živote ljudi“ (Cahill 1999, 100).

Autorke ovog rada, međutim, smatraju da državu blagostanja *per se* treba odbraniti i održati, te da se na neke gore navedene prigovore može odgovoriti kontraargumentacijom,

koja ne bi išla u prilog njene razgradnje, nego osavremenjivanja, a možda i povratka na neke od fundamentalnih principa i vrednosti na kojima je uspostavljena. U procesima transformacija u društvima, „velike“ narative, među kojima i narativ države blagostanja, neophodno je konstatno dekonstruisati i reformulisati; oni se nužno moraju posmatrati kao dinamične, a ne kao statične kategorije. Svrha prikazanih kritika jeste ukazivanje na brojne glasove koji se mogu čuti u društvima, kao primedbe na državu blagostanja, uporedo sa primedbama na njene teorijske osnove. Jedan od priloga gore navedenim kritikama jesu feministički pristupi, koji su predmet ovog rada i koji će i biti detaljno razmotreni, uz nastojanje autorki da procene njihovu relevantnost, kao i potencijalni doprinos prilikom formulisanja novih, drugačijih koncepata odnosno modela države blagostanja.¹ Feminističke kritike države blagostanja postale su naročito egzaktne sedamdesetih i osamdesetih godina, ali se kritike, gotovo jednako respektabilne, mogu pronaći i ranije.² Danas, smatra se, „toliko su veliki i toliko višestrani feministički doprinosi proučavanju države blagostanja, da su oni fundamentalno preoblikovali ključne analitičke konstrukte korišćene u njenom analiziranju“ (Ciccio and Sainsbury 2018, 94).

U prvoj celini ovog rada ukazano je na feminističke stavove o državi blagostanja kao takvoj, koji se međusobno umnogome razlikuju. Jedan deo kritika upućen je državi blagostanja kao „patrijarhalnoj strukturi“ koja suštinski ograničava mogućnosti koje su ženama na raspolaganju, i doprinosi održavanju njihove zavisnosti, dok s druge strane ima onih koji preispituju pretpostavke i implikacije ovakvih argumenata, naglašavajući aktivnu ulogu koju su žene imale i imaju u konstituisanju samog sistema. S obzirom na to da „ne postoji jedinstvena feministička analiza države blagostanja“ (O’Connor 2004, 169), autorke su se u drugoj celini fokusirale na feminističke „stavke“ (kojima konvencionalno smatraju ideje koje se bave promišljanjima i ukazivanjima na načine prevazilaženja potčinjenosti žena u državi blagostanja) o državi blagostanja koje se razmatraju u gotovo svim feminističkim orijentacijama, bilo eksplicitno ili implicitno. U pitanju su „raspakivanja“ uloge žene kao primateljki i kao pružateljki naknada i usluga države blagostanja; kao formalnih i kao neformalnih radnica; i kao zastupnica promena. One su razmatrane

1 Pod državom blagostanja u ovom radu autorke podrazumevaju najuopštenije sprovođenje onih „državnih delatnosti koje imaju za cilj modifikaciju efekata tržišnih sila, kako bi se poboljšao standard građana, koji nisu u stanju sami to da učine“ (Gilbert and Terrell 2002, 41). Istovremeno, predmet razmatranja nisu tzv. modeli država blagostanja, koji umnogome čine ovu problematiku diverzifikovanijom.

2 Videti Lister 2017, 64; i Coffey 2004, 31. Štaviše, brojne teme koje su u tzv. prvom talasu feminizma bile predmet debata jesu teme koje se odnose na određene segmente onoga što će kasnije biti obuhvaćeno institucionalizovanom državom blagostanja.

posredstvom osnovnih elemenata feminističkih pristupa državi blagostanja u nastavku, koji su razdvojeni u analitičke svrhe, iako će iz teksta biti jasno da ih je neophodno posmatrati na intersekcionalan način. Istovremeno, jedan od nedostataka ovog rada, koji se odnosi na tek sporadično pominjanje feminističkih autorki poimenice i navođenje konkretnih, nacionalnih država blagostanja, proističe upravo iz potrebe za kreiranjem opšte slike i (relativno) usaglašenih feminističkih stavova, primenljivih na sve „verzije“ države blagostanja, bez uzimanja u obzir njihovih nacionalnih adaptacija.

Važan doprinos razumevanju položaja žena kao i prirode odnosa države (blagostanja) prema njima u zemljama takozvanog Trećeg sveta, obezbedili su uvidi koje je učinio dostupnim *postkolonijalni feminizam*. Postkolonijalni feminizam, odnosno „feminizam Trećeg sveta“ ili „globalni feminizam“, ne predstavlja jedno od posebnih područja postkolonijalnih studija, ili alternativno, još jedan od „feminizama“, već je u pitanju poseban oblik „intervencije“ koja fundamentalno menja konfiguraciju i postkolonijalnih i feminističkih studija (Rajan and Park 2005, 56). U samom središtu ovog teorijskog pravca nalazi se proučavanje i analiza kolonijalizma i neokolonijalnih zapleta, kao i njihovo „ukrštanje“ sa posebnim kategorijama poput roda, nacije, klase, rase, rada, seksualnosti i prava (ibid., 62). Predstavnici i predstavnice ovog teorijskog pravca smatraju kolonijalizam i neokolonijalizam najznačajnijim preprekama za uspostavljanje egalitarnijih i pravednijih odnosa u društvu, s tim što posebno navode da su upravo žene grupa koja ne samo da bi ostvarila najveću dobit od prevazilaženja ograničenja koja kolonijalizam i neokolonijalizam nameću, već bi one trebalo i da predvode ovu „istorijsku transformaciju čovečanstva“ u budućnosti.

Jedna od osnovnih namera autora i autorki ovog teorijskog opredeljenja jeste nastojanje da se prevaziđu ograničenja zapadnocentričnih feminističkih pristupa, koji su uglavnom bazirani, eksplicitno ili implicitno, na „univerzalizaciji“ okolnosti u kojima žene žive, odnosno rizika i izazova sa kojima se suočavaju. Teoretičari i teoretičarke ovog pristupa insistiraju na relevantnosti „lokalnog iščitavanja“ konteksta i lokalnih politika. Oni argumentuju da je od fundamentalnog značaja prepoznati i priznati istorijske specifičnosti položaja žena koje žive na drugim prostorima i u drugim vremenima. Autori i autorke koji pripadaju ovom pristupu smatraju da je za feministe i feministkinje iz takozvanog Prvog sveta od izuzetne važnosti da napuste svoj neutemeljeni etnocentrizam i reprodukciju orijentalističkih kategorija mišljenja; nastoje da odbace „drugost“, tokenizam, stereotipe, specifičnost koja se najčešće pripisuje ženama iz država Trećeg sveta (ibid., 67). Baveći se pitanjima reprezentacije, teoretičarke postkolonijalnog fe-

minizma oštro kritikuju samu ideju o postojanju univerzalne „žene“, ali se istovremeno protive i reifikaciji „različitosti“ koja navodno odlikuje takozvani Treći svet, a koja nužno za jedan od svojih ishoda ima homogenizaciju Trećeg sveta i stvaranje „monolitne žene“ Trećeg sveta, koja je najčešće viđena kao „žena-žrtva“. Insistira se na specifičnostima koje različite klasne, rasne, religijske, nacionalne i seksualne pripadnosti podrazumevaju kada se ukrštaju sa rodom, kao i uticaj hijerarhija, epistemičkih kao i onih političkih, socijalnih i ekonomskih koje postoje među ženama (ibid.).

Tokom poslednjih decenija predmeti i polja analize i delovanja teoretičara i teoretičarki ovog opredeljenja prevazilaze rasprave o kulturološkoj dominaciji, otporu i subverziji i usredsređene su na široki opseg „praktičnih“ pitanja, od analize javnih politika i normativnih okvira koji determinišu životne i radne prilike žena u Trećem svetu do izveštavanja i evaluacije aktivnosti ženskih pokreta. U njima je iskazana i jasna determinisanost da se razotkriju i problematizuju globalni odnosi moći, i to podjednako političke, vojne, ekonomske i kulturološke moći.

Istovremeno, studije postkolonijalnog feminizma u samim zemljama takozvanog Trećeg sveta su svojom usredsređenošću na pitanja kolonijalizma i postkolonijalne nacionalne države, religije, posebno u kontekstu religijskog fundamentalizma i njegove veze sa nacionalizmom, posledicama „razvojnog“ projekta u zemljama Trećeg sveta, posebno po žene, osvetlile neke od ključnih pitanja bez čijeg je razumevanja nemoguće suštinski razumeti položaj žena, kao i odnos države (blagostanja) prema njima (Menon 2012).

Feministički stavovi o državi blagostanja *per se*

Konvencionalne studije o državi blagostanja, ali i njihova kritička preispitivanja, bila su dominantno usredsređena na dinamiku klase, tržišta i muškaraca, koji u njemu učestvuju. Izostavljajući rodnu perspektivu iz svoje analize, njihovi uvidi donekle su bili ograničeni, i shodno tome, propustili su da utvrde i ukažu na nekoliko važnih činjenica, na koje su kasnije, manje ili više usaglašeno, feminističke studije ukazivale: a) žene, reformski orijentisane, imale su važnu ulogu prilikom uspostavljanja države blagostanja; b) žene čine većinu ne samo korisnika usluga koje obezbeđuje država blagostanja, već i radnica u državama blagostanja; c) država blagostanja nameće i pomaže održavanje rodne podele rada, koju feministkinje smatraju ključnim izvorom represije nad ženama; i d) država blagostanja je suštinski omogućila uspostavljanje i opstanak neplaćenog rada žena kod kuće (Abramovitz 2018).

Zajednička feministička pretpostavka jeste da je rod fundamentalni mehanizam strukturisanja odnosa u društvu i da se država blagostanja ne može razumeti bez razmatranja roda (Lewis 1999; O'Connor 2005; Fitzpatrick 2005). Feministički stavovi o državi blagostanja usaglašeni su, štaviše, i oko toga da država blagostanja vrši uticaj na rod. Jedan od karakterističnih navoda jeste pisanje Meri Dejli (Mary Daly) da

„rodni odnosi obuhvataju ne samo odnose između žena i muškaraca, nego i niz prilagođavanja između države, porodice i tržišta. ... Država blagostanja postavljena je idealno za posredovanje između pojedinaca čiji su životi protkani kontinuiranim međudejstvima između kuće, posla i društva“ (Daly 2000, 2).

Brojni i uticajni autori i autorke argumentovali su da politike države blagostanja konstruišu i reprodukuju rodne identitete (Coffey 2004, 31).

Međutim, razlike između feminističkih pravaca nastaju već prilikom „etiketiranja“ države blagostanja – u jednom delu literature ona se označava faktorom osnaživanja, a u drugom faktorom potčinjavanja roda. Dva ekstremna (i samim time pojednostavljena stava) predstavljaju oni pravci koji su „optuživali državu blagostanja za to da otelotvoruje muške interese i za to da je pogon za eksploataciju žena [i drugih, koji su je] slavili zbog oslobađanja žena od zavisnosti od muških prihoda“ (Daly 2000, 2–3). Tako je, na primer, država blagostanja smatrana potčinjavajućom za žene, što je dokazivano isticanjem njenih ideoloških aspekata (ukazivanjem da je ona oblikovana patrijarhatom i kapitalizmom), kao i aspekta socijalne kontrole i reprodukovanja tradicionalne socijalne podele rada. U tom tonu je i karakteristični navod Elizabete Vilson (Elizabeth Wilson): „država blagostanja nije samo set usluga, već i set ideja o društvu, o porodici, i – ne najmanje važno – o ženama“ (nav. prema O'Connor 2005, 190), pri čemu je i porodica smatrana mestom potčinjavanja žena. U tom smislu, država je posmatrana kao makro, a porodica kao mikropatrijarhat. Meri Mekintoš (Mary McIntosh) piše da „porodično domaćinstvo nije puki socijalni izraz instinkta, nego je strukturisano i ograničeno državom blagostanja“ (Cousins 2005, 63). Kristofer Laš (Christopher Lasch) navodi kako su žene naivno prihvatile državni intervencionizam zato što je on donekle ograničavao tradicionalni patrijarhalni autoritet, ne znajući da će država, dugoročno posmatrano, progresivno proširiti svoju kontrolu ne samo na račun tradicionalnih patrijarhalnih autoriteta, već vremenom preuzimajući i neke od nadležnosti koje su se ranije nalazile pod isključivom kontrolom žena, poput rađanja, gajenja dece i vođenja domaćinstva (Lasch 1980, 27).

Suprotno tome, država blagostanja smatra se instrumentom osnaživanja žena, kroz politike punog zapošljavanja, aktivnih mera na tržištu rada, podrške majkama sa decom itd.³ Tako je na primer Helga Hernes u svojoj knjizi *Država blagostanja i ženska moć. Eseji o državnom feminizmu* iz 1987. godine argumentovala kako skandinavske države podržavaju feminizam u sklopu programa države blagostanja (Holst 2013, 140).

Većina autorki pak ukazuje na kontroverze i na paradokse države blagostanja u odnosu na žene, u tom smislu što naglašava njenu istovremeno podržavajuću i potčinjavajuću funkciju (Lister 2017, 68):

„s jedne strane, država blagostanja ima potencijal da ponudi ženama više slobode (obezbeđujući im dnevno zbrinjavanje dece, na primer, kako bi se žena bavila plaćenim radom i stekla finansijsku nezavisnost); s druge strane, ona ima kapacitet da zadrži, kontroliše i ograniči živote žena (na primer, ograničavanjem prava na abortus)“ (Coffey 2004, 31).

Nasuprot nastojanjima da se proceni uticaj politika države blagostanja na žene, većina savremenih feminističkih razmatranja više se bavi „raspakivanjem komplikovanih odnosa između žena i sistema blagostanja ... jer nije moguće doći ni do kakvog jednostavnog zaključka o efektima politika države blagostanja na žene“ (Lewis 1999, 86).

Feminističke teme i pristupi državi blagostanja

1. Fokus na ženu

Feminističke perspektive argumentuju da tradicionalno polazište tekstova o državi blagostanja, makar implicitno, predstavlja muškarac, njegovo iskustvo i njegov razvoj. Iščitavanje tradicionalne literature, kako one koja podržava, tako i one koja ne podržava državu blagostanja, ukazuje na to da je orijentisanost države blagostanja na muškarca, po pravilu zaposlenog, jednostavno podrazumevajuća. U prilog navedenome, Dajana Sejnsburi (Diane Sainsbury) navodi dva koncepta fundamentalna za državu blagostanja, koncept socijalnog građanstva i koncept dekomodifikacije. Maršalov (Thomas Humphrey Marshall) koncept socijalnog građanstva, smatra ona, „ophrvan je

3 Ove razlike donekle se mogu pripisati vremenu na koje se razmatranja odnose, kao i tipovima, to jest modelima država blagostanja.

patrijarhalnim implikacijama time što održava podelu između privatne i javne sfere. ... Socijalna prava proističu iz doprinosa u javnoj sferi, a prava koje žene imaju su u privatnoj sferi, posredovana njihovim muževima“ (Sainsbury 2001, 118). Karol Pejtmén (Carole Pateman) ide i korak dalje, smatrajući da ovaj koncept „pripada samo muškarcima, te da njegovo širenje na žene, može samo da pretvori žene u ‘male’ muškarce“ (ibid., 121). Slično tome, Esping-Andersenov (Gøsta Esping-Andersen) koncept dekomodifikacije odnosi se na stepen do kog je pojedinac slobodan u odnosu na tržište rada, to jest „koliko je u stanju da obezbedi prihvatljiv nivo životnog standarda ukoliko nije zaposlen“ (Perišić 2016, 16). Feministkinje prigovaraju da dekomodifikacija izuzetno retko „uzima u obzir situaciju žena koje obavljaju neplaćeni rad u kući, kao i preduslove za njihovu emancipaciju“ (Sainsbury 2001, 118). Implicitna predrasuda tradicionalnih razmatranja države blagostanja jeste i da programi države blagostanja podjednako utiču na muškarca, kao i na ženu. Na taj način, s jedne strane, „jedinica“ posmatranja je navodno objektivizovana kao individua, bez oznake roda, dok je s druge strane navodno objektivizovana kao grupa, poput osoba sa invaliditetom, penzionera, nezaposlenih i sl. Brojne „kategorije“ koje su uvedene u razmatranja države blagostanja, poput profesija, klase, rase, generacija, pa čak i domaćinstva, uspevale su da izbegnu ženu.

Kada su u tradicionalnoj teoriji žene i ušle u razmatranja, one su postale „*objekti politika* – primaoci ili korisnici naknada i usluga, a njihovi odnosi sa državom blagostanja primarno su analizirani sa stanovišta zavisnosti i socijalne kontrole“ (ibid., 116). Tako Džejn Luis (Jane Lewis) konstatuje: „žene se u tradicionalnim tekstovima iz oblasti socijalne administracije pojavljuju samo u ulozi ‘klijenata’ države blagostanja“ (Lewis 1999, 87). Obično su oni koji su naglašavali ovu uloga žena ukazivali na njihovo češće korišćenje zdravstvenih usluga u odnosu na muškarce, kao i na više agregatne iznose naknada koje dobijaju samohrane majke i starije žene (Perišić 2016, 66).

Feminističke perspektive su, nasuprot tome, ukazale na višestruke aspekte položaja žena unutar države blagostanja, odnosno na višestruke odnose između žena i države blagostanja (Sainsbury 2001, 117). One su pokazale da su, izuzev što su klijentkinje države blagostanja, žene oduvek predstavljale disproporcionalno veći procenat zaposlenih, odnosno pružalaca usluga države blagostanja – žene se tradicionalno obrazuju i zapošljavaju u sektorima obrazovanja i zdravstva, kao i u socijalnim službama (i uopšteno u onim oblastima u kojima je država poslodavac) (Perišić 2016, 67). One, osim toga, obavljaju najveći segment posla staranja i/ili brige o članovima porodice: podjednako o deci i o starijima, ali i o svojim partnerima. Na taj način, žene dominantno „popunjavaju“

takozvani neformalni sektor pružanja usluga, na koji se svaka država blagostanja oslanja i to eksplicitno, iako to ne uvažava prilikom redistribucije svojih sredstava (Ungerson 1999, 170). U prvom navedenom slučaju, žene su formalni i plaćeni pružaoci usluga, dok su u drugom navedenom slučaju, one neformalni i neplaćeni pružaoci usluga. Na kraju, žene se češće od muškaraca povlače iz plaćenog rada uopšteno kako bi se bavile neplaćenim radom.

Feministkinje ovaj vid aktivnosti nazivaju „poslovima socijalne reprodukcije“, koji su najčešće nevidljivi i obezvređeni, iako su od fundamentalnog značaja za „reprodukciju društva, socijalizaciju, seksualnost i održavanje porodice“ (Misra and Akins 1998, 273). U analizi socijalne reprodukcije posebno je značajan rad Mimi Abramovic (Mimi Abramovitz), koja ističe da je, pored toga što je izuzetno važna za dobro funkcionisanje pojedinca i porodice, socijalna reprodukcija izuzetno značajna i za nesmetano odvijanje ekonomskog života jednog društva koji je zapravo uslovljen kapacitetima porodice da kupuje proizvedena dobra i usluge, da obezbedi produktivnost sadašnje i buduće radne snage i da se stara o svojim članovima koji nisu u mogućnosti da se staraju o sebi. Konkretno, „uspešna socijalna reprodukcija“ pretpostavlja adekvatnu visinu zarada, dovoljne prihode i nizak nivo nezaposlenosti. Nasuprot tome, uspešnost, odnosno profitabilnost ekonomskih aktivnosti je uslovljena niskim zaradama, niskim nivoom socijalnih naknada i visokom stopom nezaposlenosti. Upravo je država blagostanja ta koja „ublažava“ ove tenzije, tako što, između ostalog, omogućava i podrazumeva poslove socijalne reprodukcije.

Razmatranja funkcija i odnosa između države, tržišta i porodice u obezbeđivanju blagostanja takođe imaju feministički „trag“. Feministkinje su među prvima počele da promišljaju porodicu kao sektor blagostanja, još krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina. Kontekst je predstavljala problematizacija pozicije žene u porodici i kritika očekivanja koje društvo i porodica imaju od njih u vezi sa preuzimanjem uloge neformalnih negovateljica. Naime, „paralelni“ procesi i pokreti u društvu zalagali su se za deinstitutionalizaciju i za takozvanu zaštitu u zajednici. Međutim, donosioci odluka „nisu uopšte uzimali u obzir ko će zaista pružati zaštitu u ‘zajednici’“ (Ungerson 1999, 170). Feministkinje su argumentovale da su žene suštinski eksploatisane ovom vrstom zaštite – „zaštita u zajednici izjednačava se sa zaštitom porodice, a zaštita porodice izjednačava se sa ženom“ (ibid.).

2. Efekti programa i redistributivnih mehanizama države blagostanja

U vezi sa pomeranjem fokusa prema ženama je i feministička analiza uslova koje je potrebno ispuniti u svrhu ostvarivanja prava na određene naknade i/ili usluge države blagostanja, sa aspekta njihovog uticaja na žene u odnosu na muškarce. Centralno mesto u okviru ovih razmatranja sačinjava analiza formalnog zaposlenja, odnosno plaćenog rada, koji proizvodi suštinske razlike između korisnika države blagostanja. Naime, programi države blagostanja ustanovljavaju izuzetno oštre linije podele između plaćenog i neplaćenog rada. Faktički je jedini rad koji država blagostanja priznaje plaćeni rad, tako da oni programi koji su povezani sa plaćenim radom obezbeđuju neuporedivo viši nivo naknada, u odnosu na one koji su neplaćeni, koji po pravilu nisu povezani sa naknadama, iako mogu biti.⁴ I ovde feminističke perspektive polaze od stavke o društvenom konstruktivnom diskriminatornom prema ženama:

„pošto su muškarci ‘lovci’ od davnina, a žene su u stanju da vrše reprodukciju, pretpostavlja se da je prostor izvan domaćinstva muški prostor, dok domaći prostor (prostor kuvanja i brige o deci) pripada ženama. Nije li prirodno da muškarci love, ubijaju, bore se i vode pleme, a da žene hrane, rađaju, neguju i slušaju?“ (Fitzpatrick 2005, 144).

Tako muškarci opstaju izlazeći iz kuće i obavljajući plaćeni rad, a žene ostajući u kući i obavljajući neplaćeni rad. Na taj način, dizajn naknada jačao je nezavisnu poziciju muškaraca u odnosu na zavisnu poziciju žena (i dece). S tim u vezi, a u svrhu procene efekata programa države blagostanja, Ana Orlof (Ann Orloff) sugeriše uvođenje koncepta defamilizacije (*defamilization*), koji označava stepen slobode od stupanja u brak i ostajanja u njemu zbog ekonomske prisile, odnosno formiranja takozvanog autonomnog domaćinstva, i „lične autonomije i izolovanosti od personalne i/ili javne zavisnosti“ (Orloff 1996, 72).

Povrh toga, feminističke perspektive pokazale su značaj toga kako se „materijalni resursi – zarade, naknade iz sistema socijalne sigurnosti, usluge i vreme – distribuiraju unutar porodice, između muškaraca, žena i dece, sa implikacijama na siromaštvo i probleme u svakodnevnom životu“ (Lister 2017, 66). One su demonstrirale empirijske razlike između distributivnih efekata države blagostanja (već istorijski) sa stanovišta

⁴ U zavisnosti od tipa države blagostanja razlikuju se i uslovi koje je potrebno ispuniti za određene programe.

pola. Primer za navedeno je obuhvaćen terminom „feminizacije siromaštva“, kojim je imenovana iznadprosečna zastupljenost siromaštva u domaćinstvima na čijem čelu se nalazi sama majka ili sama starija žena (Abbot, Wallace, Tyler 2005, 314). Međutim, određene mere države blagostanja, usmerene isključivo prema ženama, a pre svega majkama, umnogome su doprinele smanjenju siromaštva, poput naknada tokom perioda materinstva. Meri Deجلي argumentuje u prilog potrebe za rodno senzitivnom analizom programa blagostanja, koju je moguće realizovati uzimanjem u obzir resursa koje država obezbeđuje ženi i muškarcu u svojstvu individue i člana porodice, kriterijuma kojima je regulisana redistribucija među njima, a zatim i ishoda sa stanovišta rodno zasnovane stratifikacije. Njen fokus je trostruk:

1. na strukture države blagostanja – preispitivanje rizika za koje su predviđene naknade, uslova za ostvarivanje prava na njih, tretiranja različitih porodičnih formi i karaktera i dostupnosti socijalnih usluga;
2. na procese u državi blagostanja – preispitivanje konstrukcije obaveza i odgovornosti za izdržavanje članova porodice, sa stanovišta toga da li su oni javna ili privatna obaveza, te da li posao staranja jeste ili nije plaćen; i
3. na ishode programa blagostanja – odnosno, efekti smanjenja siromaštva, stepen dohodovne sigurnosti i dohodovne redistribucije (Daly 2000, 9).

3. Politički prostor, participacija i mobilizacija

Uključivanjem rodne dimenzije u analizu država blagostanja prošireno je tradicionalno shvatanje političkog prostora i participacije, „tako što su uzete u obzir moći ili barem uticaji iz različitih oblasti političke akcije“ (O’Connor 2004, 187). Brojne transformacije države blagostanja nastale su kao rezultat uvećane političke participacije žena. Ove promene, koje su umnogome imale fokus na razvijanje politika povezanih sa porodicom, iako ne isključivo, nastupile su upravo kao posledica zastupničke uloge žena i ženskih pokreta i inputa ženskih organizacija, žena na različitim pozicijama u birokratijama blagostanja i žena donosilaca odluka.

I ne samo transformacije države blagostanja – još od 1840. godine postojali su ženski pokreti i kampanje koji su bili fokusirani na teme od značaja za državu blagostanja: postavljeni su zahtevi za obrazovanje žena (od 1847. godine), za adekvatniji pristup tržištu rada (od 1859. godine), za prava udatih žena (pravo starateljstva nad decom i

pravo na posjedovanje lične imovine) (Banks 1986, 48), unapređenje zdravlja žena itd. (Coffey 2004, 30).

Istraživanja za period kraja devetnaestog i početka dvadesetog veka u Francuskoj, Nemačkoj, Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama ukazuju na to da se „reformaska nastojanja žena i država blagostanja nisu poklapala samo po vremenu i po mestu, a ponegde i osoblju, nego i da su se međusobno podsticali i transformisali, na važne i dugoročne načine“ (Cousins 2005, 64). Kao i što je prethodno navedeno, ovi uticaji bili su najistaknutiji u oblikovanju politike zaštite majki i dece. Paradoksalno, dokazi sugerišu i da su moć i uticaj žena i njihovih pokreta bili u direktnoj suprotnosti sa „ustupcima“, to jest velikodušnošću programa države blagostanja. Od razmatranih država, ženski pokreti bili su najsnažniji u SAD, čija je pak država blagostanja bila najmanje izgrađena, a najslabiji u Nemačkoj, koja je imala najizgrađeniju infrastrukturu države blagostanja i najdoslednije intervencije države. I dok je potonja davala ženskim pokretima manji politički prostor, dotle su u SAD ženski pokreti razvijali intenzivno svoju „stvar“, ali sa neuporedivo lošijim učinkom (Orloff 1996, 58). Pored ovog uticaja, koji u konkretnom slučaju jeste bio ograničen, teoretičarke ukazuju i na to, da je interes za politike zaštite porodica sa decom proistekao iz jednog drugog, patrijarhalnog diskursa – brige za natalitet u Evropi u tom periodu: „žene su imale veliku ulogu u postavljanju i održavanju porodičnih naknada u političkoj agendi, ali im je nedostajala moć da dovedu do njihove implementacije“ (Cousins 2005, 65). Slično tome, ženski pokreti su bili uspešniji i kada su se, pored pitanja nataliteta, bavili pitanjima kontrole radne snage, a uopšteno u onim okolnostima kada su muškarci političari preuzimali njihovu agendu kao svoju.

Među istaknutim ženama u ovom ranom periodu je i Aleksandra Kolontaj (Alexandra Kollontai), koja se sa pozicije narodne komesarke za socijalna pitanja u Rusiji, na koju je izabrana 1917. godine, zalagala za program materinskog osiguranja, koji je obuhvatio „potpuno plaćeno porođiljsko odsustvo od osam nedelja, pauze za dojenje i uslove za odmor u fabrikama, besplatnu medicinsku negu pre i posle porođaja i finansijsku pomoć“ (Ofen 2015, 297).

Uprkos razlikama koje su postojale među ženskim pokretima i organizacijama u periodu do 1930. godine,⁵ njihova agenda je bila neuporedivo usaglašenija u poređenju sa kasnijim periodom „kada se ženski pokret razredio na niz malih grupa za pritisak, koji

5 O razlikama detaljno videti u Ofen 2015.

su imali različite ciljeve“ (Banks 1986, 72). Jedna od onih među kojima postoji najveća saglasnost u skorijoj prošlosti jeste pristup tržištu rada pod jednakim uslovima za žene i za muškarce, sa posledičnim razvijanjem usluga za dnevnu brigu o deci u državnom sektoru i plaćenim porodijskim odsustvom sa rada. Ova pitanja i danas su aktuelna, sa dodatkom obrazovanja i obuke, podele rada u domaćinstvu, jednakosti mogućnosti u javnom i privatnom životu, socijalnih usluga, zdravstvenih problema žena, siromaštva itd. Feministički pokret je imao ključnu ulogu i u pomeranju granice između nekadašnjeg privatnog i javnog, a možda je i najveći domet izlazak nasilja u porodici u sferu javnog, odnosno razvijanje politika države blagostanja u vezi sa navedenim. Dodatno, on je ukazao i na privilegovanost tradicionalnog koncepta porodice u odnosu na jednoroditeljske i istopolne porodice itd. (Lister 2017, 66).

Zaključak

Poput klase, ali i rase, rod predstavlja jednu od osnovnih dimenzija svih društvenih organizacija. On podrazumeva i pretpostavlja društveno konstruisane i istorijski promenljive odnose, značenja i identitete, putem kojih biološke razlike između polova postaju društveno relevantne. Za razliku od klase i rase, rodna perspektiva je nešto kasnije postala sastavni deo studija i kritika države blagostanja. Razlozi tome su brojni. Neki od njih bi se mogli pripisati i tome da je istorija čovečanstva (ali i nauke) dokaz da je muškarcima dato (i davano), a da su žene konstantno morale da pokazuju i da se dokazuju, da bi im bilo „dozvoljeno“ (Mil 2008, 92–99), kako se prema mišljenju autorki ovog rada mogu interpretirati segmenti eseja *Potčinjenost žena* Džona Stjuarta Mila (John Stuart Mill). U istom tonu, one su prepoznavane kao „sekundarne“ u odnosu na muškarce, takozvane hranioce porodice, te su sva prava koja su im „pripadala“ u kontekstu države blagostanja bila prava koja su one imale „po osnovu“ muškaraca. S tim u skladu, feminističke kritike države blagostanja iz sedamdesetih i osamdesetih godina najčešće su insistirale na tome da je država blagostanja instrument za uspostavljanje „javnog patrijarhata“, „društvene kontrole“ i „regulisanja seksualnosti“. Odsustvo muškarca, naime, činilo je blagostanje žena „kategorijom“ koju je bilo teško realizovati. I ne samo to, direktno je uticalo na kreiranje poželjnog društvenog konstrukta: heteroseksualnog venčanog para sa decom. Uz to, mogućnost da je porodica mesto zanemarivanja i zloupotreba (žena), efektivno je minimizirana konceptom države blagostanja.

Doprinos feminističkih kritika ovoj oblasti ogleda se pre svega u tome što su uvode-
njem rodne perspektive u analizu države blagostanja uspele da identifikuju, teorijski
objasne, istraže i empirijski potkrepe neka od ključnih strukturalnih ograničenja koje
država (blagostanja) nameće ženama; da dokumentuju doprinos ženskih pokreta i žen-
skog aktivizma u konstituisanju i razvoju države blagostanja; da nagoveste, mada ne u
dovoljnoj meri, relevantnost klase, rase i etničkog diverziteta prilikom uspostavljanja
države blagostanja; da naglase raznovrsnost iskustava žena i zastupaju potrebu za ve-
ćim senzibilitetom prema njima, a naročito relevantnost lokalnog konteksta prilikom
utvrđivanja položaja i interesa žena, te da podignu glas i deluju u pravcu osvajanja većih
sloboda za one koji žive u različitim vrstama nesloboda u državi (blagostanja): podjed-
nako materijalnim i nematerijalnim.

Literatura

Abbott, Pamela, Claire Wallace, and Melissa Tyler, eds. 2005. *An Introduction to Socio-
logy: Feminist Perspectives*. London and New York: Routledge.

Abramovitz, Mimi. 2018. *Regulating the Lives of Women: Social Welfare Policy from
Colonial Times to the Present*. New York: Routledge.

Banks, Olive. 1986. *Becoming a Feminist. The Social Origins of 'First Wave' Feminism*.
Brighton: John Spiers.

Beresford, Peter. 2005. „Redistributing Profit and Loss: The New Economics of the Market and Social Welfare.“ *Critical Social Policy* 25: 464–482. doi:
10.1177/0261018305057025

Cahill, Michael. 1999. „The Green Perspective.“ In *The Student's Companion to Social
Policy*, edited by Pete Alcock, Angus Erskine, and Margaret May, 98–103 Oxford:
Blackwell Publishers.

Ciccia, Rossella, and Diane Sainsbury. 2018. „Gendering welfare state analysis: tensions
between care and paid work.“ *European Journal of Politics and Gender* 1: 93–109.

Coffey, Amanda. 2004. *Reconceptualizing Social Policy – Sociological Perspectives on
Contemporary Social Policy*. New York: Open University Press.

Cousins, Mel. 2005. *European Welfare States – Comparative Perspectives*. London, Tho-
usand Ouks, Delhi: SAGE Publications.

Daly, Mary. 2000. *The Gender Division of Welfare: The Impact of the British and Ger-
man Welfare States*. Cambridge: Cambridge University Press.

Fitzpatrick, Tony. 2005. *Welfare Theory – An Introduction to the Theoretical Debates in*

Social Policy. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Gilbert, Neil, and Paul Terrell. 2002. *Dimensions of Social Welfare Policy*. Boston: Allyn and Bacon.

Holst, Katrine. 2013. *Šta je feminizam?* Loznica: Karpos.

Menon, Nivedita. 2012. *Seeing like a Feminist*. New Delhi: Punguin/Zubaan.

Mil, Džon Stjuart. 2008. *Potčinjenost žena*. Beograd: Službeni glasnik.

Misra, Joya, and Frances Akins. 1998. „The Welfare State and the Women: Structure, Agency, Diversity.“ *Social Politics* 5(3): 259–285. doi: 10.1093/sp/5.3.259

Nedović, Slobodanka. 2005. *Država blagostanja – ideje i politika*. Beograd: CUPS i CESID.

Kornbluh, Felicia A. 1996. „The New Literature on Gender and the Welfare Studies: The U.S. Case.“ *Feminist Studies* 22(1): 171–197.

Lasch, Christopher. 1980. „Life in the Therapeutic State.“ *New York Review of Books* 12: 24–32.

Lewis, Jane. 1999. „Feminist Perspectives.“ In *The Student's Companion to Social Policy*, edited by Pete Alcock, Angus Erskine, and Margaret May, 85–90. Oxford: Blackwell Publishers.

Lister, Ruth. 2017. *Understanding Theories and Concepts in Social Policy*. Bristol: Policy Press.

O'Connor, Julia S. 2004. „Gender, Citizenship and Welfare State Regimes.“ In *A Handbook of Comparative Social Policy*, edited by Patricia Kennett, 180–200. Cheltenham, Horthampton: Edward Elgar.

Ofen, Karen. 2015. *Evropski feminizmi 1700–1950*. Beograd: Evoluta.

Orloff, Ann. 1996. „Gender in the Welfare State.“ *Annual Review of Sociology* 22: 51–78.

Perišić, Natalija. 2016. *Socijalna sigurnost – pojmovi i programi*. Beograd: Fakultet političkih nauka.

Rajan, Rajeswari Sunder, and You-me Park 2005. „Postcolonial Feminism/Postcolonialism and Feminism.“ In *A Companion to Postcolonial Studies*, edited by Henry Schwarz and Sangeeta Ray, 53–72. Oxford and Victoria: Blackwell Publishing.

Sainsbury, Diane. 2001. „Gendering Dimensions of Welfare State.“ In *Rethinking European Welfare*, edited by Janet Fink, Gail Lewis, and John Clarke, 115–129. London, Thousand Ouks, Delhi: The Open University in association with SAGE Publications.

Ungerson, Clare. 1999. „The Informal Sector.“ In *The Student's Companion*

to Social Policy, edited by Pete Alcock, Angus Erskine, and Margaret May, 169–174. Oxford: Blackwell Publishers.

Wildeboer Schut, Jean Marie, Cok Vrooman, and Paul de Beer. 2001. *On Worlds of Welfare*. The Hague: Social and Cultural Planning Office.

Natalija Perišić

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Jelena Vidojević

UNIVERSITY OF BELGRADE
ACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Feminist Deconstruction and Reconstruction of the Welfare State

Abstract: This paper focuses on feminist approaches to the welfare state, as one of the most influential, critical and emancipatory strands in current social science theory and societal practice. The introductory section discusses current debates about challenges facing the contemporary welfare state and its capacities to tackle them. By emphasising that there is not a single feminist theory of the welfare state, the authors analyse the basic assumptions of the welfare state from the perspective of multiple feminisms. The central part of the paper is structured around some of the most salient feminist topics regarding the welfare state: the female “dimension” of the welfare state, the effects of programmes and redistributive policies of the welfare state for women, as well as their political dimension, participation and mobilization. In this way the authors analyse dual positions of women – as beneficiaries, but also providers of welfare services and benefits, as formal and informal labourers, and finally as representatives of change in the welfare states. The methodological approach deployed is that of qualitative analysis.

Keywords: welfare state, feminism, feminists, feminist movements, women, paid labour, domestic work, programmes, benefits and services

Marina Simić

UNIVERZITET U BEOGRADU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

Ivan Simić

UNIVERZITET KARLTON U OTAVI

Država i materinstvo: (dis)kontinuiteti u politikama javne brige u deci u socijalističkoj Jugoslaviji i savremenoj Srbiji¹

Apstrakt: U ovom radu bavimo se rodnim režimima javne brige o deci u socijalističkoj Jugoslaviji i savremenoj Srbiji. Bez obzira na promene u rodnim odnosima nakon Drugog svetskog rata, briga o deci ostala je primarno ženski domen, te iako su jaslice i obdaništa u SFRJ bili organizovani u skladu sa ideologijom rada i rodne jednakosti i imale za cilj da zaposlenim majkama omoguće povratak na posao, kapaciteti tih ustanova nikada nisu pratili broj dece koja bi ih potencijalno mogla pohađati. Slično tome, zvanična pronatalna ideologija savremene srpske države ne odražava se na politiku javne brige o deci, koja je ostala primarno ženski domen i za većinu majki nedovoljna, čineći tradicionalnu žensku rođačku mrežu glavnim sredstvom socijalne sigurnosti. U tom smislu, naše istraživanje pokazuje da radikalna promena političke ideologije nije donela i radikalnu promenu državne rodne politike brige o deci. To pokazuje stabilnost rodnih režima i kontinuitet između socijalističkog i postsocijalističkog pristupa javnoj brizi o deci.

Ključne reči: SFRJ, Srbija, javna briga o deci, rodni režimi

1 Rad je nastao u okviru projekta *Rodna ravnopravnost i kultura građanskog statusa: istorijska i teorijska utemeljenja u Srbiji*, br. 47021, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Uvod

U ovom radu bavimo se rodnim politikama brige o deci u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji i promenama koje je javni servis brige o deci doživeo posle pada socijalizma u Srbiji. Naša teza je relativno jednostavna: želimo da pokažemo da je bez obzira na zvaničnu državnu politiku i različite državne ideologije u ova dva istorijska perioda, briga o deci bila i ostala ženski domen i u socijalizmu i posle njega. Nakon Drugog svetskog rata Komunistička partija je u skladu sa ideologijom rada i rodne jednakosti otvorila veliki broj obdaništa i jaslica sa ciljem da zaposlenim majkama omogućí povratak na posao. Međutim, kapaciteti tih ustanova nikada nisu pratili broj dece koja bi ih potencijalno mogla pohađati. To znači da se većina zaposlenih majki oslanjala na druge vidove pomoći, prvenstveno na mrežu ženskih rođaka. Slično tome, zvanična pronatalna ideologija savremene srpske države ne odražava se na politiku javne brige o deci, koja je ostala za većinu majki nedovoljna, čineći tradicionalnu žensku rođačku mrežu glavnim sredstvom socijalne sigurnosti. U tom smislu, radikalna promena političke ideologije, nije donela i radikalnu promenu državne rodne politike brige o deci. To pokazuje stabilnost rodnih režima i kontinuitet između socijalističkog i postsocijalističkog pristupa javnoj brizi o deci.

Jugoslovenska pronatalistička politika i njena transformacija

Populaciona politika Socijalističke Federativne Jugoslavije bila je u velikoj meri pronatalistička, praćena plaćenim porodijskim odsustvom, državnim servisima za brigu o deci, novčanim nagradama za svako dete i pozitivnim diskursom o roditeljstvu. Međutim, za razliku od većine istočnoevropskih zemalja koje su na različite načine još direktnije intervenisale sa namerom da povećaju natalitet (cf. Kligman 1998),² jugoslovenski pristup je tokom vremena varirao, ali se najčešće orijentisao na „planiranje porodice“ i podršku majkama (Drezgić 2010). Taj pristup je takođe uključivao slobodniji pristup abortusu nego u većini drugih evropskih socijalističkih zemalja i relativno laku dostupnost modernih kontraceptivnih sredstava.³ Čini se da je jugoslovenska vlada bila

2 Iako su se u osnovi oslanjale na sovjetski model, istočnoevropske države su sprovodile različite pronatalističke politike. Na primer, u Istočnoj Nemačkoj režim se oslanjao na državne servise i propagandu, a u Rumuniji na zabranu abortusa (cf. Guenther 2010).

3 Abortus je dozvoljen 1951. godine samo uz medicinske i socijalne indikacije, da bi kasnije uslovi za vršenje abortusa bili manje restriktivni. U drugim socijalističkim zemljama u Evropi, kao što su Poljska i Čehoslovačka, abortus je delimično legalizovan pedesetih godina prošlog veka (Alsop and Hockey 2001).

manje zabrinuta zbog niskog prirodnog priraštaja na nivou cele zemlje, a više zbog visokog prirodnog priraštaja u njenim siromašnim krajevima.⁴ Jugoslovenski političari su ipak smatrali da će prirodni priraštaj i tu opadati sa porastom životnog standarda (Radić 1950). Poseban problem bili su visoka stopa smrtnosti odojčadi i nedostatak adekvatne medicinske brige za decu do tri godine starosti. Ti problemi su nasleđeni iz Kraljevine Jugoslavije gde porodilišta, osim u većim gradovima, nisu ni postojala. Stoga su jugoslovenski komunisti smatrali da će prirodni priraštaj sigurno rasti ako se smanji smrtnost odojčadi i obezbede bolji medicinski uslovi za porođaj i brigu o deci (Žena danas 1951). Tako su umesto intervencije sredstvima opresije i zabrane abortusa, kao što je na primer bio slučaj u Rumuniji (Kligman 1995), jugoslovenski komunisti uveli finansijsku pomoć i nagrade za majke odmah posle Drugog svetskog rata, a koje do izvesne mere postoje i danas. Ova pomoć se vremenom povećavala i osim dugoročne finansijske pomoći za decu, trudnice su dobijale i novac koji je trebalo da im omogući bolju ishranu. Finansijska pomoć za decu – dečji dodatak – rastao je sa svakim novorođenim detetom i roditelji su ga primali sve dok je dete bilo na školovanju (što znači u osnovnoj i srednjoj školi).⁵ Ova pomoć bila je značajan deo prihoda za mnoge porodice, pa je pedesetih godina prošlog veka dečji dodatak činio čak 32% ukupnog prihoda četvoročlanih radničkih porodica i 28% prihoda porodica službenika (Savezni zavod za statistiku 1957).

Radikalna promena u zakonima o finansijskoj pomoći majkama i porodicama sa decom nastaje tek posle 2000. godine, kada počinje da prevladava ideja da socijalna i populaciona politika treba da budu odvojene, što znači da država podstiče roditeljstvo, ali ne i pomoć oko podizanja dece (Gavrilović i Jugović 2011).⁶ Dečji dodatak je ukinut, a uvedena je jednokratna finansijska pomoć, koja se i dalje uvećava sa svakim novorođenim detetom (sve do trećeg deteta), ali su njeni iznosi proporcionalno manji nego što su bili u vreme socijalizma. Deo finansijske pomoći prešao je u nadležnost lokalnih opština, od kojih neke uopšte ne pružaju ovu vrstu pomoći, pri čemu finansijski iznos u onim opštinama koje obezbeđuju ovu vrstu pomoći veoma varira.

4 Ovaj trend nastavlja se i posle pada socijalizma bivajući dominantan diskurs i u državnim dokumentima o podsticanju nataliteta od sredine osamdesetih godina prošlog veka. Pri tome, „briga o natalitetu“ se u poznom socijalizmu i posle njega počela pomerati od brige za siromašne i nerazvijene delove zemlje ka nacionalno obojenoj brizi za reprodukciju poželjnih etničkih grupa, to jest Srba, a ne Albanaca, Muslimana i Roma (Višić 2013).

5 Videti: *Radnica* 1949, 1–2; *Žena danas* 1950, 27; *Radnica* 1950, 22–23.

6 S tim u vezi, državne pronatalističke mere uključuju mogućnost *in vitro* oplodnje (kao i čuvanja embriona za naredne pokušaje) za parove koji ne moraju biti venčani u nekoliko državnih klinika u zemlji, pri čemu postoje subvencije za ove procedure i u privatnim klinikama.

Uz finansijsku pomoć za odgajanje dece, drugo važno dostignuće socijalističke države bilo je plaćeno porodiljsko odsustvo, koje je bilo garantovano prvim jugoslovenskim poveljnim ustavom iz 1946. godine (Jovanović 2008). Jugoslovenski zakon nije poznavao odsustvo oca radi nege deteta, i očeva uloga se obično povezivala sa idejom „očinske figure“ koja treba da doprinese vaspitanju dece, ali bez učešća u njihovom odgajanju i obavezama koje uz to idu (Šimbirev 1949, 28–29; Milenković 1951, 18). Odsustvo oca sa posla zarad nege deteta postalo je zakonsko pravo očeva u svim postjugoslovenskim republikama posle pada socijalizma (u Srbiji očevi od 2005. godine imaju isto pravo na odsustvo kao i majke),⁷ ali se čini da mali broj očeva koristi ovu mogućnost.

Inicijalno, žene su u Jugoslaviji imale pravo na 90 dana odsustva koje se po njegovom isteku moglo produžiti korišćenjem regularnog godišnjeg odmora, što je praksa koja postoji i danas.⁸ Vremenom je porodiljsko odsustvo postajalo duže, a sadašnji zakon dozvoljava 3 meseca porodiljskog i 9 meseci odsustva radi nege deteta, koji se automatski nastavljaju jedno na drugo. Majke mogu otvoriti porodiljsko odsustvo najmanje 28, a najviše 45 dana pre termina porođaja.⁹ To znači da se odsustvo završava najmanje mesec dana pre nego što dete može krenuti u jaslice (dete može krenuti u jaslice sa navršenih godinu dana).¹⁰ Ova razlika između polaska u jaslice i završetka porodiljskog odsustva postojala je od kasnih sedamdesetih godina prošlog veka (Javornik 2012), i zaposlene majke su morale da traže različite strategije za pomoć oko dece. Štaviše, savremene mere roditeljske inkluzije predviđaju da jedan od roditelja (što je u praksi najčešće majka) boravi sa detetom u jaslicama tokom prvih nekoliko nedelja, što za zaposlene majke predstavlja dodatno opterećenje. Međutim, to je samo jedan od problema u vezi sa državnim obdaništima sa kojima se majke susreću. Mnogo veći problem predstavlja kontinuirano neadekvatan broj raspoloživih mesta u vrtićima. Broj raspoloživih mesta bio je nedovoljan od trenutka otvaranja skromnih prvih jaslica u Kraljevini Jugoslaviji, te je i pored napora koje je socijalistička vlada uložila u njihovo otvaranje, takav ostao do danas.

7 Član 94 „Zakon o Radu“, 13 Službeni glasnik RS § (2017).

8 Iako je porodiljsko odsustvo u Jugoslaviji bilo kraće nego u Sovjetskom Savezu, postojalo je manje ograničenja za njegovo korišćenje, kao što je na primer minimalni radni staž pre otvaranja odsustva. Pored toga, bio je zabranjen i prekovremeni rad i rad u noćnim smenama od četvrtog meseca trudnoće, kao i osam meseci nakon porođaja (cf. Mímica 1946, 1–3; Prodanović 1949, 10–11).

9 Zakon o radu, član 94.

10 Pojedine opštine donele su odluku prema kojoj deca mogu krenuti u jaslice i pre navršenih godinu dana. Međutim, u praksi to najčešće nije moguće jer državne jaslice nisu opremljene ni logistički, ni personalno za brigu o tako maloj deci.

Javna briga o deci: nadgradnja i baza

Plaćeno porodiljsko odsustvo i pristupačan javni servis brige o deci bili su deo programa Komunističke partije Jugoslavije još pre Drugog svetskog rata. Sa pobedom socijalističke revolucije, glavna briga Partije bila je rešavanje tenzije „između zaposlenja žena i njihove reproduktivne uloge“, a to rešenje je viđeno upravo u „produžetku porodiljskog odsustva i garantovanom povratku na posao“ (Drezgić 2010, 199). Garantovani povratak na posao značio je da je država trebalo da obezbedi kapacitete za javnu brigu o deci. Još tridesetih godina dvadesetog veka, jugoslovenski komunisti su obećali mesta u obdaništima za svu decu zaposlenih majki, pozivajući žene da se pridruže Partiji i bore za jednaku platu i plaćenu državnu brigu o deci (Proleter 1933, 11–12). Uvođenje javnih servisa za brigu o deci postalo je deo zvaničnog partijskog programa četrdesetih godina prošlog veka (Tomšič 1940), a tokom Drugog svetskog rata, Partija je pored uvođenja plaćenog trudničkog i porodiljskog odsustva, najavila i otvaranje državnih jaslica i obdaništa (Žena u borbi 1943, 14–15). Pri predlaganju ovih mera, jugoslovenski komunisti uglavnom su se vodili sovjetskim modelom državne brige o deci, koji je samo neznatno promenjen u kasnijim fazama jugoslovenskog samoupravljanja.

Prvi državni akt koji je regulisao sferu brige o deci, donet 1948. godine, bio je direktan prevod jednog sličnog sovjetskog teksta i štampan je zajedno sa „Uredbama o osnivanju dečjih jaslica i vrtića“ (Radnica 1948b). Osnovna ideja tog sovjetskog predloška prevedenog u Jugoslaviji kao „Uputstava vaspitaču dečjeg vrta“ je da pomogne vaspitačima (sic!) da „kod dece razviju radne i druge navike, karakter i volju za rad i učenje“ (Kopas-Vukašinović 2010, 46). Prateći sovjetski model, jugoslovenski komunisti napravili su jasnu razliku između predškolskog i školskog obrazovanja (Kopas-Vukašinović 2010). Predškolsko obrazovanje imalo je manje strog kurikulum sa široko definisanim i manje strukturisanim nastavnim, obrazovnim i vaspitnim ciljevima. Deca su učena samodisciplini i socijalističkoj radnoj etici koja je preuzeta iz sovjetskih pedagoških udžbenika (cf. Gradska 2010). Izrađeni su planovi rada sa decom, čiji je raspored pratio rad u fabrikama. Dan je počinjao zvukom fabričke sirene i bio podeljen na aktivnosti koje se uključivale učenje, igru i umetničko stvaralaštvo koje se izlagalo za roditelje. Međutim, bez obzira na ideologiju rodne ravnopravnosti koju su zastupali jugoslovenski komunisti, briga za decu ostala je ženski domen i u privatnoj i u državnoj sferi obdaništa. Tako je glavni cilj izgradnje vrtića i obdaništa bio da se *majkama* olakša odlazak na posao, pri čemu je trebalo da državne ustanove omoguće harmonizaciju porodičnog

i radnog života.¹¹ Tako se, na primer, u časopisu *Radnica* iz 1948. godine kaže da „radnica, ostavljajući dete u jaslama, zna da ga je poverila u sigurne ruke i mirno može da se preda poslu, a posle završenog rada opet da se posveti svom detetu jer težište odgoja ostaje na porodici“ (*Radnica* 1948a).¹²

Neposredno posle rata, Antifašistički front žena (AFŽ) je uložio puno napora da ispuni ratna obećanja i otvori što više obdaništa. Broj obdaništa je bio pod stalnim nadzorom Partije, dok je u prvim posleratnim godinama AFŽ uticao na donošenje uredbe koja je od preduzeća i fabrika zahtevala da izgrade objekte za brigu o deci u svojoj neposrednoj blizini. Članice AFŽ su nadgledale podizanje i kvalitet ovih ustanova koristeći sva raspoloživa sredstva da probleme sa kojima su se susretale iznesu partijskom vrhu (AFŽ 1953). No, čini se da su ti problemi bili i brojni i raznovrsni. Prvi je bio infrastrukturni. Socijalistička vlada nije nasledila nikakvu mrežu obdaništa, pogotovo u ruralnim sredinama, gde ih pre toga uopšte nije ni bilo, i AFŽ je uložio velike napore da organizuje mrežu jaslaca i obdaništa u selima. Za vreme kolektivizacije tokom četrdesetih godina prošlog veka, članice i aktivistkinje AFŽ-a obučile su hiljade medicinskih sestara koje su organizovale sezonske jaslice i obdaništa na kolektivnim farmama. No, iako je AFŽ uspeo da otvori nekoliko stalnih jaslaca i obdaništa, projekat izgradnje obdaništa u ruralnim sredinama propao je zajedno za kolektivizacijom. Drugi problem bio je nedostatak materijalnih sredstava. Naime, muškarci koji su bili upravnici kolektivnih farmi veoma su teško odobravali sredstva za privremene jaslice i obdaništa (AFŽ 1950a). I konačno, poseban problem bio je taj što su mnoge žene ove ustanove smatrale neadekvatnim za svoje potrebe. Mnoge članice u vrhu AFŽ teško su mogle da objasne ovaj otpor, pripisujući ga „primitivizmu“ seoskih žena (AFŽ 1950b). Jugoslovenski modernistički projekat ženske emancipacije bio je posebno usmeran ka „oslobođenju“ seoskih žena, koje su viđene kao zarobljene stegama tradicije. Deca i zdravlje dece su najčešće bili povod za socijalne intervencije koje su ciljale na promenu tradicionalnog načina života (Simić 2018). Međutim, čini se da razloge za „otpor“ seoskih žena treba pre tražiti u infrastrukturnim problemima – neadekvatnosti u broju i lokaciji jaslaca, nego u „kulturnim obrascima“ koji su prema mišljenju partijskih radnica neke vidove čuvanja dece učinili prihvatljivijim nego neke druge. To je važno i za radnice-seljanke koje su

11 Slično je bilo i u drugim socijalističkim zemljama u kojima su lokalne komunističke partije posle inicijalnog progresivnog stava prema „ženskoj emancipaciji“ nakon Drugog svetskog rata ubrzo naglasak stavile na „žensku ulogu u porodici i odgajanju dece“ (cf. Brunnbauer 2009).

12 Očeva briga se pominje samo u slučaju majčine smrti, pa se tako u istom časopisu navodi da četvorogodišnju Miru u obdanište dovodi njen otac, primerni radnik iz fabrike pored koje je podignuto obdanište.

radile u gradu a živele na selu, gde su se bavile i poljoprivredom, ali i za majke koje su živele u gradovima.

Većina autora i autorki smatra da glavna razlika u praksama podizanja dece između ruralnih i urbanih sredina leži u preovlađujućem tipu porodice: višegeneracijske ili nuklearne (Leutloff-Grandits 2012). Jugoslavija je posle Drugog svetskog rata bila zahvaćena brzim procesom industrijalizacije. Između 1946. i 1961. godine procenat seoskog stanovništva opao je sa više od 70% na manje od 50% (Vujović 1995, 131). Pri tome je nastao i veliki broj radnika-seljaka (i radnica-seljanki), koji su radili u gradovima, a živeli u obližnjem selima svakodnevno putujući (Simić 1973). Ovaj broj se postepeno smanjivao, ali je većina novopridošlih radnika u gradovima održavala bliske veze sa rođacima na selu (ibid.).

U Srbiji devedesetih godina nije bio značajne razlike u veličini domaćinstava u urbanim i ruralnim sredinama, ali je posle 2000. godine „nuklearna porodica u Srbiji doživela značajno opadanje“, a višegeneracijska naglo povećanje, što je u suprotnosti sa trendovima zabeleženim u svim drugim postsocijalističkim zemljama (Milić 2004; 2006), te razloge za broj dece koja pohađaju obdanište treba tražiti na drugom mestu.¹³ Nama se čini da su fizička blizina i dostupnost ženskih rođaka u odnosu na blizinu i dostupnost jaslica i obdaništa, a ne tip domaćinstva, ključni za izbor načina čuvanja dece (cf. Tomanović-Mihajlović 1997). Tako pišući o srodstvu i odgajanju dece u postsocijalističkoj Hrvatskoj, Lojtlof-Grandic (Leutloff-Grandits 2012) navodi da je odsustvo infrastrukture, ali i manja zaposlenost žena na selu u velikoj meri određivala oslanjanje majki na žensku rođačku mrežu i u toku socijalizma i posle njega, dok je u postsocijalističkoj Hrvatskoj ovaj trend u urbanim sredinama posebno pojačan. Istraživanje koje je na statistički reprezentativnom uzorku majki u Srbiji sprovedla Ana Gavrilović 1995. godine, pokazuje da je 78,8% ispitanica kao glavni uzrok za neupisivanje dece u obdaništa navelo to da imaju mogućnost brige o deci u porodici (Gavrilović 1998). Ove „mogućnosti“ najverovatnije podrazumevaju pomoć članica domaćinstva, što pokazuje malo odstupanja u odnosu na socijalistički period u kojem je ova vrsta pomoći takođe bila dominantna. Slične rezultate dobili smo i u istraživanju sprovedenom među majkama koje su imale decu predškolskog uzrasta osamdesetih i devedesetih godina prošlog veka. Većina majki, bez obzira na svoju socijalnu poziciju, oslanjala se na pomoć rođaka, najčešće majki i svekrva, ali i sestara i komšinica, bez obzira na to da li

13 Tako je, na primer, broj prijava u obdaništa u polururalnim delovima zemlje, kao što je beogradska opština Sopot, u stalnom porastu: Rašić 2017.

su im deca išla u obdanište ili ne (Simić i Simić 2018; cf. Tomanović-Mihajlović 1997). To ne znači da u socijalizmu nisu postojale socijalne razlike, ali je praksa brige o deci u velikoj meri presecala klasne razlike.¹⁴ Angažovanje plaćene pomoći (bebisiterki, kao i kućnih pomoćnica), postalo je znatno češće posle pada socijalizma, pomerajući dosadašnje granice između privatnog i javnog i otvarajući puteve drugačije koncipiranim nejednakostima koje, pored onih rodno zasnovanih, uvode i nove dimenzije socijalnih nejednakosti. Ove promene odslikavaju promene u odnosu privatne i „državne“ brige koje zahvataju velik deo javnih socijalnih politika, uključujući i brigu o deci (cf. Brković 2017),¹⁵ na šta ćemo se osvrnuti u poslednjem odeljku.

„Državna rešenja“ za javnu brigu o deci

Iako je jugoslovenska vlada bila posvećena punoj zaposlenosti žena u socijalizmu i izgradnji adekvatnog broja jaslica i obdaništa (Javornik 2012), to se u praksi nikad nije dogodilo. Od pedesetih godina prošlog veka, otvaranje i održavanje obdaništa prestalo je biti obaveza fabrika i preduzeća, a nadležnost za njihovu izgradnju prešla je u ruke gradova i opština. Prema Zakonu o dečjim vrtićima iz 1957. godine, jaslice i obdaništa i dalje imaju za cilj „organizovanu pomoć društva porodici“ (Kopas-Vukašinović 2010, 61) i mogu ih osnivati „narodni odbori opština, privredne i društvene organizacije, stambene jedinice i grupe građana, uz prethodnu saglasnost Saveta nadležnog za poslove školstva pri Narodnom odboru opštine“ (ibid.). Tako su u mnogim jugoslovenskim gradovima sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka, novoizgrađena naselja često bila opremljena osnovnom školom i obdaništem, što je majkama omogućavalo brz povratak na posao bez većeg angažovanja srodničke mreže, koja u pojedinim slučajevima i nije bila lako dostupna (na primer, jer su roditelji ostali na selu ili su majke i tašte još uvek radile

14 Socijalne razlike postojale su u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, kao i u ostatku socijalističke Evrope. Međutim, čini se da je klasna struktura bila drugačija nego u kapitalističkim zemljama. U istočnoevropskim zemljama u vreme socijalizma postojala je određena klasna stratifikacija nastala eliminacijom buržoazije kao distinktivne socijalne kategorije i formiranjem slabo diferencirane i široko zasnovane „srednje klase“, zatim političko-vojne, privredne i intelektualne elite i konačno jednako ograničenog sloja onih koje Harl (Michael Harloe) naziva „potklasom“ (*underclass*) – ljudi koji su bili isključeni iz glavnih društvenih tokova (Harloe 1996, 4).

15 Slično restrukturiranje dogodilo se i u sferi javne brige o starima gde su uvedene nove forme brige kao što su besplatne „geronto domačice“, čiji angažman prelazi tradicionalne linije privatnog i javnog (Thiemann 2017). U Beogradu postoji i strukturno sličan „Bebi servis“ čiji je osnivač grad Beograd, a koji angažuje bejbisiterke za decu do godinu dana, s tim što ovaj servis nije besplatan, već je potpuno komercijalan, iako je u jednakoj meri „državni“.

i nisu mogle da se brinu o unucima) (Leutloff-Grandits 2012).

No, i pored toga, broj raspoloživih mesta u vrtićima ostao je u celini nedovoljan. Čak je broj dece koja su pohađala obdaništa u Jugoslaviji bio proporcionalno manji nego u bilo kojoj drugoj socijalističkoj evropskoj državi (ibid.). Tako je 1955. godine samo 2,8% pohađalo jaslice ili obdaništa, 1967. godine taj procenat je iznosio 5,5% (Gavrilović 1998, 50), 1972. iznosio je 7,7% (ibid., 58), a 1980. godine skoro 30%, od čega je broj dece u jaslicama bio oko 15% (Leutloff-Grandits 2014, 69). To znači da iako je Partija stavila obdaništa na listu prioriteta u pogledu ženske emancipacije, njihov broj nikada nije dosegao cifre koje bi većini majki omogućile da ih koriste. Ovaj trend nije se promenio ni posle pada socijalizma. U takozvanoj užoj Srbiji sredinom devedestih godina prošlog veka bilo je 6,9 zaposlenih majki na jedno mesto u obdaništu (Gavrilović 1998, 103). U školskoj 1995–1996. broj dece u obdaništima činio je 21,2% ukupne populacije, što je bilo i više od zvaničnih kapaciteta obdaništa, a što se objašnjavalo rotacijom između dece koja su upisana na puno radno vreme i one koja dolaze u skraćenom vremenu, pri čemu je broj dece koja su bila na listi čekanja takođe bio veliki (ibid., 107).¹⁶ Ovaj trend se nastavio i posle 2000. godine – broj prijavljene dece u gotovo svim mestima u Srbiji daleko prevazilazi broj upisane dece.

Sa promenom političkog i ekonomskog sistema devedesetih godina prošlog veka pojavila su se i privatna obdaništa, ali je njihov broj ostao mali sve do dvehiljaditih.¹⁷ Pristupačnost privatnih obdaništa varira i u pogledu cene i u pogledu broja raspoloživih mesta.¹⁸ Tako su cene privatnih obdaništa u Beogradu nekoliko puta veće od cena u većini drugih gradova Srbije (veća je i cena državnih obdaništa – a tu cenu formiraju gradovi). Situacija se dodatno komplikuje time što je više raspoloživih mesta za jaslice nego za obdaništa, a deca već upisana u jaslice imaju prednost prilikom polaska u obdanište, što znatno umanjuje broj već inače ograničenih mesta. Rezultat visoke cene privatnih

16 U jednom drugom tekstu, komentarišući rezultate ovog svog istraživanja, ista autorka navodi „da se za čuvanje prvog i drugog deteta roditelji najčešće opredeljuju za predškolsku ustanovu, kao i da je to najfrekventniji oblik čuvanja dece od tri do sedam godina starosti“ (Gavrilović 2006, 357). Ovo je direktno suprotno podacima iznetim u navedenom istraživanju.

17 Procesi privatizacije tekli su različitim tokovima u različitim postsocijalističkom zemljama. U Poljskoj, na primer, gotovo su sva državna obdaništa posle pada socijalizma zatvorena ili privatizovana (cf. Mishtal 2009).

18 Pored privatnih obdaništa danas postoje i „igraonice“ u koje roditelji mogu ostaviti decu na nekoliko sati. Njihova pristupačnost i cena takođe jako variraju između Beograda i unutrašnjosti Srbije. Igraonice su deo novih „prostora detinjstva“ koji uključuju plaćene sadržaje za decu, a izvan domašaja su mnogih roditelja. O reprodukovanju socijalnih nejednakosti kroz (ne)dostupnost različitih socijalnih sadržaja za decu cf. Tomanović 2004a; 2004b; 2010.

obdaništa u Beogradu je takav da je 2017. godine bilo više od 23.000 prijava za 7.000 raspoloživih mesta u državnim jaslicama i obdaništima (Blic 2017). Beogradska lokalna uprava je stoga od 2015. godine počela da pokriva 80% razlike u ceni između privatnih i državnih obdaništa, što je pospešilo veliki broj prijava bez obzira na komplikovanu i restriktivnu proceduru prijavljivanja, te dodatne birokratske procedure neophodne za ostvarivanje subvencija. Pritisak na obdaništa u Beogradu rezultat je ekonomske centralizacije i višeg životnog standarda u odnosu na ostatak Srbije. U gradovima sa visokim procentom nezaposlenosti, migracije u inostranstvo ili ka Beogradu veoma su visoke, što smanjuje pritisak na lokalna obdaništa. To se odražava i na lokalne strategije upisa u državna obdaništa. U većini drugih gradova u Srbiji nema gradskih subvencija za privatna obdaništa, sama procedura prijavljivanja je znatno duža (2 do 3 meseca, u odnosu na 10 dana beogradskog konkursa), a uslovi za upis obuhvataju i kategorije koje su u Beogradu isključene, npr. studentkinje i studente.

Čini se da je mali broj mesta u jaslicama i obdaništima u suprotnosti sa stalnom javnom brigom o niskom prirodnom priraštaju koji ugrožava „opstanak nacije“. ¹⁹ Međutim, iako je srpska vlada zadržala „podsticanje nataliteta“ kao jedan od svojih prioriteta (o čemu svedoče uglavnom loše primljene medijske kampanje i pokušaji ograničavanja prava na prekid trudnoće), malo je pažnje posvećeno problemu javne brige o deci. Slavića Đukić Dejanović, ministarka bez portfelja zadužena za demografsku i populacionu politiku u Vladi Srbije, navela je da država ima ograničene mogućnosti za proširenje kapaciteta državnih vrtića i podržala lokalnu inicijativu iz polururalnih delova jugoistočne Srbije nazvanu „Bako, dođi da me čuvaš“ (Jetić 2017). Ova kampanja predlaže da država plaća autobusku kartu bakama koje bi putovale (pretpostavlja se u gradove) da brinu o svojim unucima, čime bi se rasteretio pritisak na obdaništa. ²⁰ Iako se ne čini verovatnim da će ova kampanja biti sprovedena u praksi, sam predlog naslanja se na dugu tradiciju brige o deci koja počiva na ženskoj rođačkoj mreži. Čini se da Vlada rešenje vidi pre svega u otvaranju većeg broja privatnih obdaništa, a ne u ekspanziji postojećih kapaciteta državnih ustanova. Gradonačelnik Beograda naveo je da je za

19 Iako je visina prirodnog priraštaja bila ispod nivoa proste reprodukcije stanovništva još kasnih pedesetih i početkom šezdesetih godina prošlog veka u Vojvodini, Sloveniji, Hrvatskoj i užoj Srbiji (Drezgić 2010), panika zbog smanjenja prirodnog priraštaja, dramatično nazvana „bela kuga“, postala je deo nacionalnih pronatalističkih retorika u svim bivšim jugoslovenskim republikama tek devedesetih godina prošlog veka (cf. Jansen and Helms 2009). U drugim socijalističkim zemljama briga u vezi s niskim prirodnim priraštajem postojala je i pre pada socijalizma, ali je njena ideološka osnova bila drugačija (cf. Gal and Kligman 2000; Einhorn 1993).

20 U kampanji se pretpostavlja da deca žive u gradovima, a roditelji na selu ili negde u blizini svoje odrasle dece. Ovo se uklapa u opšti obrazac unutarmigracionih kretanja u Srbiji koji smo već pominjali.

„grad“ jeftinije da plaća subvencije roditeljima čija deca pohađaju privatna obdaništa nego da finansira otvaranje novih državnih obdaništa koja bi zaposlila još državnih službenika. Drugim rečima, srpska državna pronatalistička retorika se od proklamovane državne brige za zaposlene majke iz vremena socijalizma transformisala u „spasavanje nacije“ posredstvom tržišta (i za njega). Za majke koje žele da svoju decu upišu u vrtiće, sve dok postoji alternativa skupim privatnim obdaništima u vidu subvencija, nema razlike između privatnih i državnih ustanova, iako može postojati razlika u prestižu i poželjnosti određenih vrsta ustanova. Povećanje cene državnih obdaništa i ukidanje beogradskih subvencija bi za većinu majki značilo dodatno oslanjanje na žensku rođачku mrežu ili pronalaženje novih načina za ostvarivanje prihoda, pri čemu dosadašnji rodni režimi brige o deci ostaju nepromenjeni.

Zaključak

Proces takozvane tranzicije iz socijalizma u kapitalizam nije rodno neutralan. Kao što navode Gal i Kligman (Gal and Kligman 2010), postsocijalistička transformacija u Evropi uglavnom je bila nepovoljna za žene uskraćujući im prava koja su stekle tokom socijalizma (abortus, jednaka plata itd.). Međutim, kako socijalizam nikad nije menjao ideju o tome da je briga o deci prvenstveno dužnost majki, već je odgajanju dece samo pridodao društvenu pomoć koja nije postojala ranije, u ovom radu smo posmatrali promene te javne brige o deci kroz pitanje obdaništa. Sistem društvene brige menjao se sa promenom državnog sistema uz snažan osećaj *gubitka* (za različito koncipiranje osećaja gubitka među različitim društvenim slojevima u bivšoj Jugoslaviji cf. Simić 2014; Jansen 2015), ali se čini da su efekti javne brige o deci bilo prilično slični i u socijalizmu i posle njega. U tom smislu, slažemo se sa Rozi Rid i Tatjanom Telen (Read and Thelen 2007) da je uloga državne brige u obezbeđivanju socijalne sigurnosti često bila preneglašena u akademskim analizama postsocijalističke Evrope – javna briga o deci bila je nedovoljna u socijalističkoj Jugoslaviji, i takva je ostala do danas. Socijalistička država se trudila da obezbedi javnu i besplatnu brigu o deci pre svega kroz društvena obdaništa, ali je briga većinom ostajala na ženskoj rođачkoj mreži. Tako da teza o „povlačenju države“ iz javnog (a i privatnog) života građana i građanki u postsocijalističkoj Evropi nije potpuno tačna, iako je tačno da se njena uloga značajno promenila. Promena uloga države u javnom životu u postsocijalističkim društvima teče paralelno sa neoliberalnim zaokretom, koji obeležava urušavanje „države blagostanja“ i rastakanje same ideje dru-

štva (cf. Buden 2017), koja je bila posebno značajna za socijalističku Jugoslaviju (Simić 2016; u kontekstu socijalne brige cf. Brković 2017). Obrisu ovih promena u Srbiji tek se naslućuju, ali se ne čini da će rodni režimi javne brige o deci biti povoljniji za majke nego što je to do sada bio slučaj.

Literatura

AFŽ. 1950a. „Godišnji izveštaj Glavnog odbora AFŽ Srbije za 1949. godinu.“ Fond 141 AFŽ, kutija 13. Arhiv Jugoslavije.

AFŽ. 1950b. „Zapisnik br. 12 sekretarijata Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije u 1950. godini.“ Fond 141 AFŽ, kutija 9. Arhiv Jugoslavije.

AFŽ. 1953. „Izveštaj izvršnog odbora centralnog odbora Antifašističkog fronta žena Jugoslavije na IV kongresu.“ Fond 141 AFŽ, kutija 5. Arhiv Jugoslavije.

Alsop, Rachel, and Jenny Hockey. 2001. „Women’s Reproductive Lives as a Symbolic Resource in Central and Eastern Europe.“ *European Journal of Women’s Studies* 8(4): 454–471.

Blic. 2017. „Još 1.841 dete dobilo mesto u vrtiću, ali su ostale dugačke LISTE ČEKANJA.“ *Blic*, 21 jul. <http://www.blic.rs/vesti/beograd/jos-1841-dete-dobilo-mesto-u-vrticu-ali-su-ostale-dugacke-liste-cekanja/sc16e1r>

Brković, Čarna. 2017. *Managing Ambiguity: How Clientelism, Citizenship and Power Shapes Personhood in Bosnia and Herzegovina*. EASA Series. New York: Berghahn Books.

Brunnbauer, Ulf. 2009. „‘The Most Natural Function of Women’: Ambiguous Party Policies and Female Experiences in Socialist Bulgaria.“ In *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*, edited by Shana Penn and Jill Massino, 77–93. New York, NY: Palgrave Macmillan.

Buden, Boris. 2017. „Afterword: And so They Historicized.“ In *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia*, edited by Dijana Jelača, Maša Kolanović and Danijela Lugić, 345–50. Cham: Springer International Publishing.

Drezgić, Rada. 2010. „Policies and Practices of Fertility Control under the State Socialism.“ *The History of the Family* 15(2): 191–205.

Einhorn, Barbara. 1993. *Cinderella Goes to Market: Citizenship, Gender, and Women’s Movements in East Central Europe*. London, New York, NY: Verso.

Gal, Susan, and Gail Kligman, eds. 2000. *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Life after Socialism*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.

Gavrilović, Ana. 1998. *Sistem društvene brige o deci u Srbiji: razvoj i perspektiva*. Beograd: Službeni glasnik.

Gavrilović, Ana. 2006. „Uloga i značaj predškolskih ustanova u populacionoj politici.“ *Nastava i vaspitanje* 55(3): 348–361.

Gavrilovic, Ana, and Aleksandar Jugovic. 2011. „The Significance and Role of Local Self Governments in the Population Policy of Serbia.“ *Stanovništvo* 49(1): 79–103.

Gradskova, Yulia. 2010. „Educating Parents: Public Preschools and Parenting in Soviet Pedagogical Publications, 1945-1989.“ *Journal of Family History* 35(3): 271–285.

Guenther, Katja M. 2010. *Making Their Place: Feminism after Socialism in Eastern Germany*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Harloe, Michael. 1996. „Cities in the Transition: Michael Harloe.“ In *Cities after Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*, edited by Gregory D. Andrusz, Michael Harloe and Iván Szelenyi. Oxford; Cambridge, MA: Blackwell.

Jansen, Stef. 2015. *Yearnings in the Meantime: “normal Lives” and the State in a Sarajevo Apartment Complex*. New York: Berghahn.

Jansen, Stef, and Elissa Helms. 2009. „The ‘White Plague’: National-Demographic Rhetoric and Its Gendered Resonance after the Post-Yugoslav Wars.“ In *Gender Dynamics and Post-Conflict Reconstruction*, edited by Christine Eifler and Ruth Seifert, 219–243. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Javornik, Jana. 2012. „State Socialism: Dismantling the Male-Breadwinner Family Model in Central and Eastern Europe?“ *Welfare Studies Working Paper Series* 14: 1–20.

Jevtić, Željka. 2017. „Slavica Đukić-Dejanović: Podržavam ideju da žena rađa i u 50-tim.“ *Blic*, 16 septembar. <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/slavica-djukic-dejanovic-podrzavam-ideju-da-zena-rada-i-u-50-tim/lme3hyp>

Jovanović, Miroslav. 2008. „Preslikana ili samobitna društvena izgradnja: komparativna analiza ustava FNRJ (1946) i ‘Staljinskog’ ustava SSSR-a (1936).“ *Tokovi istorije* 1–2: 280–290.

Kligman, Gail. 1995. „Political Demography: The Banning of Abortion in Ceausescu’s Romania.“ In *Conceiving the New World Order: The Global Politics of Reproduction*, edited by Faye D. Ginsburg and Rayna R. Reiter, 234–255. Berkeley: University of California Press.

Kligman, Gail. 1998. *The Politics of Duplicity: Controlling Reproduction in Ceausescu’s Romania*. Berkeley: University of California Press.

Kopas-Vukašinić, Emina. 2010. *Predškolski programi u Srbiji*. Jagodina: Pedagoški fakultet.

Leutloff-Grandits, Carolin. 2012. „Kinship, Community and Care: Rural-Urban

Contrasts in Croatia.“ *Ethnologie française* 42(1): 65–78.

Milenković, Rada. 1951. „Ako imaš sina i kćer vaspitaj ih u duhu ravnopravnosti.“ *Žena danas* 89: 18.

Milić, Anđelka. 2004. „Transformacija porodice i domaćinstva - zastoj i strategije preživljavanja.“ U *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, uredila Anđelka Milić, 317–347. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Milić, Anđelka. 2006. „Porodica i modalitet radnih aktivnosti članova. Promene u toku postsocijalističke tranzicije u Srbiji od 1991–2006. godine.“ U *Društvo u previranju: sociološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji*, uredila Smiljka Tomanović, 57–80. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Mimica, Blaženka. 1946. „Ravnopravnost žene u ustavu Federativne Narodne Republike Jugoslavije.“ *Žena danas* 38–39: 1, 2, 3.

Mishtal, Joanna Z. 2009. „How the Church Became the State: The Catholic Regime and Reproductive Rights in State Socialist Poland.“ In *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*, edited by Shana Penn and Jill Massino, 133–50. New York, NY: Palgrave Macmillan.

Pedersen, Morten Axel. 2011. *Not Quite Shamans: Spirit Worlds and Political Lives in Northern Mongolia*. Culture and Society after Socialism. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Prodanović, Mila. „Socijalistička domovina zaposlenoj majci.“ *Žena danas* 60: 10–11.

Proleter. 1933. „Jedini put potpunog oslobođenja žene.“ *Proleter* 1: 11–12.

Radić, Mara. 1950. „Uloga i zadaci AFŽ-a u podizanju i negovanju mladog naraštaja.“ *Žena danas* 77–78: 17–24.

Radnica. 1948a. „Dečje jaslje i obdaništa u preduzećima i ustanovama.“ *Radnica* 1: 16–17.

Radnica. 1948b. „Donesena je uredba o dečjim jaslama i vrtićima.“ *Radnica* 3: 6.

Radnica. 1949. „Upoznajmo i koristimo prava koja nam daje socijalistička domovina.“ *Radnica* 9: 1–2.

Radnica. 1950. „Nova uredba Savezne vlade.“ *Radnica* 1: 22–23.

Rašić, Milica. 2017. „KAKO PREŽIVETI UPIS U VRTIĆE: Za 6.881 mesto konkuriše više od 20.000 dece, evo šta sve TREBA DA URADITE.“ *Blic*, 8 maj. <http://www.blic.rs/vesti/beograd/jos-1841-dete-dobilo-mesto-u-vrticu-ali-su-ostale-dugacke-liste-cekanja/sc16e1r>

Read, Rosie, and Tatjana Thelen. 2007. „Social Security and Care after Socialism: Reconfigurations of Public and Private.“ *Focaal* 50: 3–18.

Savezni zavod za statistiku. 1957. *Anketa o porodičnim budžetima četvoročlanih radničkih i službeničkih porodica*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.

Simić, Andrei. 1973. *The Peasant Urbanites; a Study of Rural-Urban Mobility in Serbia*. New York: Seminar Press.

Simić, Ivan. 2018. „Building Socialism in the Countryside: The Impact of Collectivization on Yugoslav Gender Relations.“ *Journal of Social History* 51(4): 1023–1044.

Simić, Marina. 2014. *Kosmopolitska čežnja: etnografija srpskog postsocijalizma*. Beograd: Centar za studije kulture FPN.

Simić, Marina, 2016. „Moral (Dis)Order and Social Anomie: Concepts of Community and in Post-Socialist Serbia.“ *Glasnik Etnografskog Instituta SANU* 64(1): 93–105.

Simić, Marina, and Ivan Simić. 2018. „Who Should Care About Our Children?: Public Childcare Policy in Yugoslav Socialism and Its Serbian Aftermath.“ *Journal of Family History*. In Press.

Šimbirev, E. 1949. „Vaspitanje volje i karaktera kod deteta.“ *Žena danas* 58: 28–29.

Thiemann, Andrew. 2017. „Underimplementing the Law: Social Work, Bureaucratic Error, and the Politics of Distribution in Postsocialist Serbia.“ In *From the Midwife's Bag to the Patient's File: Public Health in Eastern Europe*, edited by Heike Karge, Friederike Kind-Kovács and Sara Bernasconi, 291–313. Budapest: CEU Press.

Tomanović, Smiljka. 2004a. „Family Habitus as the Cultural Context for Childhood.“ *Childhood* 11(3): 339–360.

Tomanović, Smiljka. 2004b. „Roditeljstvo u transformaciji: kapitali, problemi, strategije.“ U *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa*, uredila Anđelka Milić, 347–373. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Tomanović, Smiljka. 2010. *Odrastanje u Beogradu: oblikovanje socijalnih biografija mladih u porodicama dva društvena sloja*. Beograd: Čigoja štampa, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Tomanović-Mihajlović, Smiljka. 1997. *Detinjstvo u Rakovici: svakodnevni život dece uradničkoj porodici*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Tomšič, Vida. 1940. „Referat na V Zemaljskoj konferenciji.“ Fond 141 AFŽ, kutija 10. Arhiv Jugoslavije.

Višić, Tanja. 2013. „Nacionalne populacione politike i konstrukcija materinstva u post socijalističkoj Srbiji.“ U *Postajanje majkom u vreme neoliberalnog kapitalizma*, uredila Ana Vilenica, 91–130. Beograd: uz(bu))na))).

Vujović, Sreten. 1995. „Urbana svakodnevica devedesetih godina.“ U *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, uredio Silvano Bolčić, 109–134. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Zakon o radu, 13 Službeni glasnik RS § (2017).

Žena danas. 1950. „1945–1949 Uredbe o zaštiti majke i deteta.“ *Žena danas* 68–69: 27.

Žena danas. 1951. „O pitanju pobačaja.“ *Žena danas* 82: 11.

Žena u borbi. 1943. „Plodovi Oktobra.“ *Žena u borbi* 5-6: 14–15.

Marina Simić

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Ivan Simić

CARLETON UNIVERSITY

State and Motherhood: (Dis)continuity in Public Childcare Policy between Socialist Yugoslavia and Contemporary Serbia

Abstract: In this paper we offer a general overview of public childcare policy in socialist Yugoslavia and its contemporary transformation in Serbia. Regardless of the changes in gender related policies in Yugoslavia after the Second World War, childcare remained primarily the women's domain. In that sense, public childcare facilities in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia were designed to help working *mothers* keep their jobs. However, although the number and availability of public childcare facilities increased after the Second World War, their capacity remained inadequate until the present day. Their limited availability forced many mothers to rely on the female family network as a basic security network both in socialism and after it. In that sense, although state ideology changed radically at the end of the twentieth century, gender regimes of childcare showed surprising resistance to this transformation.

Key words: Socialist Yugoslavia, Serbia, childcare policy, gender regimes

Tatjana Đurić Kuzmanović

VISOKA POSLOVNA ŠKOLA STRUKOVNIH STUDIJA U NOVOM SADU

Feministička ekonomija u postsocijalističkoj Srbiji – metodološki i kontekstualni izazovi

Apstakt: Feminističko promišljanje odnosa između proizvodnje znanja u ekonomskoj nauci i urođenih odnosa moći uključuje prepoznavanje razlika između ortodoksnog i heterodoksnih pristupa, formulisanje i primenu feminističke ekonomske metodologije u svim ekonomskim domenima i promišljanje vlastitih specifičnosti u odnosu na globalna iskustva. Sve brojnije i opsežnije ekonomske analize i istraživanja potvrđuju postojanje rodni ekonomskih nejednakosti u različitim segmentima ekonomije i ekonomske politike u Srbiji. Ipak, još uvek su retke feminističke analize ekonomije koje propituju odnose moći i rodne režime u nacionalnoj ekonomiji koji proizvode i reprodukuju podređenost žena u odnosu na muškarce u privatnoj i javnoj sferi, kao i međusobne odnose između roda, klase i etniciteta i međuzavisnost između ekonomskih i društvenih, kulturnih i političkih procesa.

U radu predstavljam feminističku ekonomiju kao školu ekonomskog mišljenja i ukazujem na značaj njenog utemeljenja i razvijanja kao naučne i nastavne discipline i naglašavam potrebu sistematične i kontekstualne feminističke kritike ekonomije i ekonomsko-političkih strategija u postsocijalističkoj Srbiji. Povezivanje i organizovanje feministkinja ekonomistkinja putem akademskih i alternativnih mreža i organizacija doprinelo bi celovitijem razumevanju urođenih ekonomskih i poslovnih upravljačkih procesa, obrazaca i njihovih implikacija u razdoblju ekonomskog restrukturiranja i društvene transformacije, kao i oblikovanju delotvornijih alternativnih rodni ekonomskih politika i feminističkih strategija otpora, strateških partnerstava i sestinstava.

Ključne reči: feministička ekonomija, metod, epistemologija, racionalnost aktera, kontekstualna analiza, neoliberalizam, semiperiferija, Srbija

Mnogi čitaoci su možda otkrili da se na neki način već bave 'feminističkom ekonomijom', iako su mislili kako samo rade 'dobru ekonomiju.'

(Nelson 1995, 146)

Uvod

Feministička ekonomija nije, kao što bi se na prvi pogled moglo pomisliti, izučavanje o ekonomiji i o ženama. Feministička ekonomija prepoznaje konceptualna ograničenja ekonomske naučne paradigme i dovodi u pitanje svrhu ekonomskih saznanja, kome su ona namenjena i kako mogu doprineti povećanju ekonomskih mogućnosti sa kojima se žene i muškarci suočavaju u svojim životima.¹ Kroz istraživačke uvide u mnoštvo tema, u svim domenima privatne i javne sfere ekonomije, ona dekonstruiše urodnjene ekonomske i političke odnose moći, dominacije i potčinjavanja; istražuje njihove uzroke, načine funkcionisanja i međusobnu uslovljenost i povezanost postojećih rodni režima na raznim nivoima, od pregovaračkih modela unutar domaćinstva do globalnih sfera, i njihove ekonomske i društvene efekte. Konvencionalna ekonomija promovise profit i koristi koje individualni akteri ostvaruju racionalnom upotrebom sredstava, bez vrednovanja ekonomskih i društvenih ciljeva i njihove odgovornosti jednih za druge (Nelson 2018a, 214–219). Pristupajući ekonomskim fenomenima sa šireg društvenog, političkog, humanističkog i etičkog stanovišta, feministička ekonomija svojim interdisciplinarnim i filozofskim pristupom oplemenjuje konvencionalne ekonomske pristupe i dokazuje povezanost odsustva analize urodjenih odnosa moći i nejednakosti sa *muškim* shvatanjem nauke u celini (Nelson 1993, 26; Nelson 1996, 39). Stoga je razumljiv prisutan, mada ne i teorijski i društveno opravdan, akademski i politički otpor prema feminističkom ekonomskom mišljenju.

Rodne analize ekonomske i društvene stvarnosti postsocijalističke Srbije su sve prisutnije i široko polje rodni nejednakosti je sve potpunije i detaljnije dokumentovano (Babović 2010; Babović 2014; Blagojević Hjuson 2013). Ipak, uprkos postojećoj literaturi, empirijskim istraživanjima i rodno osetljivim podacima, feministička ekonomija i dalje nije konstituisana kao naučnoistraživačka i nastavna akademska disciplina u

1 Prema *Izveštaju o humanom razvoju* osnovni cilj razvoja jeste da obezbedi jednakost mogućnosti za sve ljude u društvu, održivost takvih mogućnosti između generacija i osnaživanje ljudi da učestvuju u razvoju i ostvaruju koristi iz razvojnog procesa. Njegova jednostavna dalekosežna poruka jeste da je razvoj ugrožen ukoliko nije urodjen (UNDP 1995).

Srbiji. Stoga, u ovom tekstu predstavljam feminističku ekonomiju kao školu ekonomskog mišljenja² i ukazujem na važnost uključivanja feminističke ekonomske perspektive u debate o postsocijalističkoj ekonomiji i budućnosti Srbije. Feministički ekonomski pristup koji u ovom radu primenjujem ne analizira istorijske trendove samog feminizma,³ kao ni savremene značajne razlike između različitih feminističkih ekonomskih orijentacija.⁴ Ovaj disciplinarni pristup ima za cilj da naglasi neophodnost ne samo realistične i kontekstualne primene postojećih feminističkih ekonomskih znanja na specifične uslove u Srbiji kao postsocijalističkoj, tranzicionoj i semiperiferijalnoj ekonomiji, već i njihove proizvodnje.⁵

Moje namere u ovom tekstu su višestruke. Najpre, predstavljanjem feminističke ekonomije kao heterodoksne teorijske i pedagoške ekonomske discipline ukazujem na neka relevantna iskustva i mogućnosti koje ona pruža za drugačije promišljanje ekonomske i društvene stvarnosti i na značaj formulisanja i primene feminističkog politekonomskog i razvojnog, problemski orijentisanog i kontekstualnog pristupa u feminističkim diskusijama u Srbiji. Potom, cilj ovog teksta je da podstakne debatu o potrebi okupljanja, povezivanja i organizovanja, putem akademskih i alternativnih mreža i organizacija, onih koji se bave feminističkom ekonomijom i da naglasi značaj konstituisanja feminističke ekonomije i feminističke ekonomske pedagogije, kao teorijske i nastavne discipline i njenog povezivanja sa ekonomskim i drugim školama mišljenja i studijama u Srbiji i šire. Prethodno navedeno bi doprinelo celovitijem razumevanju vladajućih urođenih ekonomskih i poslovnih upravljačkih procesa i obrazaca i njihovih implikacija, kao i oblikovanju alternativnih, delotvornijih urođenih ekonomskih politika i feminističkih strategija otpora, strateških partnerstava i sestristava. Shodno tome, ovaj rad sam, pored Uvoda i Zaključka, organizovala u tri dela. U prvom delu rada predstavljam razvoj i ključna područja feminističke ekonomije kao škole mišljenja, a u drugom i trećem delu rada objašnjavam metodološke i kontekstualne izazove sa kojima se ona danas suočava.

2 Feministička ekonomija je kategorizovana u kodovima JEL klasifikacionog sistema *Časopisa ekonomske literature (Journal of Economic Literature)*, standardnog metoda klasifikovanja literature iz ekonomske oblasti, u sastavu koda JEL: B - Istorija ekonomskog mišljenja, metodologija i heterodoksni pristupi kao JEL B 54 (American Economic Association 2017).

3 Detaljnije određenje feminizma kako teorijsko, tako i kao pokreta za socijalnu pravdu prevazilazi domete ovog rada (videti o tome, na primer: Bowden and Mummary 2010; Evans 2015, 146–155; Fraser 2013).

4 O tome videti, na primer, Van Staveren 2010, 18–48.

5 Detaljnije o rodnoj perspektivi proizvodnje znanja na semiperiferiji videti radove Marine Blagojević Hughson (Hughson 2015; Blagojević 2009). Adriana Zaharijević ukazuje na specifičnosti razvoja jugoslovenskog feminizma u socijalizmu i u ratu u Srbiji koje „nisu marginalne, niti se mogu lako uklopiti u tezu o zavedenosti ili ‘fatalnoj privlačnosti’ između feminizma i neoliberalizma“ (Zaharijević 2015, 86).

Feministička ekonomija kao škola mišljenja

U feminističkoj i politekonomsnoj literaturi od sredine XIX veka prepoznaju se i koreni feminističke ekonomije. Feministkinje poput Herijet Tejlor Mil (Harriet Taylor Mill), Šarlot Perkins Gilman (Charlotte Perkins Gilman) i Beatris Poter Veb (Beatrice Potter Webb) u svojim radovima su posebnu pažnju obraćale na rodne nejednakosti u ekonomskim odnosima i zagovarale prava žena na rad (Taylor Mill 1998; Perkins Gilman 1998; Webb Potter 1891). Ekonomisti poput Džona Stjuarta Mila (John Stuart Mill) i Torstejna Veblena (Thorstein Veblen) raspravljali su o ekonomskoj nesigurnosti žena kao važnom moralnom pitanju i kritikovali njihovo isključivanje iz određenih zanimanja, a Fridrih Engels (Friedrich Engels) inferioran položaj žena u viktorskoj porodici je smatrao jednom od značajnih mana kapitalističkog sistema (Mill 2017; Veblen 1899; Engels 1950, 185–233). Tokom XX veka feministkinje ekonomistkinje su širile i produbljivale korpus znanja o raznim ekonomskim temama, od kućnog rada i rodnog jaza u platama, do uloge žena u društvu, dovodeći u pitanje etablirane ekonomske doktrine. Feministička ekonomija se tokom devedesetih godina XX veka sve jasnije profilisala kao nova škola ekonomskog mišljenja i naučna i pedagoška disciplina, utemeljena na sve obimnijem korpusu znanja heterodoksnih škola u ekonomiji. U svojim teorijskim, metodološkim i analitičkim uvidima ona se naslanja na tradicije više škola ekonomskog mišljenja poput marksističke, institucionalne, postkejnzijske, mogućnosti pristupa, društvenoekonomske i drugih (Van Staveren 2010, 18–48).

Rekonstrukcijom konvencionalnih ekonomskih teorija u pet širokih tematskih područja i kritikom aktuelnih ekonomsko-političkih debata, feministička ekonomija pruža jedinstvene uvide u: 1. fundamentalne osnove ekonomskog i feminističkog mišljenja i ključne koncepte (ekonomski čovek, domaćinstvo, rodna pristrasnost itd.); 2. karakteristike i veze između različitih škola ekonomskog mišljenja (marksističke, postkejnzijske, institucionalne i drugih) i feminističke ekonomije i komparativne preglede; 3. standardna ekonomska područja i modele koji postoje u tradicionalnim ekonomskim disciplinama (ekonomike rada, razvojne ekonomije, mikro i makroekonomije); 4. savremene ekonomsko-političke teme i debate (globalizacija, finansijalizacija, nejednakost, rast, siromaštvo, alternative...) i naglašava značaj povezivanja feminističke ekonomske teorije sa kreiranjem ekonomske politike i aktivizmom; i 5. iskustva feministkinja ekonomistkinja i profesionalnih organizacija i institucija koje se osnivaju sa ciljem da obezbede podršku procesu širenja prisustva žena u ekonomiji i u daljem razvoju feminističkog ekonomskog mišljenja, poput: Entiteta Ujedinjenih nacija za rodnu rav-

nopravnost i osnaživanje žena (The United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women – UN Women), Međunarodne asocijacije feministkinja ekonomistkinja (The International Association for Feminist Economics – IAFFE), Žene u razvoju Evrope (Women in Development Europe – WIDE) i drugih (Peterson, Lewis 2004).

Navedena sistematizacija tematskih područja koja obuhvataju predmet izučavanja feminističke ekonomije ukazuje na činjenicu da ova disciplina okuplja raznoliku grupu teoretičara, praktičara i aktivista koji imaju veoma različit pogled i na ekonomiju i na feminizam. Ona prevashodno ima za cilj da ukaže na ključna polja rekonstrukcije ortodoksnih ekonomskih koncepata i na prirodu feminističke ekonomske kritike i savremene debate, i uobičajeno se primenjuje u feminističkim ekonomskim istraživanjima i predavanjima. Feministička ekonomija kao nastavna disciplina doprinosi razvijanju kritičkog i kreativnog mišljenja u kreiranju i institucionalizaciji novih znanja, jer integriše feminističke ekonomske sadržaje i inkluzivne pedagoške modele i strategije, i saradivačke, ka zajednici orijentisane pedagoške prakse. Ona edukuje i osnažuje nove generacije, pogotovo onih studentkinja i studenata koji su tradicionalno nedovoljno zastupljeni na ekonomskim studijama, kao proaktivne članove modernog društva u borbi protiv nehumanih hijerarhija i strukturalnih opresija.

Feministička ekonomija istražuje ekonomske i društvene procese koji se odvijaju u dve međusobno povezane sfere aktivnosti: u privatnoj sferi, koju karakteriše proizvodnja namenjena za upotrebu u domaćinstvu, i u javnoj sferi, u kojoj se odvija proizvodnja namenjena za razmenu i akumulaciju putem tržišta. Drugim rečima, ona svoje teorijske i istraživačke uvide iskazuje u ekonomskim domenima u kojima dominiraju različiti odnosi – na tržištu i u preduzećima odnosi razmene, na nivou države odnosi redistribucije, a u domaćinstvu odnosi brige i nege (staranja) i poklona (Đurić Kuzmanović 2013, 23–49).

Standardne ekonomske teme poput ekonomskih aktera, domaćinstava, tržišta i države predstavljaju za feminističku ekonomiju poseban izazov, jer se u feminističkoj metodologiji mnoge tradicionalne ekonomske definicije i podele smatraju uveliko problematičnim.

Feministička ekonomija, kao heterodoksna škola ekonomije, kritikuje konvencionalne ekonomske metode istraživanja i elaborira i formuliše alternativne feminističke metode. Feministički metod se često koristi kao jedinstven naziv za tri osnovna, međusobno

povezana aspekta istraživanja: istraživački metod, koji obuhvata različite tehnike pribavljanja činjenica; metodologiju, kao međusobno povezivanje teorije i analize u istraživanjima; i epistemologiju, kao skup pitanja o adekvatnoj teoriji znanja ili opravdanoj strategiji u tradicionalnim i feminističkim diskursima (Harding 1987, 2). Za razliku od ortodoksne, neoklasične ekonomije, koja se prevashodno razvija na obrascima matematičkog modeliranja i ekonometrije, feministička ekonomija prihvata široko određenu mešavinu deduktivnih i induktivnih pristupa, kvantitativnih i kvalitativnih multimetoda (poput mrežne analize, analize etnografske građe, modeliranje zasnovano na agentima itd.) i koristi višestruke izvore podataka (Starr 2014, 238–264).

Feministički metodi daju specifične odgovore na ključna epistemološka pitanja ko definiše, interpretira i kontekstualizuje činjenice i konstruiše znanje. Takav „ženski pogled“ kao naučni metod prepoznaje neodvojivost istraživačkog problema od svrhe istraživanja, subjektivnost istraživača u pogledu pola, političke angažovanosti i etičnosti, kao i višestrukost ženskih klasnih, rasnih i kulturnih iskustava (Harding 1987, 1–7). Apolutni kriterijum za ocenjivanje proizvodnje znanja u feminističkoj ekonomiji koji ovu školu mišljenja razlikuje u odnosu na konvencionalnu ekonomiju glavnog toka i njihovog privilegovanja racionalnog, egoističkog i individualističkog ponašanja, jeste etika brige za druge, relaciona odgovornost i kreiranje jednakih mogućnosti za dobar život (Łapniewska 2018, 109–133).

Feministička ekonomska epistemologija i/ili ontologija

Epistemološka područja o kojima se uobičajeno raspravlja u feminističkoj ekonomiji jesu: 1. kritika racionalnosti i dualizma; 2. rodna pristrasnost u nauci; 3. ponovno promišljanje i rekonstrukcija naučnih praksi uključivanjem npr. konteksta, vrednosti i etičkih mišljenja; i 4. znanje koje se formira uobičajenim iskustvom i koje dovodi do poboljšanja života ljudi (ibid., 114–115). Pri tome, same reči kojima imenujemo pojave, njihovo poreklo i složenost, kao i naša percepcija tih reči mogu biti predmet dubljih istraživanja. Na primer, termin rodnost koji se uobičajeno koristi da imenuje društveno uslovljene razlike između muškaraca i žena koje nadilaze njihove polnu različitost, jeste složena, nehomogena analitička kategorija u interaktivnom odnosu sa ekonomijom (Đurić Kuzmanović 2002, 11). Rodnost je nehomogena, jer se i žene i muškarci, u zavistnosti od svojih drugih strukturnih karakteristika poput klase, obrazovanja, nacionalnosti, rase itd., mogu međusobno značajno razlikovati i, usled toga, njihov ekonomski

i društveni položaj i ponašanje može biti sličnije dominantnom modelu suprotnog, nego sopstvenog pola. Rodnost je, kao organizacioni princip društvenog života i određena vrsta prakse, kao rodni režim, različito prisutna na raznim nivoima društva. Rodni režimi se uspostavljaju kao stvarni odnosi između muškaraca i žena u specifičnim kontekstualnim uslovima i nisu samo jednostavno egzogeno „uvezeni“ iz ekonomske sfere, već se i endogeno, „iznutra“, oblikuju i sami bivaju oblikovani konkretnim procesima, njihovim uslovima i rezultatima, koji mogu biti delimično i pozitivni i negativni. Prepoznavanje dominantnog rodnoeg režima, kao obrasca koji žene i muškarce u konkretnim ekonomskim i društvenim uslovima stavlja u određeni odnos, olakšava razumevanje njihovih individualnih života i grupnih karakteristika preko tog odnosa (Blagojević Hjuson 2013, 32).

Naše reči ilustruju meru u kojoj priznajemo da je nešto prepoznato kao stvarno i konkretno, definišu našu subjektivnu percepciju i tako se pretvaraju u činjenice. Mi često ne sumnjamo da se naši koncepti ne odnose na stvarne pojave, iako su oni samo pretpostavke koje mogu predstavljati „falsifikovanje stvarnosti proizvedene kroz rasipanje totaliteta međusobno povezanih procesa ... zamenjen za jedan od njegovih fragmenta, izolovanih od ostatka, kao opštu referentnu tačku“ (Wolf 1982, 6). Naime, istraživači sa svojom teorijskom, empirijskom i ličnom životnom pozicijom jesu sastavni deo stvarnosti i njihova lična iskustva jesu činoci razumevanja kompleksne, dinamične, nesavršene i evoluirajuće stvarnosti i utiču na mogućnost njenog oblikovanja. Kao što naglašava Amartya Sen (*Amartya Sen*), objektivnost ne postoji, jer ne postoji pogled koji dolazi niotkuda, već je u stvarnosti, čije su osnovne odrednice vreme i promene, tek pristupom „pozicione objektivnosti“ moguće prepoznavanje nečije teorijske pozicije kao naučne (Sen 2002, 19–28). Ključno pitanje je *ko* je taj koji zna „objektivnost“ znanja, konstruiše znanje i odnose moći – dominacije i podređenosti (Harding 1995, 7–32).

Proteklih decenija pažnju feministkinja ekonomistkinja uveliko su zaokupljala pitanja da li postoji više ili samo jedna osnovna struktura realnosti i kako se ona/e proizvodi/e, da li je naša pristrasnost problem, i/ili epistemički resurs, kao i da li je cilj nauke stvaranje tačnih prikaza stvarnosti i/ili efektivne interakcije sa njom (Harding 2003, 151–159)? Debatu o tome da li feministička ekonomija, kao škola mišljenja, treba da bude više zasnovana na epistemologiji ili na ontologiji, pokrenuo je Toni Lawson (Tony Lawson) u časopisu *Feminist Economics*, a u njoj su, između ostalih, učestvovali Peter Fabijan (Peter Fabienne), Džuli Nelson (Julie Nelson) i Sandra Harding (Sandra Harding) (Lawson 1999, 25–59; Lawson 2003, 119–150; Fabienne 2003, 93–101; Nelson

2003, 109–118, Harding 2003, 151–159). Prepoznato je da feministička ekonomija eksplicitno i interdisciplinarno otvara rasprave o glavnim ekonomskim metodama i istraživanim područjima, ispituje ekonomsku epistemologiju i metodologiju i konvencionalne ekonomske pristupe sa jedinstvenim ciljevima – provere kako ljudi žive u stvarnosti kao međuzavisna i ranjiva bića, stvaranja rodno svesne ekonomske teorije i uticaja na oblikovanje humanije stvarnosti. Ona primenjuje feminističke ekonomske metode, kao otvoreno i široko polje različitih istraživačkih aspekata utemeljenih na ženskom pogledu na ekonomiju „sa oba oka“ (Waring 1988) kako na samu disciplinu tako i na ekonomiju kao predmet koji istražuje. Dekonstruisanje i preispitivanje tradicionalnih ekonomskih pojmova, koji često služe kao mitovi da prikriju moć aktera koji ih sa određenom političkom i ideološkom svrhom definišu, isto je toliko važno kao i promišljanje alternativnih metoda i ne može se učiniti jedno bez drugog.

Neoklasična konceptualizacija ekonomskog aktera, *homo economicusa*, i njegove instrumentalizovane racionalnosti je važan primer načina na koji se ekonomska teorija predstavlja kao rodno neutralna i kako se interiorizuju vrednosti patrijarhata, jer zavisnost ljudskih jedinki o staranju, odnosno rad uložen na brigu i negu drugih, posmatra izvan svojih institucija. Vladajuća ekonomska teorija izgrađena je na pretpostavkama metodološkog individualizma (racionalne individue – *homo economicusa*) i prirodne reprodukcije (obilnog i lako dostupnog ženskog rada). Patrijarhalna osnova racionalnog ekonomskog aktera sadržana je u činjenici da je takva individua nezavisna od ponašanja drugih i da je slobodna da maksimizuje sopstvenu subjektivnu i individualnu korist. Njen tipičan akter je, iz Bekerove perspektive (Gary Becker), racionalan i bespolan, obdaren vrednostima koje se uobičajeno pripisuju maskulinitetu: samodovoljnost, kompetitivnost, sebičnost i proračunatost, a odlikuju ga akcije usmerene ka javnoj sferi i tržištu (Becker 1994). Prihvatanjem ovih vrednosti i ponašanja kao tipičnih, zanemaruju se vrednosti i oblici ponašanja koji se zasnivaju na drugačijim odnosima, kao što su oni zasnovani na ljubavi, solidarnosti, staranju, brizi, nezi, reciprocitetu i mnoge druge koje patrijarhalna kultura univerzalno pripisuje ženskosti. Implicitno se podrazumevaju kao opšteprihvaćene uspostavljene tradicionalne rodne uloge, rasne, klasne i nacionalne hijerarhije koje imaju za rezultat privilegovanu poziciju muškaraca (Hewitson and Gillian 1999). Ponašanja zasnovana na navedenom ograničenom shvatanju racionalnosti ekonomskih agenata nastoje da se tzv. iščekivanjem rente (*rent seeking*) ostvare koristi i raspoláže dobrima bez nadoknade troškova koje te koristi proizvode (Đurić Kuzmanović 2006, 2–6).

Feministička ekonomska istraživanja pokazuju da, u načelu, muškarac, kao ekonomska individua, jeste „slobodan trkač” (*free rider*), ali da ponašanja „slobodnog trčanja” (*free riding*) nisu tipična za žene i da donose manje društvene koristi na duži rok (Seguino et al. 1996, 1–21). Može se, stoga, zaključiti da teorijske pretpostavke konvencionalne ekonomije o racionalnoj individui i prirodnoj reprodukciji, elastičnom i besplatnom ženskom radu i mobilnim faktorima proizvodnje, zapravo, prikrivaju uspostavljene odnose moći, hijerarhije, pristrasnosti i opresiju nad ženama u privatnoj i javnoj sferi (Smit 2008; Marçal 2016).

Integrisanjem rodnosti i rodni režima u ekonomsku analizu omogućava se vidljivost i dimenzioniranje urođenih odnosa u ekonomiji. Ovaj postupak podrazumeva primenu trostrukog metoda: rodnog disagregiranja – kojim se pokazuje različito ponašanje žena i muškaraca u obrascima ponašanja u potrošnji, investicijama, štednji, i drugom; urođjavanja ekonomskih varijabli – čime se čine vidljivim efekti rodni nejednakosti u različitim modelima, poput privrednog rasta, spoljno-trgovinske razmene i drugo; i metod dva sektora – kojim se dimenzionira plaćen i neplaćen sektor ljudskih aktivnosti (Berik and Rodgers 2009, 5). Takođe, feministička ekonomija primenjuje i kombinuje nekoliko različitih pristupa u ekonomskoj analizi rodni pristrasnosti koje otkrivaju odnose dominacije i podređenosti: strukturalistički, empirijski i politički (Harding 1995, 7–32).

Strukturalistički pristup analizira rodnu pristrasnost kroz raznovrsne urođjene strukture, simbole i identitete. Na primer, rodna pristrasnost se u ekonomskim strukturama izražava kroz segregirana tržišta, rodnu podelu rada i diskriminaciju u platama itd. Na nivou simbola, rodna pristrasnost se prepoznaje kroz stereotipne predstave o ženskosti, odnosno muškosti u sklonostima „muškaraca ka tehnicima“, motivima „žena ka dobroj udaji“, verovanjima i metaforama „plavuše su glupe“, karakteristikama poslova, plaćenom i neplaćenom radu, matematičkim i verbalnim objašnjenjima. U pogledu urođenih identiteta, u ekonomiji se, na primer, podrazumeva da je preduzetnik taj koji rizikuje, a domaćica ona koja se stara o domaćinstvu i članovima porodice. Empirijski pristup identifikuje merljive rodne neravnopravnosti prikupljanjem i analizom primarnih i sekundarnih rodno osetljivih podataka. Politički pristup prepoznaje da je višestruka strukturalna opresija, zasnovana na rodnoj, rasnoj, seksualnoj, klasnoj, nacionalnoj, porodičnoj, starosnoj i drugim osnovama, i njihov uticaj, kao strukturalnih faktora na identitet, moć i opresiju, od suštinske je važnosti za razumevanje za izgradnju društvene inkluzije (Manne 2018, 6, 25; Đurić Kuzmanović 2013, 23–49). Stoga, feministički

ekonomski politički pristup analizira moguće urođnjavanje javne politike kako bi bile usmerene ka poboljšanju ekonomske i društvene pozicije žena.

Feministička ekonomska kontekstualna analiza

Feministička ekonomska kontekstualna analiza prepoznaje različite rodne režime u pogledu ženskog i muškog pristupa resursima, odlučivanja o načinima njihove upotrebe, pripadajućih koristi i/ili šteta koje proističu iz njihovih ekonomskih aktivnosti. Na duži rok posmatrano, kontekstualna analiza pokazuje kako urođnjeni ekonomski procesi reprodukuju i/ili utiču na formiranje novih obrazaca odnosa i uloga u sticanju i raspodeli resursa u domaćinstvu i rodnim režimima u javnoj sferi (Đurić Kuzmanović 2013, 23–49). Propitujući međusobne odnose između roda, klase i etniciteta, feministička ekonomska kontekstualna analiza prepoznaje povezanost urođnjenih ekonomskih i društvenih, kulturnih i političkih procesa i otkriva strukturalne izvore i mehanizme odnosa moći koji proizvode i reprodukuju podređenost žena u odnosu na muškarce u konkretnom društvu. Kontekstualni feministički ekonomski pristup izučavanju urođnjenih ekonomskih procesa u Srbiji podrazumeva analizu ukrštenih neoliberalnih globalizacijskih i lokalizacijskih, (semi)periferijalnih zaokreta u kojima globalni i periferijalni politekonomski sistem proizvode, obnavljaju i uspostavljaju nove odnose moći.

Na globalnom nivou je proteklih decenija iz fokusa neoliberalne politekonomske agende i korporativne globalizacije, utemeljene na Vašingtonskom konsenzusu i postkonsenzusu (Đurić-Kuzmanović et. al. 2016, 32–42), uveliko zanemareno pitanje ljudskih potreba i društvenog blagostanja (Alemanno 2018; Vogel 2013). Zadovoljavanje individualnih i porodičnih potreba je, saglasno ključnim postavkama ortodoksne, neoklasične ekonomske teorije, prepušteno tobožnjem slobodnom odlučivanju građana, a ekonomski i društveni razvoj delovanju tržišta. Svetski politekonomski sistem proizvodi i obnavlja urođnjene nejednake odnose moći konstruisanjem rodne uloge muškarca, kapitalističkog *homo economicusa*, *homo neoliberalisa*, kao dominantnog nosioca političkog i ekonomskog sistema i kao subjekta koji, čak protivno sopstvenim interesima, pomaže reprodukciji neoliberalnih kapitalističkih odnosa uz istovremeno eksploataisanje, privajanje i kontrolu ženske reproduktivnosti i rada u kući i izvan nje (Sušová-Salminen 2018).

Efekti agende „problematičnog neoliberalizma“ (Tickell and Peck 2003, 163–182),

kao forme politekonomske i razvojnog ideološkog mišljenja, jesu urušena socijalna stabilnost ogromne većine svetskog stanovništva i produbljene klasne, rasne i rodne razlike, dok se kapital koji generišu velike korporacije i finansijski sistem sve više koncentriše u nekoliko dominantno muških ruku destabilizujući čitav svet (Shaw 2018). Situacija u Srbiji, u tom pogledu, nije izuzetak. Međutim, važnu ulogu u postsocijalističkoj ekonomskoj i društvenoj transformaciji Srbije su imali i specifični kontekstualni politekonomske činiooci.

Promene ekonomske i društvene stvarnosti i rodni režima u postsocijalističkoj Srbiji nisu rezultat samo, ni jednostavno, globalnog dugoročnog i strukturnog neoliberalnog zaokreta, već i prethodnog socijalističkog nasleđa i kompleksnih političkih, ekonomskih i društvenih uslova vezanih za raspad jugoslovenske države kroz ratove, nasilje i stradanja ljudi, odbijanja tranzicije devedesetih godina i njenog kolebljivog prihvatanja nakon 2000. godine. Ne upuštajući se u detaljnu urodnjenu analizu specifičnosti postsocijalističke transformacije Srbije, moje razmatranje u ovom delu rada se ograničava samo na one značajne i specifične uticaje, strukturalne izvore i mehanizme koji su kreirali kontekst u kojem je ženska opresija, i pored dugoročnih civilizacijskih rodni dostignuća, uspostavljana kao nova „normalnost”. Stoga, u nastavku ukratko razmatram period od devedesetih godina do danas, u kojem su spregnuti režimi kapitala, države i patrijarhata, odnosno njihove personifikovane finansijske i političke oligarhije, proizvodili i reprodukovali rodne nejednakosti, osnaživali rodne pristrasnosti i sprovodili ekonomsko nasilje nad ženama (Đurić Kuzmanović i Rastoder 2017, 233–242; Lupšor i Đorđević 2017).

Sveukupno pogoršavanje ekonomske i društvene situacije u socijalističkoj Jugoslaviji, jačanje nacionalističkih ideologija i njihovih tumačenja poželjne uloge žena, doprinosilo je ubrzanom pogoršavanju položaja žena i njihovom isključivanju iz javne sfere. Specifične strategije od strane države dirigovanog nerazvoja (Đurić Kuzmanović 2005, 29–55; Đurić Kuzmanović 2002; Đurić Kuzmanović 1997) i raz-razvoja (Hughson 2015; Blagojević Hjuson 2013) postale su od devedesetih godina značajan oslonac državi i krupnom kapitalu u kreiranju konteksta u kome su urušavani dostignuti ženski emancipatorski potencijali⁶ i ekonomski položaj, a povećavana njihova odgovornost

⁶ Pri tome, treba imati u vidu da ni socijalistički „emancipatorski projekat“ nije išao dalje od „ženskog pitanja“ ka transformaciji odnosa rodnosti. Stvarni položaj žena u socijalističkoj Jugoslaviji je bio lošiji nego što se to javno predstavljalo, posebno s obzirom na njihov ekonomski položaj i političku participaciju, a porast nacionalizma doveo ih je u još težu situaciju.

za staranje o porodici. Državna oligarhija je simultano preduzimala brojne političke i ekonomske mere i aktivnosti kako bi sačuvala vlast, preuzela društveni kapital i obezbedila resurse za rat, omogućavajući veliku korist maloj grupi moćnih ljudi i masovno osiromašujući stanovništvo.

U novoj konstrukciji političke subjektivnosti naroda kao nacije žene su prevashodno tretirane kao prirodna, polno i reproduktivno određena bića (Zaharijević 2015, 82), postajale su, dobrovoljno ili ne, simboli nacionalističkih politika kao „majke nacije”, ali ujedno i žrtve razarajućih posledica nacionalističke histerije (Đurić Kuzmanović 1995, 121–141). Mizoginija i seksizam su činili važne strukturalne mehanizme uspostavljenog rodnog režima u društvu, na makronivou „herojskog mačo patrijarhata” (Blagojević 2000, 600) i stanje „samožrtvujućeg matrijarhata” kao oblika rodnog režima na mikronivou porodice (Blagojević 2013, 80–83).

Svedočenja žena iz svih delova bivše socijalističke Jugoslavije ilustruju sistematičnost urušavanja dostignutih nivoa solidarnosti, kao i brojnost načina na koje se tokom proteklih decenija omogućavalo i legitimisalo nasilje, nesigurnost i strah kao način života (Zajović i Urošević 2017). Istovremeno, ženska svedočenja jasno ukazuju i na globalni model delovanja neoliberalne ideologije i na brutalnost socijalnog i ekonomskog nasilja kao načina na koji se, kroz nacionalističku histeriju i ratove tokom raspada socijalističke Jugoslavije, uvodio kapitalizam i obavljala prvobitna akumulacija kapitala i društvena retraditionalizacija (Đurić Kuzmanović i Rastoder 2017, 233–242).

Tokom poslednje decenije je usledio proces ubrzane neoliberalizacije i finansijalizacije nacionalne ekonomije i ekonomske politike utemeljen na spregnutim interesima finansijske i državne oligarhije u Srbiji, kao (semi)periferiji svetskog sistema. U koruptivnom miljeu zarobljena država (European Commission 2018) kroz raznovrsnu ekonomizaciju svih ljudi u svakom domenu života: privatizaciju, autorsovanje, ukidanje besplatnog obrazovanja na nivou visokog školstva, socijalne sigurnosti itd., nastoji da organizuje građane kao racionalne ekonomske aktere. Takva, semiperiferijalna neoliberalna država, uz patrijarhalno i posleratno ekonomsko i društveno nasleđe, predstavlja važan činilac u razumevanju strukturalnih izvora koji reprodukuju patrijarhalne rodne režime na makronivou društva i mikronivou domaćinstva, osnažujući žensku opresiju i mizoginiju (Đurić Kuzmanović 2018, 50–63; Đurić Kuzmanović n. d.).

Zaključak i otvorena pitanja

Feministička ekonomija postavlja ključna pitanja o tome *ko* konstruiše znanje, *kakva* je njegova svrha i vrednuje njegovu proizvodnju spram širih, društvenih i humanističkih kriterija – brige za druge, relacione odgovornosti i obezbeđivanja jednakih mogućnosti. Ona dovodi u pitanje osnovne pretpostavke i vrednosti koje se u konvencionalnoj ekonomiji smatraju vrednosno neutralnim, jer se u ekonomskoj praksi pokazalo da su uveliko maskulinizovane i nedovoljno objektivne. Alternativa takvoj „muškoj“ ekonomiji nije „ženska“, već feministička ekonomija, jer je, dovodenjem u pitanje kulturnih obrazaca muškosti i ženskosti, produktivnija disciplina i za žene i za muškarce (Nelson 1995).

Feministička ekonomska analiza pokazuje da rodne nejednakosti između muškaraca i žena proističu iz njihovih različitih društvenih uloga i nejednakih odnosa snaga koji se uspostavljaju u domaćinstvu, i da oblikuju karakteristike ekonomije i društva na svim nivoima. Feministička ekonomska kontekstualna analiza koja propituje specifičnosti u odnosu na globalna teorijska i empirijska ekonomska iskustva je važna za sve ekonomske domene (od domaćinstva i firmi do države). Ona omogućava da se identifikuju urođjeni odnosi moći između muškaraca i žena, sagledaju njihovi strukturalni uzroci i mehanizmi delovanja i prepozna potreba da se oni menjaju u pravcu rodne ravnopravnosti. Ona prepoznaje da su domaćinstva, tržište i druge ekonomske i društvene institucije urođjene, oblikovane kontekstualnim rodnim režimima i asimetričnim odnosima moći zasnovanim na međuzavisnosti višestrukih strukturalnih činilaca, poput rodnosti, klase i rase, i da kao takve utiču na stvarne individualne pozicije i ponašanja žena i muškaraca.

Ohrabruje saznanje da je pozicija feminističke ekonomije, kao heterodoksne škole ekonomskog mišljenja, među akademskim disciplinama u svetu sve vidljivija. O tome svedoče sve razgranatije aktivnosti Međunarodnog udruženja feministkinja za ekonomiju (IAFFE), redovna tražnja za feminističkim savetima o ekonomskoj politici od strane međunarodnih organizacija poput Ujedinjenih nacija, Svetske banke za obnovu i razvoj i drugih, kao i mnogobrojnih nacionalnih vlada, uspostavljeni kursevi na Institutu za društvene studije u Hagu, Univerzitetu u Juti, kurs e-učenja iz uvoda u feminističku političku ekonomiju na Minster univerzitetu itd.

Feministička ekonomija, kao heterodoksna škola ekonomskog mišljenja, predstavlja važnu kariku u povezivanju sa drugim kritičkim školama mišljenja. Sve brojnija literatura iz različitih disciplinarnih perspektiva kritički ukazuje na mnoge dimenzije rodnih ekonomskih i društvenih nejednakosti, međuzavisnost između ekonomskih, političkih, društvenih, kulturnih i drugih procesa u kontekstu globalizacije, neoliberalne ekonomizacije i finansijalizacije i socijalne transformacije, kao i na ograničenost ortodoksne ekonomske teorije i neoliberalne politekonomske agende. Širom sveta sve su brojniji glasovi teoretičara, pragmatičara, aktivista i običnih građana koji zagovaraju promenu vladajuće individualističke ekonomske paradigme ka društvenoj pravdi (Vincenzo et al. 2018; Nelson 2018b, 99–107). Oni ukazuju na raznolikost strategija otpora neoliberalnom poretku i na narastajuću potrebu da se on promeni.

Feministička ekonomija svojim uvidima u odnose rodnosti, hijerarhije moći u kojima su žene deprivirane, i u uticajne procese, poput nacionalizma, doprinosi naporu da se ženska situacija u društvu učini vidljivom iz ženskog ugla. Kada takvi društveni, ekonomski i politički naponi ne postoje, ili ne čine prethodno, već doprinose jačanju sistema koji feministkinje i druge humanistički orijentisane društvene grupe žele da promene, tada su feminističko ekonomsko obrazovanje u osveščivanju i osnaživanju emancipacije i žena i muškaraca i menjanje institucija posebno važni društveni i politički ciljevi za koje treba obezbediti solidarnost i podršku. Ipak, kao akademska nastavna disciplina, feministička ekonomija još uvek nedostaje u Srbiji.

Sistematično obrazovanje feministkinja i feminista za ekonomiju u Srbiji doprinelo bi razumevanju urođenih ekonomskih i poslovnih upravljačkih procesa, obrazaca i njihovih implikacija, feminističkoj kritici postojećih i oblikovanju potencijalno delotvornijih ekonomskih i rodnih politika. Organizovanje feministkinja ekonomistkinja i njihovo povezivanje sa drugim ekonomskim i društvenim kritičkim školama mišljenja i perspektivama, putem akademskih i alternativnih mreža i organizacija, omogućilo bi oblikovanje novih feminističkih i društvenih strategija otpora, strateških partnerstava i sestinstava.

Ženska solidarnost je od krucijalnog značaja u emancipacijskom izazovu sa kojim se žene suočavaju – da preuzmu odgovornost za sopstveni život i upuste se u borbu sa moćnim strukturama koje njihovu ulogu u ekonomiji i društvu instrumentalizuju i potčinjavaju ih u skladu sa potrebama muškaraca i interesom kapitala.

Literatura

Alemanno, Aberto. 2018. „Davos Of The Many For The Few.“ *Social Europe*, 29 January. <https://www.socialeurope.eu/davos-of-the-many-for-the-few/>

American Economic Association. 2017. „JEL Classification System / EconLit Subject Descriptors.“ American Economic Association. <https://www.aeaweb.org/econlit/jel-Codes.php/>

Babović, Marija. 2010. *Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija*. Beograd: Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore, ISIFF, SeConS.

Babović, Marija. 2014. *Položaj žena u biznis sektoru u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja.

Becker, Gary. 1994. *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*, 3rd Edition. Chicago: University of Chicago Press.

Berik, Günseli, and Yana van der Meulen Rodgers. 2009. „Engendering Development Strategies and Macroeconomic Policies, What’s Sound and Sensible.“ In *Social Justice and Gender Equality: Rethinking Development Strategies and Macroeconomic Policies*, edited by Günseli Berik, Yana van der Meulen Rodgers, and Ann Zammit, 1–43. New York, London: Routledge.

Blagojević, Marina, ur. 2000. *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*. Beograd: AŽIN.

Blagojević, Marina. 2009. *Knowledge Production at the Semiperiphery. A Gender Perspective*. Beograd: IKSI.

Blagojević Hjuson, Marina. 2013. *Rodni barometar 2012*. Beograd: UN Women.

Bowden, Peta, and Jane Mummery. 2010. *Understanding Feminism*. New York: Acumen Press.

Đurić Kuzmanović, Tatjana. 1995. „From National Economies to Nationalist Hysteria – Consequences for Women.“ In *Crossfires. Nationalism, Racism and Gender in Europe*, edited by Helma Lutz, Ann Phoenix, Nira Yuval-Davis, 121–141. London: Pluto Press.

Đurić Kuzmanović, Tatjana. 1997. *Dirigovani nerazvoj: postsocijalističko iskustvo i feministička alternativa*. Novi Sad: EXPOPRESS.

Đurić Kuzmanović, Tatjana. 2002. *Rodnost i razvoj u Srbiji. Od dirigovanog nerazvoja do tranzicije*. Novi Sad: Budućnost i Ženske studije i istraživanja.

Đurić Kuzmanović, Tatjana. 2005. „Gender Inequalities in Nationalist, Nontransitional Context in Serbia, Emphasizing Vojvodina, During the 1990s.“ In *Sexuality and Gender in Postcommunist Eastern Europe and Russia*, edited by Alexander Stulhofer and Theo Sandfort, 29–55. New York, London, Oxford: The Haworth Press.

Đurić Kuzmanović, Tatjana. 2006. „Porodično poslovanje – definisanje i metodologija izučavanja.“ *Škola biznisa* 3: 2–6.

Đurić Kuzmanović, Tatjana. 2013. „Feministička ekonomija: mit ili alternativa.“ *Genero: časopis za feminističku teoriju i studije kulture* 17: 23–49.

Đurić Kuzmanović, Tatjana. 2018. „Small-scale Family Entrepreneurship as Support to the Neoliberal State in Post-socialist Serbia.“ *Sociologija* 1: 50–63. doi: 10.2298/SOC1801050D

Đurić Kuzmanović, Tatjana. n. d. „Ma, već brinem o kući – Mizoginija u sitnom supružničkom i porodičnom preduzetništvu.“ Neobjavljeni rukopis.

Đurić Kuzmanović, Tatjana, Sonja Mandić, i Jelena Fischer. 2016. „Pregovaranje u upravljanju mikro i malim porodičnim firmama i ekonomiji nege u postsocijalističkog neoliberalnoj transformaciji Srbije.“ *Škola biznisa* 1: 32–42.

Đurić Kuzmanović, Tatjana, i Senka Rastoder. 2017. „Ekonomsko nasilje nad ženama.“ U *Ženski sud: o događaju u Sarajevu i o nastavku procesa*, uredili Staša Zajović i Miloš Urošević, 233–242. Beograd: Žene u crnom.

Engels, Friedrich. 1950. „Poreklo porodice, privatne svojine i države.“ U *Izabrana dela*, tom II, Marks Karl i Engels Fridrih, 185–233. Kultura: Beograd.

European Commission. 2018. *Communication on EU Enlargement Policy, Serbia 2018 Report*. Strasbourg: European Commission. <http://www.uts.org.rs/images/2018/20180417-serbia-report.pdf>

Evans, Mary. 2015. „Open Space Feminism and the Implication of Austerity.“ *Feminist Review* 109: 146–155.

Fabienne, Peter. 2003. „Critical Realism, Feminist Epistemology, and the Emancipatory Potential of Science: A Comment on Lawson and Harding.“ *Feminist Economics* 9(1): 93–101. doi: 10.1080/13545700110059289

Fraser, Nancy. 2013. *Fortunes of Feminism: From State-managed Capitalism to Neoliberal Crisis and Beyond*. London: Verso.

Harding, Sandra. 1987. „Introduction: Is there a Feminist Method?“ In *Feminism and Methodology: Social Science Issues*, edited by Sandra Harding, 1–14. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.

Harding, Sandra. 1995. „Can Feminist Thought Make Economics More Objective?“ *Feminist Economics* 1(1): 7–32. doi: 10.1080/714042212

Taylor Mill, Harriet. 1998. *The Complete Works of Harriet Taylor Mill*. Bloomington: Indiana University Press.

Hewitson, Gillian. 1999. *Feminist Economics. Interrogating the Masculinity of Rational Economic Man*. Cheltenham: Edward Elgar.

- Hughson, Marina. 2015. *Poluperiferija i rod: pobuna konteksta*. Beograd: IKSI.
- Łapniewska, Zofia. 2018. „Epistemology of Feminist Economics.“ In *Co-Designing Economies in Transition*, edited by Vincenzo Mario Bruno Giorgino and Zack Walsh, 109–133. Cham: Palgrave Macmillan.
- Lawson, Tony. 1999. „Feminism, Realism, and Universalism.“ *Feminist Economics* 5(2): 25–59. doi: 10.1080/135457099337932
- Lawson, Tony. 2003. „Ontology and Feminist Theorizing.“ *Feminist Economics* 9(1): 119–150. doi: 10.1080/1354570022000035760
- Manne, Kate. 2018. *Down Girl: The Logic of Misogyny*. New York: Oxford University Press.
- Lupšor Milica, i Vesna Đorđević. 2017. *Žene govore*. Zrenjanin: Roza.
- Marçal, Katrine. 2016. *Who Cooked Adam Smith's Dinner? A Story About Women and Economics*. New York: Pegasus Books Ltd.
- Mill, John Stuart. 2017. *The Subjection of Women*. Early Modern Texts. <http://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/mill1869.pdf/>.
- Nelson, Julie. 1993. „The Study of Choice or the Study of Provisioning? Gender and the Definition of Economics.“ In *Beyond Economic Men: Feminist Theory and Economics*, edited by Mariane Ferber and Julie Nelson, 23–36. Chicago: University of Chicago Press.
- Nelson, Julie. 1995. „Feminism and Economics.“ *Journal of Economic Perspectives* 9(2): 131–148. doi: 10.1257/jep.9.2.131
- Nelson, Julie. 1996. *Feminism, Objectivity and Economics*. London: Routledge.
- Nelson, Julie. 2003. „Once More, With Feeling: Feminist Economics and the Ontological Question.“ *Feminist Economics* 9(1): 109–118. doi: 10.1080/13545700110059261
- Nelson, Julie. 2018a. „The Complicity of Economics.“ *Forum for Social Economics* 47(2): 214–219. doi: 10.1080/07360932.2018.1451763.
- Nelson, Julie, 2018b. „The Koan of the Market.“ In *Co-Designing Economies in Transition Radical Approaches in Dialogue with Contemplative Social Sciences*, edited by Vincenzo Mario Bruno Giorgino and Zack Walsh, 99–107. Cham: Palgrave Macmillan.
- Perkins Gilman, Charlotte. 1998. *Women and Economics. A Study of the Economic Relation between Men and Women as a Factor in Social Evolution*. Berkeley, Los Angeles: Oxford University of California Press.
- Peterson, Janice, and Margaret Lewis. 2004. „Introduction.“ In *The Elgar Companion to Feminist Economics*, edited by Janice Peterson and Margaret Lewis, xv–xvii. Cheltenham and Northampton: Edward Elgar Pub.
- Seguino, Stephanie, Thomas Stevens, and Mark Lutz. 1996. „Gender and Coopera-

tive Behaviour: Economic Man Rides Alone.“ *Feminist Economics* 2(1): 1–21. doi: 10.1080/738552683

Sen, Amartya. 2002. *Razvoj kao sloboda*. Beograd: Filip Višnjić.

Shaw, Daniel. 2018. „The Political Economy of Misogyny: Neo-liberalism, Gender and the New Right.“ *25th World Congress of Political Science* (Program and Abstracts). Brisbane, Australia: IPSA. <https://wc2018.ipsa.org/events/congress/wc2018/paper/political-economy-misogyny-neo-liberalism-gender-and-new-right/>.

Smit, Adam. 2008. *Teorija moralnih osećanja*. Podgorica: CID.

Starr, Martha. 2014. „Qualitative and Mixed-methods Research in Economics: Surprising Growth, Promising Future.“ *Journal of Economic Surveys* 28(2): 238–264. doi: 10.1111/joes.12004

Sušová-Salminen, Veronika. 2018. *After Neoliberal Transformation. Authoritarian Tendencies in Central and Eastern Europe*. Brussels: IMPRINT, Transform Europe. https://www.transformnetwork.net/fileadmin/user_upload/epaper_susova_cee_after_neoliberal_transformation-end.pdf/

Tickell, Adam, and Jamie Peck. 2003. „Making Global Rules: Globalization or Neo-liberalisation.“ In *Remaking the Global Economy: Economic-Geographical Perspectives*, edited by Jamie Peck and Henry Wai-chy Yeung, 163–182. London: Sage.

UNDP. 1995. *Human Development Report*. New York, Oxford: Oxford University Press. http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/256/hdr_1995_en_complete_nostats.pdf/

van Staveren, Irene. 2010. „Feminist Economics: Setting out the Parameters.“ In *Gender and Economics*, edited by Christine Bauhardt and Gülay Caglar, 18–48. VS Verlag für Sozialwissenschaften.

Veblen, Thorstein. 1899. *The Theory of Leisure Class*. New York: Macmillan.

Vogel, Lisa. 2013. *Marxism and the Oppression of Women. Toward a Unitary Theory*. Chicago: Haymarket Books.

Waring, Marrien. 1988. *If Women Counted: A New Feminist Economics*. San Francisco: Harper & Row.

Webb, Beatrice Potter. 1891. *The Co-operative Movement in Great Britain*. London: S. Sonnenschein.

Wolf, Eric. 1982. *Europe and the People Without History*. Berkeley: University of California Press.

Zaharijević, Adriana. 2015. „Fusnota u globalnoj istoriji: kako se može čitati istorija jugoslovenskog feminizma?“ *Sociologija* LVII (1): 72–89. doi: 10.2298/SOC1501072Z

Zajović, Staša, and Miloš Urošević, eds. 2017. *Women's Court: About Event in Sarajevo and about Continue the Process*. Belgrade: Women in Black.

Tatjana Đurić Kuzmanović

NOVI SAD SCHOOL OF BUSINESS

Feminist Economics in the Post-Socialist Serbia – Methodological and Contextual Challenges

Abstract: Feminist thinking about the relationship between the production of knowledge in the economic science and engendered power relations involve recognizing the differences between orthodox and heterodox approaches, formulating and applying feminist economic methodology in all economic domains, and an understanding of the local and national specifics in relation to global experiences. The growing production of extensive economic analyses and researches confirms the existence of gender inequalities in different segments of the economy and economic policy in Serbia. Nevertheless, feminist economic analyses that examine power relations and gender regimes in the national economy that produce and reproduce female subordination to men in the private and public sphere, as well as the interrelations between gender, class and ethnicity, and the interdependence between economic and social, cultural and political processes, are rare. In this article, I present the feminist economics as a school of economic thought and point to the importance of its founding and development as a scientific and teaching discipline, as well as emphasize the need for a systematic and contextual feminist critique of the economy and economic and political strategies in post-socialist Serbia. Linking and organizing feminist economists through academic and alternative networks and organizations will contribute to a more comprehensive understanding of the engendered economic and business management processes, and their implications in the period of economic restructuring and post-socialist social transformation, as well as the creation of more effective gender policies and feminist resistance strategies, strategic partnerships and sisterhood.

Keywords: feminist economics, method, epistemology, rationality of actors, contextual analysis, neoliberalism, semi-periphery, Serbia

5
—

Uključene ili isključene

Tanja Ignjatović

Uloga (anti)feminizma na politike i prakse prema muškom nasilju protiv žena – globalna i lokalna perspektiva

Apstrakt: Tekst sadrži osvrt na doprinos feminističkih konceptualizacija i globalnog feminističkog pokreta na razumevanje muškog nasilja protiv žena i na kreiranje društvenog odgovora na ovu pojavu. Ističući vremensku i prostornu univerzalnost pojave, i patrijarhat kao kontekst koji rađa i održava nejednakost, ove konceptualizacije pridaju ključni značaj kategorijama pol/rod, moć i kontrola. Zahteva se društvena akcija za promenu postojećih struktura, sa dugoročnim ciljem da se promeni hijerarhija rodnih odnosa i da se osnaže žene da iskorače iz svojih unapred određenih društvenih uloga. To je doprinelo sagledavanju nasilja protiv žena kao društvenog (javnog) problema i kršenja osnovnih ljudskih prava. Naglašena je nužnost društvene reakcije i odgovornost države, što je dovelo do promena u međunarodnoj politici, a potom i do promena javnih politika i prakse u mnogim državama, uključujući Srbiju. Međutim, i pored napretka, zadržali su se snažni otpori i brojni problemi. Poslednjih decenija, jačanje konzervativnih i antifeminističkih politika i pokreta utiče na poimanje ove pojave, kao i na društvene, institucionalne i individualne reakcije, s ciljem očuvanja duboko ukorenjene patrijarhalne kulture, dominacije i kontrole od strane muškaraca, što su procesi prisutni i u Srbiji. Zbog toga, važna su nova promišljanja teme i feminističke pozicije, ali i globalne akcije s ciljem zaustavljanja procesa koji prete poništavanjem teško ostvarenih prava žena.

Ključne reči: feminizam, nasilje, muško nasilje protiv žena, (anti)feminizam, politike, društvene prakse

Feminističke konceptualizacije nasilja protiv žena

Muško nasilje protiv žena je bilo jedno od središnjih pitanja drugog talasa feminizma. Feminističke konceptualizacije nastale kao kritika postojećih teorija o nasilju u interpersonalnim relacijama i na osnovu prakse pružanja podrške ženama naglašavale su vremensku i prostornu univerzalnost fenomena muškog nasilja, određujući patrijarhat kao koncept koji obuhvata različite dimenzije rađanja i održavanja nejednakosti između muškaraca i žena.

Istovremeno, feminističke teoretičarke grade novu vrstu saznanja i istraživanja, kritički se odnoseći prema tradicionalnoj epistemologiji koja isključuje „perspektivu“ žene.¹ Ističu da bi znanje, posredovano brojnim faktorima, u specifičnim društvenim, političkim, istorijskim i kulturnim trenucima, koje uključuje „žensku“ perspektivu, trebalo da omogući ženama da razumeju svoje probleme, da se osnaže, prevaziđu i poboljšaju svoju situaciju (Lončarević 2012). Iako mnoge istraživačke metode nisu bile originalne, u fokus se stavljaju različiti aspekti ženskog iskustva, koje muški teoretičari i istraživači ignorišu ili trivijalizuju, a neartikulirano - ono ostaje neprepoznato i nevidljivo. Naglašava se važnost prakse osvešćivanja, refleksivne analize iskustva, kao i svesti o kompleksnim problemima raspodele moći i kontrole u procesu istraživanja. Menjaju se ključna pitanja u vezi sa pozicijom ispitanica (koja postaje aktivna), načinom na koji su uključene istraživačice, te svrhom istraživanja (koja nije samo akademska). Imenovanje iskustva postaje važan zadatak u osporavanju „muških definicija“ nasilja (Kelly 2008).

Feminističke teoretičarke naglašavaju da su kategorije pol/rod, moć, uticaj i kontrola od ključne važnosti za razumevanje pojave nasilja protiv žena, što traži modifikaciju socioloških konceptata (posebno teorije resursa, neusaglašenih statusa i konflikta). Usvajajući koncept socijalne nejednakosti, moći i nasilja kao poslednjeg resursa (izvora) kojim se osigurava podređenost žena (Yllö 1993), ističe se da se ne radi o sukobu između interesa jednakih, već o borbi za moć između unapred nejednakih. Pozicije žena i muškaraca su društveno, institucionalno, ideološki i individualno postavljene asimetrično, odnosno status žena (u svim društvima) zavisi od statusa muškaraca i odražava višestruki odnos podređenosti.

1 Radi se o feminističkim *standpoint* epistemologijama, a Katarina Lončarević predlaže da se pojam *standpoint* ne prevodi (Lončarević 2012, 50).

Feminističke teoretičarke ključnu ulogu u razumevanju svih oblika muškog nasilja protiv žena vide u društvenoj konstrukciji pola, u kojoj je moć (dominacija) muškaraca u porodici deo šireg sistema moći. Patrijarhalni društveni sistem (*makronivo*) predstavlja mušku dominaciju (*mikronivo*) nasleđenu ekonomskim, društvenim i političkim strukturama, paralelno sa posrednim delovanjem *mezosistemskih* struktura (sfera rada, šire porodice, socijalnih mreža, institucija, zajednice). Nasilje protiv žena je rezultat njihove opresije u patrijarhalnom društvu posredstvom aktuelne i istorijske moći muškaraca, koja žene drži subordiniranim kroz kontrolu. Žene se socijalizuju da trpe/podnose ovu nejednakost i kontrolu, tako da to nije privatna i individualna (psihološka) pojava, već pojava uslovljena istorijskim, socijalnim, kulturnim i političkim odnosima i snagama (Dobash and Dobash 1979; Walker 1979).

Teza o tome da muško nasilje potiče iz muške moći i ženskog suprotstavljanja toj moći, nailazi na prepreku u objašnjavanju zašto nasilje izbija čak i u onim odnosima gde je žena višestruko zavisna od nasilnika i gde pozicija dominacije i autoriteta nije ugrožena (korišćenje prinude nije u funkciji postizanja cilja). Ovde feminističke teoretičarke uvode drugi ključni koncept, patrijarhat, kao najširi okvir sprovođenja zloupotreba i diskriminacije, ali i njegov najopštije shvaćeni uzrok. Patrijarhat proizvodi i održava zloupotrebu i nasilje prema ženama strukturnim (preko društvenih institucija) i ideološkim uticajima (procesom socijalizacije).

Kako žene imaju minimalne prostore moći, retko mogu da promene institucionalne ideologije i strukture koje legitimizuju ili ne osuđuju rutinsko sprovođenje muške moći i agresije. Liz Keli (Liz Kelly) to formuliše pitanjem (Kelly 2008, 30–32): ko ima koristi od redovnog institucionalizovanog i neprikosnovenog sprovođenja moći, odnosno, da li su nasilnici objekti društvene kontrole, ili je oni sprovode?

Sklop ponašanja kojim se obezbeđuje kontrola nad ženama, koja nadilaze fizičko i seksualno nasilje, u literaturi se artikuliše na različite načine: kao koncept moći i kontrole (*power and control*) (Pence and Paymar 1986), kontrole putem prinude (*coercive control*) (Stark 2007) ili kao terorizam u intimnoj sferi (*intimate terrorism*) (Johnson 1995). Opisujući strategije i taktike kojima se uspostavlja kontrola nad partnerkom, Džudit Luis-Herman (Judith Lewis Herman) navodi da se kontrola širi na svaki vid života žene, onesposobljavajući je na takav način da ona počinje da veruje da ne ume samostalno da izvede osnovne životne aktivnosti (Lewis Herman 1996). Stark (Ewan Stark) govori o taktikama koje imaju toksično dejstvo – kontrola, zastrašivanje i izolacija, koje stvaraju

uslove nepredvidivosti i neslobode. Uz strukturne forme deprivacije, one diktiraju svakodnevne mikroregulacije (ograničavaju opcije, izvore i podršku) i sveprožimajuće su (Stark 2007).

Kako nasilje nije (izolovani) incident, žene imaju sužene „prostore za delovanje“ i praktikovanje autonomije (Kelly, Sharp and Klein 2014). To kod nekih dovodi do stalnog prilagođavanja zlostavljajućim rodnim režimima u kući, dok se druge neprestano opiru, otvoreno ili tajno. Proširivanje zona sigurnosti omogućava refleksiju i akciju, što traži prevođenje stanja „biti sigurna“ (*being safe*) u stanje „osećati se sigurno“ (*feeling safe*). To podrazumeva zahtev da se istraži veza između institucionalnih intrevencija za koje se pretpostavlja da dovode do manje nasilnih događaja (smanjenjem rizika) i doživljaja da nasilje nije zaustavljeno i da se može ponoviti u budućnosti. Istovremeno, malo se zna o procesu izgradnje života nakon što žena napusti nasilnog partnera (dok se nastavljaju neke stare i pojavljuju nove forme nasilja), kada je ona ranjiva i ima brojne potrebe na koje sistem treba da odgovori (ibid., 42–44).

Okolnosti koje olakšavaju muško nasilje protiv žena

Feministkinje navode da su brojni načini kojima se stvaraju okolnosti koje olakšavaju nasilje muškaraca protiv žena. Društvene politike i prakse kojima se izbegava imenovanje muškaraca kao učinilaca nasilja (upotrebom rodno neutralnih termina), objašnjenje nasilja na način koji „izvinjava“ muškarca i okrivljuje žene/žrtve, umanjivanje ili negiranje razlika u učestalosti, žestini i posledicama nasilja koje čine muškarci u odnosu na nasilje koje sprovode žene, sagledavanje nasilja kao individualnog problema, usko definisanje i izdvajanje nasilja od ostatka društvenog života, tretiranje trenutnih rodnih odnosa kao „prirodnih“, samo su neki od načina (Hearn 2009).

I tendencije u istraživanju ove pojave, kao što su rodno neosetljivi istraživački nacrti, specifični statistički prikazi (Walby 2007), karakteristike instrumenata za ispitivanje fenomena i određene karakteristike uzorka (Tjaden 2006; Swan and Snow 2002), mogu da „zamagle“ podatke o nasilju koje čine muškarci protiv žena. Sve to snažno doprinosi formiranju stava o „rodnoj simetriji“ nasilja, odnosno izjednačavanju nasilja koje izvođe žene sa nasiljem muškaraca, što snažno usmerava javnu politiku.

Opisujući specifične mentalne operacije kojima se prikriva muško nasilje, Patricija

Romito (Patrizia Romito) objašnjava da one utiču, a nekada i određuju način na koji se prihvata realnost, a time i naše reakcije, osećanja i ponašanja (Romito 2008). Neke od najčešće korišćenih strategija su eufemizacija, naturalizacija i psihologizacija. Eufemizacija se odnosi na specifičnu „politiku jezika“ koja se koristi lingvističkim izbegavanjem i tehnikom namernog ili nesvesnog izostavljanja muškaraca iz diskursa i tekstova o nasilju (od zakona do istraživanja) upotrebom rodno neutralnih termina. Naturalizacija, odnosno tretiranje trenutnih rodnih odnosa kao „prirodnih“, tumači nasilje sociobiološkim objašnjenjima ili objašnjenjima evolucione psihologije, što ga na izvestan način normalizuje i opravdava. Psihologizacija omogućava da se nasilje sagledava kao individualni problem, da se smešta u psihološke kategorije (mentalne nestabilnosti, krize, poremećaji), što sprečava svest o opresiji (kao i potencijalnu pobunu) i utiče na tip društvenog odgovora na nasilje (zdravstveni i socijalni sistem podrške, bez odgovarajuće zaštite). Na taj način, radikalni socijalni zahtevi i politički pokret žena smeštaju se u individualistički, terapijski kontekst: zahteva se promena konkretne žene, a ne promena društva.

I mehanizmi fragmentacije fenomena i/ili njihova dihotomna priroda onemogućavaju da se složene pojave sagledaju istovremeno i integrisano (kada je u fokusu jedna perspektiva, druga/druge su potpuno zanemarene), što se reflektuje na zakonska rešenja i postupanje institucija (Dalton 1999; Farney and Valente 2003).

Izazovi i ograničenja feminističkih konceptualizacija o nasilju protiv žena

Najpre, kako objašnjava Katarina Lončarević (Lončarević 2012), feminističke postmodernističke orijentacije oštro kritikuju tvrdnje o ženskoj „perspektivi“ kao privilegovanom uvidu u realnost, o uniformnom i univerzalnom iskustvu, o identitetu koji je zajednički svim ženama, jer to zanemaruje brojne i isprepletene istorijske, društvene i kulturne, ali i identitetske razlike između žena. Ipak, činjenica da se iz različitih pozicija i perspektiva proizvode mnogobrojna i višestruka znanja (od kojih nijedno ne može biti privilegovano po rodnoj osnovi), ne sprečava žene da zajedno rade na postizanju specifičnih političkih ciljeva. Keli (Kelly 2008, 30–32) ističe da je glavni cilj feminističkog rada u oblasti nasilja protiv žena da se ospore muške definicije nasilja (koje ga ograničavaju na vidljive i drastične forme) i proizvodnja dominantnog „znanja“ o nasilju (koje reprodukuje matrice dominacije i potčinjenosti), odnosno da se uspostavi feministička analiza društvene konstrukcije moći i seksualnosti, kako bi se pokazalo da

je društvena kontrola osnovna svrha, a u nekim slučajevima i rezultat rodno uslovljenih društvenih odnosa.

Takođe, kritikovan je i osporavan patrijarhat kao univerzalni i uniformni koncept. Ističe se da on ima različite strukturalne i ideološke oblike (razlikuje se u vremenu, prostoru i materijalnim kontekstima), te bi teorijske konceptualizacije trebalo da uzmu u obzir varijacije u stepenu, vrstama i dimenzijama dominacije, moći, kontrole i otpora, što bi bilo od suštinskog značaja za napredak istraživanja, praktičnih politika i usluga za podršku žrtvama (Hunnicutt 2009). Ipak, iako se ova osporavanja prihvataju, feministkinje smatraju da se bez koncepta patrijarhata ne može ni teoretizovati ni razumeti ženska potlačenost. Potrebno je razviti složenije teorije patrijarhata, gde je primena sile (nasilja) jedan od činilaca koji određuju podređeni položaj žena. Liz Keli (Kelly 2008, 24–27) navodi šest činilaca (kontrola plodnosti, podela rada, pristup dobrima, povezanost žena, politička moć i nasilje) čija se kombinacija razlikuje u različitim društvima i vremenima, a umesto pitanja koji je najvažniji, ključno pitanje je kako su različiti činoci međusobno povezani u sistem patrijarhalne kontrole, i kako su povezani sa drugim oblicima potlačenosti. Univerzalnost pojave ne znači zanemarivanje konteksta (kulturoloških i istorijskih razlika i osobenosti), dok se istovremeno ističe uticaj globalizacijskih procesa koji uslovljavaju promene u ispoljavanju i reakcijama (individualnim i društvenim), utiču na širenje specifičnih formi nasilja protiv žena, ali i globalnih odgovora na tu pojavu (Yick 2001; Hester 2004).

Imajući u vidu da „žene“ ne predstavljaju univerzalnu kategoriju, prisutne su značajne varijacije u njihovom reagovanju na nasilje (povezane sa rasom, etnicitetom, klasom, siromaštvom, invalidnošću...), kao što postoje i razlike u načinu na koji će reagovati jedna žena u različitim fazama svog života. Zanemarivanje te činjenice stvara rizik da se uspostave nefleksibilni modeli objašnjenja ponašanja žena, što ne samo da isključuje veći broj oblika ponašanja, nego postavlja standard za procenu koji ne odgovara realnosti (reagovanju) mnogih žena. Kritici je izložen i paradoks naglaska na „autonomiji“ izbora svake žene u odnosu na insistiranje na postupcima krivičnog sistema (obaveza hapšenja, hitne mere zaštite i postupanje tužilaštva po službenoj dužnosti). Keli zaključuje (Keli 2003; Kelly, Sharp and Klein 2014) da žene pronalaze različite načine da se nose sa problemom nasilja i da sve strategije češće uključuju aktivnost nego pasivnost, bez obzira na utisak koji ponašanje žena ostavlja.

Takođe, pred feminističke konceptualizacije se postavlja zahtev da uvažavaju i prepoznaju nasilje koje čine žene (verbalno, emocionalno, ali i fizičko i seksualno, nasilje prema deci i nasilje u lezbejskim vezama), da ga istraže i objasne, izvan okvira koji se oslanjaju na samoodbranu i „interiorizaciju patrijarhalnih opresija“ kao objašnjenje. Odgovarajući na ove kritike, ističe se da i nasilnik i društvo upotrebljavaju koncept „ženske agresije“, da bi se „pomerila“ odgovornost nasilnika i minimalizovao problem muškog nasilja (McPhail et al. 2007).

Zbog svega navedenog pojavljuje se nastojanje da se izgradi „integrativni feministički model“ koji bi zadržao osnovne feminističke pretpostavke o korenu nasilja (patrijarhalne privilegije i opresija žena), kombinovano sa drugim faktorima i produktima konteksta, priznajući višestruke uzroke muškog nasilja protiv žena, i povezujući ga sa drugim, alternativnim teorijskim objašnjenjima. Zabrinutost u vezi sa „integrativnim feminističkim modelom“ vezuje se uz potencijalne opasnosti, kao što su: vraćanje razumevanja problema nasilja na problem u odnosu, iz kog izostaje analiza moći (i individualne, a posebno strukturne i ideološke) i zanemarivanje povezanosti muškog nasilja protiv žena sa širokim socio-kulturnim temama (rasizam, klasizam, siromaštvo...). Zbog toga autori ovog modela pozivaju na istraživanje prakse i proširivanje teorijskih koncepata, kao i na kreiranje programa koji izlaze u susret razlikama u nasilju i izborima žrtava, uz proveravanje njihovih efekata (McPhail et al. 2007).

Uticaj feminističkog pokreta na međunarodne standarde i državne politike

Nasilje protiv žena postalo je društveno pitanje posredstvom feminističkog pokreta. Ženske grupe organizovane oko pružanja neposredne pomoći ženama sa iskustvom nasilja gajile su veliko nepoverenje u državu i državne intervencije. Smatrale su da su i zakoni i pravila službi institucionalizovan način sprovođenja muške kontrole nad ženama, doživljavajući policiju i pravosudni sistem (koji bi trebalo da zaštite) kao deo patrijarhalnih institucija od kojih se ne može očekivati solidarnost sa ženama (Logar 2004). Od početka sedamdesetih godina XX veka u Sjedinjenim Američkim Državama i u zemljama zapadne Evrope ženske grupe su osnivale prva „skloništa“ i SOS telefone za žene sa iskustvom nasilja. Tako su i u istočnoj Evropi, u bivšoj Jugoslaviji, otvoreni prvi SOS telefoni za pomoć ženama žrtvama muškog nasilja, u Zagrebu 1988, u Ljubljani 1989. i 1990. godine u Beogradu (Mladenović 1995).

Stav prema državnoj reakciji i odgovornosti države počinje da se menja osamdesetih godina, kao deo promena u razumevanju (ljudskih) prava žena i odgovornosti države da reaguje na nasilje i u „privatnoj“ sferi. U to vreme nastaje i ideja da je kontrola postupanja nadležnih službi, a ne (samo) promena uverenja profesionalca, ključni uslov za državnu reakciju koja podrazumeva zaštitu žena. O tome Elen Pens (Ellen Pence) piše:

„shvatile smo da patrijarhat nije način mišljenja, već je on praksa... I tako smo prestale da razmišljamo kako da promenimo nečije stavove i počele da mislimo kako da promenimo njihova dela... Pravosudni sistem je umešan svakoga dana u život pretučenih žena. A tu nedostaje naše zastupanje njenih prava“ (Pence 1996, 177).

Pored neposredne podrške ženama, u većini država ženske grupe i organizacije inicirale su i prikupljanje podataka o prevalenciji nasilja, rukovodile su manja ili veća istraživanja, predlagale promene u zakonima i procedurama, sprovodile kampanje za podizanje svesti javnosti, vršile pritisak na međunarodne organizacije, inicirale mutidisciplinarni i multisektorski pristup problemu, vodile prve obuke za profesionalce i državne institucije (Antić Gaber, Dobnikar and Selišnik 2009). Međusobno povezan, ženski pokret je zahtevao definisanje nasilja protiv žena kao kršenje osnovnih ljudskih prava, prepoznavanje dijapazona oblika, konteksta i odnosa u kojima se ono dešava, kao i ključnu ulogu država, i odgovornosti vlada da stvore „klimu nulte tolerancije“ uvođenjem sistema zaštite, podrške i prevencije, uključujući integrisane politike. To je uslovalo promene u međunarodnom pravu, standardima i politici, koje su se reflektovale na javne politike, zakone i prakse u državama, uključujući i Srbiju.

Ipak, do danas su se zadržali snažni otpori i brojni problemi, a neki od najznačajnijih su: dihotomija između koncepta javno-privatno („privatna“ sfera je ograničena za državne intervencije, što je normalizovalo upotrebu nasilja u partnerskim i porodičnim odnosima), duboko ukorenjena patrijarhalna kultura i kontrola od strane muškaraca, neadekvatne zaštitne strukture (koje sprečavaju žene da izveste o pretrpljenom nasilju, a da budu sigurne od budućih dela), državna politika koja ne odgovara na potrebe svih društvenih grupa u istoj meri, odvojeni režimi odgovornosti državnih i nedržavnih aktera, kulturni relativizam (nasuprot konceptu univerzalnosti ljudskih prava), nedostatak konsenzusa u vezi sa terminologijom, indikatorima i podacima (Ertürk 2007). Istovremeno, primena međunarodnih standarda ukazuje na veliku neefikasnost država i institucija (United Nations 2006). Iako je usvojen standard „dužne pažnje“ (*due dili-*

gence standard), što proširuje obavezu države na efikasnu i efektivnu primenu prava, u realnosti se ona uglavnom svodi na nasilje koje se dogodilo (zanemarujući obavezu da se ono spreči i da se nadoknadi šteta) i odgovornost nedržavnih aktera (Ertürk 2006).

Uvođenje zakonskih i proceduralnih promena podrazumevalo je promenu u razumevanju fenomena, uzimanje u obzir perspektive žena žrtava nasilja, formiranje jedinstvenih evidencija i baza podataka, praćenje efekata primene propisanih mera, usaglašavanje rada službi i temeljnu obuku profesionalaca. Fokus postupanja stavljen je na policijsko-pravosudnu intervenciju i značaj (precizno definisanog) multisektorskog i multidisciplinarnog pristupa, zasnovanog na holističkom (Hagemann-White 2008) i pristupu osnaživanja (ADMIRA 2005), kao pretpostavke efikasnih modela i mera zaštite. Ipak, nakon niza analiza stanja i izdatih preporuka državama članicama, Savet Evrope konstatuje da su, uprkos pozitivnim dešavanjima, preduzete mere imale ograničeni efekat na zaštitu žena (Hagemann-White et al. 2006; Hagemann-White 2010).

Kao odgovor na takvo stanje, izrađena je Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, kao sveobuhvatan, pravno obavezujući dokument, koji postavlja jasnu politiku, ciljeve, definicije, principe nediskriminacije, zahtev za rodno osetljivim, sveobuhvatnim, koordiniranim politikama i obavezama države (na unutrašnjem i međunarodnom planu). Konvenciju je do sada ratifikovala 31 članica Saveta Evrope, uključujući i Srbiju 2013. godine (cf. Vlada Republike Srbije 2013).

I u Srbiji su promene zakona inicirale i snažno podržavale ženske organizacije. Najpre 2002. godine u oblasti krivičnopravne zaštite, a zatim 2005. godine u porodičnopravnoj zaštiti, izmene zakona ponudile su određena rešenja koja su dopunjena 2016. godine zakonskom regulacijom preventivne intervencije i koordiniranog delovanja institucija. Međutim, zakonske novine (sve rodno neutralne) uvedene su bez jasne promene politike i paradigme postupanja, što je uslovalo odsustvo strategije i plana. Državna politika građena je u periodu od 2010. godine, usvajanjem nacionalne strategije, opšteg i posebnih protokola o postupanju nadležnih službi, ali su opšti principi, koji organizuju sveukupno razumevanje pojave i postupanje sistema, ostali bez razrade i objašnjenja, više kao preporuka, a ne kao obaveza (Ignjatović 2011). Nedostatak jasno istaknutog i objašnjenog cilja delovanja (u strateškom i konkretnom smislu), koji određuje i sve operativne ciljeve i prioritetne aktivnosti, uz nedostatak efektivnih operativnih mehanizama praćenja postupanja, predstavljaće najznačajniju prepreku delotvornoj i efikasnoj

zaštiti žena od nasilja u partnerskim odnosima i u porodici u Srbiji (Ignjatović, Pavlović Babić i Lukić 2015; AHR & AWC 2017; Ignjatović i Macanović 2018).

Izazovi u sprovođenju standarda i državnih politika

Uključivanje države donelo je nove izazove, rizike i otvorena pitanja. Mada priznaju napredak u zakonskoj regulaciji nasilja protiv žena, feminističke teoretičarke i istraživačice ukazuju na problematične aspekte zakonskih definicija nasilja, koje isključuju određene oblike, upućuju na „incident“ (izvan razumevanja konteksta u kom se on desio), ne sadrže jasno ukazivanje na to da je nasilje zasnovano na rodnoj različitosti i uzrok i posledica diskriminacije žena. Suština nasilja protiv žena je u obrascu ponašanja (u ponavljanju i mreži obrazaca moći i kontrole), što ga čini neuporedivo štetnijim od pojedinačnog incidenta, a njihovo jednako tretiranje dovodi do zaključka da su žene u interpersonalnim relacijama skoro jednako nasilne kao i muškarci (Kelly and Vistmarlans 2014).

Uske zakonske definicije, nedovoljno efikasno učešće policijsko-pravosudnog sistema, uz zadržavanje orijentacije usmerene pretežno na zdravstvenu i socijalnu zaštitu (upućivanje na psihoterapiju, savetovanje, posredovanje), nisu mogle da obezbede intervencije koje garantuju bezbednost žena (i njihove dece). To se odnosi i na promovisanje tretmana za učinioce nasilja, koji nema garancije za uspeh i delotvornost a, ukoliko se sprovodi kao socijalna intervencija „slepe politike“, njegov kvalitet može biti ne samo sumnjiv, već i opasan (Gondolf 2008).

Istovremeno, navedene karakteristike državnog reagovanja uslovile su nestajanje kritike patrijarhata i ekonomskih nejednakosti na osnovu pola/roda, kao ključnog uzroka rodno zasnovanog nasilja. To je pred ženske organizacije stavilo ne samo zahteve za profesionalizacijom (pružanje psihološki orijentisanih usluga ženama) i specijalizacijom („ekspertiza“ za pojedine forme nasilja, iako je realnost žene mnogo kompleksnija), već su mnoge prestale da funkcionišu kao aktivističke organizacije koje se bave socijalnim problemima, postavši državno-finansirane agencije. Nametanje standarda rada i režima finansiranja (sličnih onima u javnom socijalnom sektoru), pred ženske organizacije je postavilo kao stalni izazov zadržavanje autonomije i obezbeđivanje održivosti, što ugrožava mogućnost da one ostanu ključni akteri najznačajnijih promena u ovoj oblasti (Antić Gaber, Dobnikar and Selišnik 2009; Logar 2005; Logar 2008).

Keli navodi (Kelly 2000) da institucije propuštaju da vide veze između različitih vrsta ugnjetavanja, da izdaju poverenje žena kada one prijave nasilje, da izvode neodgovarajuće, neuvremene ili necekovite intervencije kada se žene obrate za pomoć. I pored nesumnjivih prednosti, međuinstitucionalni pristup ostaje fragmentaran, a institucije zadržavaju svoju logiku delanja (pravila, procedure, interese), tako da, umesto da omogućiti bolju zaštitu, one mogu da ugroze bezbednost. I uverenja stručnjaka (lične teorije, mitovi i zablude), koja nastaju na bazi neutemeljenih znanja (empirijski slabo dokumentovani ili neodgovarajući teorijski koncepti) i zbog snažnog uticaja društvenih predrasuda i stereotipa, imaju negativne efekte na stručne procene i odluke o bezbednosti žena i njihove dece (Ignjatović 2016). Rodni stereotipi oblikuju lična i profesionalna gledišta o ulogama muškaraca i žena, njihovim (poželjnim) odnosima i o pojavi nasilja, a široko rasprostranjena mišljenja profesionalaca uglavnom sadrže pretpostavke o manjoj društvenoj opasnosti fenomena, o vezi nasilnog ponašanja sa specifičnim karakteristikama konteksta ili nasilnika, o odgovornosti žene i stereotipna shvatanja o porodici i o roditeljstvu (Ignjatović 2011).

Uticaj antifeminističkih ideja i pokreta

Poslednjih decenija globalno raste uticaj antifeminističkih ideja i pokreta. Već osamdesetih godina sa porastom broja organizacija za prava očeva, počinje insistiranje na ideji da je aktuelni i normativni kontekst „rodno pristrasan“ u korist žena. Ova udruženja, deklarativno usmerena na veće uključivanje očeva i podršku njihovom roditeljstvu (u čijim redovima su neretko učinioci nasilja), potenciraju agresiju žena i koncept o „rodnoj simetriji“ nasilja u intimnom i porodičnom kontekstu. Ohrabrenje da optužuju žene za lažno prijavljivanje nasilja i lažno prijavljivanje zlostavljanja dece (posebno seksualnog), dolazi i od nedovoljno proverenih i nepotvrđenih koncepata, kao što su „sindrom roditeljskog otuđenja“ (Gardner, 1987)² ili „sindrom zlonamerne majke“ povezan sa razvodom (Turkat 1995)³.

Strateški se koristi politika ravnopravnosti roditelja i prava deteta na održavanje ličnih

2 Koncept koji je predložio Ričard Gardner (Richard Gardner) kao odgovor na sve češće prijavljivanje seksualne zloupotrebe deteta u parnicama za razvod i poveravanje deteta, kojem se zamera da ne razlikuje realno otuđenje, odnosno odbijanje deteta da ima kontakt sa ocem koji je zlostavljao (dete ili majku).

3 Koncept koji promovira Ira Danijel Turkat (Ira Daniel Turkat) kojim objašnjava „zlobno ponašanje“ žene protiv bivšeg partnera, oca dece, najčešće izazvano razvodom koji žena ne može da prihvati, tvrdeći da u svojoj praksi nije naišao na slučaj oca čije ponašanje može da ispuni sve kriterijume za „dijagnostikovanje“ ovog sindroma.

odnosa sa oba roditelja, kako bi nasilni roditelj zatražio veći pristup deci, bez obzira na nasilje koje čini prema njihovoj majci (Flood 2010). Tako, roditeljstvo oca postaje mehanizam kontrole partnerke, koji ima veliki manipulativni potencijal (Stark 1999/2000), odnosno očinstvo zamenjuje brak kao društvenu instituciju kontrole muškaraca nad ženama (Nordborg u Eriksson and Hester 2001).

Istraživanja pokazuju da ove ideje imaju uticaj na način na koji zajednica i stručnjaci prilaze problemu nasilja. Kada se ono nastavlja i nakon toga što žena napusti nasilnog partnera, sistem ne pruža odgovarajuću zaštitu, posebno ne „na duži rok“, što iscrpljuje i ugrožava ženin osećaj sigurnosti (Kelly, Sharp and Klein 2014; Ignjatović 2016). Istovremeno, interpretacije stručnjaka o prirodi nasilnog odnosa utiču na pojavu porasta broja žena koje izveštavaju da su „jednako nasilne“ kao i njihovi partneri, zahtevajući pomoć, što ima efekte na praktičare i na javne politike (Côte 2017).

I u Srbiji organizacije očeva, iako deklarativno usmerene na podršku roditeljstvu muškaraca, dominantno optužuju žene, ističu ugroženost prava muškaraca na očinstvo (navodeći da se deca nakon razvoda po automatizmu poveravaju majkama, čak i kada su one „u potpunosti nepodobne“), upozoravajući na pogubne posledice odrastanja dece bez očeva,⁴ dok istovremeno prikrivaju da neki od njih imaju sudske zabrane prilaska i kontakta zbog nasilja koje su činili protiv žena i dece.

Sa jačanjem konzervativne politike na međunarodnom planu, sve su vidljiviji novi pokreti, snažno usmereni protiv koncepta ljudskih prava, pre svega prava žena i LGBTIQ osoba. Tako pokret „Svetski kongres porodica“ (*The World Congress of Families*), nastao u Sjedinjenim Američkim Državama 1995. godine, koristi komunikacijske strategije skrivene iza „tradicionalnih vrednosti“ i „tradicionalne porodice“, optužujući feminizam i homoseksualnost za demografske probleme i krizu porodice. Povezivanjem sa grupama „za porodicu“ u Rusiji i evropskim državama, religijskim i konzervativnim pokretima i partijama, pojedincima koji imaju značajne političke pozicije i konzervativnim naučnicima, ove organizacije zagovaraju protiv prava žena i „rodne ideologije“ (HRCF 2015). To je bio i razlog otpora ili sprečavanja da se u nekim evropskim državama (Hrvatska, Bugarska, Litvanija) ratifikuje Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici.

4 Cf. Telegraf 2013; Blic 2013; Ćoralić 2013.

Nedavno je Evropski parlamentarni forum o stanovništvu i razvoju (*European Parliamentary Forum on Population & Development*), ukazujući na porast ultrakonzervativnih ideja i pokreta koji ugrožavaju osnovna ljudska prava, izvestio o koaliciji i programu „Agenda za Evropu”, čija je strategija uspostavljanje prirodnog prava, sistema prava ili pravde koji se smatra zajedničkim za sve ljude, koji proizlazi iz prirode, a ne iz društvenih pravila ili pozitivnih zakona. Postavljajući konzervativne i hrišćansko religijske vrednosti o seksualnosti, reprodukciji i moralu kao prirodne zakone, ova mreža organizacija razvila je program za ukidanje postojećih i uspostavljanje novih zakona i politika usmerenih na brak i porodicu, pravo „na život”, pravičnost i antidiskriminaciju, protiv „rodne ideologije”, sa značajnim uticajem i uspehom (u Poljskoj, Rumuniji, Španiji i drugim evropskim državama), i sa podržavaocima u telima Evropske unije i Ujedinjenih nacija (Datta 2018).

Ove inicijative prisutne su i u Srbiji, organizovane oko istih tema: protesti protiv parade LGBTIQ zajednice i zakona koji bi regulisao brak („šetnja za porodicu”), prikupljanje potpisa za organizovanje referenduma za zabranu abortusa, zagovaranje protiv „rodne ideologije”, protiv kvota u antidiskriminacionim zakonima, a posebno protiv upotrebe pojma „rod“ i „nasilje nad ženama“ u najnovijem Nacrtu zakona o rodnoj ravnopravnosti.⁵

Zbog toga, Radna grupa pri Ujedinjenim nacijama o pitanju diskriminacije žena u zakonu i praksi (*Working Group on the Issue of Discrimination against Women in Law and in Practice*) u svom najnovijem izveštaju navodi da se koncepti kao što su „komplementarnost”, „pravičnost” i „zaštita porodice” koriste kako bi se ugrozila prava žena. Naglašava se da, iako žene nisu uniformna grupa, zbog čega su različito pogođene diskriminatornim zakonima i praksama, one dele zajedničko iskustvo diskriminacije, koje postoji u svim kulturama, na različitim nivoima, sa različitim intenzitetima i uticajima. Takođe, iako postoje velike raznolikosti unutar feminističkog pokreta čija se iskustva, perspektive i ciljevi razlikuju, navodi se važnost prevladavanja tih razlika i potreba ujedinenja protiv „fundamentalističkih pretnji rodnoj ravnopravnosti“ (para. 83). Radna grupa ističe da se moraju preduzeti hitne akcije da se zaustave procesi i aktivnosti koji prete podirivanju, erodiranju i poništavanju teško osvojenih prava žena, preporučujući državama članicama, Savetu za ljudska prava i sistemu Ujedinjenih nacija niz mera u tom pravcu (Human Rights Council 2018).

5 Cf. Danas 2016; Bilbija 2013; Ristović 2016; Ignjatović 2018.

Zaključni komentar

Važnost feminističkih konceptualizacija i intervencija u vezi sa muškim nasiljem protiv žena ogleda se u pozivanju na društvenu akciju za promenu postojećih društvenih struktura, sa dugoročnim ciljem da se promeni hijerarhija rodni odnosa. Sličnost u obeležjima pojave ukazuje na to da se radi o nasilju protiv žena zato što su žene, a ne zbog bilo kog njihovog ličnog svojstva, što je postao prihvaćen međunarodni standard. Istovremeno, to ga čini bliskim sa svim hijerarhijskim sistemima dominacije, iako se veza često ne prepoznaje, ni u konceptima ni u praksi. Cilj feminističkih intervencija je da osnaže žene da iskorače iz svojih unapred određenih društvenih uloga, da nauče da imaju izbor i da im obezbede adekvatne resurse i održive načine za prevazilaženje barijera. To je imalo snažan uticaj na sagledavanje nasilja protiv žena kao kršenja osnovnih ljudskih prava i na shvatanje značaja društvene reakcije i odgovornosti države za preduzimanje intervencija zaštite i podrške, kao i za prevenciju ove pojave.

Ipak, čitav niz pokazatelja društvene tolerancije na nasilje protiv žena, u vezi sa kulturnim kontekstom koji ga opravdava, neodgovarajućim nivoom društvene svesti i teško promenljivom percepcijom muškaraca, kao i u vezi sa neodgovarajućim državnim i institucionalnim odgovorima, od preuskih definicija nasilja, do nedelotvorne i fragmentarne zaštite i podrške, provociraju pitanje da li se desila suštinska promena u razumevanju i društvenom reagovanju na nasilje protiv žena. Nove antifeminističke ideologije i pokreti provociraju i pitanje da li su dostignuta prava i promene ireverzibilne, ili su pod stalnom pretnjom da budu umanjene ili čak ukinute.

Saglasno mišljenju Liz Keli (Kelly 2000, 12–13), u navedenim okolnostima pred feministkinjama je poziv da ponovo zajednički promisle uvrežene stavove, da razviju refleksije o tome kako su dospеле tu gde jesu i gde žele da budu, da se odvaže da misle izvan ograničenja aktuelne prakse i organizacionih struktura, postavljajući pitanja koja neće uvek imati odgovore, ali koja predstavljaju prvi korak ka nalaženju rešenja.

Literatura

ADMIRA. 2005. „Empowerment and Building a Supportive Environment.“ In *Work for Care – A Trainers' Manual – Sexual and Domestic Violence During and After War*. Modul 10. Utrecht, Netherlands: Admira Foundation.

AHR & AWC. 2017. „Implementation of Serbia’s Domestic Violence Legislation, A Human Rights Report.“ Belgrade: The Advocates for Human Rights Minneapolis, Minnesota, USA & Autonomous Women’s Center (AHR&AWC), Belgrade, Serbia. https://www.womenngo.org.rs/images/publikacije-dp/2017/Implementation_of_Serbia_Domestic_Violence_Legislation.pdf/

Antić Gaber, Milica, Mojca Dobnikar, and Irena Selišnik. 2009. „Gendering Violence against Women, Children and Youth: From NGOs via Internationalization to National States and Back?“ In *Violence in the EU examined – Policies on Violence against Women, Children and Youth in 2004 EU Accession Countries*, edited by Milica Antić Gaber, 17–31. Ljubljana: University of Ljubljana, Faculty of Arts.

Côte, Isabelle. 2017. „The Consequences of Antifeminism on Practices in Domestic Violence Shelters.“ In *Book of Abstracts: II European Conference on Domestic Violence, Porto, Portugal*, 119–120. Porto: Faculty of Psychology and Education Sciences of the University of Porto – Portugal.

Dalton, Clare. 1999. „When Paradigms Collide: Protecting Battered Parents and Their Children in the Family Court System.“ *Family Court Review, An interdisciplinary Journal* 37(3): 273–296. doi: 10.1111/j.174-1617.1999.tb01306.x

Datta, Neil. 2018. *Restoring the Natural Order?: The Religious Extremists’ Vision to Mobilize European Societies against Human Rights on Sexuality and Reproduction*. Brussels: European Parliamentary Forum on Population & Development.

Dobash, Rebecca Emerson, and Russell Dobash. 1979. *Violence against Wives*. New York: Free Press.

Eriksson, Maria, and Marianne Hester. 2001. „Violent Men as Good-enough Fathers? A Look at England and Sweden.“ *Violence Against Women* 7(7): 779–798. doi: 10.1177/10778010122182730

Ertürk, Yakin. 2006. *Integration of the Human Rights of Women and the Gender Perspective: Violence against Women the Due Diligence Standard as a Tool for the Elimination of Violence Against Women*. Report of the Special Rapporteur on violence against women, its causes and consequences. E/CN.4/2006/61 (20 January 2006). Geneva: UN, Commission on Human Rights.

Ertürk, Yakin. 2007. *Report of the Special Rapporteur on Violence against Women, Its Causes and Consequences, Intersections between Culture and Violence against Women*. A/HRC/4/34 (17 January 2007). Geneva: UN, Human Rights Council.

Farney, Andrea C., and Roberta L. Valente. 2003. „Creating Justice Through Balance: Integrating Domestic Violence Law into Family Court Practice.“ *Juvenile and Family Court Journal* 54(4): 35–56.

Flood, Michael. 2010. „Fathers’ Rights and the Defense of Paternal Authority in Australia.“ *Violence Against Women* 16(3): 328–347. doi: 10.1177/1077801209360918

Gondolf, Edward W. 2008. „Implementation of Case Management for Batterer Program Participants.“ *Violence Against Women* 14(2): 208–225. doi: 10.1177/1077801207312589

Gardner, Richard A. 1987. *The Parental Alienation Syndrome and the Differentiation Between Fabricated and Genuine Child Sex Abuse*. Cresskill, NJ: Creative Therapeutics, Inc.

Hagemann-White, Carol. 2010. *Protecting Women against Violence: Analytical Study of the Results of the Third Round of Monitoring the Implementation of Recommendation Rec (2002)5 on the Protection of Women against Violence in Council of Europe Member States*. Strasbourg: Council of Europe, Directorate General of Human Right and Legal Affairs.

Hagemann-White, Carol. 2006. *Combating Violence against Women – Stocktaking Study on the Measures and Actions Taken in Council of Europe Member States*. Strasbourg: Council of Europe, Directorate General of Human Right.

Hagemann-White, Carol. 2008. „Multi-agency Co-operation: Structures, Standards and Guidelines.“ In *Conference on Support Services for Women Victims of Violence* (6–7 December 2007), 66–70. Strasbourg: Directorate General of Human Rights and Legal Affairs Council of Europe.

Hearn, Jeff. 2009. „Men as Perpetrators of Violence: Perspectives, Policies, Practices.“ In *Violence in the EU examined – Policies on Violence against Women, Children and Youth in 2004 EU Accession Countries*, edited by Milica Antić Gaber, 125–135. Ljubljana: University of Ljubljana, Faculty of Arts.

Hester, Marianne. 2004. „Future Developments: Violence against Women in Europe and East Asia.“ *Violence Against Women* 10(12): 1431–1448. doi: 10.1177/1077801204270559

HRCF. 2015. *Exposed: The World Congress of Families: An American Organization Exporting Hate 2015*. Human Rights Campaign Foundation (HRCF). <https://www.hrc.org/resources/exposed-the-world-congress-of-families/>.

Human Rights Council. 2018. *Report of the Working Group on the issue of discrimination against women in law and in practice*. A/HRC/38/46 (14 May 2018). Thirty-eighth session 18 June–6 July 2018. Geneva: Human Rights Council.

Hunnicut, Gwen. 2009. „Varieties of Patriarchy and Violence Against Women, Resurrecting ‘Patriarchy’ as a Theoretical Tool.“ *Violence Against Women* 15(5): 553–573. doi: 10.1177/1077801208331246

Ignjatović, Tanja. 2011. *Nasilje prema ženama u intimnom partnerskom odnosu: model koordiniranog odgovora zajednice*. Beograd: Rekonstrukcija ženski fond.

Ignjatović, Tanja. 2016. „Procena i odlučivanje o roditeljskom starateljstvu u kontekstu partnerskog nasilja: rodna perspektiva.“ Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu.

Ignjatović, Tanja, Dragica Pavlović Babić, i Marija Lukić. 2015. *Delotvornost sistemskih mehanizama za sprečavanje nasilja prema ženama i nasilja u porodici*. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije i Autonomni ženski centar.

Ignjatović, Tanja, i Vanja Macanović. 2018. „Izazovi u primeni novog Zakona o sprečavanju nasilja u porodici u Srbiji.“ *Temida: časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu* 21(1): 41–66. doi: 10.2298/TEM1801041I

Johnson, Michael P. 1995. „Patriarchal Terrorism and Common Couple Violence: Two Forms of Violence against Women.“ *Journal of Marriage and the Family* 57(2): 283–294.

Keli, Liz. 2003. *VIP Vodič – Vizija, inovacija i profesionalizam u radu policije u vezi sa nasiljem nad ženama*. Beograd: Savet Evrope, Kancelarija u Beogradu.

Kelly, Liz. 2000. „Joined Up Responses to Complicated Lives: Making Connections Across Recently Constructed Boundaries.“ In *The Domestic Violence: Enough is Enough Conference*. (London, October 2000). London: CWASU. <https://cwasu.org/resource/joined-up-responses-to-complicated-lives-making-connections-across-recently-constructed-boundaries/>.

Kelly, Liz. 2008. *Preživjeti seksualno nasilje*. Zagreb: KruZak i Ženska soba.

Kelly, Liz, and Nikol Vistmarlans. 2014. *Vreme da se ponovo razmisli – zašto je sadašnja definicija nasilja u porodici problem*. Beograd: Mreža žene protiv nasilja. <https://www.zeneprotivnasilja.net/vesti/vesti-iz-sveta/460-vreme-da-se-ponovo-razmisli-zašto-je-sadasnja-definicija-nasilja-u-porodici-problem/>.

Kelly, Liz, Nicola Sharp, and Renate Klein. 2014. *Finding the Costs of Freedom: How Women and Children Rebuild their Lives after Domestic Violence*. London: Solace Women's Aid.

Lewis-Herman, Judith. 1996. *Trauma i oporavak*. Zagreb: Ženska infoteka.

Logar, Rosa. 2008. *Good Practices and Challenges in Legislation on Violence against Women*. Vienna: Expert Group Meeting on good practices in legislation on violence against women, United Nations Office at Vienna, Austria (May, 2008). Vienna: United Nations Office.

Logar, Rosa. 2004. *Nasilje nad ženama – istorija i razvoj novih modela intervencije u Evropi*. Konferencija „Odgovor na nasilje prema ženama. Modeli iz Evropske unije.“ Univerzitet u Vinskonsinu, SAD, 5–6. novembar 2004. Beograd: Autonomni ženski centar.

Logar, Rosa. 2005. „Austrijski model intervencije u slučajevima nasilja u porodici.“ U *Nasilje nad ženama: primeri dobre prakse u eliminaciji nasilja i borbi protiv nasilja nad žena*. Ekspertski rad. Sastanak ekspertske grupe UN za borbu protiv droge i kriminala (17–20. maj 2005), Beč, Austrija. Beograd: Autonomni ženski centar.

Lončarević, Katarina. 2012. „Feministička epistemologija: nastanak, razvoj i ključni problemi.“ *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 7: 41–59.

McPhail, Beverly A., Noël Bridget Bushe, Shanti Kulkarni, Gail Rice. 2007. „An Integrative Feminist Model The Evolving Feminist Perspective on Intimate Partner Violence.“ *Violence Against Women* 13(8): 817–841. doi: 10.1177/1077801207302039

Mladenović, Lepa. 1995. „SOS telefon za žene i decu žrtve nasilja.“ U *Žene za život bez nasilja – Priručnik za volonteke SOS telefona*, uredile Lada Protić i Lepa Mladenović, 38–40. Beograd: SOS telefon za žene i decu žrtve nasilja u Beogradu.

Pence, Ellen, and Michael Paymar. 1986. *Power and Control: Tactics of Men who Batter*. Duluth, MN: Minnesota Program Development, Inc.

Pence, Ellen. 1996. „The Domestic Abuse Intervention Project: A Model for Community Intervention.“ In *Coordinated Community Response to Domestic Assault Cases: A Guide for Policy Development Domestic Abuse Intervention Project*, edited by Ellen Pence et al., 13–63. Duluth, MN: Minnesota Program Development, Inc.

Romito, Patrizia. 2008. *A Deafening Silence – Hidden Violence against Women and Children*. University of Bristol: The Policy Press.

Stark, Evan. 2007. *Coercive Control – The Entrapment of Women in Personal Life*. New York: Oxford University Press, Inc.

Stark, Evan. 1999/2000. „A Failure to Protect: Unravelling ‘The Battered Mother’s Dilemma.’“ *Western State University Law Review* 27: 761–775.

Swan, Suzanne C., and David L. Snow. 2002. „A Typology of Women’s Use of Violence in Intimate Relationships.“ *Violence Against Women* 8(3): 286–319. doi: 10.1177/107780120200800302

Tjaden, Patricia. 2006. „Commentary on Cook and Goodman’s ‘Beyond Frequency and Severity: Development and Validation of the Brief Coercion and Conflict Scales.’“ *Violence Against Women* 12(11): 1073–1077. doi: 10.1177/1077801206293334

Turkat, Ira Daniel. 1995. „Divorce Related Malicious Mother Syndrome.“ *Journal of Family Violence* 10(3): 253–264.

United Nations. 2006. *Ending Violence against Women – From Words to Action*. Study of the Secretary-General (UN Study). New York: United Nations Publication.

Vlada Republike Srbije. 2013. „Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici.“ *Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori*, br. 12/2013. Beograd: Vlada Republike Srbije.

Walby, Sylvia. 2007. *Indicators to Measure Violence Against Women*. Invited Paper. Geneva: Expert Group Meeting on Indicators to Measure Violence against Women.

Walker, Lenore. 1979. *The Battered Women*. New York: Harper Perennial.

Yick, Alice G. 2001. „Feminist Theory and Status Inconsistency Theory, Application to Domestic Violence in Chinese Immigrant Families.“ *Violence Against Women* 7(5): 545–562. doi: 10.1177/10778010122182596

Yllö, Kersti. 1993. „Through a Feminist Lens.“ In *Current Controversies on Family Violence*, edited by Richard J. Gelles and Donileen R. Loseke, 19–34. Newbury Park, Calif.: Sage Publications.

Novinski članci:

Bilbija, Bojan. 2013. „Političari protiv zabrane abortusa.“ *Politika*, 6. jun. <http://www.politika.rs/sr/clanak/259988/Drustvo/Politicari-protiv-zabrane-abortusa/>.

Blic. 2013. „Udruženje očeva: supruge nas tokom razvoda lažno prijavljuju da zlostavljamo decu.“ *Blic*, 9. jul. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/udruzenje-ocева-supruge-nas-tokom-razvoda-lazno-prijavljaju-da-zlostavljamo-decu/cf8ylxq/>

Danas. 2016. „Dveri: šetnja za porodicu.“ *Danas*, 14. septembar. <https://www.danas.rs/drustvo/dveri-setnja-za-porodicu/>

Ignjatović, Tanja. 2018. „Poznavaoci.“ *Peščanik*, 27. februar. <https://pescanik.net/poznavaoci/>

Ristović, Ana. 2016. „Izložba slika ‘Za zabranu abortusa’“ *Blic*, 7. novembar. <https://www.blic.rs/vesti/beograd/izlozba-slika-za-zabranu-abortusa/s48be3v/>

Ćoralić, R. 2013. „Žene se muževima svete preko dece!“ *Alo*, 20. jul. <http://arhiva.alo.rs/vesti/aktuelno/zene-se-muzevima-svete-preko-dece/25335/>

Telegraf. „Udruženje tata: do 100.000 dece u Srbiji raste bez oca!“ *Telegraf*, 17. mart. <http://www.telegraf.rs/vesti/565346-udruzenje-tata-do-100-000-dece-u-srbiji-raste-bez-oca/>.

Tanja Ignjatović

The Impact of (Anti)feminism on the Policies and Practices Addressing Male Violence against Women – Global and Local Perspective

Abstract: The text contains a review of the contribution of feminist conceptualizations and of the global feminist movement to the understanding of male violence against women and the creation of a social response to this phenomenon. Emphasizing the temporal and spatial universality of the phenomenon, and patriarchy as a context that produces and maintains inequality, these conceptualizations attach crucial importance to the concepts of gender, power and control. Social action is required to change existing structures, with a long-term goal to alter the hierarchy of gender relations and to empower women to step out of their predetermined social roles. This has contributed to the consideration of violence against women as a social (public) problem and violation of basic human rights. The necessity of social reaction and responsibility of the state has been emphasized, leading to changes in international politics, and in turn to changes in public policies and practices in many countries, including Serbia. However, despite the progress achieved, strong resistance and numerous problems persist. In recent decades, the strengthening of conservative and antifeminist policies and movements has influenced the understanding of these phenomena, as well as social, institutional and individual reactions, aimed at preserving the deep-rooted patriarchal culture, male dominance and control – processes that are present also in Serbia. Therefore, new reflections on the topic and on feminist position are important, as well as global actions aimed at stopping the process that threatens to overthrow hard-won women's rights.

Key words: feminism, violence, male violence against women, (anti)feminism, policies, social practices

Zorica Mršević

INSTITUT DRUŠTVENIH NAUKA BEOGRAD

Svetlana Janković¹

UNIVERZITET U BEOGRADU
FAKULTET BEZBEDNOSTI

Uticaj feminističke teorije na učešće žena u oružanim snagama Srbije²

Apstrakt: U radu se analiziraju stavovi feminističkih teoretičarki o učešću žena u oružanim snagama postavljanjem pitanja da li to predstavlja napredak za žene, rodnu ravnopravnost i feminizam. Antimilitarističke feministkinje tvrde da vojno učešće žena (u kojim god ulogama) samo legitimise oružane snage i onemogućava feminističku kritiku vojske kao institucije koja je u suprotnosti sa ciljevima feminizma i interesima žena uopšte. Sličan stav postoji i u Srbiji gde se polazi od kritike uključivanja žena u oružane snage i ističe feminističko-antimilitaristička alternativa demilitarizacije koncepta bezbednosti, odbrane i patriotizma. Cilj rada je kritička analiza esencijalističkih shvatanja koja idu u dva pravca. Jedan je onaj u kome je ženama urođen pacifizam, te su one po prirodi za mir, iz čega proističe njihovo neprihvatanje vojnog učešća, koje ne žele da podrže ni kod drugih žena. Drugi pravac sadrži argument revolucionarnih feministkinja da žene imaju osnovni, legitimni interes za učešće u oružanoj borbi kad god je neophodno da se bore protiv nepravednih društvenih, ekonomskih ili političkih poredaka. Kritička analiza polazi od stava da tradicionalne veze između žena i mira nikako nisu urođene, već proizlaze iz naučene pasivnosti žena kroz socijalizujuće uslovljavanje. Feministička teorija je uticala posredno na promenu javnih politika u Srbiji i ozakonjenje učestvovanja žena u oružanim snagama, uz napomenu da je to stvar demokratske participativnosti i rodne ravnopravnosti, kao i u bilo kojoj drugoj oblasti društvenog i javnog života.

Ključne reči: žene u vojsci, antimilitarističke feministkinje, esencijalistička shvatanja, demilitarizacija, rodna ravnopravnost, ženska participacija, feminističke perspektive

1 Autorka je doktorantkinja na Univerzitetu u Beogradu.

2 Rad je nastao u okviru projekta *Društvene transformacije u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup*, br. 47010, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

*Može li neko zaista biti vojnik i žena i ne biti posmatran kao odstupanje
ni od onoga šta znači biti vojnik ni od onoga šta znači biti žena?*

Melissa Herbert

Uvod

Prodor žena u vojne strukture i vojnu profesiju sedamdesetih godina prošlog veka vremenski koincidira sa snažnim globalnim zamahom feminističkog pokreta. Takođe, unekoliko se podudara i sa delom feminističkih zahteva da sva radna mesta i sve institucije u demokratskom društvu budu dostupne ženama pod jednakim uslovima kao i muškarcima. Ipak, feministička energija i njihove tadašnje kampanje nisu inicirale značajnije vojno angažovanje žena, iako bi to moglo tako da izgleda. Naime, situacija da država tradicionalno odbija ženama prava koja su garantovana muškarcima i, povrh toga, daje muškarcima moć nad ženama, što podrazumeva podzastupljenost žena u institucijama države (Pettman 1995, 178), može da ostavlja utisak da svaka značajnija promena u tom domenu automatski treba da se smatra rezultatom feminističke borbe za ravnopravnost.

Ipak, pokretačka snaga koja stoji iza širenja vojne uloge žena je daleko banalnija i u mnogim zemljama sveta proističe iz puke potrebe vojske za osobljem, što je potvrđeno kako kroz istoriju tako i u drugoj polovini 20. veka (Wechsler 1995, 762). Savremeni nedostatak muške radne snage potrebne oružanim silama u 20. veku rezultat je trenda smanjenja nataliteta, visokog opšteg nivoa muške civilne zaposlenosti u ekonomijama u ekspanziji sedamdesetih godina prošlog veka, globalno rasprostranjenog pacifističkog pokreta i njegovih antiratnih kampanja, ali i opšteg opadanja ugleda oružanih snaga u nekim zapadnim razvijenim zemljama, što je sve učinilo vojnu službu neatraktivnom za nove generacije mladih muškaraca.³

Manja je verovatnoća da žene stupe u oružane snage u patrijarhalnim i rodno diskriminatornim društvima. Tamo gde je prisutniji kult muškarca ratnika i jedinog („pravog“) nužnog zaštitnika otadžbine s jedne strane i gde su veće porodične odgovor-

3 Za razliku od mnogih evropskih zemalja, proširenje uloge žena u oružanim snagama u Južnoj Africi nije se dogodilo zbog nedostatka kvalifikovanih muškaraca, ni zbog pretnje naciji. Pokretačku snagu ovde nalazimo u zakonodavstvu koje od 1994. godine sprovodi dosledno zakonsko regulisanje rodne ravnopravnosti, a koincidencija je što se to podudarilo sa prebacivanjem na dobrovoljne snage i na misije oružanih snaga fokusirane na mirovne operacije, humanitarnu pomoć i primenu u unutrašnjim stvarima zemlje (Heinecken 2002, 723).

nosti prosečne žene s druge strane, manja je zastupljenost žena u oružanim snagama. Što je asimetričnija normativna regulativa rodnih odnosa u nekom društvu i što su tradicionalnije koncepcije rodnih razlika, teže je prihvatanje žena u oružanim snagama. Nasuprot tome, što je opšte prisustvo žena u društvu i institucijama kvalifikovanije (ne samo brojčano izraženo već i na mestima donošenja odluka, kao i onim visoko stručnim, odgovornim i vanprosečno plaćenim), manje je sporan prodor žena u vojsku. Štaviše, tamo je i lakše uklanjanje formalnih prepreka za pristup žena raznovrsnim položajima i poslovima u oružanim snagama (Mršević i Janković 2017a, 244).

Uticaj feminizma, dakle, ipak može da se identifikuje i na tim počecima ulaska žena u do tada ekskluzivno muške vojne strukture, ali samo kao posredan, i to pre svega preko uticaja na promene kulturnih vrednosti koje podržavaju rodnu ravnopravnost žena i njihov prodor u javnu sferu. Deo feminističke agende je i ostvarivanje ravnopravnosti u svim institucionalnim segmentima javne sfere, koja obuhvata i vojnu profesiju, jer duga istorija čovečanstva muškarcu dodeljuje javnu sferu plaćenog rada ili proizvodnje, a ženi privatnu sferu neplaćenog rada ili reprodukcije. Tamo gde se ženama dodeljuju „ženski“ poslovi i/ili im se brani pristup „muškim“ poslovima, one se suočavaju sa preprekama da realizuju svoje pravo da učestvuju u radnoj snazi na ravnopravnoj osnovi sa muškarcima (Charlesworth and Chinkin 2000). Tu feministički pokret ima „zadatak“ da zahteva promene takvih diskriminativnih odnosa i omogući ulazak žena i u vojsku. Ipak, nedavna prošlost ratnih sukoba, tamo gde postoji, može da vodi ka društvenom angažovanju u pravcu feminističkog pacifizma i antimilitarizma (Radovanović 2016), što otežava feminističku podršku ulasku žena u vojsku.

Pravo žena na uniformu

Feministkinje uočavaju da ulaskom na tržište rada žene nisu istom dinamikom dostigle javne pozicije moći. Pre svega, nisu postale ravnopravni deo onih tipično muških institucija, kao što su oružane snage (Peters 2016). Feministkinje takođe uočavaju postojanje neravnopravnog statusa vojnkinja, njihovu profesionalnu segregiranost i kulturološki zasnovanu diskriminaciju, ali se takođe primećuje da žene više nisu periferne u vojnoj organizaciji, niti su danas u i izvan oružanih snaga samo pasivne posmatračice zbivanja u toj oblasti (Sa'ar, Sachs and Aharoni 2011, 65).

Što je duže prisustvo žena u oružanim snagama, to je i pristup novim generacijama vojnkinja olakšan, jer vodi većoj društvenoj prihvatljivosti žena u vojsci. Veće opšte

društveno prihvatanje žena vojnika može povećati atraktivnost vojne službe, kako kod žena tako i kod muškaraca (Mršević i Janković 2017c, 82). I interes feministkinja za tu oblast i posebno položaj žena u njoj postepeno raste. Nedavno se mali, insajderski, ali aktivan feministički glas pojavio među višim činovima vojnkinja vršeći pritisak za veće učešće žena u odlučivanju, dosledniju rodnu egalitarnost, efikasnije realizovanu nediskriminativnost vojnog ambijenta i u njemu zaštitu od rodno zasnovanog nasilja (Pettersson and Perrson 2011, 79).

Negativna ponašanja protiv žena u vojsci, različiti vidovi profesionalne diskriminacije, „stakleni plafon“ ograničenja, seksualno uznemiravanje, vređanje ili grupno omalovažavanje, skrenuli su pažnju i feministkinjama na potrebu da unutrašnje organizacione politike u oružanim snagama treba da obeshrabruju, preveniraju i sankcionišu takve pojave (Harrel and Miller 1997, 28). Tako, jednako kao što se na nasilje u porodici ne može reagovati sleganjem ramena i komentarom „sama ga je izabrala“, ni negativne pojave u oružanim snagama protiv žena ne mogu da budu ignorisane sličnim stavom, pod geslom „same su prihvatile vojnu službu“.

Uticaj feminizma kao sinergije feminističke teorije i feminističkog aktivizma

Iako se u mnogim oblastima može diferencirano analizirati uticaj feminističke teorije odvojeno od feminističkog aktivizma, oblast učešća žena u oružanim snagama je tema kojoj više odgovara integrisani pristup teoriji i aktivizmu, i to se posebno odnosi na Srbiju (Stojaković 2011, 17). Bazirano na komparativnim iskustvima, postavlja se pitanje da li je i koliko u Srbiji feminizam uticao, neposredno ili posredno, na promenu javnih politika i ozakonjenje učešća žena u oružanim snagama. Možda ne bi bila velika greška konstatovati, mada to sigurno ne bi bilo konstruktivno, da feminizam u stvari ni u jednoj, a posebno ne u javnoj oblasti, nije doveo do vidljivijih, niti značajnijih promena, pa tako ni u pogledu učešća žena u oružanim snagama. Pozitivni stavovi građanki i građana Srbije o učešću žena u oružanim snagama postoje (Janković 2018), ali vrlo verovatno nisu formirani pod uticajem feminizma.

„Podržavam i mislim da su sposobne za tu vrstu posla. Vremena su se promenila.⁴ ... Sjajna stvar. Ovo su moderna vremena, 21. vek.⁵ ... Potpuno podržavam žene u vojsci.

4 Zaposlena dipl. ekonomistkinja, 1978.

5 Preduzetnik, VSS, 1970.

Smatram da žene imaju iste mogućnosti jer imaju kvalitet, za razliku od ovih ‘tupana.’⁶ ... Bilo je dosta primera kroz istoriju žena u vojsci, što da ne i sada?⁷ ... Podržavam prisustvo žena u vojsci, ali i u policiji i smatram da ima mesta za njih.⁸ ... To je neophodan uslov za demokratizaciju društva i ostvarivanja sposobnosti žena. Neophodan uslov za pravo oblikovanje vojske u 21. veku. Potrebno je da imamo i ženu generala i ženu načelnika Generalštaba u vojsci 21. veka, jer to odražava duh ovog naroda. Žene Srbije osim što su rađale decu, borile su se, stradale, uspele da izvršavaju ratne zadatke, uključujući i komandne pozicije.⁹ ... Podržavam da žene budu u vojsci.¹⁰ ... Normalno i podržavajuće. Žene su sposobne, pa čak i za mesta u vojsci. Ne vidim prepreke.¹¹“

Iako se uticaj feminizma na te i slične stavove ne može sa sigurnošću utvrditi, ali ni odbaciti, oni su ipak, paralelno sa feminizmom, deo energije društvenih promena. Iako možda nema direktnih uticaja uzročno-posledičnog tipa, stalno prisustvo kombinovanog feminističkog aktivizma sa objavljivanom teorijskom produkcijom i akademskim angažmanom, sigurno je izvršilo uticaj na promenu društvene klime i javnih politika, širenje pojma bezbednosti (Zajović 2013a, 10), prepoznavanje osnovnih rodno zasnovanih izazova i kreiranje određenih zakonskih promena (Spasić 2004, 155). Tome je doprinela i saradnja feminističkih aktivistkinja i teoretičarki sa feministkinjama iz inostranstva, kao i sa međunarodnim organizacijama aktivnim u oblasti rodne ravnopravnosti u Srbiji u 20. veku (Mršević i Janković 2017b, 30).

No, specifično angažovanje na feminističkoj sceni u Srbiji najviše je išlo u pravcu antiratnog antimilitarističkog angažmana, kao i sagledavanja žena kao najvećih gubitnica rata, tranzicije, nepravedne privatizacije, čemu treba dodati i nejednakosti između muškaraca i žena u sferi radnih prava, ekonomske i političke moći, kao i u sferi obrazovanja (Zajović 2013b, 11). Uz to je išlo i upoznavanje sa američkom i evropskom feminističkom literaturom uz artikulisanje stava da je feminizam pokret za okončanje seksističkog ugnjetavanja (huks 2006, 18). Od značaja su i direktni kontakti i susreti na međunarodnim skupovima iz kojih se saznavalo da stavovi u feminističkom pokretu nisu jedinstveni, jer se angažmanu žena u vojsci snažno suprotstavljaju feministički an-

6 Zaposlen, SSS, 1993.

7 Penzioner – radio u državnoj upravi, VSS, 1958.

8 Nezaposlena dipl. ekonomistkinja, 1995.

9 Narodna poslanica, VSS, 1958.

10 Preduzetnik, VSS, 1974.

11 Zaposlena pravica, VSS, 1953.

timilitaristički argumenti.

Očigledno je da postoje brojni stavovi o ženama u oružanim snagama, sa malo konsenzusa, kako među feministkinjama tako i među pripadnicima samih oružanih snaga, oko toga da li žene treba da služe u oružanim snagama, i ako da, sa kojim ovlašćenjima. Ove pozicije su u velikoj meri pod uticajem vojnih, društvenih i kulturnih faktora dominantnih u širem društvu, kao i jedinstvenih ženskih prepreka u vezi sa fizičkom konstitucijom¹² i njihovom odgovornošću u podizanju dece.

Feministkinje koje se zalažu za pravo na uniformu, pravo na borbu, pravo žena da učestvuju u borbenim dejstvima, tvrde da bi u duhu ravnopravnosti žene trebalo da imaju pravnu dostupnost vojnog učešća kakvu imaju i muškarci. Prema njima, vojno učešće žena je u jednakoj meri pitanje demokratskog učešća i odgovornosti, kao i bilo koja druga oblast društvenog života u kojoj se zahteva rodna ravnopravnost (Tarnaala 2016). Protiv ovakvog stava najglasnije su antimilitaristički i pacifistički orijentisane feministkinje. Žene u crnom (Zajović 2012, 73) su se od početka rata 1991. godine izjašnjavale protiv uključivanja žena u oružane formacije, pošto „militarizacija žena“ donosi jednakost u ubijanju i proizvodnji smrti. Uključivanje žena u oružane snage, bilo na profesionalnoj, dobrovoljnoj ili prisilnoj osnovi, najizrazitiji je vid militarizacije feminističkih zahteva za ravnopravnim tretmanom u svim društvenim oblastima. Prema tom stavu, žene koje se prijavljuju u vojsku, postaju deo mašine za ubijanje, ukrašavaju militarizam, i samo doprinose ispunjavanju međunarodnih standarda. Sve to vojsci daje navodno modernizacijski i emancipatorski karakter, vlast koja „pripušta“ žene deluje „moderno“ u očima sopstvenih građana, ali i posmatrača iz inostranstva. S druge strane, te žene u vojsci ne postižu čak ni formalnu jednakost, jer mogu da napreduju samo do određene tačke.

Maternalistički orijentisane feministkinje smatraju da su žene po svojoj psihološkoj konstituciji suštinski orijentisane ka miru, nezi i brizi za druge, davanju i održavanju života, što je u suprotnosti sa vojnom profesijom. One široko prihvataju, na primer,

12 Kapacitet pluća muškaraca veći je i do 50 odsto u odnosu na kapacitet pluća žena. Oni imaju u proseku 5.5 litara krvi, a žene 3.6 litara, što za posledicu ima razlike u aerobnim i fizičkim sposobnostima. Manja visina i težina i veći udeo masnog tkiva u telesnoj građi, uzrok su evidentno slabijeg postignuća žena u vojničkim aktivnostima, kao što je podizanje tereta i marširanje pod opterećenjem. Utvrđeno je da su snaga mišića i izdržljivost za oko 30 do 60 odsto manji kod žena, zbog čega samo jedan odsto žena dostiže stepen postignuća uobičajen za muškarce. One u proseku imaju nižu opštu radnu sposobnost, i da bi postigle isti učinak, moraju da se optereće 25 do 35 odsto više nego muškarci. Žene su u morfološkom pogledu manje podobne za izvršavanje zadataka u vojsci, koji su praćeni visokim rizikom od povređivanja (Miladinović 2013, 275).

pacifističko-feministički stav Virdžinije Vulf (Virginia Woolf), koja zahteva rodnu ravnopravnost ne kroz omogućavanje ženama da učestvuju u borbama, već kroz oslobađanje muškaraca od vojnih obaveza (Goldstein 2001).

I antimilitaristkinje i maternalističke pacifistkinje potpuno odbacuju činjenicu da neke žene, uprkos svim navedenim argumentima, ipak žele da služe u oružanim snagama. Protivnice antimilitarističkih radikalnih feministkinja imaju sasvim suprotan stav i podržavaju uključivanje žena u vojsku, tvrdeći da njihove specifične ženske karakteristike doprinose menjanju prirode rata i samih oružanih snaga, kao i da postoji ženska sposobnost da iznutra utiču na vojni ambijent, pa i celokupnu bezbednosnu politiku. One se uopšte ni ne pitaju može li neko zaista istovremeno biti vojnik i žena, jer je to dilema koja se bazira na danas anahronim i široko prevaziđenim rodnim stereotipima i predrasudama o tome kakav je muškarac „pravi“ vojnik, dijametralno suprotnom stereotipnom konstrukturu „prave“ žene. Zato i ne smatraju prisustvo žene u vojsci odstupanjem od stereotipnog viđenja „pravog“ vojnika, niti od stereotipnog viđenja žene, smatrajući tako i vojnu profesiju odgovarajućom za žene (Carreiras 2004).

Kritike koje se upućuju urođnjavajućim reformama sektora bezbednosti, skreću pažnju na to da se njihovi naponi svode na brojčano „dodavanje žena“, uz propust da se preduzmu mere koje bi čitav taj proces učinile zaista rodno transformativnim i istinski egalitarnim (Kunz 2014, 612). Odgovor na taj argument mogao bi biti da ove reforme, čak i kada nisu ambiciozne u smislu postizanja ciljeva potpune rodne transformacije i egalitarizacije, ipak nikada nisu svodive na puklo numeričko „dodavanje žena“, mada tako mogu da izgledaju, posebno u početku. Prisustvo žena menja postepeno rodne matrice ponašanja kod muškaraca (*gendering men differently*), tako da su transformativne implikacije možda spore, dugotrajne i ne uvek jasno vidljive, ali su sigurno realno postojeće. To saznajemo, na primer, iz intervju sa muškarcima u američkim i norveškim vazdušnim snagama iz kojih se zaključuje da muškarci u obe zemlje imaju pozitivan odnos prema ženskim članovima vojske, kao i da će većina radije služiti u mešovitim nego čisto muškim jedinicama (Gustavsen 2013, 370). I muškarci u Vojsci Srbije primećuju da je prisustvo žena dobrodošlo u tradicionalno muškoj sredini kao što je vojska, jer doprinosi stvaranju civilnog ambijenta (Kilibarda, Šaranović i Rokvić 2015, 75). Pojedinačne izjave vojnih lica to takođe potvrđuju:¹³ „Svakako je atmosfera bolja, i mi muški smo u njihovom prisustvu kulturniji (bez psovki) i sve je nekako bolje“¹⁴;

13 Projekat „Rodni aspekt u vojnoj profesiji“ realizovan u periodu 2013–2015. u MO i VS.

14 Izjava zastavnika „K“.

„Mešoviti sastavi su se pokazali kao dobri i efikasni. Od kada imam devojke nekako su mi momci postali finiji. Osnovno je da funkcionišu kao tim, svaki zadatak lako realizuju.“¹⁵ U smislu potvrde poboljšanja domaćeg vojnog profesionalnog ambijenta pod uticajem prisustva žena, treba takođe navesti i da su pokrenute inicijative za izmenu i dopunu postojećih stratezijskih i normativnih akata ili izradu novih, radi sprečavanja nasilja nad ženama. Takođe su preduzete i mere za podršku ženama u usklađivanju profesionalne i porodične uloge (Tanjug 2016).

Feminizam i esencijalizam

Građani koji imaju negativno mišljenje o ženama u vojsci (Janković 2018), uglavnom ističu žensku konstituciju i moguću neprilagođenost žena vojnom ambijentu kao glavni razlog za takav stav, ali se u tim odgovorima može zapravo naslutiti neprihvatanje promene tradicionalne, porodične i društvene uloge žena, kao i zazor od njihovog mogućeg osnaživanja vojnim pozivom i sticanja, tim putem, izvesnih prednosti u odnosu na muškarce. „Mislim da ženama nije mesto u vojsci, nemaju konstituciju da izdrže te napore, mada su možda bolje nišandžije od muškaraca.“¹⁶ ... Ipak smatram da taj napor nije za njihovu konstituciju i to nije posao za njih, osim možda u administraciji vojske.¹⁷ ... Teško je za ženu jer je vojska jedan zatvoren sistem, pre svega za muški svet.¹⁸ ... Kao žena imam strah od rata, vojska me podseća na rat, a rat jednostavno nije mesto za žene.¹⁹ ... Žene ne mogu da budu baš na svim mestima, pre svega zbog fizičkih predispozicija. Ima tu terenskog rada i mislim da onda ne može da se iskaže kao majka u potpunosti.²⁰ ... Ne podržavam učešće žena u vojsci, to ih čini prepotentnima i onda muče muškarce. Muškarci su ozbiljniji i tolerantniji u odnosu na žene.²¹

Nasuprot tome, feministkinje su, uopšteno gledajući, manje fokusirane na to da li su žene sposobne za obavljanje vojnih uloga, što preovladava u mejnstrim društvenim analizama (Kilibarda i dr. 2013). One mnogo više razmišljaju i polemišu u vezi s tim da li bi

15 Izjava potpukovnika „M“.

16 Penzioner – veterinar VSS, 1930.

17 Penzioner – bivši uposlenik BIA, VSS, 1958.

18 Poslanica, VSS, 1960.

19 Preduzetnik, VSS, 1974.

20 Zaposlena pravnik, VSS, 1953.

21 Penzioner – bivši inženjer mašinstva, 1944.

žene uopšte trebalo da traže učešće u vojsci, pitajući da li bi to bio napredak za žene, za rodnu ravnopravnost, ženski pokret, demokratizaciju društvenih odnosa i institucija, i za sam feminizam. U tom kontekstu javljaju se feministička esencijalistička shvatanja koja idu u dva pravca (Tiessen 2015, 94). Prema jednom, ženama je urođen pacifizam, one su po prirodi za mir i iz toga proističe njihovo neprihvatanje vojnog učešća, koje ne žele da podrže ni u slučaju žena koje su mu naklonjene. Drugi esencijalistički pravac oslanja se na revolucionarni feministički argument prema kojem žene „prirodno“ imaju osnovni interes za učešće u oružanoj borbi u onim situacijama kad je neophodno da se bore protiv nepravednih društvenih, ekonomskih ili političkih poredaka.

Sedamdesetih godina 20. veka²² nastaje jaz između onih koje su se zalagale za žensko „pravo na borbu“, tretirajući žene esencijalistički kao prirodno koherentnu, neizdiferenciranu grupu; i antimilitarističkih feministkinja koje su tvrdile da vojno učešće žena (u kakvim god ulogama), samo legitimise oružane snage kao instituciju koja je u suprotnosti sa ciljevima feminizma (Radenović 2012). Naime, kako se vojska u okviru radikalnih antimilitarističkih feminističkih teorija shvata kao jedna od osnovnih patrijarhalnih institucija, kao sredstvo muške dominacije nad ženama, u interesu je žena da se suprotstave vojsci, a ne da budu njen deo. Ističe se da više oružja ne znači veću bezbednost – što su veća vojna potrošnja i vojni troškovi, bezbednosti je navodno sve manje (Subotić i Miladinović 2013).

Sa esencijalističkog stanovišta mnoge feministkinje smatraju da ako žene ne vidimo kao koherentan identitet, ne možemo zasnovati mogućnost feminističkog političkog pokreta u kojem bi žene mogle da se ujedine kao žene da bi formulisale i ostvarile specifične feminističke ciljeve. Suprotno tome, za šta se kao paradigmatičan može uzeti stav Šantal Muf (Chantal Mouffe), nemoguće je govoriti o društvenom agentu/akteru kao o jedinstvenom, homogenom entitetu, te utoliko treba da mu se pristupi kao pluralitetu. Muf smatra da dekonstrukciju esencijalnih identiteta feministkinje treba da shvate kao

22 Sedamdesete godine 20. veka su bile vreme snažnog zamaha feminističkih aktivnosti na globalnom nivou, zbog toga su i danas ponekada okarakterisane kao „vesele sedamdesete“ (Bačević 2008, 342). Ujedinjene nacije 1970. proglašavaju sedamdesete „decenijom žena“. UN već 1975. održava prvu međunarodnu svetsku konferenciju posvećenu ženama u Meksiko Siti i proglašava 8. mart za Međunarodni dan žena, da bi krajem iste decenije, 1979, bila održana i druga UN međunarodna konferencija žena u Kopenhagenu. Možda i najvažnije u kontekstu UN aktivnosti je to što 1978. se usvaja CEDAW, Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena. U istom periodu se osnivaju ženske studije na nizu američkih univerziteta, dok niz istaknutih autorki, poput Kejt Milet, Šulamit Fajerston, Liz Irigarej, Meri Dejli, Suzan Braunmiler, Doroti Dinerstin, Edrijen Rič, objavljuju dela koja će decenijama važiti za klasike feminističke literature. Pokreću se feministički časopisi *Ms.* i *Signs*, osnivaju prve sigurne kuće, menjaju se zakoni o nasilju nad ženama, objavljuju manifesti i osnivaju ženske grupe, uključujući i one za prava crnih lezbejki.

nužan uslov za adekvatno razumevanje različitih društvenih odnosa u kojima treba da budu primenjeni principi slobode i jednakosti, jer se ličnost uopšte ne organizuje oko transparentnog ega, već je strukturirana na većem broju nivoa (Mouffe 2006).

Smatramo da antiesencijalistički pristup može mnogo više i plodnije doprineti elaboraciji feminističke politike u pogledu učešća žena u oružanim snagama, jer feminističkim studijama treba okvir koji je otvoren ka vojskama koje sigurno u današnje vreme mogu i moraju da imaju šansu da budu rodno reorganizovane kao „snage dobra“ (Duncanson and Woodward 2016, 11). Treba, doduše, naglasiti da bi se i shvatanje prema kojem žene vojsku menjaju u „snage dobra“ moglo razumeti kao delimičan produkt esencijalizovanja unapred zadate identitetske, „prirodne“ fiksiranosti, koje se kao takvo takođe može kritikovati antiesencijalističkim argumentima Šantal Muf, koji odbacuju postojanje bilo kakvog središta subjektiviteta koje bi prethodilo identifikacijama subjekta. U tom smislu, ne postoji nikakav skriveni identitet, nikakva prava i autentična „ženskost“ koju bi trebalo spasiti mimo i s one strane raznih mogućih identifikacija. Kada se odbaci navodno jedinstvo i homogenost skupa identitetskih pozicija, tek tada smo u položaju da teoretizujemo mnogostrukost odnosa subordinacije. Pojedinaac može biti nosilac te mnogostrukosti i dominirati u jednom odnosu, a biti podređen u drugom.

Feminističke podele ostaju

Feministkinje su podeljene u svojim shvatanjima učešća žena u vojsci. Ostaje, naime, pitanje: da li je na putu ka rodnoj ravnopravnosti bolje izabrati uključivanje u institucije i strukture vlasti u kojima dominiraju muškarci ili je bolje opredeliti se za alternativne vrednosti, kao što je put do postizanja društvenih promena (Perković 2008, 309)? Kako pokazuju decenije feminističkog aktivizma, obe strategije imaju svoja ograničenja. Prihvatanje feminističke etike odgovornosti koja nalaže prvenstveno suprotstavljanje uvek i svuda militarizmu (Zajović 2013c, 14–29), kao i zahtevi za prioritetnom konfrontacijom sa nedavnom prošlošću koju zahteva deo feminističke javnosti u Srbiji (Zajović 2007), može da vodi ka izolaciji i marginalizaciji žena na pozicije sa kojih se teško može uticati na društvene promene.

A isticanje „istovetnosti“ žena i muškaraca radi sprovođenja strategije inkluzije ima tendenciju da zahteva od žena da se asimiluju u dominantne rodne norme muškosti, što one nisu nikada sasvim uspele, nigde, pa ni u vojsci. Naročito ne u vojsci. Rečima Lis

Irigare (Luce Irigaray), da bi žena u (muškom) svetu postala subjekt, morala je da se pokori i možda se, i ne znajući, odrekla svog specifičnog „ja“, postajući njegova „druga scena“, neretko potisnuta kao i on sam, ali uvek ispod i sa one strane njega samog, njegovo verno ogledalo, ugladeno i ispražnjeno od alterirajućih refleksija, tako da služi jedino prvom subjektu, muškarcu. Jer da nje kao drugog subjekta nema, u odnosu na šta bi se oni uzdigli, na čemu bi vežbali svoju moć (Irigaray 1995)? Njena uloga je dakle da „održati“ svoju drugorazrednu ulogu, i da stalno i iznova daje sadržaj ulogama „subjekta“ i „objekta“. Pri tom je često prisutna kamuflažna argumentacija da je podelu odredilo sve što može da deluje kao neprikosnoven, objektivni autoritet, na primer, univerzalna priroda ljudskosti, biologija, božja volja, istorija, tradicija, konkretni društveni kontekst. Prijem žena u vojsku je nagrada za one koje su, trudeći se, uspele da ne liče na sebe, već na muškarce kao privilegovanu kategoriju, dok su oni i dalje ostali privilegovani, a one diskriminisane i dalje nezaštićene od diskriminacije (Hill Kay 1992).

Izazovi bezbednosti

Za razliku od antimilitarističkih feministkinja koje tvrde da je nasilje glavni, ako ne i jedini *raison d'être* vojske, čineći je negativnom institucijom, postoje drugačija feministička shvatanja prema kojima je glavni cilj vojske ipak i pre svega *bezbednost* (Blanchard 2003, 1299). Njima se izražava uverenje o postojanju mnogih situacija u kojima su vojske važne, čak možda i jedine organizacije koje pomažu i održavaju bezbednost. Sigurno je da postoje mnogi pozitivni primeri kako savremene oružane snage sa ženama u svom sastavu uveliko doprinose, održavaju i olakšavaju ljudsku bezbednost, na primer u partnerstvu sa lokalnim stanovništvom u mirovnim misijama, u smanjivanju rodno zasnovanog nasilja, neprofesionalnog ponašanja muških kolega mirovnjaka, saniranju posledica katastrofa, obezbeđivanju distribucije humanitarne pomoći i slično (Domingo, O'Neil and Foresti 2014). Feminističkim studijama tog usmerenja još uvek treba jača teoretska osnova i okvir sa vizijom drugačije, reformisane, rodno egalitarne mirotvoračke vojske. Jasno je međutim i sada da vojno učešće žena pruža mogućnosti za unutrašnje procese promena, pa čak i ometanje, subverziju, i samim tim transformaciju vojske – čime se transformišu i oružane snage, ali i međunarodni odnosi.

Da bi do te transformacije zaista došlo, i same oružane snage moraju da postanu za žene bezbedni profesionalni ambijenti. Nijedan aspekt ljudske bezbednosti nije toliko bitan kao bezbednost od fizičkog nasilja, i stoga se mora postaviti pitanje bezbednosti žena

tokom služenja u vojsci, gde je njihova ranjivost i izloženost svim oblicima nasilja, mnogo veća nego u civilnim odnosima, gde je nasilje vidljivije i samim tim lakše za prijavljivanje i procesuiranje. To se pitanje posebno postavlja u društvima gde su žene još uvek nebezbedne u sopstvenim domovima, na javnim mestima i u državnim institucijama (Integrating Gender Perspective 2014).

Kao što je slučaj u oružanim snagama gde postoji sada već višedecenijsko iskustvo profesionalnog ženskog vojnog angažmana, na primer u Kanadi, Sjedinjenim Američkim Državama, Velikoj Britaniji, Južnoj Africi, Izraelu, Švedskoj – jednom kada žene učestvuju u vojsci u većem broju i u određenim netradicionalnim ulogama, debata se pomera na probleme vezane za njihovo angažovanje u određenim kapacitetima. Da li im treba dozvoliti da služe u svim borbenim specijalnostima? Da li da to bude dobrovoljno ili obavezno? Da li su žene fizički i psihološki pogodne za borbu? Koliki će uticaj žene imati na koheziju, moral i na kraju na operativnu efikasnost? Zatim, tu su ženska pitanja kao što su menstruacija, PMS, trudnoća, roditeljske i porodične obaveze i seksualno uznemiravanje, koja se smatraju diskriminativnim razlogom za ređe upućivanje žena na edukacije (Višacki 2016, 128).

Glavno pitanje današnjeg vremena možda više nije da li one mogu da služe vojsku, i ako je odgovor potvrđan, da li i u borbenim aktivnostima, već da li će to činiti u „rodno prijateljskom okruženju“, i kako takvo okruženje ostvariti i sačuvati (Gustavsen 2013, 369). Danas se zna da timovi rodno raznovrsnog sastava proizvode u svakom pogledu bolje rezultate, zbog prisustva uvek plodne kombinacije različitih perspektiva i iskustava (Rauch-Ravise 2017).

Zaključak

Savremene analize pokazuju da je u društvima u kojima su žene angažovane u javnoj oblasti društvenog života, uključujući tu i oružane snage, manje verovatno da će zemlja stupiti u rat sa susedima, biti u lošim odnosima sa međunarodnom zajednicom, ili da će postojati znatne zone kriminala i nasilja unutar društva (O'Reilly 2015, 57). Sam mehanizam te uzročnosti još uvek nije potpuno jasan, ali je iz navedenih empirijskih istraživanja očigledno da je rodna ravnopravnost dobar pokazatelj miroljubivosti države (Mršević i Janković 2018, 408). Slično tome, rodna neravnopravnost je identifikovana kao prediktor oružanog sukoba između država ili unutar država. Konkretno, 14 od 17

zemalja na dnu indeksa OECD-a za rodnu diskriminaciju imale su oružane konflikte u poslednje dve decenije (United States Institute of Peace 2018).

Ženska participacija u svim segmentima javnog života i svim institucionalnim strukturama, uključujući i oružane snage i ceo sektor bezbednosti, može se na osnovu svega rečenog identifikovati kao prediktor mira i faktor promene u međunarodnim odnosima (Tickner 1992, 155). Njihovo učešće u vojsci ne ide, dakle, samo u korist uključених žena i rodne ravnopravnosti uopšte, već se može identifikovati kao faktor od značajnog javnog interesa svakog rodno egalitarnog društva koje teži stvarnoj društvenoj ravnopravnosti i miru. U tom smislu učešće žena u vojsci može da bude prihvatljivo i feministkinjama, kao subverzivnost feminističkog izjednačavanja, u vidu odbacivanja represivne binarne logike muškarac/žena, pa stoga i stvarnosti koju predstavlja ta logika, jer se priče, prema Helen Siks (Cixous 1991), očigledno moraju iznova ispričati, ali lišene represivne logike patrijarhalnog društva (Mambrol 2016).

Literatura

Baćević, Jana. 2008. „Antropologija (,) žene i feminizam.“ U *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, uredila Adriana Zaharijević, 336–347. Beograd: Heinrich Böll Stiftung.

Blanchard, Eric. 2003. „Gender, International Relations, and the Development of Feminist Security Theory.“ *Signs* Vol. 28 (4): 1289–1312. doi: 10.1086/368328

Carreiras, Helena. 2004. *Gender and the Military: A Comparative Study of the Participation of Women in the Armed Forces of Western Democracies*. Florence: Department of Political and Social Sciences European University Institute.

Cixous, Helen. 1991. *Coming to Writing and Other Essays*. Cambridge Massachusetts, London: Harvard University Press.

Domingo, Pilar, Tom O’Neil, and Marta Foresti. 2014. „Women’s Participation in Peace and Security, Normative Ends, Political Means.“ *Briefing 88, Shaping Policy for Development, Politics and Governance Programme at the Overseas Development Institute*. London.

Duncanson, Claire, and Rachel Woodward. 2016. „Regendering the Military: Theorizing Women’s Military Participation.“ *Security Dialogue* 47 (1): 3–21. doi: 10.1177/0967010615614137

Goldstein, Joshua. 2001. *War and Gender: Causes, Construction and Critique*. London: Cambridge University Press.

Gustavsen, Elin. 2013. „Equal Treatment or Equal Opportunity? Male Attitudes towards Women in the Norwegian and US Armed Forces.“ *Acta Sociologica* 56 (4): 361–374. doi: 10.1177/0001699313480513

Harrel, Margaret, and Laura Miller. 1997. *New Opportunities for Military Women, Effects Upon Readiness, Cohesion, and Morale*. Santa Monica, California: Rand Corporation.

Heinecken, Lindy. 2002. „Affirming Gender Equality: The Challenges Facing the South African Armed Forces.“ *Current Sociology* Vol. 50 (5): 715–728. doi: 10.1177/0011392102050005006

Herbert, S. Melissa. 1998. *Camouflage Isn't Only for Combat: Gender, Sexuality, and Women in the Military*. New York and London: New York University Press.

Hill-Kay, Herma. 1992. *Sex-based Discrimination*. St. Paul: West Publishing Co.

huks, bel. 2006. *Feministička teorija: od margine ka centru*. Beograd: Feministička 94.

Integrating Gender Perspective into Internal Oversight within Armed Forces. 2014. Geneva: DCAF, OSCE, OSCE/ODIHR.

Irigaraj, Lis. 1995. „Spekulum – svaka teorija subjekta je uvek bila prilagođavana ‘muškom.’ Ženske studije 1. <http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-1/286-spekulum-svaka-teorija-subjekta-je-uvek-bila-prilagodavana-muskom>

Janković, Svetlana. 2018. „Stavovi o aktuelnim pitanjima – žene u vojsci.“ Neobjavljeno istraživanje.

Kilibarda, Zoran, Jovanka Šaranović, i Vanja Rokvić. 2015. „Čuvari stereotipa o ženi kao ograničavajućem faktoru grupne efikasnosti.“ *Vojno delo* 67 (3): 75.

Kunz, Rahel. 2014. „Gender and Security Sector Reform: Gendering Differently?“ *International Peacekeeping* Vol 21 (5): 604–622. doi: 10.1080/13533312.2014.963319

Mambrol, Nasrullah. 2016. „Helene Cixous and Poststructuralist Feminist Theory.“ *Literary Theory and Criticism Notes*. <https://literariness.org/2016/12/20/helene-cixous-and-poststructuralist-feminist-theory/>

Miladinović, Ines. 2013. „Samoprocena usklađenosti uloga žena u vojnoj profesiji.“ *Vojno delo* 65 (3): 272.

Mršević, Zorica, i Svetlana Janković. 2017a. „Factors of Women's Participation in Armed Forces.“ In *Archibald Reiss Days*, edited by Biljana Simeunović Patić, 239–251. Beograd: Kriminalističko policijska akademija.

Mršević, Zorica, i Svetlana Janković. 2017b. „Primena principa lokalnog vlasništva: od viktimizacije do osnaživanja žena.“ *Temida* 20(1): 27–30.

Mršević, Zorica, i Svetlana Janković. 2017c „Učešće žena u oružanim snagama

savremenog doba.“ *Strani pravni život* 57(1): 77–94.

Mršević, Zorica, i Svetlana Janković. 2018. „Inkluzivna bezbednost kao način smanjenja rizika od katastrofa i pratećeg nasilja.“ U *Ne nasilju, jedinstveni društveni odgovor*, uredio Nebojša Macanović, 400–411. Banja Luka: Centar modernih znanja.

Mouffe, Chantal. 2006. „Feminizam, princip građanstva i radikalna demokratska politika.“ U *Feministkinje teoretizuju političko*, uredile Džudit Batler i Džoan Skot, 391–406. Beograd: Centar za ženske studije.

O’Reilly, Marie. 2015. *Why Women? Inclusive Security and Peaceful Societies*. Washington DC: Inclusive Security. <http://iknowpolitics.org/sites/default/files/why-women-brief-10.12.15.pdf>

Perković, Marija. 2008. „Ženska mirovna politika.“ U *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, uredila Adriana Zaharijević, 306–319. Beograd: Heinrich Böll Stiftung.

Pettersson, Lena, and Alma Perrson. 2011. „Changing Boundaries, Defending Boundaries, Gender Relations in the Swedish Armed Forces.“ *Linköping Studies in Arts and Science No. 546 Department of Thematic Studies*, 71–84. Linköping University Sweden: Faculty of Art and Sciences.

Pettman, Jan Jindy. 1995. „Women, Gender and the State.“ In *Introduction to Women’s Studies: Gender in a Transnational World*, edited by Inderpal Grewal and Caren Kaplan, 174–180. New York City: McGraw Hill.

Radenović, Sandra. 2012. „Feminizam, etika odgovornosti, građanska hrabrost.“ U *Žene za mir*, 528–531. Beograd: Žene u crnom. <http://www.republika.co.rs/528-531/28.html>

Radovanović, Rade. 2016. „Ljudi, sećanja... Staša Zajović.“ *Danas*, 9. oktobar. <https://www.danas.rs/nedelja/premijer-treba-da-cita-orvela-i-hakslija/>

Rauch–Ravis, Olivia. 2017. „Lessons From Women Who Lead.“ In *The Women’s Forum for the Economy & Society Global Meeting*. Paris.

Sa’ar, Amalia, Dalia Sachs, and Sarai Aharoni. 2011. „Between a Gender and a Feminist Analysis: The Case of Security Studies in Israel.“ *International Sociology* 26(1): 50–73. doi: 10.1177/0268580910380979

Segal, Wechsler Mady. 1995. „Women’s Military Roles Cross-Nationally: Past, Present, and Future.“ *Gender and Society* 9(6): 757–775. Sage Publications, Inc. doi: 10.1177/089124395009006008

Spasić, Ivana. 2004. „Feminizam i sociologija svakodnevnog života.“ *Filozofija i društvo* XXII–XXIII: 155–165. <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0353-5738/2003/0353-57380323151S.pdf>

Stojaković, Gordana. 2011. *Solidarnost ili lajkovanje: Dnevnik feministkinje o feminizmu i levici u Srbiji (1978–2007)*. Beograd: Ženski informaciono-dokumentacioni centar ŽINDOK.

Subotić, Gordana, i Diana Miladinović. 2013. *Nezavisni monitoring primene Rezolucije 1325 u Srbiji*. Beograd: Žene u crnom.

Tarnaala, Elisa. 2016. *Women in Armed Groups & Fighting Forces: Lessons from Gender Sensitive Disarmament, Demobilization & Reintegration Programme*. Oslo: Norwegian Peacebuilding Resource Centre – NOREF.

Tanjug. 2016. „Ministarstvo odbrane i Vojska Srbije otvoreniji za žene.“ *RTS Vesti*, 8. februar. <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/124/drustvo/2203111/ministarstvo-odbrane-i-vojska-srbije-otvoreniji-za-zene.html>

Tickner, J. Ann. 1992. *Gender in International Relations, Feminist Perspectives on Achieving Global Security*. New York: Columbia University Press.

United States Institute of Peace. 2018. *Securing Their Roles: Women in Constitution Making, A livestream*. Washington, DC: United States Institute of Peace.

Yuval-Davis, Nira. 1997. *Gender and Nation*. London: SAGE Publications.

Zaharijević, Adriana, i Katarina Lončarević. 2008. „Kratki istorijski pregled važnih datuma za feminizam u Srbiji i svetu.“ Dodatak 8. U *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, uredila Adriana Zaharijević, 416–441. Beograd: Heinrich Böll Stiftung.

Zaharijević, Adriana. 2008. „Feminističke teorije, pozicije i teorijski okvir.“ U *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, uredila Adriana Zaharijević, 418–437. Beograd: Heinrich Böll Stiftung.

Zajović, Staša. 2007. *Transitional Justice – A Feminist Approach, The Experience of the Women in Black*. http://zeneucrnom.org/index2.php?option=com_content&do_pdf=1&id=348

Zajović, Staša. 2012. „Feministički antimilitarizam Žena u crnom.“ U *Žene za mir*, uredila Slavica Stojanović, 63–94. Beograd: Žene u crnom.

Zajović, Staša. 2013a. „Politički i socio-ekonomski kontekst u Srbiji.“ U *Nezavisni monitoring primene Rezolucije 1325 u Srbiji*, uredile Gordana Subotić i Dijana Miladinović. Beograd: Žene u crnom. http://zeneucrnom.org/pdf/nezavisni_monitoring_primene_rezolucije1325_u_srbiji2013.pdf

Zajović, Staša. 2013b. *Feminističko antimilitaristički pristup konceptu, tumačenju i primeni Rezolucije 1325*. Beograd: Žene u crnom.

Zajović, Staša. 2013c. „Feminist Ethics – Women in Black Resistance – Always Disobedient.“ In *Women for Peace*, edited by Staša Zajović, Slavica Stojanović and Miloš Urošević. Belgrade: Women in Black. http://zeneucrnom.org/pdf/women_for_peace.pdf

Višacki, Tatjana. 2016. „Socijalno psihološki aspekti procesa ostvarivanja rodne ravnopravnosti u Vojsci Srbije.“ Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka.

Zorica Mršević

INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

Svetlana Janković

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF SECURITY

The Impact of Feminist Theory to the Participation of Women in the Armed Forces of Serbia

Abstract: The paper analyses the views of feminist theorists on the participation of women in the armed forces, through the question of whether it represents progress for women, gender equality and feminism. Antimilitaristic feminists claim that the military participation of women (in whatever role) only legitimises armed forces and prevents feminist criticism of the army as an institution in opposition to the goals of feminism and the interests of women in general. Similar dilemmas exist in Serbia. Starting from the criticism of women's involvement in the armed forces, criticism turned to the feminist-antimilitarist alternative as emphasized demilitarisation of concepts of security, defence and patriotism. The aim of the paper is to offer a critical analysis of essentialist ideas that go in two directions. The one based on the alleged natural pacifism of women and their, by nature, craving for peace, resulting in their non-acceptance of military participation, which they do not want to support even in other women. The second strand consists of the argument set forth by revolutionary feminists that women have a basic, legitimate interest in participating in armed struggles and resistance whenever they need to fight against unfair social, economic or political orders. Critical analysis starts from the notion that traditional relationships between women and peace are in no way inborn but derive from the learned passivity of women through social conditioning. Feminist theory has indirectly influenced the change of public policies in Serbia and the legalization of the participation of women in the armed forces, by arguing the notion that this is a matter of democratic participation and gender equality equal to any other area of social and public life.

Keywords: women in the army, anti-militarist feminists, essentialist ideas, demilitarisation, gender equality, women's participation, feminist perspectives, democratic participation

Ana Radojević

Prostitucija kao rad i borba za radna prava prostitutki

Apstrakt: Fenomen prostitucije, kao i pitanje pristupa koji feminizam treba da zauzme spram nje, polarizuje feministički pokret od drugog talasa do danas. Dok jedna grupa feministkinja smatra da je prostitucija otelotvorenje ženske potčinjenosti u patrijarhatu i da feministkinje moraju da se bore za njeno ukidanje, druga grupa teži da legitimizuje prostituciju kao oblik rada, a u nekim slučajevima čak i da je predstavi kao manifestaciju ženske slobode. U prvom delu teksta ću skicirati oba pristupa prostituciji, suočavajući argumente koji su fokusirani na različite aspekte i pitanja koje pokreće ovaj fenomen, a koja se tiču prava na izbor, tela, rada u kapitalizmu i zakonskih mera. Potom ću, u drugom delu, predstaviti potencijalne okvire za prevazilaženje dihotomne podele na 'za' i 'protiv', u cilju nalaženja adekvatnog i feminističkog odgovora na probleme koji oblikuju i unazađuju živote prostitutki. Pokazaću kako bi ovakav pristup mogao da se prenese u praksu određenim modelima organizovanja seks radnica, koji ne bi legitimizovali prostituciju kao instituciju niti je slavili kao manifestaciju ženske slobode, ali koji bi *ipak* podrazumevali prihvatanje 'seks rad' diskursa. Ovim nastojim da pokažem da, čak iako prostituciju u izvesnoj meri legitimizujemo time što je predstavljamo kao rad, ne moramo nužno sa njom da se *slazemo*, odnosno možemo da nastavimo da problematizujemo njen status i opresivnost u patrijarhalnom kapitalizmu.

Ključne reči: prostitucija, seks rad, radikalni feminizam, seksualno liberalni feminizam, liberalizam, kriminalizacija, dekriminalizacija, legalizacija, abolicionizam

Radikalni i seksualno liberalni pristupi prostituciji / seksu radu

Pored tema kao što su lezbejske seksualne prakse, uloga trans osoba u lezbejskoj zajednici, sadomazohizma, pornografije i drugih fenomena koji se tiču seksualnosti, prostitucija je takođe igrala važnu ulogu u takozvanim ratovima među feministkinjama (*feminist sex wars*), koji su polarizovali deo feminističkog pokreta drugog talasa u Americi. Razlike u pristupu, koliko i samom definisanju fenomena „prodaje seksa“, i danas predstavljaju povod za debate i sukobe.

Prostitucija je, prema radikalnim feministkinjama koje zagovaraju abolicionistički pristup, posledica patrijarhata kao primarnog sistema opresije koji (re)produkuje podelu na polne klase – muškarce, klasu tlačitelja, i žene, klasu potlačenih (Firestone 1971, 4); ali i kapitalizma koji podrazumeva podelu na ekonomske klase (Sutherland 2004, 142–143).¹ Budući da radikalne feministkinje smatraju da upravo prostitucija predstavlja otelotvorenje nejednakih odnosa moći među različitim ekonomskim i polnim klasama (ovaj fenomen neretko porede sa ropstvom² i silovanjem [Jeffreys 1997a, 135]), zadatak feministkinja je da se bore za njeno ukidanje.

1 Neka britanska istraživanja, izvedena, doduše, skoro uvek na lokalnim ili regionalnim uzorcima, pokazuju da je 22% žena u prostituciji živelo na ulici ili da su boravile u privremenom smeštaju u trenutku stupanja u prostituciju (Hester and Westmarland 2004, 78). O odnosu između tržišne ekonomije, odnosno siromaštva i prostitucije, biće više reči u nastavku.

2 Radikalna feministkinja i pravica Ketrin Mekinon (Catharine MacKinnon) put ka ukidanju prostitucije vidi u trinaestom amandmanu Ustava Sjedinjenih Američkih Država, kojim se zabranjuje ropstvo i koji je korišćen mnogo puta kako bi se poništili sporazumi o prinudnom radu i eksploataciji posle 1865. godine. Da li se radilo o prinudi ili ne u dosadašnjim presudama, zavisilo je od ranjivosti osobe. Ranjivost može da podrazumeva mentalnu zaostalost, da je osoba ilegalni/na imigrant/kinja, da ne govori jezik zemlje u kojoj živi, da je dete, kao i da se nalazi u stranoj zemlji ili gradu bez materijalnih mogućnosti da ode odatle. Siromaštvo je, prema tome, ono što je zajednička karakteristika nekih primera ranjivosti.

U interpretaciji trinaestog amandmana do sada za sud je bilo mnogo relevantnije da li osoba koja *služi* (*to serve*) radi to pod prisilom, nego da li je pod prisilom ušla u takav odnos. Kada bi žrtve pokazale da veruju da moraju da *služe* na način na koji su primorane, bez obzira na to da li su prvobitno pristale ili ne, zaključilo bi se da se radi o prinudi. Drugim rečima, tačka na kojoj se utvrđuje da li određeni odnos ima elemente odnosa ropstva, pomena je sa tačke 'stupanja' u odnos na pitanje da li postoji prinuda u tom odnosu.

Sve forme ranjivosti i prinude koje se nalaze u trinaestom amandmanu jesu česte u prostituciji. Prema tome, kada bi se ovakvi kriterijumi koristili i u kontekstu prostitucije, Mekinon tvrdi da bi situacije u kojima se mnoge žene nalaze bile smatrane ropstvom i samim tim zabranjene (MacKinnon 1993, 22–23). Ovakva perspektiva je očito neprimenljiva na druge zemlje, čak ni teorijski, niti ide u prilog tezi da je prostitucija drugačija od drugih oblika rada u neoliberalnom kapitalizmu. No, pored toga što pojašnjava paralelu koju neke radikalne feministkinje prave između ropstva i prostitucije, ovaj primer je važan i za razumevanje radikalno feminističkog suprotstavljanja konceptu dobrovoljnosti i slobodi izbora, o čemu će biti više reči u nastavku.

Premda se abolicionistički pristup ne suprotstavlja nužno poboljšanju uslova rada prostitutki i premda se radikalne feministkinje načelno protive njihovom zakonskom kažnjavanju, one su kroz istoriju ženskog pokreta od drugog talasa vodile računa da ne naprave nikakav kompromis sa teorijom ili aktivizmom koji bi prostituciju kao instituciju mogli da legitimizuju. Posledično, došlo je do raskola između feministkinja koje su krajem sedamdesetih godina počele da se zalažu za legitimizaciju i legalizaciju prostitucije na Zapadu, u čemu je sudelovao i izvestan broj samih seks radnica.³ Knjiga *Seks rad: svedočanstva žena iz industrije seksa* (*Sex Work: Writings by Women in Sex Industry*) objavljena 1987. godine, sastavljena je od spisa uličnih prostitutki, porno glumica, striptizeta i drugih pojedinki iz industrije seksa, i doprinela je mnogobrojnim debatama o etici, moralu i pravnom položaju seksualnog rada (prvenstveno pornografije) u Sjedinjenim Američkim Državama (Shah 2004, 798). Ova knjiga je poznata i po tome što je popularizovala termin 'seks rad', koji je pre njenog objavljivanja skovala Kerol Li (Carol Leigh), umetnica i aktivistkinja za prava seks radnica.

Trend preimenovanja 'prostitucije' u 'seks rad', koji je počeo objavljivanjem ove knjige, za radikalne feministkinje predstavlja opravdavanje komodifikacije ženskog tela i od čina njegove prodaje stvara društveno prihvatljivu i komercijalnu 'uslugu'. Zahvaljujući ovakvoj promeni, industrija seksa postaje sve profitabilnija, a slika žene koja je na usluzi muškarcu postaje sve normalizovanija.⁴ Uvođenjem reči *rad* u diskurs o prostituciji popularizovan je i koncept slobode izbora žene da se prostituiše, čime se zataškala činjenica da je prostitucija čin koji podrazumeva minimum dve osobe. Prema radikalnoj feministkinji Dženis Rejmond (Janice Raymond), takva seksistička racionalizacija kao posledicu ima prihvatanje prostitucije kao neophodne, to jest kao nečega što mora da postoji jer su muškarci prosto 'takvi'. Legitimizacija prostitucije, dakle, ide i u prilog patrijarhalnim uverenjima da je kupovina žena neizbežna posledica urođenih muških instinkata, da je neophodna za muškarce koji iz različitih razloga nemaju ili ne mogu da imaju partnerke, da predstavlja efikasan način da se dečaci seksualno edukuju itd. (Raymond 2004, 1162).

3 U nameri da budem što verodostojnija u prikazu i analizi onoga što su autorke na koje se pozivam napisale, u radu koristim oba naziva za isti fenomen – 'prostitucija' (termin koji koriste radikalne feministkinje, odnosno grupa feministkinja koja se protivi prostituciji) i 'seks rad' (termin koji koristi većina seksualno-liberalnih feministkinja). Trudiću se da izbor termina bude u skladu sa onim koji koristi autorka (ili grupa autorki) na koju se u datom trenutku pozivam, premda ću, kada govorim u prvom licu, koristiti reč 'prostitucija'.

4 Prema feministkinjama koje se protive prostituciji, prostitucija se nalazi i u temelju braka, u kom muškarac ne samo da preuzima ženinu ličnu svojinu, već polaže pravo i na njeno telo. Na primer, Kerol Pejtmn (Carole Pateman) kaže da je „brak... sada samo jedan od društveno prihvatljivih načina koji muškarcima omogućuje pristup ženskom telu“ i da je razlika između braka i prostitucije u tome što muškarac prostitutku plaća, a muž ženu ne (Pejtmn 2001, 199).

Radikalne feministkinje prostituciju prevashodno analiziraju kao globalnu i transistorijsku instituciju, a o malom broju pojedinačnih primera žena koje tvrde da 'žele' na ovaj način da zarađuju novac retko govore. Šila Džefriz (Sheila Jeffreys),⁵ jedna od radikalnih feministkinja koja je možda i najviše napisala o prostituciji, smatra da žene koje tvrde da dobrovoljno prodaju svoje telo koriste mehanizam neutralizacije kojim marginalizovane grupe racionalizuju činjenicu da rade nešto što je po njih loše ne bi li lakše prihvatile sopstvenu žrtvu i marginalizovanost (Jeffreys 1997a, 134). Prema njenim rečima, ideja o slobodnom izboru prostitutki dolazi od pokreta za prava prostitutki i od branitelja/ki muških seksualnih prava. Jedna od grupa koje su prihvatile i nametnule ovakav jezik 'izbora' je npr. COYOTE (*Call Off Your Old Tired Ethics*), koje su osamdesetih godina počele da se predstavljaju kao zastupnice progresivne feminističke politike, ali, kako kaže Džefriz, u stvari samo reprodukuju ekonomsku ideologiju neoliberalizma. U ovakvoj ideologiji, 'seksualna sloboda' pripojena je potrebama tržišta kako bi prostitucija bila legitimizovana kao 'rad' ili 'posao' i tako postala osnova nacionalnih i internacionalnih industrija seksa. Za Džefriz je, dakle, politika izbora *par excellence* manifestacija kapitalističke tržišne ideologije koja insistira na individualizmu kako bi služila tržišnoj konkurenciji (Jeffreys 2009, 1).

Naspram nje, jedna od priređivačica gorepomenute knjige o seksu radu, Priscilla Alexander (Priscilla Alexander), smatra da većina žena slobodnom voljom uđe u prostituciju (na primer, zbog fleksibilnosti u pogledu radnog vremena, želje za uzbuđenjem i pobunom protiv drugih dosadnih i ograničavajućih poslova koji su im dostupni itd.), a da je svaka pojedinka u najboljem položaju da prepozna ono što je u njenom interesu budući da je svaka odluka podjednako samostalna i racionalna, kakvi god da joj uslovi prethode (Alexander 1998, 190–191). Upravo zbog značaja koji se pridaje slobodi izbora pojedinke nauštrb šireg društvenog konteksta, grupu feministkinja koje podržavaju ideju seksualnog rada nazivam seksualno-liberalnom.⁶ Naziv sadrži reč 'liberalan' zato što ovaj pristup mnogo duguje liberalizmu kao, između ostalog, školi mišljenja,

5 Smatram da je važno da napomenem da je Šila Džefriz (kao i Dženis Rejmond) poznata i kao radikalna feministkinja koja isključuje trans osobe (*trans-exclusionary radical feminist* – TERF). Ova grupa radikalnih feministkinja insistira na tome da su ljudi onog pola koji im je pripisan po rođenju, odnosno da žene mogu biti isključivo osobe rođene sa vaginom i XX hromozomima, dok je operacija promene pola 'hirurško sakaćenje'. Transseksualne osobe, prema njihovom mišljenju, doprinose održavanju seksističkih rodnih uloga i stereotipa, kao i rodne binarnosti, time što operacijom 'usklađuju' svoj identitet sa izgledom svojih polnih organa i tela uopšte. Radikalne feministkinje ove podgrupe naziv TERF ne priznaju i ne koriste za sebe, niti priznaju da su transfobične (vidi Jeffreys 1997b).

6 Premda verovatno ne bi bilo pogrešno nazvati ih i samo liberalnim. Zbog problematičnog statusa i pitanja šta je uopšte liberalni feminizam danas, odlučila sam da ipak koristim uži termin.

koja je uveliko prerasla u ideologiju u kojoj živimo. Kako je Alison Džagar (Alison Jaggar) to opisala, prema nekim liberalnim teoretičarima, svi imaju jednaku sposobnost rasuđivanja i utvrđivanja racionalnih moralnih principa i sopstvenog interesa, a zdrav razum je nešto što poseduju svi ljudi, što neposredno utemeljuje vrednost individualne autonomije u liberalnoj političkoj misli. Prema tome, prema seksualno liberalnim feministkinjama, koliko i prema samim liberalnim teoretičarima, krajnji arbitar je uvek i svuda sud pojedinaca, a društvo kome treba da stremimo je ono koje omogućava pojedincima da upražnjavaju svoju autonomiju, ili da slede svoj interes sve dok on ne ugrožava slobodu drugih (Jaggar 1983, 28–33).

Napomenula bih da bi, na tragu zastupnice feminističkog liberalizma, Marte Nusbaum (Martha Nussbaum), koja insistira na tome da liberalizam nije heterogen i koja se zalaže za ideju seks rada, liberalni individualizam nekih od seksualno liberalnih autorki mogao pre da se okarakteriše kao poštovanje drugih kao individua, nego kao onaj liberalizam koji umanjuje značaj zajednice i, uopšte, kolektivnih društvenih entiteta. Tako je, pored poštovanja i promovisanja slobode izbora, neophodno poštovati i zalagati se za jednaku vrednost osoba koje vrše izbore. Drugim rečima, kod Nusbaum je naglasak na poštovanju *svih drugih* kao individua (Lončarević 2016, 39). U maniru koji nije neosetljiv na društvene nejednakosti zbog kojih žene ulaze u prostituciju, ona kaže: „Možemo reći da siromašne žene nemaju dovoljno izbora i da je društvo u sužavanju izbora prema njima bilo nepravedno, a da u isto vreme poštujemo i uvažavamo odluke koje donose u tako skućenim situacijama“ (Nussbaum 1998, 722).

Jedna od poznatijih aktivistkinja za prava seksualnih radnica u Americi Norma Džin Almodovar (Norma Jean Almodovar) u neku ruku ‘najradikalnije’ brani ideju seks rada tako što pravo na izbor koje se odnosi na pravo žena na abortus u potpunosti primenjuje i na pitanje prostitucije. Almodovar kaže da, ako žena poseduje svoje telo, onda ona sa tim telom može da čini šta god poželi i da, ako se jednom pozovemo na pravo na izbor, to pravo onda mora da se proteže na sve moguće odluke, jer se u suprotnom obesmišljava (Almodovar 1999, 122). Almodovar utemeljenje za ovakav argument nalazi u konceptu svojine nad sopstvenom ličnošću, preuzetom od Džona Loka (John Locke), koji je pretpostavio da su sve jedinice vlasnici nad svojim sposobnostima i atributima.

Feminističke političke teoretičarke poput En Filips (Anne Phillips) i Kerol Pejtmn, naširoko su kritikovale ovu ideju i ukazale na probleme koji nastaju kada je feministkinje preuzimaju. Filips kaže da ideja tela kao nečijeg vlasništva doprinosi zaštitničkom i

posesivnom principu vlasništva koji ohrabruje fantazije o sopstvu razdvojuvom od tela, i da mi u stvarnosti ne posedujemo naša tela, već da mi *jesmo* naša tela. Prema tome, kada kažemo da posedujemo naša tela i sposobnosti, time kao da sugerišemo da se naše sposobnosti od nas samih mogu otuđiti. Ovakvo otuđenje je možda i najprisutnije u slučajevima prodaje organa, surogat materinstva, ali i prostitucije, posebno ako uzmemo u obzir da prostitutke često tvrde da mogu psihički da se odvoje od svog tela u toku seksualnog odnosa kako bi lakše podnele to što rade (Phillips 2011, 730–731).

Za razliku od radikalnih feministkinja, Filips ne govori o prostituciji kao uzurpaciji sopstva i intimnosti, premda kaže da je moguće napraviti razliku između poslova u čijem je središtu telo (kao što je, na primer, prostitucija) i onih kod kojih je veza s telom tek sporedna. Isto tako, kako bismo odbranile tvrdnju da je prostitucija problematičnija od drugih 'ženskih poslova', možemo da koristimo i pojam 'dubine', to jest da tvrdimo da su intruzivnije one radnje koje prodiru dublje u naše telo. Filips, međutim, smatra da je to problematično jer sugerise postojanje nekog 'dubinskog' sopstva – nečega što je u srži, a čija je periferija kontingentna – upravo zbog stvaranja dualnosti između tela i drugog. Kako argumenti protiv prostitucije ne bi i sami bili zasnovani na kontingentnim primerima, poput pretpostavke da je naš identitet neraskidivo vezan za naše telo ili nekakvu njegovu 'dubinu', Filips predlaže da ono što je pogrešno u vezi sa prostitucijom tražimo prvenstveno u nejednakosti koja podrazumeva postojanje tržišne ekonomije, kao i u nejednakom ekonomskom položaju žena u odnosu na muškarce.

Razmatrajući dinamiku tržišta, Filips objašnjava kako tržišna nejednakost i diferencijalni ishodi tržišne utakmice proizlaze iz nejednake distribucije sposobnosti i interesovanja, te se neko specijalizuje za izradu tepiha, neko za pranje automobila, a neko za menadžment u kulturi. Tržište potom, na osnovu preferencija svojih učesnika, to jest potrošača, različito vrednuje ove delatnosti, pa zato menadžeri/ke u kulturi žive bolje od perača/čice automobila. Ipak, sa telom stvari stoje drugačije – za razliku od drugih resursa, telo imamo svi, i teško je zamisliti specijalizaciju za 'telesne usluge' kao što su surogat materinstvo, prodaja organa i prostitucija koja bi bile dobrovoljna na način na koji se pretpostavlja da su to ostale delatnosti. U tom smislu, nejednakost na tržištu 'telesnih usluga' ne sledi iz različite distribucije sposobnosti i interesovanja, već iz nužde, oskudice i temeljne nejednakosti, kako ekonomske, tako i u pogledu statusnog vrednovanja. Filips tvrdi da upravo to što svi imamo tela, ali ne moramo svi da ih prodajemo jer nismo primorani, jeste ono što je pogrešno i nepravedno (ibid., 733–740).

Pejtmén, s druge strane, tvrdnju da u vezi sa prostitucijom postoji nešto što je specifično i da prostitucija ne može biti posao kao i svaki drugi, potkrepljuje upravo ‘telesnim’ argumentima. Njen stav je da se ženskost potvrđuje iznova kroz seksualnu praksu i da, kada prostitutka ulazi u seksualni odnos, ona sebe samu prodaje na najstvarniji mogući način. Pejtmén se takođe poziva na Marksovu (Marx) tvrdnju da je „prostitucija samo izraz opšte eksploataisanosti radnika“ (Marks 1972, 235, fusnota 1), kako bi pokazala da u vezi sa prostitucijom nešto ipak jeste ‘pogrešnije’ nego sa drugim oblicima rada u kapitalizmu. Naime, to što je prostitutka iskorišćena kao epitom eksploataisanosti radnika u kapitalizmu (gde se pritom podrazumeva da je radnik muškarac, a njegova degradacija ženska), znači da nešto u vezi sa prostitucijom očitó jeste specifično. Dokaz ove specifičnosti nalazimo u činjenici da radnicu u fabrici tekstila može da zameni mašina, a da muškarac kupuje ženu zato što traži živo biće, a ne indiferentnu i bestelesnu uslugu. Prema tome, u modernom patrijarhatu prodaja ženskog tela na kapitalističkom tržištu podrazumeva prodaju sebe na drugačiji način od onoga kako drugi radnici i radnice prodaju sebe (Pateman 1999, 58–60).

Seksualno liberalne feministkinje poput Džejn Skular (Jane Scoular) i Kari Kesler (Kari Kesler), kao i pravnik Noa Zac (Noah Zatz), Pejtmén su zbog ovakvog odnosa prema seksualnosti nazvali esencijalistkinjom (Scoular 2004, 345; Kesler 2002, 224–225; Zatz 2006, 289). Ono što, prema njima, razlikuje seks rad od svake druge vrste legalnog rada je stigma koja postoji oko njega i nasilje koje seks radnice zbog te stigme trpe. Nusbaum takođe tvrdi da položaj seks radnice ne mora nužno da bude gori od položaja radnice u fabrici tekstila. Put ka rešavanju ovog problema predstavljaju ili legalizacija, ili dekriminalizacija prostitucije, koje bi promenile način na koji se prostitucija percipira i prihvata u društvu (Nussbaum 1998, 151). Legalizacija prostitucije podrazumeva državnu regulaciju, što u slučajevima nekih zemalja podrazumeva i kontrolu države nad time kada, gde i kako se žene prostitutišu. Dekriminalizacija, s druge strane, podrazumeva ukidanje kazni / krivične odgovornosti za same prostitute, a može, iako ne mora, da uključi i kažnjavanje / krivičnu odgovornost makroa i kupaca – zakon o prostituciji poznatiji kao Švedski model.⁷

⁷ Čitajući različite studije i razgovarajući sa nekolicinom seks radnica u Beogradu, zaključila sam da se često koristi različita terminologija, a misli na istu zakonsku promenu, odnosno ukidanje krivične odgovornosti. Mnogo je kritika Švedskog modela s obzirom na to da su zbog njega sami kupci (koji imaju veću moć i potrebu za ‘ugledom’) u riziku od kažnjavanja, te prostitucija efektivno nije dekriminalizovana. Kritikuje se i smanjivanje ‘potražnje’ i tvrdi da seks radnice ne postaju bezbednije, već ostaju deo nasilnog ‘podzemlja’ (vid. A Working Group on the legal regulation of the purchase of sex services 2004; Global Network on Sex Work Projects 2015). Radikalne feministkinje mahom podržavaju Švedski model (između ostalog zato što podrazumeva državnu pomoć

Prostitucija kao rad i sindikati: pokušaj prevazilaženja dihotomne podele

U zemljama u kojima je prostitucija kriminalizovana, prostitutke se, kao i drugi koji rade u okviru sive ekonomije, optužuju za nemoralnost, isključuju iz društva, okrivljuju za uslove u kojima rade i zakonski kažnjavaju. Pored toga što su žrtve nasilja muškaraca koji im daju (a ponekad i ne daju) novac sa seks,⁸ one su žrtve i policijske brutalnosti. Zavaravale bismo se kada bismo rekle da bi legalizacija ili dekriminalizacija rešile sve ove probleme, budući i da priroda same prostitucije i šire društvene okolnosti čine seks radnice posebno ranjivom grupom. Međutim, moje mišljenje je da prostituciju, uz preko potrebno temeljno istraživanje lokalnih prilika, svakako treba dekriminalizovati, paralelno sa borbom za njihova radna prava. Naravno da bi ovakav čin legitimizovao prostituciju, makar u onoj meri u kojoj ideja radnih prava legitimizuje i najamni rad u kapitalizmu.⁹ No, pokušaću da predstavim neka nastojanja da se ovakva legitimizacija istovremeno ne poziva na liberalne koncepte poput slobode izbora ili vlasništva nad sopstvenom ličnošću, niti da ispusti iz vida sistemske probleme zbog kojih se žene prostitušu. Takođe, verujem da ovakav pristup nije nekompatibilan sa borbom za društvo u kom će postojati uslovi za ukidanje prostitucije *kao institucije*, htele neke žene da zarađuju novac na taj način ili ne.

Naime, Džejn Larson (Jane Larson) i Berta Ernandes Trujol (Berta Hernández-Truyol) su dve autorke koje nastoje da skiciraju okvir pomoću koga bi postojeća dihotomija 'za seks rad / protiv prostitucije' mogla da se prevaziđe upravo zarad delotvornih politika koje ne bi morale da prihvate seks rad kao legitiman rad, ali nikome ne bi ni osporile pravo da se bori za uslove pod kojima se zarađuje novac od kog se osoba održava. Prema njima, na mestima na kojima se ljudska i radna prava ukrštaju, odnosno tamo gde je paradigma ljudskih prava primenljiva na radni odnos, nalazimo moralne okvire, politička shvatanja i zakonske instrumente za pružanje otpora onome što ugrožava radnice i žene kao političku klasu.

za žene koje žele da izađu iz prostitucije), jer smatraju da vodi ka ukidanju prostitucije (Jeffreys 2009, 203).

8 Prema studiji sprovedenoj sa 55 žena koje su „preživle“ prostituciju u Americi, 78% njih su bile žrtve silovanja od strane makroa i kupaca u proseku 49 puta godišnje, 84% su bile žrtve prebijanja koje je neretko zahtevalo medicinsku pomoć, a 49% su bile žrtve kidnapovanja i trgovine ljudima (Hunter 1993, 93).

9 Tako i Sofi Luis (Sophie Lewis) u odgovoru na tekst „Prostitucija nije posao. Unutrašnjost ženskog tela nije radno mesto“ („Prostitution is not a job. The inside of a women's body is not a workplace“) radikalne feministkinje Džuli Bindel (Julie Bindel; cf. Bindel 2018) kaže: „Zagovornici dekriminalizacije nisu 'zagovornici prostitucije', baš kao što ni borci za prava kućne posluge nisu 'zagovornici kućnog rada'“ (Lewis 2018).

Larson i Ernandes Trujol tvrde da u trenutnoj debati među feministkinjama dolazi do stvaranja dve krajnosti – jedne, kojoj je prostitucija nalik ropstvu, kako smatraju radikalne feministkinje, i druge, prema kojoj je prostitucija sasvim legitiman oblik rada koji treba da bude zakonski i društveno priznat kako bi mogao da bude bezbedan i dostojanstven. Ove dve autorke pak tvrde da prostitucija sadrži aspekte i rada i ropstva, te da je zato potrebno prevazići dihotomnu podelu na dobrovoljni i prinudni rad (Hernández-Trujol and Larson 2006, 405, 406). Napominjem da ovo ne podrazumeva brisanje kategorije prisilnog seksualnog rada u zakonima, s obzirom na njegovu važnost u prepoznavanju trgovine ljudima. Njihov predlog se zasniva na uviđanju da i u slučajevima dobrovoljnosti (onda kada je žena ‘slobodnom voljom’ počela da se prostituše) uslovi rada mogu da krše ljudska prava, te da u najmanju ruku budu degradirajući.

Sloboda od diskriminacije, na primer, jedno je od glavnih radnih prava u okviru ljudskih prava prema Međunarodnoj organizaciji rada. Svi empirijski podaci pokazuju da je ‘tržište seksualnih usluga’ obeleženo razlikama u polu, rasi i godinama. Mnoge žene koje se bave seks radom rade to imajući makroa, koji je u većini slučajeva muškarac. Diskriminišuća priroda drugih poslova na tržištu može da objasni zašto je neproporcionalno veći broj žena na tržištu seksa – seks rad je jedno od najpovoljnijih ekonomskih rešenja za siromašne žene, ako ne i jedino. Mnoge žene prodaju pristup svom telu, vremenu, intelektualnom i emotivnom radu prvenstveno za profit koji ubiraju muškarci. Ovakva komodifikacija, zajedno sa seksualnim rodnim ulogama, stigmatizuje žene kao objekte i potvrđuje njihov potčinjeni status. Kada je stigmatizacija zasnovana na unižavanju ljudskih bića ili društvenoj marginalizovanosti, ona je u sukobu sa pravom na jednakost i dostojanstvo, a sloboda od diskriminacije je u skladu sa poimanjem osnovnih radnih prava kao ljudskih prava (ibid., 440, 441).

Nažalost, mehanizmi za ostvarivanje radnih prava slabiji su od onih koji se odnose na građanska prava. Zakonodavstvo može lakše da brani i primenjuje građanska i politička prava. Ekonomska i socijalna prava su, sa druge strane, u većoj meri političke nego pravne prirode, te u tom smislu nisu neposredno primenjiva iz pravosudne perspektive, niti je lako pozvati se na njih na sudu. Osim toga, zahtevaju i podršku države u vidu programa u koje su uključene različite grane vlasti, pa i one koje upravljaju državnim finansijama. Drugim rečima, ova prava zahtevaju veći trošak od države, koja samim tim izbegava realnu zaštitu tih prava, što je takođe jedan od razloga zbog čega ekonomski i socijalni uslovi svuda progresivno opadaju (ibid., 406–410).

Iz ideje ukrštanja radnih prava i prostitucije razvila se ideja sindikata seksualnih radnica. Gregor Gal (Gregor Gall), levi teoretičar koji izučava sindikate, u svojoj knjizi *Sindikavno organizovanje seksualnih radnica – međunarodna studija (Sex Worker Union Organizing – An International Study)* kaže da je upravo promena diskursa prostitucije u diskurs seks rada ono što predstavlja prve korake ka sindikalnom organizovanju prostitutki, budući da donosi i promene u pogledu njihove samoidentifikacije i načina na koji one interiorizuju sopstvenu poziciju u društvu. Prema njegovim rečima, onda kada su prostitutke počele da se identifikuju kao seks radnice, otvorila se i mogućnost da počnu da percipiraju sebe kao osobe koje imaju interese koji su drugačiji i neretko u sukobu sa drugima u seks industriji (na primer, vlasnicima bordela i makroima), kao i da budu svesne odgovornosti države u pogledu kvaliteta njihovog života (Gall 2006, 161–162, 190). Osim toga, reč ‘radnica’ ukazuje na to da ova grupa u industriji seksa nije ona koja ima moć, budući da radnica nije i preduzetnica, te joj je preko potrebno ujedinjenje i organizovanje. Po njemu je čak i COYOTE u jednom periodu devedesetih godina bila organizacija koja je veoma *nalikovala* sindikatu (iako bez konkretnih akcija usmerenih na ‘radna mesta’), dok se nije u potpunosti posvetila pitanjima bezbednog seksa i vratila na NVO režim (ibid., 49), što se desilo i mnogim drugim organizacijama.

Gal, za razliku od Larson i Ernandes Trujol, ne ukršta ljudska i radna prava, te tvrdi da se *pomak* sa borbe za ljudska i politička prava na radna prava za ovu grupu ispostavio kao nimalo lak poduhvat usled specifičnosti posla i različitih strukturnih problema koji ovakav tip organizovanja otežavaju.¹⁰ On, međutim, analizira dve organizacije na prostoru Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije – Američki kolektiv prostitutki (*The US Prostitutes Collective*) i Engleski kolektiv prostitutki (*English Collective of Prostitutes – ECP*) – koje su možda bile najsvetliji i najprogresivniji primeri organizovanja prostitutki na Zapadu.¹¹ Ova dva kolektiva su se razvila i bila pod uticajem međunarodne kampanje

10 Broj žena koje su uopšte u mogućnosti da čuju za organizacije koje se bave njihovim pravima, a kamoli učestvuju u širenju ‘seks rad diskursa’, u globalnoj ravni je veoma mali. Javno istupanje u borbi za prava seksualnih radnica takođe iziskuje izlaganje dodatnim rizicima, a potrebno je i dovoljno volje i vremena da se odreknu svoje ‘autonomije’ zarad stvaranja kolektivnog entiteta seks radnica. Osim toga, od početka ekonomske neoliberalizacije sedamdesetih i sve nemilosrdnijeg odnosa poslodavca i države prema sindikatima, na tragu onoga što su primetile i Ernandes-Trujol i Larson, sve je teže imati funkcionalan sindikat, što je još veći problem za seks radnice u zemljama u kojima je prostitucija kriminalizovana. To što izvestan broj seks radnica nema makroa, niti radi u bordelu, isto predstavlja prepreku, budući da se ideja sindikata bazira na postojanju odnosa između zaposlenog i poslodavca (Gall 2006, 187–193).

11 Čak je i Šila Džefriz rekla da su prve organizacije za prava prostitutki u Velikoj Britaniji imale komponentu ekonomske analize, te da prostitucija nije slavljena niti karakterisana kao simbol slobode izbora, a posebno ne seksualne slobode. Ona opisuje kako je do formiranja ovog kolektiva došlo kada su prostitutke okupirale crkvu 1975. godine u Lionu, u Francuskoj, u znak protesta zbog policijskog tretmana, i time podstakle borbu i u drugim delovima sveta (Jeffreys 1997a, 76).

Nadnice za kućni rad (Wages for Housework) iz sedamdesetih,¹² a prostituciju su definisali kao klasni problem, odnosno kao odnos potlačenih i siromašnih sa jedne strane i bogatih tlačitelja sa druge. Njihov pristup je, drugim rečima, bio *protiv* prostitucije – smatrale su da siromaštvo primorava žene da se prostitušu, ali da žene ne smeju da se kažnjavaju zbog siromaštva i zbog toga što, između ostalog, žele da budu finansijski nezavisne od muškaraca. Ono što je zanimljivo je da su oba ova kolektiva bila abolicionistička, ali su njihove članice smatrale da je upravo dekriminalizacija put ka ukidanju prostitucije. Borile su se na različitim frontovima, a posebno protiv kriminalizacije prostitucije, kao i za obezbeđivanje pomoći onim ženama koje žele da izađu iz prostitucije, pod sloganom „Za prostitutke, protiv prostitucije. Legitimizacija prostitutki, ne prostitucije“. Osim toga što su se zalagale za zaštitu od zlostavljanja i bolje uslove rada, prema njima bi legalizacija bordela, kao i prostitucije uopšte, samo povećala eksploataciju žena time što bi ih, između ostalog, primorala da plaćaju porez državi koja ih nadgleda i kontroliše. Nažalost, uprkos njihovom dugogodišnjem radu, nisu mnogo postigle osim na planu podizanja svesti i uticaja na ukidanje zatvorske kazne za podvođenje 1982. godine (ibid., 50–51).

Za kraj, primetila bih da u poslednjih nekoliko godina i mnogi/ge drugi/ge levo orijentisani/ne autori i autorke, poput onih koji/je pišu za magazin *Jacobin*¹³ i *Viewpoint*, ili izdaju knjige za izdavačku kuću *Verso*¹⁴, prostituciju takođe nazivaju radom, preispitujući šta uopšte bilo kakav rad predstavlja.¹⁵ Tako Morgan Mertej (Morgane Merteuil),

12 Selma Džejms (Selma James), jedna od istaknutijih figura u Engleskom kolektivu prostitutki, bila je jedna od istaknutijih figura i u okviru pokreta *Nadnice za kućni rad (Wages for Housework)* u Velikoj Britaniji, pokretu koji je u marksističkom ključu nastojao da problematizuje rodnu podelu posla i reproduktivni rad, odnosno neplaćeni kućni rad koji obavljaju žene. Jedan od ciljeva ovog pokreta bio je da ukaže na to da reproduktivni rad, osim što služi radnicima jer im obezbeđuje uslove za život, i uprkos tome što ne proizvodi robu, služi i samim kapitalistima koji ne moraju da uzmu u obzir cenu ovog rada pri merenju vrednosti radne snage koju kupuju.

13 Vidi Frase 2012; Massey 2014; i Williams 2017.

14 Melisa Gira Grant (Melissa Gira Grant) u knjizi *U ulozi kurve (Playing the whore)* na primer oštro kritikuje antipornografski pokret drugog talasa (radikalni feminizam, posebno sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka, nije se zalagao isključivo za ukidanje onog oblika prostitucije o kom ja govorim u ovom tekstu, već za ukidanje svakog oblika komercijalizovanog seksa, a posebno, u određenom periodu, pornografije) i tvrdi da 'prostitutke' više ne postoje jer je ovaj fenomen redefinisán preimenovanjem u 'seks rad', premda se same seksualne radnice i dalje suočavaju sa starim problemima (Grant 2014, 15-20).

15 Ovakve tendencije ne prolaze bez kritike, pa Mona Šole (Mona Chollet), pišući za francuski *Le monde diplomatique*, kaže da dati prostituciji auru klasne borbe znači zamaskirati njenu poziciju unutar sistema muške dominacije. Ona u prilično radikalno-feminističkom maniru kritikuje ideju sindikata seks radnica:

„Prema Kajsi Ekis Ekman, 'sindikati seksualnog rada' koji su se pojavili u više zemalja odigrali su ključnu ulogu u ovom procesu. Izgleda da je magična riječ 'sindikat' prizvala slavne vizije radnika u borbi za svoja prava. Morgane Merteuil, glasnogovornica Strassa, o tome priča ovako: 'Trebamo priznanje da smo u radnom odnosu kako bismo razvili klasnu svijest'. Godinama su mnogi pokreti tvrdili da 'govore u

seks radnica iz sindikata STRASS, u tekstu za *Viewpoint* kaže da, osim toga što pose-
duje izrazitu klasnu i rodnu dimenziju, prostitucija ne može da se odvoji od pitanja i
problema rada kao takvog. Prema njenim rečima, upravo su abolicionistički i regulaci-
onistički¹⁶ pristupi oni koji idu naruku represivnosti neoliberalnog sistema, jer, između
ostalog, učestvuju u stigmatizaciji seks rada, doprinoseći time njegovom ostajanju u sfe-
ri jeftinog, ženskog i *reproduktivnog* rada.¹⁷ Drugim rečima, ona, kao i druge marksistič-
ke feministkinje, nastoji da pokaže da to što rad poput kućnog, reproduktivnog rada,
nije *produktivan* (iako može da bude plaćen, na primer u slučaju spremačica, bejbisiter-
ki – pa i seks radnica), ne znači da ne funkcioniše u okviru kapitalističke dinamike, to
jest da nije u funkcionalnoj vezi sa kapitalizmom protiv koga se treba boriti (Merteuil,
2015). Ovakvi uvidi, koliko god bili podložni kritici, takođe su dobar primer ukrštanja
problematike prostitucije i rada u maniru koji seks rad ne predstavlja kao nešto poželj-
no i oslobađajuće, već kao još jedan način na koji muškarci u patrijarhalnom kapitali-
zmu eksploatišu žene.

Zaključak

Nesporno je da su radikalne feministkinje u značajnoj meri doprinele svojim uvidima
i beskompromisnim stavovima o prostituciji, te da u okviru feminističkog pokreta i
dalje održavaju ravnotežu zahvaljujući kojoj se prostitucija ne sagledava kao puko pi-
tanje individualnog izbora, već i pitanje sistemske opresije. Međutim, smatrala sam da
u ovom radu treba da izađem izvan okvira dihotomne podele koju sam u prvom delu
skicirala, jer mi se čini da se feministkinje zbog nje sad već nalaze u začaranom krugu
'za' i 'protiv' argumenata. Nastojala sam da, u kratkim crtama, pokažem da je prostitu-
ciju ipak moguće problematizovati, a istovremeno podržavati borbu seksualnih radnica
(u Srbiji, nadam se, predstojeću) za dostojanstven život i *rad*. Nažalost, trenutno takva
borba na Zapadu konvergira sa zalaganjem za ideju seks rada, a ne sa nastojanjima da se
prostitucija ukine. Možda je to zato što nastojanja da se prostitucija ukine nisu pokaza-

ime kurvi?... No iako se ove grupe nazivaju 'sindikatom', one prije svega igraju ulogu lobista i zagovaraju
legalizaciju" (Chollet 2017).

16 Podrazumeva kontrolu države nad tim kada, gde i kako se žene prostitušu.

17 Mertej se poziva na Silviju Federiči (Silvia Federici), marksističku feministkinju i jednu od vodećih
figura pokreta *Nadnice za kućni rad*, koja je na predavanju u okviru hrvatskog Subversive festivala izjavila da je
ženski pokret prostitutkama dao snagu da se predstavljaju kao seks radnice, te da je borba za njihova prava u
mnogo čemu slična borbi za plaćeni kućni rad (Merteuil 2015).

la naročitu delotvornost u praksi, i zato što *de facto* jesu bila u sukobu sa onim šta same seks radnice žele, ako uopšte pođemo od toga da identitet seks radnice postoji. Da bi se ove kontradiktornosti prevazišle, preostaje još mnogo rada, i teorijskog i aktivističkog.

Literatura

A Working Group on the Legal Regulation of the Purchase of Sex Services. 2004. *Purchasing Sexual Services in Sweden and the Netherlands – Legal Regulation and Experiences*. Oslo: Ministry of Justice and the Police. https://www.regjeringen.no/globalassets/upload/kilde/jd/rap/2004/0034/ddd/pdfv/232216-purchasing_sexual_services_in_sweden_and_the_nederlands.pdf/

Alexander, Priscilla. 1998. „Prostitutuion: Still a Difficult Issue for Feminists.“ In *Sex Work: Writings by Women in Sex Industry*, edited by Frédérique Delacoste and Priscilla Alexander, 184–230. San Francisco: Cleis Press.

Bindel, Julie. 2018. „Prostitution is Not a Job. The Inside of a Woman’s Body Is Not a Workplace.“ *The Guardian*, 30. april. <https://www.theguardian.com/commentis-free/2018/apr/30/new-zealand-sex-work-prostitution-migrants-julie-bindel/>

Almodovar, Norma Jean. 1999. „For Their Own Good: The Results of Prostitution Laws as Enforced by Cops, Politician and Judges.“ *Hastings Women’s Law Journal* 10/7: 119–133.

Chollet, Mona. 2017. „Prostitucija – uslužna djelatnost poput svake druge?“ *Le Monde diplomatique* (hrvatsko izdanje), 17. decembar. <http://lemondediplomatique.hr/prostitucija-usluzna-djelatnost-poput-svake-druge/>

Firestone, Shulamith. 1971. *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution*. New York: Bantam Books.

Frase, Peter. 2012. „The Problem With (Sex) Work.“ *Jacobin Magazine*, 28. mart. <https://www.jacobinmag.com/2012/03/the-problem-with-sex-work/>

Gall, Gregor. 2006. *Sex Worker Union Organizing – An International Study*. Hampshire and New York: Palgrave Macmillan.

Global Network of Sex Work Projects. 2015. „Advocacy Toolkit: The Real Impact of the Swedish Model on Sex Workers.“ Network of Sex Work Projects. <http://www.nswp.org/resource/the-real-impact-the-swedish-model-sex-workers-advocacy-toolkit/>

Grant, Melissa Gira. 2014. *Playing the Whore: The Work of Sex Work*. London and Brooklyn: Verso Books.

Hernández-Truyol, Berta E., and Jane E. Larson. 2006. „Sexual Labor and Human Rights.“ *Colum. Hum. Rts. L. Rev.* 37: 391–445. <http://scholarship.law.ufl.edu/facul->

typub/193/

Hester, Marianne, and Nicole Westmarland. 2004. *Tackling Street Prostitution: Toward an Holistic Approach*. London: Home Office Research. <http://dro.dur.ac.uk/2557/1/2557.pdf/>

Hunter, Susan Kay. 1993. „Prostitution is Cruelty and Abuse to Women and Children.“ *Michigan Journal of Gender and Law* 1(1/7): 91–104.

Jaggar, Alison M. 1983. *Feminist Politics and Human Nature*. Totowa, New Jersey: Rowman & Allanheld.

Jeffreys, Sheila. 1997a. *The Idea of Prostitution*. Melbourne: Spinifex Press.

Jeffreys, Sheila. 1997b. „Transgender Activism: A Lesbian Feminist Perspective.“ *Journal of Lesbian Studies* 1(3-4): 55–74. doi: 10.1300/J155v01n03_03

Jeffreys, Sheila. 2009. *The Industrial Vagina: The Political Economy of the Global Sex Trade*. London and New York: Routledge.

Kesler, Kari. 2002. „Is a Feminist Stance in Support of Prostitution Possible? An Exploration of Current Trends.“ *Sexualities* 5(2): 219–235. doi: 10.1177/1363460702005002005

Lewis, Sophie. 2018. „Not a Workplace’: Julie Bindel and the School of Wrong Abolitionism.“ *Verso*, 23. maj. <https://www.versobooks.com/blogs/3845-not-a-workplace-julie-bindel-and-the-school-of-wrong-abolitionism/>

Lončarević, Katarina. 2016. „Liberalni feminizam: nekad i sad.“ Doktorska teza, Univerzitet u Beogradu.

MacKinnon, Catharine A. 1993. „Prostitution and Civil Rights.“ *Michigan Journal of Gender and Law* 1 (1/2): 13–31. <http://www.prostitutionresearch.com/MacKinnon%20Prostitution%20and%20Civil%20Rights.pdf/>

Marks, Karl. 1972. „Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. godine.“ Preveo Stanko Bošnjak. U *Dela*, III tom, 179–279. Beograd: Prosveta.

Massey, Alana. 2014. „Keeping Sex Workers Quiet.“ *Jacobin Magazine*, 2. novembar. <https://www.jacobinmag.com/2014/11/keeping-workers-quiet/>

Merteuil, Morgane. 2015. „Sex Work Against Work.“ *Viewpoint Magazine*, 31. oktobar. <https://www.viewpointmag.com/2015/10/31/sex-work-against-work/>

Nussbaum, Martha C. 1998. „Whether from Reason or Prejudice’: Taking Money for Bodily Services.“ *Journal of Legal Studies* 27(2): 693–724. doi: 10.1086/468040

Pateman, Carole. 1999. „What’s Wrong with Prostitution?“ *Women Studies Quarterly* 27 (1–2): 53–64.

Pejtmen, Kerol. 2001. *Polni ugovor*. Preveo Ranko Mastilović. Beograd: Feministička 94.

Phillips, Anne. 2011. „It’s My Body and I’ll Do What I Like With It: Bodies as Objects and Property.“ *Political Theory* 39/6: 724–748. doi: 10.1177/0090591711419322

Raymond, Janice G. 2004. „Prostitution on Demand: Legalizing the Buyers as Sexuals Consumers.“ *Violence Against Women* 10(10): 1156–1186. doi: 10.1177/1077801204268609

Scoular, Jane. 2004. „The ‘Subject’ of Prostitution: Interpreting the Discursive, Symbolic and Material Position of Sex/work in Feminist Theory.“ *Feminist Theory* 5(3): 343–355. doi: 10.1177/1464700104046983

Shah, Svati P. 2004. „Prostitution, Sex Work and Violence: Discursive and Political Contexts for Five Texts on Paid Sex, 1987-2001.“ *Gender and History* 16(3): 794–812. doi: 10.1111/j.0953-5233.2004.00365.x

Sutherland, Kate. 2004. „Work, Sex, and Sex-Work: Competing Feminist Discourses on the International Sex Trade.“ *Osgoode Hall Law Journal* 42(1/4): 139–167. <http://digitalcommons.osgoode.yorku.ca/ohlj/vol42/iss1/4/>

Williams, Hennessy. 2017. „The Work in Sex Work.“ *Jacobin Magazine*, 12. maj. <https://www.jacobinmag.com/2017/05/sex-work-criminalization-trafficking-labor-rights/>

Zatz, Noah D. 2006. „Sex Work/Sex Act: Law, Labor, and Desire in Constructions of Prostitution.“ *Signs* 22(2): 227–308.

Ana Radojević

Prostitution as Labour and the Struggle for Prostitutes' Labour Rights

Abstract: The issue of prostitution, along with the approach feminism should take with regard to it, has polarised the feminist movement since the Second Wave. While one group of feminists considers prostitution to be the embodiment of women's oppression in patriarchy – hence the need for feminists to fight for its abolition – the other wants to legitimize prostitution as a form of labour, and, in some cases, even tends to think of it as a manifestation of women's freedom. In the first part of the paper I will sketch out both approaches to prostitution, juxtaposing different arguments that consider different aspects and questions prostitution raises, and especially those which concern the right to choose, the body, labour in capitalism and certain legal matters. I will then proceed, in the second part, to present potential frameworks designed to overcome the “for-and-against” dichotomy, with the goal of reaching an adequate and truly feminist response to the problems shaping and plaguing the lives of prostitutes. I will demonstrate how such an approach could practically be applied with the help of certain organizational models present among sex workers. Such forms would neither legitimize prostitution as an institution, nor celebrate it as a manifestation of women's freedom, but would still imply the acceptance of the “sex work” discourse. It is my intent to demonstrate that, even if we do legitimize prostitution to a certain degree by presenting it as labour, we do not necessarily have to agree with it. In other words, we can still question its status and the oppression it entails in patriarchal capitalism.

Keywords: prostitution, sex work, radical feminism, sexually liberal feminism, liberalism, criminalisation, decriminalisation, legalisation, abolitionism

Dragana Pejović

UNIVERZITET U NOVOM SADU

ASOCIJACIJA CENTARA ZA INTERDISCIPLINARNE I MULTIDISCIPLINARNE STUDIJE I ISTRAŽIVANJA (ACIMSI)

CENTAR ZA RODNE STUDIJE

Značaj rodne perspektive u pravnoj nauci

Apstrakt: Analiza zakonskih rešenja sa rodnog aspekta nije dovoljno afirmisana u Republici Srbiji. Utisak je da stručna javnost doživljava rodni pristup kao nepotreban u pravnoj nauci. Primer za ovu tvrdnju je taj što je deo stručne javnosti osporavao potrebu za donošenjem Zakona o sprečavanju nasilja u porodici, kao i uvođenje novih krivičnih dela u Krivični zakonik RS čiji je cilj prevencija i zaštita žena od nasilja, a u skladu sa obavezom usaglašavanja našeg zakonodavstva sa Konvencijom Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici. Negodovanje stručne javnosti se nastavilo i nakon stupanja na snagu Zakona o sprečavanju nasilja u porodici, a pojedini kritičari ističu da će žrtva ovog zakona biti sama porodica.

Nasuprot stavu dela stručne javnosti koji je negirao postojanje potrebe za donošenjem Zakona o sprečavanju nasilja u porodici, ženski pokret u Srbiji se godinama zalagao za donošenje zakona kojim bi se regulisalo postupanje nadležnih državnih organa u cilju sprečavanja nasilja u porodici. Neophodnost donošenja ovakvog zakona ženski pokret je video u sve većem broju žena žrtava porodičnog nasilja u Srbiji.

Cilj teksta je da se na primeru suprotstavljenih gledišta, koja su delom posledica odbacivanja rodnog pristupa u pravnoj nauci, ukaže na važnost primene rodnog aspekta u analizi postojećih i budućih pravnih rešanja, odnosno o neophodnosti feminističkog čitanja prava.

Ključne reči: krivično zakonodavstvo, nasilje nad ženama, rodni pristup, stručna javnost, Zakon o sprečavanju nasilja u porodici, žene žrtve porodičnog nasilja

Uvod

Mnoge žene se i danas u okviru svojih porodica bore za osnovna ljudska prava, pravo na život, pravo na psihički i fizički integritet, pravo na dostojanstvo, pravo na ličnu slobodu, što su prava zajemčena brojnim međunarodnim dokumentima.

U poslednjih nekoliko godina nasilje nad ženama u Republici Srbiji je eskaliralo. Da je broj žena koje su u Srbiji ubijene od strane partnera zabrinjavajuće visok (Mreža Žene protiv nasilja 2016, 2017, 2018),¹ dokazuje i to što je ovaj problem istaknut u Izveštaju Evropske komisije o napretku Srbije za 2016. godinu (European Commission 2016, 62). Evropska komisija je zauzela stav da je u rešavanju problema nasilja nad ženama potrebno izvršiti implementaciju Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici,² unaprediti zaštitu žena od nasilja i uspostaviti efikasnije mehanizme u razmeni i prikupljanju podataka između državnih organa.

U Republici Srbiji je 1. juna 2017. godine stupio na snagu Zakon o sprečavanju nasilja u porodici (Sl. glasnik RS, br. 94/2016), koji je izazvao velike polemike u naučnoj i stručnoj javnosti. Takođe, izvršena je implementacija Istanbulske konvencije, te su u Krivični zakonik uvedene četiri nove inkriminacije (Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika, Sl. glasnik RS, br. 94/2016)³ oko kojih su izneti brojni suprotstavljeni stavovi po pitanju njihove opravdanosti. Posebnu reakciju je izazvalo krivično delo proganjanja (Krivični zakonik, čl. 138a) i krivično delo polnog uznemiravanja (Krivični zakonik, čl. 182a). Suprotstavljeni stavovi u naučnoj i stručnoj javnosti oko novih inkriminacija, a o kojima će biti reči u ovom tekstu, ukazuju na njihovo suštinsko nerazumevanje, što pak onemogućava doslednu primenu zakonskih rešenja u praksi. Istovremeno, navedeni problem ukazuje na potrebu jačeg upliva rodnog aspekta u pravnu nauku, kako bi određena zakonska rešenja imala punu primenu u praksi.

1 U porodično/partnerskom kontekstu tokom 2015. godine ubijeno je 35 žena, u 2016. godini 33 žene, a u 2017. godini 26 žena.

2 Za Konvenciju Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici često se koristi neformalan naziv Istanbulska konvencija, jer je doneta 2011. godine u Istanbulu.

3 Sakaćenje ženskog polnog organa, proganjanje, polno uznemiravanje i prinudno zaključenje braka. Izmene Krivičnog zakonika stupile su na snagu 1. juna 2017. godine.

Zakon o sprečavanju nasilja u porodici

Veliki broj žena ubijenih u porodično/partnerskom kontekstu u Srbiji i neadekvatan odgovor državnih organa i ustanova na rastući femicid (Mreža Žene protiv nasilja 2018)⁴ jasan je pokazatelj koliko je bilo neophodno donošenje Zakona o sprečavanju nasilja u porodici.

Ženski pokret u Srbiji je bio najglasniji i najaktivniji po pitanju donošenja Zakona o sprečavanju nasilja u porodici, stavljajući u prvi plan broj žena žrtava koji se iz godine u godine povećavao. Nažalost, rastući broj žena žrtava porodičnog nasilja je pokazivao da ni stručna javnost, kao ni nadležni državni organi i ustanove porodično nasilje ne sagledavaju kao alarmantan problem u našem društvu.

U akcijama protiv nasilja u porodici koje je sprovodio, ženski pokret se posebno osvrtao na žene žrtve porodičnog nasilja jer je broj ubijenih žena u poređenju sa brojem muškaraca kao žrtava porodičnog nasilja bio nesrazmerno veći. Ovo je u negativnom kontekstu iskorišćeno od strane pojedinaca koji predstavljaju stručnu javnost. Zakon koji treba da doprinese efikasnijoj borbi protiv nasilja u porodici bez obzira ko je od članova porodice žrtva, okarakterisan je kao zakon koji „svojim sadržajima porodicu žrtvuje na oltar ljudskih prava žena“ (Ristivojević 2017, 105). Navedenim, neargumentovanim kritikama, Zakon o sprečavanju nasilja u porodici se pokušava prikazati kao hir ženskog pokreta koji zakonom želi da obezbedi ženama komoditet.

Cilj Zakona o sprečavanju nasilja u porodici je da sveobuhvatno reguliše postupanje državnih organa i ustanova nadležnih u ovoj oblasti, kako bi jedinstvenim delovanjem efikasnije sprečavali nasilje u porodici (Zakon o sprečavanju nasilja u porodici, čl. 2).⁵ Osim toga, cilj zakona je da se žrtvi nasilja u porodici pruži odgovarajuća zaštita i podrška (Zakon o sprečavanju nasilja u porodici, čl. 2). Radi blagovremenog sprečavanja nasilja u porodici, ovim zakonom propisane su hitne mere koje izriču policijski službenici ako posle procene rizika ustanove neposrednu opasnost od nasilja u porodici.

⁴ Prema Saopštenju Mreže Žene protiv nasilja za period od 1. januara do 30. juna 2017. godine ubijeno je 15 žena u Srbiji. U čak trećini slučajeva žene su prijavljivale nasilje nadležnim organima pre ubistva, međutim, nije im pružena odgovarajuća zaštita.

⁵ O nužnosti saradnje svih nadležnih državnih organa i ustanova kada je u pitanju sprečavanje nasilja u porodici pokazuje slučaj ubijene Olge Lovrić iz Beograda. Dana 5. jula 2017. godine Olgu je ispred Centra za socijalni rad na Novom Beogradu udarcima kamenom u glavu ubio bivši suprug pred njihovo troje dece. Istraga pokrenuta povodom ubistva Olge Lovrić je pokazala nepostojanje komunikacije između nadležnih državnih organa i ustanova zbog čega je pokojna Olga ostala bez adekvatne zaštite (Bogosav 2017b).

Propisane su dve hitne mere, mera privremenog udaljenja učinioca iz stana i mera privremene zabrane učiniocu da kontaktira sa žrtvom nasilja i prilazi joj (Zakon o sprečavanju nasilja u porodici, čl. 17). Hitnim merama sprečava se nastupanje nasilja koje se neretko završavalo smrću žrtava koje su najčešće bile žene.

Međutim, u pravnoj nauci postoji i stav da će se hitnim merama bespovratno razoriti porodica, odnosno da hitne mere imaju negativan uticaj na opstanak porodice. Navod da „one zabranjuju svako pozajedničavanje pojedinaca u više biće – porodicu, odnosno one služe da atomiziraju i raščlane istu“ (Ristivojević 2017, 110) pokušaj je anuliranja značaja hitnih mera zasnovan na stereotipnim shvatanjima o obavezi opstanka porodice po bilo koju cenu. Tvrdnja da „porodice opstaju na uzajamnim obavezama, a to znači na požrtvovanom davanju, a ne na pravima odnosno na sebičnom uzimanju“ (ibid., 112), te da se porodični odnosi zasnivaju na praštanju, uzdržavanju i trpljenju (ibid., 112), neprihvatljiva je kada u porodici postoji nasilje. Kritika Zakona o sprečavanju nasilja u porodici prema kojoj stavljanjem „naglasaka isključivo na zaštitu ljudskih prava žrtve nasilja u porodici Zakon ne samo da zanemaruje najvažniji subjekt koji bi prema nazivu trebalo da uživa zaštitu – porodicu, već joj, štaviše, i nanosi štetu“ (ibid., 104), pokazuje da zastupnici tradicionalnih stavova zanemaruju odredbu Porodičnog zakona koja propisuje dužnost supružnika da se uzajamno poštuju i pomažu (Porodični zakon, čl. 25).

Primedbe da je Zakon o sprečavanju nasilja u porodici „antiporodičan zakon“ (Đurković 2016) koji je „izuzetno opasan za Srbiju“ (ibid.), te da „suština ovog zakona nije smanjenje nasilja, nego smanjenje veza i brakova“ (Đorđević 2018), imaju za cilj relativizaciju porodičnog nasilja. One istovremeno nameću i nekoliko pitanja: Koja je svrha opstanka porodice u kojoj neki član porodice trpi nasilje, a koje nesporno ostavlja trajne posledice i na ostale članove u narušenoj porodici? Kako razumeti stavove koji podržavaju opstanak zajednice koja se zapravo više i ne može nazivati porodicom jer je u njoj pojedinim članovima ugrožen psihički i fizički integritet, a ponekad i sam život? Da li žena prema mišljenju pojedinaca iz pravne struke treba da se odrekne prava na život, prava na psihički i fizički integritet u porodici?

U kontekstu porodičnog nasilja kao rodno zasnovanog nasilja utisak je da se shvatanjima pojedinaca iz pravne struke pokušava relativizovati porodično nasilje, što za krajnji cilj ima predstavljanje porodičnog nasilja kao pojave koja prati, odnosno ide uz porodični život, te se na nasilje žena treba privići i prihvatiti ga kao deo svakodnevice.

Zauzeta stanovišta u pravnoj nauci zahtevaju da feminističke pravnice budu vidljivije i glasnije kada su u pitanju kritike zakonskih rešenja zasnovanih na patrijarhalnim konstrukcijama koje su u suprotnostima sa interesima žena. Istovremeno, jedan od prioritarnih zadataka feminističkih pravica je osveščivanje žena insistiranjem na neprikosnovenosti uživanja osnovih ljudskih prava svake žene i u svojoj porodici.

Krivično delo proganjanja

Proteklih godina u Srbiji veliki broj žena koje su ubili partneri ili bivši partneri bio je pre ubistva proganjan. Usku povezanost između proganjanja i femicida potvrđuju i sprovedena istraživanja (McFarlane et al. 1999, 308). Proganjanje žena od strane muškaraca tumači se kao „patrijarhalni mehanizam za održavanje socijalne kontrole“ (Nikolić Ristanović i Kovačević Lepojević 2007, 8).

Ženski pokret u Srbiji je godinama zahtevao uvođenje krivičnog dela proganjanja u krivično zakonodavstvo s obzirom na to da je uočeno da proganjanje najčešće predstavlja uvod u ubistvo žene. Međutim, za apele ženskih organizacija nije pokazano razumevanje, jer je proganjanje inkriminisano tek kad je to postala obaveza Srbije nakon ratifikacije Istanbulske konvencije.

Pojedinci iz struke osporavaju uvođenje krivičnog dela proganjanja⁶ kao nepotrebno, uz obrazloženje da postoji krivično delo ugrožavanja sigurnosti⁷ pod koje se može pod-

6 Proganjanje, član 138a Krivičnog zakonika:

(1) Ko u toku određenog vremenskog perioda:

1) drugo lice neovlašćeno prati ili preduzima druge radnje u cilju fizičkog približavanja tom licu protivno njegovoj volji;

2) protivno volji drugog lica nastoji da sa njim uspostavi kontakt neposredno, preko trećeg lica ili putem sredstava komunikacije;

3) zloupotrebljava podatke o ličnosti drugog lica ili njemu bliskog lica radi nuđenja robe ili usluga;

4) preti napadom na život, telo ili slobodu drugog lica ili njemu bliskog lica;

5) preduzima druge slične radnje na način koji može osetno da ugrozi lični život lica prema kome se radnje preduzimaju, kazniće se novčanom kaznom ili zatvorom do tri godine.

(2) Ako je delom iz stava 1 ovog člana izazvana opasnost po život, zdravlje ili telo lica prema kome je delo izvršeno ili njemu bliskog lica, učinilac će se kazniti zatvorom od tri meseca do pet godina.

(3) Ako je usled dela iz stava 1 ovog člana nastupila smrt drugog lica ili njemu bliskog lica, učinilac će se kazniti zatvorom od jedne do deset godina.

7 Ugrožavanje sigurnosti, član 138 Krivičnog zakonika:

(1) Ko ugrozi sigurnost nekog lica pretnjom da će napasti na život ili telo tog lica ili njemu bliskog lica, kazniće se novčanom kaznom ili zatvorom do jedne godine.

(2) Ko delo iz stava 1 ovog člana učini prema više lica ili ako je delo izazvalo uznemirenost građana ili druge teške

vesti i proganjanje. Ističu da je jedina razlika između proganjanja koje je propisano Istanbulskom konvencijom (Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, Sl. glasnik RS – Međunarodni ugovori, br.12/2013, čl. 34), i krivičnog dela ugrožavanja sigurnosti u tome što se za postojanje proganjanja zahteva kontinuitet radnji. Stoga su mišljenja da postojanje krivičnog dela ugrožavanja sigurnosti već predstavlja ispunjenje obaveze nastale ratifikacijom Istanbulske konvencije (Đorđević 2017, 133), pri tome potpuno zapostavljajući Obrazloženje uz Konvenciju u kom je dato objašnjenje proganjanja (Council of Europe 2011, 32).

Nesporno je da je, za razliku od krivičnog dela ugrožavanja sigurnosti, kod krivičnog dela proganjanja neophodno ponavljanje radnji, odnosno kontinuitet u vršenju radnji. Proganjanje mora da traje određeni period. Specifičnost krivičnog dela proganjanja je u tome što radnje kojima se ono vrši ponekad same po sebi nisu protivzakonite, ali se preduzimaju protiv volje žrtve.

U praksi, pre inkriminisanja proganjanja, mnoge radnje kojima se vrši proganjanje a koje su preduzimali kasniji počnioci krivičnog dela ubistva, najčešće nisu bile prepoznate kao radnje izvršenja krivičnog dela ugrožavanja sigurnosti. Ovo potvrđuje i nepostupanje nadležnih državnih organa po prijavama za ugrožavanje sigurnosti žena koje su proganjane a nakon toga ubijene.⁸ Poistovećivanje proganjanja sa ugrožavanjem sigurnosti od strane stručne pravne javnosti ukazuje na nerazumevanje krivičnog dela

posledice, kazniće se zatvorom od tri meseca do tri godine.

(3) Ko delo iz stava 1 ovog člana učini prema predsedniku Republike, narodnom poslaniku, predsedniku Vlade, članovima Vlade, sudiji Ustavnog suda, sudiji, javnom tužiocu i zameniku javnog tužioca, advokatu, policijskom službeniku i licu koje obavlja poslove od javnog značaja u oblasti informisanja u vezi sa poslovima koje obavlja, kazniće se zatvorom od šest meseci do pet godina.

8 Jedan od primera je slučaj pokojne Maje Đorđević iz Beograda. Marko Nikolić, Majin bivši partner, je 12. jula 2017. godine zadavio njihovo četvorogodišnje dete ispred Centra za socijalni rad u Rakovici u vreme određeno za viđanje deteta. Mrtvo dete je doneo u naručju i bacio na zemlju pred Maju, koja je došla da ga preuzme. Nakon toga, Marko Nikolić je na nju nasrnuo nožem. Od zadobijenih povreda Maja Đorđević je na mestu ostala mrtva.

Marko Nikolić je godinama nakon raspada zajednice proganjao Maju Đorđević, međutim, postupci za nasilje u porodici su predugo trajali, a prijava za ugrožavanje sigurnosti podneta 8. marta 2017. godine nije dobila sudski epilog. Mnogobrojni pozivi upućeni policijskoj stanici u Rakovici završavali su se na razgovorima čiji je cilj bio da se pokojna Maja smiri bez izlaska pripadnika policije na lice mesta. Slučaj Maje Đorđević, koju je bivši partner godinama proganjao na sve moguće načine, praćenjem, ostavljanjem poruka, slanjem poruka putem telefona, pokazuje neprepoznavanje proganjanja pod krivičnim delom ugrožavanja sigurnosti i nepostojanje empatije za situaciju žrtve čak i kada je ona bila nesumnjivo životno ugrožena (Bogosav i Todorović 2017).

proganjanja (Nikolić Ristanović i Kovačević Lepojević 2007, 3–12),⁹ kao i nepostojanje empatije prema žrtvama proganjanja, zbog čega je neophodan rodni pristup u analizi područja koje pripada ovom krivičnom delu.

Najveću poteškoću za prepoznavanje krivičnog dela proganjanja izaziva činjenica što pojedine radnje kojima se vrši proganjanje na prvi pogled mogu predstavljati gest pažnje ili iskazivanja ljubavi, kao što je slanje ili dočekivanje sa cvećem, poklonima ispred stana ili radnog mesta.¹⁰ Međutim, ove radnje se moraju gledati iz ugla žrtve, koja je u praksi najčešće žena. Proganjanje izaziva osećaj straha, bespomoćnosti, napetosti kod žrtve iako na prvi pogled pojedine radnje nisu protivzakonite, niti se mogu direktno dovesti u vezu sa negativnim osećanjima koje proizvode kod žrtve. Za žrtvu ono što drugima predstavlja iskazivanje pažnje predstavlja noćnu moru, žrtvu slanje cveća plaši, ona ne želi takve gestove jer oni za nju imaju drugačije značenje, takvi postupci je uznemiravaju. Proganjanje se može okarakterisati kao psihološko silovanje žrtve (Jovanović 2017, 234).

Istanbulska konvencija omogućava državama da inkriminišu proganjanje i kada progonitelj proganja osobu iz bliskog okruženja žrtve kao što su članovi porodice, kolege sa posla, prijatelji itd. U obrazloženju Konvencije se navodi da upravo iskustva žrtava ukazuju na to da su progonitelji često pojedine radnje u cilju proganjanja usmeravali ka njima bliskim osobama kako bi žrtvu dodatno uplašili i obeshrabrili (Council of Europe 2011, 32).

Posebnu poteškoću predstavlja što se proganjanje može vršiti i bez neposrednog kontakta sa žrtvom. Primer za to može biti slanje pisama ili cveća, ostavljanje poruka, ispisivanje grafita itd. Ovo dodatno ukazuje na to koliko je važno istinski razumeti pojam proganjanja i prepoznati proganjanje na vreme kako bi se pomoglo žrtvi. Još jednu veliku poteškoću za dokazivanje postojanja ovog krivičnog dela predstavlja kada se pro-

9 Autorke su na osnovu istraživanja sudske prakse država u kojima je inkriminisano proganjanje uočile da postoji nerazumevanje i mešanje proganjanja sa seksualnim uznemiravanjem, nasiljem u porodici, i da to predstavlja osnovnu prepreku za postupanje nadležnih organa. Takođe, one su jednu deceniju ranije predvidele da će se i u Srbiji kod stručne javnosti inkriminisanjem proganjanja javiti isti problem.

10 Upravo navedene radnje izvršenja krivičnog dela proganjanja poslužile su medijima za tendenciozne tekstove sa neistinitim informacijama o novoj inkriminaciji. Novinski tekstovi nosili su naslove: „NOVI ZAKON Zbog udvaranja idete u zatvor“ (Alo 2017), „OPREZ, NE PRIČAJTE MASNE VICEVE KOLEGINICAMA: Prema novom zakonu zbog toga možete završiti na robiji!“ (Informer 2016), „Za udvaranje kazna po džepu“ (Novosti 2017), „Žene, platite piće same ako vam ne odgovara udvaranje: Hit poruka u kaficu u Beogradu“ (Telegraf 2017).

ganjanje vrši virtuelno, što je omogućio razvoj informacionih tehnologija. Virtuelno proganjanje je takođe inkriminisano u našem krivičnom zakonodavstvu.

Navedene karakteristike krivičnog dela proganjanja i činjenica da proganjanje može prethoditi ubistvu žene zahtevaju da se u obuke zaposlenih koji rade na slučajevima nasilja u porodici uvede rodni pristup kako bi oni bili obučeni da na vreme prepoznaju radnje kojima se vrši proganjanje i pruže adekvatnu zaštitu žrtvi proganjanja.

Krivično delo polnog uznemiravanja

Polno uznemiravanje je takođe novo krivično delo u Krivičnom zakoniku Republike Srbije (Krivični zakonik, čl. 182a). Obaveza inkriminisanja polnog uznemiravanja proističe iz ratifikacije Istanbulske konvencije. Kao i krivično delo proganjanja izazvalo je podeljena mišljenja u stručnoj javnosti i društvu.¹¹

Polno uznemiravanje može se vršiti na više načina: verbalnim, neverbalnim i fizičkim ponašanjem. Verbalno ponašanje podrazumeva reči ili zvuke, šale, pitanja, primedbe itd. Neverbalno ponašanje odnosi se na izraze lica, pokrete ruku, simbole itd. Fizičko ponašanje uključuje seksualno ponašanje izvršioca, a obuhvata i kontakt izvršioca sa telom žrtve. Bez obzira na vrstu ponašanja, ono mora biti seksualne prirode. Svi oblici ponašanja kojima se vrši polno uznemiravanje imaju isti cilj, a to je povreda dostojanstva lica u sferi polnog života, izazivanjem straha stvaranjem neprijateljskog, ponižavajućeg ili uvredljivog okruženja. Ova ponašanja moraju biti neželjena od strane žrtve (Council of Europe 2011, 35–36).

Iskustvo je pokazalo da se u najvećem broju slučajeva seksualnog, odnosno polnog uznemiravanja žrtva i počinilac ovog dela poznaju. Delo se vrši u kontekstu zloupotrebe moći, obećanja nagrade ili pretnje odmazdom (ibid., 36). Prema odredbama Istanbulske konvencije polno uznemiravanje može da podleže krivičnoj ili drugoj pravnoj sank-

11 Uvođenje krivičnog dela polnog uznemiravanja pratili su mnogobrojni neistiniti tekstovi u dnevnoj štampi. Jedan od takvih tekstova objavio je dnevni list *Informier* 29. maja 2017. godine u onlajn izdanju pod naslovom „Švaleri oprez, za napadno udvaranje od sad se ide na robiju: Otkrivamo šta donose nove odredbe Krivičnog zakona Za udvaranje kazne po džepu“. Nakon objave ovog teksta, Autonomni ženski centar je pred Komisijom za žalbe Saveta za štampu pokrenuo postupak protiv dnevnog lista *Informier* zbog povrede Kodeksa novinara Srbije zato što je nejasno izvestio o novoj inkriminaciji, netačno navodeći da je i udvaranje inkriminisano. U postupku Komisija je utvrdila da je ovim tekstom povređen Kodeks novinara Srbije te je ovom dnevnom listu izrečena javna opomena (cf. Cenzolovka 2017).

ciji, jer je državama omogućeno da odaberu način na koji će zakonski sankcionisati seksualno uznemiravanje. U našem zakonodavstvu zabrana seksualnog uznemiravanja je propisana i Zakonom o zabrani diskriminacije (čl. 20, st. 2) i Zakonom o radu (čl. 21).

Žene u Srbiji su često izložene ponašanjima koja se podvode pod krivično delo polnog uznemiravanja. Ovim ponašanjima se do inkriminisanja nije pridavala posebna važnost. Žena je trebalo da se pomiri sa stvarnošću da takva ponašanja u Srbiji prate ženu samo zato što je žena i što po mogućstvu treba da zažmuri na takvo ponašanje muškarca. Takva ponašanja, pogotovo ako traju duži period, ostavljaju ozbiljne posledice na psihičko zdravlje žrtve.

Kao što je već navedeno, ni inkriminisanje polnog uznemiravanja nije prošlo bez kritika. U pravnoj nauci prisutan je i stav da su radnje krivičnog dela polnog uznemiravanja preobimno određene što ima za posledicu da su inkriminirana „i neka relativno bezazlena ponašanja“ (Đorđević 2017, 136), te se iskazuje bojazan da će sudovi biti opterećeni ovako „relativno bagatelnim kriminalitetom“ (ibid.). Nasuprot ovakvom stavu, činjenica je da nijedno ponašanje seksualne prirode kojim se vrši povreda dostojanstva lica u sferi polnog života, a koje izaziva strah, stvara neprijateljsko, ponižavajuće ili uvredljivo okruženje, sa aspekta žrtve se ne može okarakterisati kao relativno bezazleno ponašanje. Određivanje polnog uznemiravanja kao relativno bagatelnog kriminaliteta je neodgovorno ako se ima u vidu koliko je poslednjih godina bio bagatelan život žena u Srbiji.

Inkriminisanjem polnog uznemiravanja potencijalnim izvršiocima je najzad stavljeno do znanja da su ovakva ponašanja nedopuštena i da će snositi zakonom propisanu krivičnu sankciju.

Zaključak

Broj napada na žene i broj ubijenih žena, posebno u novembru i decembru 2017. godine, u periodu neposredno nakon stupanja na snagu Zakona o sprečavanju nasilja u porodici, pokazuje da osnovni problem leži u stereotipnom shvatanju našeg društva da opstanak porodice ima primat, pa i kad se cena opstanka porodice ogleda u životu žene. Nažalost, ovakvi stavovi postoje i u pravnoj nauci. Naročito opravdanu bojazan izaziva to što pravdanje porodičnog nasilja u pravnoj nauci utiče na formiranje stavova

mladih generacija pravnika i pravica. Na ovaj način podstiče se opstanak zajednice koja se samo naziva porodicom, žene se pozivaju da prihvate nasilje kao svakodnevicu porodičnog života, a nasilnik se ohrabruje da vrši nasilje nad ženom, što postaje društveno prihvatljivo.

Kako bi se stavovi u pravnoj nauci promenili, neophodno je uključiti pravnu teoriju roda kao predmet na redovnim pravnim studijama. Buduće generacije pravnika i pravica je potrebno osposobiti da koriste rodni pristup prilikom kritičke analize zakonskih rešenja. Nerazumevanje krivičnih dela koja su uneta u Krivični zakonik Republike Srbije u skladu sa obavezom implementacije Istanbulske konvencije takođe govori o neophodnosti uključivanja analize ovih krivičnih dela sa rodnog aspekta. Međutim, ovo ne znači da se sve kritike koje nisu sa rodnog aspekta istovremeno odbace ukoliko imaju za cilj unapređenje zakonskih rešenja. Naprotiv, svaka konstruktivna kritika zakonskih rešenja je dobrodošla, ali kritike, pogotovo zakonskih rešenja koja imaju za cilj zaštitu žena od nasilja a koje se zasnivaju na patrijarhalnim stavovima, neprihvatljive su i opasne po žene.

Izneti problemi u pravnoj nauci u tumačenju zakonskih rešenja koja imaju za cilj zaštitu žena od nasilja pokazuju da pravna teorija roda koja feministički čita pravo mora biti prisutna u analizi pre svega zakonskih rešenja zaštite osnovnih prava žena. Istovremeno, rodni pristup omogućiće punu primenu zakonskih rešenja u praksi, što će rezultirati i efikasnijom zaštitom žena od nasilja.

Literatura

Đorđević, Đorđe. 2017. „Nove inkriminacije i njihova usklađenost sa ostalim odredbama Krivičnog zakonika Srbije.“ U *Reformski procesi i poglavlje 23 (godinu dana posle) – krivičnopravni aspekti*, uredio Stanko Bejatović, 129–139. Beograd: Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu i Intermex.

Jovanović, Slađana. 2017. „Nove inkriminacije u funkciji zaštite žena od nasilja.“ U *Reformski procesi i poglavlje 23 (godinu dana posle) – krivičnopravni aspekti*, uredio Stanko Bejatović, 228–240. Beograd: Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu i Intermex.

McFarlane, Judith M., Jacquelyne C. Campbell, Susan Wilt, Carolyn J. Sachs, Yvonne Ulrich, and Xiao Xu. 1999. „Stalking and Intimate Partner Femicide.“ *Homicide Studies* 3 (4): 300–316. http://ncdsv.org/images/HomicideStudies_StalkingAndIntima

tePartnerFemicide_11-1999.pdf

Nikolić Ristanović, Vesna, i Marina Kovačević Lepojević. 2007. „Proganjanje: pojam, karakteristike i društveni odgovori.“ *Temida*, decembar: 3–12. doi: 10.2298/TE-M0704003N

Ristivojević, Branislav. 2017. „Rađanje porodičnog krivičnog prava u Srbiji: porodica kao njegova prva žrtva.“ U *Reformski procesi i poglavlje 23 (godinu dana posle) – krivičnopravni aspekti*, uredio Stanko Bejatović, 104–113. Beograd: Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu i Intermex.

Pravni izvori:

Council of Europe. 2011. *Explanatory Report to the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence*. Council of Europe. <https://rm.coe.int/16800d383a>

European Commission. 2016. *Commission Staff Working Document. Serbia 2016 Report*. Brussels: European Commission. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2016/20161109_report_serbia.pdf

Krivični zakonik Republike Srbije (Sl. glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016).

Porodični zakon (Sl. glasnik RS, br. 18/2005, 72/2011 – dr. zakon i 6/2015).

Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Sl. glasnik RS – Međunarodni ugovori, br. 12/2013).

Zakon o radu (Sl. glasnik RS, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 – odluka US i 13/2017).

Zakon o sprečavanju nasilja u porodici (Sl. glasnik RS, br. 94/2016).

Zakon o zabrani diskriminacije (Sl. glasnik RS, br. 22/2009).

Ostali izvori:

Alo. 2017. „NOVI ZAKON Zbog udvaranja idete u zatvor.“ *Alo*, 30. maj. <http://www.alo.rs/zbog-udvaranja-idete-u-zatvor/109343>

Bogosav, Bojana, i Sonja Todorović. 2017. „VAPAJI KOJE NIKO NIJE ČUO. Potresne prijave i pisma koje je pisala ubijena žena otkrivaju kako je MONSTRUM GODINAMA MALTRETIRAO.“ *Blic*, 16. jul. <https://www.blic.rs/vesti/hronika/vapaji-koje-niko-nije-cuo-potresne-prijave-i-pisma-koje-je-pisala-ubijena-zena/5f60k4p>

Bogosav, Bojana. 2017a. „ČETIRI GODINE ČEKALA PRAVDU I NIJE JE

DOČEKALA. Zverski ubijena Maja Đorđević prolazila godinama kroz pakao.“ *Blic*, 17. jul. <https://www.blic.rs/vesti/hronika/cetiri-godine-cekala-pravdu-i-nije-je-docekala-zverski-ubijena-maja-djordjevic/85nb9wt>

Bogosav, Bojana. 2017b. „UBISTVO NA NOVOM BEOGRADU. Izveštaj otkrio SVE PROPUSTE Centra za socijalni rad.“ *Blic*, 18. jul. <https://www.blic.rs/vesti/hronika/ubistvo-na-novom-beogradu-izvestaj-otkrio-sve-propuste-centra-za-socijalni-rad/qv8lgqc>

Cenzolovka. 2017. „Autonomni ženski centar protiv dnevnog lista Informer.“ *Cenzolovka*, 12. jul. <https://www.cenzolovka.rs/etika/autonomni-zenski-centar-protiv-dnevnog-lista-informer/>

Đorđević, Vladislav. 2017. „AMERIČKO ISKUSTVO U ZAŠTITI ŽENA OD MUŠKOG NASILJA.“ *Srpski kulturni klub*, 18. jul. <http://xn--j1aat.xn--90a3ac/2017/07/18/vladislav-djordjevic-americko-iskustvo-u-zastiti-zena-od-muskog-nasilja>

Đurković, Miša. 2016. „NASILNIČKI ZAKON.“ *Politika*, 18. novembar. <http://www.politika.rs/sr/clanak/368008/Pogledi/Nasilnicki-zakon>

Informer. 2016. „OPREZ, NE PRICAJTE MASNE VICEVE KOLEGINICAMA: Prema novom zakonu zbog toga možete završiti na robiji!“ *Informer*, 11. novembar. <http://informer.rs/vesti/drustvo/299493/oprez-ne-pricajte-masne-viceve-koleginicama-prema-novom-zakonu-zbog-toga-mozete-završiti-na-robiji>

Novosti. 2017. „Za udvaranje kazna po džepu.“ *Novosti*, 31. maj. <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:668081-Za-udvaranje-kazna-po-dzepu>

Mreža Žene protiv nasilja. 2016. „FEMICID – UBISTVA ŽENA U SRBIJI, Kvantitativno-narativni izveštaj za 2015. godinu.“ Beograd: Mreža Žene protiv nasilja. https://www.zeneprotivnasilja.net/images/pdf/FEMICID-Kvantitativno-narativni_izvestaj_za_2015_godinu.pdf

Mreža Žene protiv nasilja. 2017. „FEMICID – UBISTVA ŽENA U SRBIJI, Kvantitativno-narativni izveštaj za 2016. godinu.“ Beograd: Mreža Žene protiv nasilja. https://www.zeneprotivnasilja.net/images/pdf/FEMICID-Kvantitativno-narativni_izvestaj_za_2016_godinu.pdf

Mreža Žene protiv nasilja. 2018. „FEMICID – UBISTVA ŽENA U SRBIJI, Kvantitativno-narativni izveštaj za 2017. godinu.“ Beograd: Mreža Žene protiv nasilja. https://www.zeneprotivnasilja.net/images/pdf/FEMICID_Kvantitativno-narativni_izvestaj_za_2017_godinu.pdf

Telegraf. 2017. „Žene, platite piće same ako vam ne odgovara udvaranje: Hit poruka u kafiću u Beogradu.“ *Telegraf*, 5. jun. <http://www.telegraf.rs/vesti/beograd/2814881-ze-ne-platite-pice-same-ako-vam-ne-odgovara-udvaranje-hit-poruka-u-kaficu-u-beogradu-video>

Dragana Pejović

UNIVERSITY OF NOVI SAD

ASSOCIATION OF CENTRES FOR INTERDISCIPLINARY AND
MULTIDISCIPLINARY STUDIES AND RESEARCH (ACIMSI)

CENTRE FOR GENDER STUDIES

The Importance of a Gender Perspective in Legal Science

Abstract: The analysis of legal solutions from a gender perspective is not sufficiently supported in the Republic of Serbia. There is an impression that the academic community considers the gender approach as pointless in legal science. This allegation is supported by the fact that part of the academic community opposed the need to adopt the Law on the Prohibition of Domestic Violence, as well as the introduction of new criminal offences in the Criminal Code of the Republic of Serbia, its goal being to prevent and protect women from violence in accordance with the duty to harmonize laws of the Republic of Serbia with the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence. Objections by the Serbian academic community continue even after the enforcement of the Law on the Prevention of Domestic Violence and there are fears among certain critics that the family will be the victim of this law. In opposition to this point of view shared by a portion of the academic community, the Women's Movement in Serbia has struggled for years in its attempts to pass the law regulating the actions of competent state authorities with the goal to prevent domestic violence. The Women's Movement recognized the need to adopt such a law by taking into consideration the increasing number of women who are victims of domestic violence in Serbia. The goal of this paper – based on the example of conflicting views, which are partly the result of abandoning the gender approach in law – is to point out the importance of applying a gender perspective in the analysis of existing and future legal solutions, i.e. the need to read the law from a gender perspective.

Keywords: criminal law, violence against women, gender approach, academic community, Law on Prevention of Domestic Violence, women victims of domestic violence

6

Mesta pobune i savezništava

Zorana Antonijević

UNIVERZITET U NOVOM SADU

ASOCIJACIJA CENTARA ZA INTERDISCIPLINARNE I MULTIDISCIPLINARNE
STUDIJE I ISTRAŽIVANJA (ACIMSI)

CENTAR ZA RODNE STUDIJE

Nekoliko nevidljivih saveznika: muškarci i feminizam u Srbiji

Apstrakt: Diskusija o muškarcima u feminizmu bez sumnje je važna i za feminizam i za žene. Teoretizovanje pitanja muškaraca i muškosti u feminizmu ima nekoliko, često suprotstavljenih pravaca. Teorija koja je primenjena u ovom radu oslanja se na profeminističke kritičke studije maskuliniteta. Ovaj pristup posmatra muškarce kao orodnjenu, društveno konstruisanu kategoriju koja se reprodukuje kroz sve sfere javnog i privatnog života. U poslednjih nekoliko decenija empirijska istraživanja različitih diskurzivnih praksi muškosti su u porastu u svetu i predstavljaju osnov za njihovu pozitivnu transformaciju kroz praktične politike. Međutim, u Srbiji su empirijska istraživanja koja ispituju orodnjenost muškaraca retka, a kritičke studije maskuliniteta su nevidljive u rodnim studijama i svakodnevnoj feminističkoj praksi. Cilj rada je da se ispituju uzroci isključivanja muškaraca iz različitih oblika teorije i prakse feminizma u Srbiji, sa posebnim osvrtom na opšteprihvaćenu percepciju muškaraca isključivo kroz obrazac hegemonijske muškosti. U radu se razmatra lična i aktivistička politika muškaraca angažovanih u feminizmu. Empirijsku osnovu čine intervjui sa muškarcima koji su aktivni u ženskom pokretu u Srbiji, koji su završili alternativni program ženskih studija i/ili su diplomirali master i doktorske rodne studije. U radu ispitujem njihovu motivaciju da se angažuju, uzore koji su ih inspirisali, kao i životne obrasce i porodične istorije koje su u pozadini njihovog izbora da se angažuju u feminizmu.

Ključne reči: kritičke studije maskuliniteta, feminizam, profeministički muškarci, Srbija

Patrijarhalna kultura zaista ne mari ukoliko su muškarci nesrećni
(hooks 2004, 5).

*Ja sam razumeo na ženskim studijama da je rat stvar patrijarhata,
stvar muškosti, dominacije. Konflikti jesu ta muška stvar*
(Ispitanik 4).

Oprevelila sam se da pišem o muškarcima i feminizmu u Srbiji iz nekoliko razloga. Prvi je potreba da se o ovoj temi pokrene dijalog u akademskom kontekstu u Srbiji. Drugi razlog je aktivistički, odnosno potreba da se na osnovu empirijskih podataka osmisle efikasne strategije uticaja na muškarce koji se feminizmu ne protive, ali ga otvoreno ne podržavaju. Treći razlog je ličan i proističe iz potrebe da identifikujem roditeljske emotivne i pedagoške strategije odgajanja profeminističkog muškarca u patrijarhalnoj sredini. Smatram da preispitivanje i razumevanje pozicija, stavova i delovanja muškaraca koji podržavaju feminizam može doprineti kreativnim i strateškim promenama postojećih normi i obrazaca muškosti u Srbiji. Profeministički muškarci i feministkinje zajedno mogu tome značajno da doprinesu, posebno u kontekstu Srbije u kom se muškarci u okviru feminističke teorije i prakse i dalje sagledavaju prvenstveno kao nepromenljiv i nerešiv problem rodne nejednakosti, a ne kao deo rešenja.

U teorijskom smislu tekst se oslanja na kritičke studije muškaraca i muškosti (Hearn 2004) koje muškarce posmatraju kao orodnjene, heterogene društvene konstrukte. Teorijski okvir je podržan empirijskim istraživanjem, odnosno intervjuima sa deset muškaraca koji su vođeni u drugoj polovini 2016. i prvoj polovini 2017. godine, uživo ili preko Skajpa. Osnovni kriterijumi za odabir bili su aktivistički angažman muškaraca u oblasti rodnih politika i feminizma, kao i njihov akademski angažman u oblasti formalnih i neformalnih rodnih/ženskih studija (master i doktorski nivo). Fokus intervjuja je na ličnoj i aktivističkoj politici intervjuisanih, kako su se i zašto našli u feminizmu, koji su ih uzori inspirisali i koji su životni obrasci i porodične istorije uticale na njihove (pro)feminističke stavove. Nadalje, kroz intervjuje ispitujem lične i političke posledice njihovih odluka da se uključe u profeminističke politike. Odnosno, u tekstu ispitujem mogućnosti razumevanja muškaraca izvan koncepta „nasilnog maskuliniteta” (Milojević 2012; Blagojević 2015), koji je preovlađujući u kontekstu feminističke teorije i prakse u Srbiji. Osnovni cilj teksta je da doprinese promeni u razumevanju maskuliniteta, koja može poslužiti kao osnova za buduće strategije uključivanja muškaraca u rodne politike i promenu rodnog režima u Srbiji.

Muško pitanje: transnacionalna perspektiva

Nepobitna je činjenica da je i u XXI veku rodna nejednakost i dalje realnost za većinu žena i nešto manji broj muškaraca, dok su posledice koje ona proizvodi drugačije za svakog pojedinačno. Hegemonijski modeli maskuliniteta održavaju se u svim sferama privatnog i javnog života: politici, ekonomiji, obrazovanju, sportu, porodici, reprodukujući nejednake rodne režime. Patrijarhalna konstrukcija muškosti u kojoj odrastaju i žive dečaci i muškarci i dalje je glavna prepreka rodnoj ravnopravnosti. Nasilje kao način života i svakodnevnica mnogih mladih muškaraca i žena oblikuje njihove živote i živote njihovih zajednica, kao i izgleda za drugačiju budućnost (Milojević 2012). Ove diskurzivne prakse muškaraca su osnažene patrijarhalnim konceptom muškosti i ženskosti kao nepromenljivih kategorija, odnosno agresivnošću i nasiljem koje se sagledava kao imanentno muškarcima koji ne samo da ne žele, već i ne mogu da se menjaju (Connell 1997; Connell 2005a; hooks 2004; Milojević 2012). S druge strane, postoji pozitivan trend veće uključenosti muškaraca u feminističku praksu i teoriju, pre svega kroz profeministički aktivizam i rodne studije, uključujući i kritičke studije maskuliniteta. Akademska literatura, brojna istraživanja, kao i prisutnost kritičkih studija maskuliniteta u okviru rodnih studija svetski su trend u poslednjih tridesetak godina (Carri-gan, Connell and Lee 1985; Connell 2005b; Hearn 2014a; Kegan Gardiner 2005). Svi ovi trendovi imaju za cilj promovisanje nenasilnih, alternativnih modela maskuliniteta i veće angažovanosti muškaraca u oblasti privatnog života i nege, što treba da vodi ka egalitarnijim rodnim režimima.

Teoretizovanje muškaraca i maskuliniteta prati niz epistemoloških i metodoloških izazova u okviru feminističke teorije i kritičkih studija maskuliniteta. Pre svega, patrijarhalne prakse i mišljenje diskurzivno konstruišu muškarci, za muškarce i sa muškarcima kao normom. Međutim, neki profeministički orijentisani teoretičari smatraju da se ove *male-stream* studije nisu bavile muškarcima kao političkom i socijalnom kategorijom koja uključuje i materijalnost muškaraca, odnosno muška tela (Connell 2005b; Hearn 2012; Hearn 2014b). Upravo korporalnost muškaraca predstavlja poseban izazov za njihovo profeminističko pozicioniranje, jer isključuje žensku perspektivu u materijalnom i nematerijalnom smislu. Otuda je perspektiva maskuliniteta uglavnom isključena iz različitih orodnjenih praksi i politika (recimo onih koje se tiču seksualnog i mentalnog zdravlja ili roditeljstva) (Connell 2005a; Connell 1997). Nadalje, brojna istraživanja o učešću muškaraca u rodnim/ženskim studijama i feminističkom aktivizmu, ukazuju na ambivalenciju i kompleksnost „muškog pitanja” u feminizmu, metodološki i

epistemološki (Kaufman 1994; Alilunas 2011; Flood 2011; Guckenheimer and Schmidt 2013; Holmgren and Hearn 2009). Na primer, dominantni pravac feminističke teorije i prakse bavi se muškarcima isključivo kao privilegovanom orodnjenom klasom, muškim nasiljem prema ženama, odnosno korišćenjem patrijarhalnih dividendi od strane većine muškaraca, uključujući i one koji nisu hegemonijski već samo „čutiljiva većina“, odnosno „saučesnici“¹ (engl.: *complicit men*) (Connell 2005a).

U teorijskom i metodološkom smislu korisna je klasifikacija studija maskuliniteta koju je osmislio Majkl Mesner (Michael Messner). Mesner ih deli na tri kategorije: studije koje prepoznaju privilegije muškaraca i suprotstavljaju im se (profeminističke studije maskuliniteta, u kojima su muškarci angažovani protiv nasilja prema ženama), studije koje prepoznaju „cenu muškosti“ (na primer, sektorske studije o životnim stilovima muškaraca, ali i različite akademske i aktivističke manifestacije antifeminizma koje u negativnom kontekstu apostrofiraju „cenu“ koju muškarci plaćaju zbog ženske emancipacije) i studije koje se bave prepoznavanjem različitosti i nejednakosti između samih muškaraca (studije o gej muškarcima, muškarcima u neoliberalnom i prekarnom kontekstu) (Messner nav. prema Holmgren i Hearn 2009, 405; videti još i Hearn 2015b). Ovaj svojevrsni trougao odražava ambivalentnu poziciju studija muškaraca i muškosti u feminističkom kontekstu. U tom smislu neki autori i autorke fokus stavljaju na teorijsko i aktivističko promišljanje „muških interesa“ da se profeministički angažuju, a koji proizlaze iz njihovih ličnih, emocionalnih i intimnih relacija sa ženama, majkama, ćerkama (i drugim muškarcima), preko strateških interesa manje privilegovanih kategorija muškaraca i posledica hegemonijske muškosti po marginalizovane ili podređene forme muškosti (gej muškarci, muškarci sa invaliditetom, veterani rata, dečaci žrtve nasilja), do etičkih interesa muškaraca da se angažuju na pitanjima pravde i ravnopravnosti (Hoks 2004; Connell 2005; Messner 2004; Flood 2005; 2014; Pease 2014). Shodno tome, u porastu su studije i istraživanja usmerena na diskurzivne prakse muškaraca u vezi sa radom, kapitalom i sportom (muškarci kao menadžeri), roditeljstvom, borbom protiv muškog nasilja prema ženama i drugim muškarcima, koje uključuju i konstrukciju muškosti u kontekstu rata i militarizacije, migracija, gej i transrodnih studija i savremenih

1 Za razliku od koncepta hegemonijske muškosti koji podrazumeva belog, obrazovanog, heteroseksualnog muškarca bez invaliditeta, koji pripada višoj srednjoj klasi, model saučesničkog maskuliniteta (engl.: *complicit masculinity*) podrazumeva muškarca koji nema sve osobine, niti uživa sve privilegije hegemonijske muškosti, ali joj se ne suprotstavlja kao opšte prihvaćenoj društvenoj normi, niti preispituje hijerarhijske odnose moći koji do nje dovode. Muškarci „saučesnici“ teže ostvarivanju normativizacije i normalizacije hegemonijske muškosti kroz slavljenje i idealizovanje njenih osobina kao što su kompeticija, moć, fizička snaga i spretnost, nedostatak emocija, suzdržanost (Connell 2005a).

tehnologija (Hearn 2014a, 2015a; Hearn Blagojević i Harrison 2015; Schmale 2011). Takođe, primetno je da su i sami muškarci više nego ranije i na različite načine uključeni u rodne politike i prakse (Esplen 2006; Scambor et al. 2013; Ruxton and Gaag 2012; Ruxton 2004). Dokazano je i da dugotrajne i fokusirane politike na muškarce, posebno one koje se odnose na roditeljstvo ili mlade muškarce u situaciji nasilja, pokazuju dobre rezultate u promeni rodni režima, kao npr. u Latinskoj Americi, Africi i skandinavskim zemljama (Barker 2012; Gaag 2014; Balkmar i Pringle 2006; Hearn et al. 2012). Stoga smatram da je potrebno da i feministička teorija i praksa u Srbiji nađu način da uključe muškarce u zajedničko zalaganje protiv svih oblika nejednakosti. Saglasna sam sa tvrdnjom bel huks (bell hooks) da „seksizam i seksistička eksploatacija i potčinjenost se neće promeniti, ukoliko se i muškarci suštinski ne angažuju u feminističkom otporu“ (hooks 2004, 2).

Ovaj rad svoje teorijske i metodološke postavke zasniva na profeminističkim studijama maskuliniteta koje zauzimaju nedvosmisleno suprotan stav od rodno slepog *male-stream*-a, odnosno antifeminističkih muških studija. Cilj kritičkih studija maskuliniteta je da se fokusiraju na hegemoniju muškaraca koja konstruiše muškarce kao društvenu kategoriju, ali i kao dominantne socijalne aktere (Hearn 2004, 50), to jest one koji ubiraju društvene, političke i ekonomske dividende od patrijarhalnih odnosa moći (Connell 2005). S druge strane, postoji mnogo razloga da se i sami muškarci, lično i aktivistički, kao društvena grupa, ali i kao politički akteri angažuju u feminizmu. U tom smislu Hearn (2015a) tvrdi da postoji najmanje šest razloga za angažman muškaraca protiv patrijarhata. To su pre svega ljubav i nega za i od strane muškaraca, uticaj dece (roditeljstvo), bolje zdravlje, borba protiv kapitalizma, izbegavanje nasilja od strane drugih muškaraca i smanjenje izvesnosti nuklearnog uništenja (Hearn 2015a, 11). Čini se da su upravo zbog delovanja muškaraca koji predstavljaju model hegemonijske muškosti ovi razlozi podjednako relevantni i danas, uključujući tu i „izvesnost nuklearnog uništenja“. Stoga definicija koncepta profeminističkog muškarca treba da podrazumeva one muškarce koji „dele uverenje da treba da slušaju i uče od feminizma i žena i da promišljaju i dekonstruišu muški rod kao dominantan i hegemonijski“ (Hearn 2015b, 37). Shodno tome Hearn ističe da postoje „tri arene u kojima kategorija muškarca može biti angažovana sa različitim ishodima i implikacijama: lična i aktivistička politika (engl.: *personal and activist politics*), politika praktičnih politika² (engl.: *policy politics*) i

2 U engleskom jeziku postoje dve reči kojima se označava pojam politika i pojam praktična (javna politika): *politics* i *policy*. U srpskom jeziku *policy* se uglavnom prevodi kao *praktična ili javna politika* i označava „ishod procesa kreiranja politika u kojima vlade na različitim nivoima, od regionalnog do međunarodnog,

teorijska politika (engl.: *theoretical politics*)“ (Hearn 2015b, 35). Fokus ovog teksta je na ličnim i aktivističkim politikama muškaraca, uz stav da neke konkretne posledice na politike praktičnih politika mogu biti naučene iz ličnog iskustva. Na kraju krajeva, i neke teorijske politike mogu biti kontekstualizovane iz ličnog iskustva, kako je to već i pokazala feministička epistemologija.

„Muško pitanje“ u Srbiji

U Srbiji postoji samo jedna organizacija koja na sistemski način radi sa mladim muškarcima kroz različite edukativne i umetničke programe (Centar E8). Na nivou strateških dokumenata, aktuelna Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost pominje muškarce u kontekstu ravnomernog učešća žena i muškaraca u ekonomiji staranja i roditeljstvu (Hughson 2018). U trenutno važećem Zakonu o ravnopravnosti polova jedini programi namenjeni muškarcima su oni koji su usmereni na rad sa počiniocima nasilja (Zakon o ravnopravnosti polova 2009).

U akademskom kontekstu u Srbiji u poslednjih nekoliko godina u porastu su studije i istraživanja koja se bave maskulinitetom u društvenom i političkom kontekstu (Milojević 2012; Stanojević 2015). Na tom polju najzastupljeniji su radovi Marine Blagojević Hjuson (Hughson) koja je istovremeno i autorka do sada najsloženijeg istraživanja o muškarcima u Srbiji (Hughson 2018). U ovom i nekim drugim istraživanjima iste autorke (Blagojević Hjuson 2013; Hjuson 2017) moguće je identifikovati nove diskurzivne prakse i modele muškosti i u Srbiji, posebno u domenu roditeljstva. Naime, ova istraživanja takođe pokazuju nepobitnu vezu između visokog i višeg obrazovanja muškaraca sa egalitarnijim rodnim praksama u privatnoj i javnoj sferi (Hughson 2018). Kako će potvrditi i nalazi intervjua u ovom tekstu, obrazovanje iz oblasti rodne ravnopravnosti, ali i obrazovanje uopšte, igra veliku ulogu u ostvarivanju egalitarnijih odnosa u privatnoj i javnoj sferi, ali i promeni preovlađujućih normi i paradigmi maskuliniteta u Srbiji. U tom smislu od izuzetnog je značaja što je učešće muškaraca na alternativnim programima ženskih studija bilo prihvaćeno od samog početka ovih

planiraju, formulišu, usvajaju, sprovode, nadgledaju i vrednuju intervencije koje imaju za cilj da reše one probleme koje su politički akteri definisali kao relevantne u specifičnom društvenom kontekstu“ (Lombardo and Meier 2016, 612). Feministička diskurzivna analiza praktičnih politika (isto) podrazumeva postojanje političke (ideološke) agende (*politics*) u pozadini procesa formulisanja praktičnih politika. Isto podrazumeva i Hearn u formulaciji „politika praktičnih politika“ (Hearn 2015b, 35).

studija devedesetih godina XX veka u Srbiji.³ Takođe, nekolicina muškaraca završila je rodne studije van Srbije. Muškarci aktivno učestvuju kao aktivisti i podržavaoci u organizacijama civilnog društva, posebno onim koje se bave mladima, LGBT i ženskim pravima.

Istraživanja na svetskom i evropskom nivou nedvosmisleno pokazuju da patrijarhalni modeli muškosti loše utiču na zdravlje i životni vek muškaraca (nezdravi stilovi života, rizično i nasilničko ponašanje) (Gaag 2014). U Srbiji je, na primer, životni vek muškaraca kraći od životnog veka žena, muškarci su lošije obrazovani i skloniji samoubistvu od žena (Republički zavod za statistiku 2017). U najvećem broju slučajeva muškarci su preovlađujući počinioci i žrtve kriminaliteta (ubistva, pljačke, teška krivična dela, tuče) (ibid.). S druge strane, muško nasilje prema ženama dobija sve brutalnije oblike, a diskriminacija na osnovu roda i pola i dalje je najzastupljeniji oblik diskriminacije u Srbiji, posebno u oblasti rada i zapošljavanja. Iako postoji nekoliko otvoreno antifeminističkih intelektualaca (Antonić 2011) i grupa (Centar za muške studije, Udruženje građana Tata⁴), oni su manjina, a najveći deo otpora politikama rodne ravnopravnosti manifestuje se kroz nečinjenje ćutljive većine koja ne pokazuje otpor protiv politika rodne ravnopravnosti, ali ni otvoreno zalaganje za njih. Na ovaj oblik maskuliniteta najsloženije je uticati, a poseban problem predstavljaju oni muškarci „saučesnici“ koji se nalaze na pozicijama moći i imaju mogućnost da nešto stvarno i promene.

S druge strane, u aktuelnom medijskom diskursu percepcija muškaraca je uglavnom negativna, odnosno retki su tekstovi koji pokazuju muškarce u drugačijim ulogama, a ne kao nasilnike, moćnike, kriminalce. Primeri muškaraca koji se bave politikama rodne ravnopravnosti, podržavaju feminizam ili predstavljaju drugačije modele muškosti od hegemonijske su retki i medijski nevidljivi. Diskurs o muškarcima kao žrtvama nasilja drugih muškaraca je tabu tema i među feministkinjama i drugim profesionalcima. Stoga je tačna konstatacija da su, osim ako ne predstavljaju model hegemonijske muškosti,

3 Učešće muškaraca na alternativnim programima ženskih studija u Hrvatskoj, na primer, omogućeno je tek pre nekoliko godina.

4 Udruženje Tata obustavilo je svoj rad nakon nekoliko posebno okrutnih slučajeva ubistva žena i dece u Srbiji. Iako mi nije poznato zbog kojih konkretno slučajeva je rad udruženja obustavljen, moja je pretpostavka da su neki od počinitelja imali veze sa ovim udruženjem ili čak bili njegovi članovi. Pun tekst obrazloženja glasi: „Na sednici Upravnog odbora Udruženja Tata, održanoj u Beogradu 15. aprila 2018. godine, u svetlu poslednjih nekoliko slučajeva porodičnog nasilja, doneta je Odluka o privremenom prekidanju svih aktivnosti i delovanja Udruženja (Odluka o privremenom prekidu rada) u radu sa građanima, jer je usled ovolikog broja slučajeva brutalnog porodičnog nasilja naše delovanje postalo besmisleno. Odluku o ponovnom početku rada donećemo naknadno i to u skladu sa tadašnjom situacijom“ (Udruženje građana Tata).

muškarci u Srbiji „nevidljivo prisustvo“ (Blagojević 2015, 165) i „pripisana [im je] kolektivna odgovornost za nacionalizam, rat i destrukciju“ (ibid.; videti još i Milojević 2012). Takva generalizacija uloge muškaraca i opšta percepcija poželjnog (nasilničkog) ponašanja i normi dodatno otežava njihovo profeminističko delovanje, odnosno javni, aktivistički angažman protiv patrijarhalnog koncepta muškosti. U takvom kontekstu pitanja rodne ravnopravnosti oblikuju se kroz antifeministički diskurs „rata polova“ koji je prouzrokovan navodno „preteranom“ emancipacijom žena (Hughson, 2018; videti još i Centar za muške studije).

Profeministički muškarci u Srbiji

U opisanom kontekstu zanimalo me je ko su muškarci koji podržavaju feminizam, aktivni su u njemu i edukovani na rodnim/ženskim studijama. Sa mnom je pristalo da razgovara deset muškaraca. Svi, osim dvojice intervjuisanih, imaju visoko obrazovanje, pre svega iz humanističkih nauka (samo jedan je inženjer). Trojica su pohađala alternativni program ženskih studija, dvojica su završila postdiplomske studije na CEU, dvojica na Univerzitetu u Novom Sadu, jedan na Fakultetu političkih nauka. Dva ispitanika nisu pohađala rodne/ženske studije, već su kroz profesionalni i aktivistički angažman došli u dodir sa feminizmom.

Većina intervjuisanih je iz Beograda ili trenutno živi u Beogradu, samo jedan od njih živi van Beograda. Trojica od deset ispitanika su oženjeni i imaju decu, trojica su se identifikovala kao gej muškarci, trojica nemaju partnerku, a jedan da je u heteroseksualnoj vezi.

Muški (negativni) i ženski (pozitivni) modeli igrali su veliku ulogu u životu ispitanika. Nekoliko njih je odraslo u većinski ženskim domaćinstvima uz bake i druge bliske ženske rođake. Jedan ispitanik ostao je bez majke u ranom detinjstvu. Nekoliko ispitanika navelo je da je detinjstvo provelo kraj nasilnog oca ili dede koji je upravljao životima svih članova porodice. Na osnovu prikupljenih iskaza očigledno je da braća i sestre imaju manje značajnu ulogu u odrastanju intervjuisanih muškaraca. Nekolicina muškaraca pomenula je pozitivnu ulogu ženskih figura van porodice: nastavnice, prijateljice, devojke, koje su imale ključnu ulogu u njihovim odlukama da se bave feminističkim aktivizmom ili da se obrazuju na rodnim/ženskim studijama. Samo jedan ispitanik je eksplicitno pomenuo pozitivan uticaj emancipovanih žena u porodici, majke i bake,

koje su oblikovale njegov odnos prema ženama i usmerile ga ka ravnopravnoj ličnoj i javnoj politici. Neki od ispitanika su rodne studije izabrali slučajno u potrazi za novom perspektivom u životu ili karijeri, a pojedini ispitanici su u profeministički aktivizam ušli kroz kulturu ili druge društvene pokrete (mirovni ili omladinski aktivizam).

Na pitanje da li su feministi, svi osim jednog ispitanika su odgovorili negativno. Svi su feminizam videli, pre svega, kao izvor osnaživanja žena, pa su otud smatrali nepodobnim da se na taj način deklariraju. Među intervjuisanim muškarcima takođe postoji visok nivo razumevanja za separatističke strategije feministkinja i isključivanje muškaraca. Međutim, neki od njih su istakli razliku između separatizma i isključenosti, a u kontekstu preovladavajuće prakse prema muškarcima u ženskom pokretu u Srbiji.

„Zavisí od konteksta da li se izjašnjavam kao feminista. ... Muškarac koji bi rekao za sebe da je feminista ... mislim da treba da se izjašnjava kao feminista u onim situacijama, kontekstima, gde to nije privilegija, privilegovana pozicija. Kada smo na primer na nekoj slavi, sa nekim ljudima, ja tada neću da govorim o feminizmu u trećem licu. Ali kada sam u krugu afirmativnom onda ja izbegavam da kažem za sebe da sam feminist, to znači da ja zauzimam neku poziciju za koju ne znam da li treba da mi pripada” (Ispitanik 6).

„Meni je logično da određene društvene grupe da bi stale na noge moraju najpre da se skupe, da naprave neki siguran prostor za sebe, to mi je apsolutno jasno. Ali nakon 20 godina mi to više nije jasno. Neka malo preslikana slika patrijarhata ... Mislim da to ranije nisam primećivao [otpor prema muškarcima], možda zato što sam prihvatao feminizam nekritički – ti si tu samo muškarac, muškarci nisu išli na ženske studije, sve žene oko tebe, nemaš ti s kim da proveriš to. Sve ono što sam ja naučio o feminizmu je meni jako važno, ali u feminizmu se svi odnosi gledaju iz ženske perspektive, ali se i muškarci i njihov identitet i njihove potrebe, sposobnosti, sve gleda iz feminističke perspektive, što je sve u redu, ali tu nešto fali, fali iskustvo muškaraca, pa sam se ja pitao, evo sad, pa dobro, a kako muškarci mogu da uče nešto iz feminizma ako njih u feminizmu nema? Ako nema njihovih potreba, ti si samo kriv, mrzimo te i beži do đavola. To baš nije privlačno za muškarce, nema iskustva muškaraca na kojim bi feminizam malo korigovao svoj stav, približio” (Ispitanik 4).

Uprkos povremenom osećanju isključenosti i separatizma, gotovo svi muškarci podvlače da je pohađanje ženskih/rodnih studija ili bavljenje profeminističkim aktivizmom

bilo za njih gotovo prirodno posle ličnog iskustva nasilja zbog sopstvenog rodnog identiteta i seksualnosti, rata, nacionalizma ili bavljenja marginalizovanim grupama (izbeglice, HIV pozitivni). Neki od njih susret sa feminizmom opisuju kao „otkrovenje”, a svakako kao prekretnicu u sopstvenim životima koja je odredila njihovu budućnost kao profesionalaca, ali i ljudskih bića koja su se slučajno rodila kao muškarci.

„Kasnije, kada je bio onaj prvi Prajd u Beogradu 2001. godine, ja moram da kažem da nisam imao nikakav stav prema LGBT osobama, prosto mi to nije bila tema, ja sam imao stav vezan za rat! Ali sam sebe odmah identifikovao sa ljudima koji su tog dana bili žrtve nasilja i shvatio sam da ne može da postoji stabilan mir dok god je taj koncept muškosti takav kakav je - militantan, nasilan. Mogu da kažem da sam tu muškost osećao kao neku vrstu skučenosti i to jeste bilo neko otkrovenje jer je zaokružilo način na koji sam ja razmišljao o nacionalizmu. Uvek mi je tu nešto falilo, a onda sam shvatio da to i te kako ima veze sa rodom!” (Ispitanik 6).

„To [studiranje rodnih studija] je bio početak mog novog odrastanja, potpuno novi život sa ljudima na koje do tada nisam nailazio. ... Dakle ja sam bio apsolutno, ali potpuno fasciniran ljudima koje sam tamo upoznao i stvarima koje sam tamo učio. To su, ta grupa ljudi na odseku za rodne studije, sedamdeset posto njih su bili gej ljudi, sve žene koje su studirale bile su žene koje su imale neko aktivističko iskustvo pre nego što su došle tu, mnoge su radile na SOS telefonima, bile su upoznate sa stvarima koje su meni bile apsolutno nepoznate. Ja jesam odrastao pod staklenim zvonom, dakle ja sam klasični beli muškarac koji je uvek zaštićen i uvek dominantan, pa zato i ne primećuje stvari oko sebe i onda su mi te osobe otvorile potpuno novi pogled na svet“ (Ispitanik 5).

Većina ispitanih muškaraca, posebno onih koji su heteroseksualni, ulaskom na rodne/ ženske studije ili feminističku praksu doživela je dvostruko odbijanje: od žena i gej muškaraca koji „prirodno“ tu pripadaju, ali i od drugih, često bliskih muškaraca (prijatelja, očeva, braće). Nadalje, svi su muškarci iskusili više ili manje otvorene homofobične napade i preispitivanje njihove seksualnosti od strane prijatelja i porodice, ali i šire okoline. To potvrđuje tezu mnogih autora da je zapravo interiorizovana homofobija ono što sprečava muškarce da se angažuju u feminizmu, jer se homoseksualnost izjednačava sa ženstvenošću, te stoga muškarac koji podržava feminizam ne može biti pravi muškarac (Allunas 2011, 218; Gaag 2014).

„Znanje o feminizmu postaje neka vrsta bremena. Čujem i prepoznajem seksizam na svakom koraku. Postao sam osvešćen. Teže mi je da se družim sa ljudima sa kojima sam odrastao, izbegavam ih zbog stavova koji su mi strani, a znam da ne mogu ništa da promenim, niti želim. Ljudi koji su mi bili veoma bliski, odjednom gubim potrebu, gubim želju da diskutujem na tu temu. Feminizam je nespojiv sa odrastanjem u kraju“ (Ispitanik 2).

„Druga stvar koju sam tu iskusio [na rodnim studijama], bio sam oženjen i imao dete, a bio sam u grupi u kojoj je većina bila gej osoba, ja sam u toj grupi bio manjina. I oni su mene gledali sa velikim podozrenjem u početku i isključivali su me. Smatrali su da sam ja uljez koji ugrožava. ... Za njih, žene i gej osobe, to je bilo sigurno mesto, sigurna kuća gde su se oni osećali bezbedno. I kad sam ja došao sa onim iskustvom koje sam doneo, ja sam tu sigurnost na neki način poremetio. ... S druge strane [drugi studenti], imali su neku distancu prema nama [studentima na rodnim studijama]. Meni se događalo da ljudi nisu hteli da uđu sa mnom u lift i smatrali su da sam peder. Nisu hteli da igraju košarku sa mnom u studentskom domu, jer nisu želeli da dođu u fizički kontakt sa mnom, jer su računali da sam ja peder i ako dođu u telesni kontakt sa mnom da to ima još neke konotacije osim onih koje se u sportu podrazumevaju i koje su dozvoljene. Dakle, bio sam na dvostruki način izopšten, što mi je prvo takvo iskustvo u životu, jer sam uvek bio deo većine koja je privilegovana. Po prvi put sam bio deo manjine koja je isključena, jer grupa smatra da ugrožavam neku koherentnost i sklad te manjinske grupe, a izvan te grupe sam bio izopšten zato što sam pripadao toj grupi“ (Ispitanik 5).

Manjinska pozicija u kojoj su se sticajem okolnosti (rodne/ženske studije, feministički aktivizam) našli heteroseksualni muškarci, uticala je na njihovo buduće delovanje i pojačan aktivistički razvoj, više solidarnosti s drugim društvenim grupama, ne samo i isključivo sa ženama i homoseksualcima.

„Mi smo se odmah po formiranju te muške grupe ..., javno smo se odmah deklarirali kao feministička grupa. I onda je taj jedan dnevni list tražio intervju, mi smo se skoro posvađali nas trojica na tom intrvjuu. Novinarica je krenula da nas napada: koji je vaš stav prema gej ljudima, da li imate neke gej ljude u vašoj organizaciji... I ova dvojica, kažu: nema, nema. Ja kažem: čekajte kako nema?! Ali stvarno i nema, ali nisam hteo da se zna da nema. Ima [kažem ja], ali nama

to nije važno, mi sve podržavamo“ (Ispitanik 4).

„To je istorijska činjenica koju mi gejevi nikada ne treba da zaboravimo, da su žene uvek, generalno bile otvorenije za nas. I zato mislim da mi imamo tu neku odgovornost da govorimo o muškom nasilju prema ženama da nekako vratimo taj dug“ (Ispitanik 10).

Osećanje isključenosti i pripadnosti manjini pomoglo im je da bolje razumeju ne samo poziciju drugog već i same sebe, i da osvetle svoje privilegije, što je jedan od prvih uslova angažmana muškaraca u feminizmu.

„Koalicija između LGBT i žena za mene je prirodna. Patrijarhat je podjednako loš za nas, ali ne smem da zaboravim da čak i kao gej muškarac ja imam određene privilegije samo zato što sam muškarac“ (Ispitanik 1).

„Te ljude sa kojima sam se tamo družio [na rodnim studijama], mislim da im dugujem strašno mnogo u životu. Oni su me naučili nekim stvarima koje čak ne znam da li bih umeo da artikulišem, na nekom emocionalnom, a i na nekom iskustvenom nivou su mi dali nešto što do tad nisam imao. I shvatio sam da su mi otvorili jednu novu dimenziju u životu, da sam ja postao osoba koja vidi više nego što je do tada videla u životu, i razumem bolje nego što sam do tada razumeo u životu“ (Ispitanik 5).

„Neki su nam zamerili što smo se toliko vezali za neke od tih [feminističkih] organizacija, ali sam ja pokušavao da objasnim da sve što mi znamo o maskulinitetu, o nama je preko feminizma, da je to logičan prvi korak. Ne znamo ni mi do čega ćemo doći. [Da bi došli] do nekog odnosa solidarnosti, muškarci treba da su solidarni sa ženama i da svoju borbu za emancipaciju vežu za to. Ideološki predznak feminizma je bio jedini mogući u tom trenutku i jedini ispravan, šta drugo možeš?! Koje druge teorije su promišljale ulogu i poziciju muškarca u društvu? Pa feminizam, naravno!“ (Ispitanik 4).

„Prirodno je bilo ući u tu priču [u feminizam] jer sam kroz nju definisao jedan deo svog identiteta koji je jako teško bilo definisati u ovom društvu maskuliniteta i patrijarhata“ (Ispitanik 7).

Zaključak

Feministička teorija i praksa promenila je život i svakodnevicu svih ispitanika što se manifestovalo na njihovom društvenom i ličnom planu. Njihovo iskustvo definitivno potvrđuje da su novi modeli muškosti mogući i da je feminizam saveznik te promene. Međutim, potrebno je naći način da se lična profeministička politika transformiše u „politiku praktičnih politika” (Hearn 2015b). To je moguće ukoliko se fokus pomeri sa katalogiziranja koristi i štete muškaraca od patrijarhata na razloge za profeminizam i uticaj na javne politike. Hearn ističe doprinos kritičkih studija maskuliniteta u razotkrivanju muške moći i kontrole kroz politike protiv nasilja, pre svega muškog nasilja protiv žena. Potom, isticanje pozitivnih primera maskuliniteta kroz promovisanje uloge muškaraca u poslovima nege i roditeljstva. I prioritet u promišljanju gej i transrodnih politika kako bi se istakle razlike između muškaraca i dekonstruisale norme hegemonijske muškosti (ibid.).

Iako i dalje na ideološkim pozicijama feminizma, većina ispitanika se aktivistički i intelektualno angažuje u drugim oblastima kao što su rad sa mladima, mirovni aktivizam, zagovaranje za javne politike ili rad sa izbeglicama. Samo je nekolicina njih ostala u direktnom kontaktu sa feminističkom teorijom i praksom kroz rad sa ženskim i profeminističkim organizacijama. Intervjui pokazuju da feministička praksa ne uspeva da u potpunosti iskoristi potencijal profeminističkih muškaraca za promenu i redefinisavanje hegemonijskog maskuliniteta u Srbiji. Stoga je potrebno da rodne studije i feministički pokret usmere svoju pažnju i na orodnjenost muškaraca i povećaju nivo uključenosti, znanja i razumevanja kritičkih studija maskuliniteta u okvirima znanja o rodu i rodnim ulogama. U tom smislu naročito su važna istraživanja koja osvetljavaju različite orodnjene prakse muškaraca u privatnoj sferi, ali i u sferi takozvane visoke politike, u ekonomiji, finansijama, međunarodnim odnosima i sukobima (Antonijević 2013). Takođe, od velike su važnosti i etnografske studije posebnih alternativnih oblika maskuliniteta ili muškaraca koji pripadaju različitim (privilegovanim i manje privilegovanim) društvenim grupama.

Kako su pokazali intervjui sa profeminističkim muškarcima, obrazovanje za rodne i feminističke teorije i prakse igra veliku ulogu u promeni patrijarhalnih obrazaca muškosti. To zapravo znači da se dugoročna promena mora izvršiti pre svega u obrazovanju, i to na svim nivoima, uvođenjem sadržaja koji bi podsticali bolje razumevanje i toleranciju među polovima i rodovima. Mirovno obrazovanje treba da bude integral-

ni deo obrazovnih sadržaja koji, prvo, treba da dovedu do promene nasilnih diskursa i praksi, a potom i do prepoznavanja mirnog rešavanja konflikta i pregovaranja kao primarnih tehnika za postizanje društvenih ciljeva. Istovremeno, potrebno je kontinuirano raditi na suzbijanju i smanjivanju homofobije, odnosno povećati toleranciju, vidljivost i prava pripadnika LGBT zajednice. Potrebno je povezivati organizacije mladih koje rade na prevenciji vršnjačkog i rodno zasnovanog nasilja sa ženskim grupama koje se bave muškim nasiljem prema ženama.

Koncentracija prednosti i dobitaka od patrijarhalnih dividendi nalazi se u rukama veoma male transnacionalne, pretežno muške elite (Hjusun 2017, 22–23). S druge strane, sve veće društveno i ekonomsko raslojavanje i žena i muškaraca urušava patrijarhalne privilegije muškaraca (prekarni kapitalizam), dok istovremeno podstiče i jača patrijarhalne koncepte rodnih uloga i rodnih režima (migrantska kriza, terorizam, urušavanje države blagostanja). XXI vek stavlja pred društvene pokrete nove izazove koje neće biti lako savladati. Na tom putu interesi različitih društvenih grupa treba da budu angažovani u neprestanom i otvorenom dijalogu oko potrebe da se sačuva planeta, održi trajni mir i postigne socijalno blagostanje. Ovaj zamišljeni dijalog treba da iznova pokrene pitanja moći i nejednakosti, ali i interesa koje dele i žene i muškarci kako bi živeli srećnije i zdravije živote bez nasilja.

Literatura

Alilunas, Peter. 2011. „The (In)Visible People in the Room: Men in Women’s Studies.“ *Men and Masculinities* 14 (2): 210–29. doi: 10.1177/1097184X11407047

Antonić, Slobodan. 2011. *Iskušenja radikalnog feminizma*. Beograd: Službeni glasnik.

Antonijević, Zorana. 2013. „Feministički koncepti bezbednosti.“ *Prevenција kriminala i socijalnih devijacija: Evropska i regionalna dobra praksa*, uredili Marina Blagojević Hjuson i Zoran Stevanović, 193–214. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Balkmar, Dag, and Keith Pringle. 2006. *Sweden National Reports on Men’s Practices - Reports on Research, Statistical Information, Law and Policy; Addressing Men’s Practices*. Reports from Centre for Gender Studies. Stockholm: Stockholm University, Centre for gender studies.

Barker, Gary, Margaret Greene, Marcos Nascimento, Márcio Segundo, Christine Ricardo, Alice Taylor, Francisco Aguayo, Michelle Sadler, Abhijit Das, Satsh Singh, Juan Guillermo Figueroa, Josefina Franzoni, Natalia Flores, Rachel Jewkes, Robert Morrell, and Jane Kato. 2012. *Men Who Care: A Multi-Country Qualitative Study of Men in Non-Traditional Caregiving Roles*. Washington, D.C.: International Center for Research on Women (ICRW) and Rio de Janeiro: Instituto Promundo. <https://promundo-global.org/wp-content/uploads/2014/12/Men-Who-Care.pdf>

Blagojević, Marina. 2015. „The Balkan Semiperipheral Perspective on Masculinities.“ In *Rethinking Transnational Men: Beyond, between and within Nations*, edited by Jeff Hearn, Marina Blagojević, and Katherine Harrison, 163–84. Routledge Advances in Feminist Studies and Intersectionality. London; New York: Routledge.

Blagojević-Hjuson, Marina. 2013. *Rodni barometar u Srbiji: razvoj i svakodnevni život*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj.

Carrigan, Tim, Bob Connell, and John Lee. 1985. „Toward a New Sociology of Masculinity.“ In *Theory and Society* 14 (5): 551–604. doi: 10.1007/BF00160017

Centar E 8. <http://e8.org.rs/services/o-centru-e8/>

Connell, Raewyn. 1997. „Gender Politics for Men.“ *International Journal of Sociology and Social Policy* 17 (1/2): 62–77. doi: 10.1108/eb013292

Connell, Raewyn. 2005a. *Masculinities*. 2nd ed. Berkeley, California: University of California Press.

Connell, Raewyn. 2005b. „Change among the Gatekeepers: Men, Masculinities, and Gender Equality in the Global Arena.“ *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 30 (3): 1801–25. doi: 10.1086/427525

Esplen, Emily. 2006. *Engaging Men in Gender Equality Positive Strategies and Approaches:*

Overview and Annotated Bibliography. Brighton, UK: Institute of Development Studies, University of Sussex. <http://www.bridge.ids.ac.uk/reports/BB15Masculinities.pdf>

Flood, Michael. 2011. „Men as Students and Teachers of Feminist Scholarship.“ *Men and Masculinities* 14 (2): 135–54. doi: 10.1177/1097184X11407042

Flood, Michael. 2014. „Men’s Anti-violence Activism and the Construction of Gender-Equitable Masculinities.“ In *Alternative Masculinities for a Changing World*, edited by Àngels Carabí and Josep M. Armengol, 35–50. New York: Palgrave Macmillan US.

Gaag, Nikki van der. 2014. *Feminism and Men*. London; Halifax: Zed Books; Fernwood Publishing.

Guckenheimer, Debra, and Jack Kaida Schmidt. 2013. „Contradictions Within the Classroom: Masculinities in Feminist Studies.“ *Women’s Studies* 42 (5): 486–508. doi: 10.1080/00497878.2013.794061

Hearn, Jeff. 2004. „From Hegemonic Masculinity to the Hegemony of Men.“ *Feminist Theory* 5 (1): 49–72. doi: 10.1177/1464700104040813

Hearn, Jeff. 2012. „Male Bodies, Masculine Bodies, Men’s Bodies: The Need for a Concept of Gex.“ In *Routledge Handbook of Body Studies*, edited by Bryan S. Turner, 307–20. Abingdon, Oxon and New York: Routledge.

Hearn, Jeff. 2014a. „Introduction: International Studies on Men, Masculinities, and Gender Equality.“ *Men and Masculinities* 17 (5): 455–66. doi: 10.1177/1097184X14558232

Hearn, Jeff. 2014b. „Men, Masculinities and the Material(-)Discursive.“ *NORMA: Nordic Journal For Masculinity Studies* 9 (1): 5–17.

Hearn, Jeff. 2015a. *Men of the World: Genders, Globalizations, Transnational Times*. Los Angeles, London, Singapore, Washington DC, Boston: Sage Publications.

Hearn, Jeff. 2015b. „The Uses and Abuses of the Political Category of ‘Men’: Activism, Policy and Theorising.“ In *Engaging Men in Building Gender Equality*, edited by Michael Flood and Richard Howson, 34–54. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

Hearn, Jeff, Marina Blagojević, and Katherine Harrison, eds. 2015. *Rethinking Transnational Men: Beyond, between and within Nations*. New York: Routledge.

Hjusun, Marina. 2017. *Muškarci u Srbiji: druga strana rodne ne/ravnopravnosti*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Holmgren, Linn Egeberg, and Jeff Hearn. 2009. „Framing ‘Men in Feminism’: Theoretical Locations, Local Contexts and Practical Passings in Men’s Gender-Conscious Positionings on Gender Equality and Feminism.“ *Journal of Gender Studies* 18(4): 403–18. doi: 10.1080/09589230903260076

hooks, bell. 2004. *The Will to Change: Men, Masculinity, and Love*. New York: Atria Books.

Hughson, Marina. 2018. *Muškarci u Srbiji: promene, otpori i izazovi – Rezultati istraživanja o muškarcima i rodnoj ravnopravnosti, IMAGES Srbija 2018*. Beograd: Centar E8.

Kaufman, Michael. 1994. „Men, Feminism, and Men’s Contradictory Experiences of Power.“ In *Theorizing Masculinities*, edited by Harry Brod and Michael Kaufman, 1st edition, 142–63. Thousand Oaks, California: Sage Publications.

Kegan Gardiner, Judith. 2005. „Men, Masculinities, and Feminist Theory.“ In *Handbook of Studies on Men & Masculinities*, edited by Michael S. Kimmel, Jeff Hearn and Raewyn Connell, 35–50. Thousand Oaks, California: Sage Publications.

Lombardo, Emanuela, and Petra Meier. 2016. „Policy.“ In *The Oxford Handbook of Feminist Theory*, 610–631. Oxford; New York: Oxford University Press.

Messner, Michael A. 2004. „On Patriarchs and Losers: Rethinking Men’s Interests.“ *Berkeley Journal of Sociology* 48: 74–88.

Milojević, Ivana. 2012. „Transforming Violent Masculinities in Serbia and Beyond.“ In *Peace Psychology in the Balkans*, edited by Olivera Simić, Zala Volčič and Catherine R. Philpot, 57–73. New York, Dordrecht: Springer.

Pease, Bob. 2014. „Reconstructing Masculinity or Ending Manhood? The Potential and Limitations of Transforming Masculine Subjectivities for Gender Equality.“ In *Alternative Masculinities for a Changing World*, edited by Àngels Carabí and Josep M. Armengol, 17–34. New York: Palgrave Macmillan.

Republički zavod za statistiku. 2017. *Žene i muškarci u Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku.

Ruxton, Sandy, Nikki van der Gaag. 2012. *The Involvement of Men in Gender Equality Initiatives in the European Union*. Luxembourg: Publications Office.

Ruxton, Sandy, ed. 2004. *Gender Equality and Men: Learning from Practice*. Oxford : Herdon, VA: Oxfam.

Scambor, Elli, Katarzyna Wojnicka, Nadia Bergmann, Sophia Belghiti-Mahut, Marc Gärtner, Jeff Hearn, Øystein Gullvåg, et al. 2013. *The Role of Men in Gender Equality: European Strategies & Insights*. Luxembourg: Publications Office.

Schmale, Wolfgang. 2011. *Istorija muškosti u Evropi (1450–2000)*. Beograd: Clío.

Stanojević, Dragan T. 2015. „Oblikovanje novog očinstva kroz prakse očeva u Srbiji.“ Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu.

Udruženje građana Tata. 2018. *Udruženje građana Tata*. <https://www.tata.rs/tata/>

Zorana Antonijević

UNIVERSITY OF NOVI SAD

ASSOCIATION OF CENTRES FOR INTERDISCIPLINARY AND MULTIDISCIPLINARY
STUDIES AND RESEARCH (ACIMSI)

CENTRE FOR GENDER STUDIES

The Few Unseen Supporters: Men and Feminism in Serbia

Abstract: It is without a doubt that the discussion on men in feminism is important both for feminism and for women (hooks 2004). There are a number of competing ways to theorize men and masculinities in feminism. The one used in this paper derives from pro-feminist critical studies on men and masculinities, which perceive men as gendered, socially constructed and reproduced in all spheres of private and public life. In the last couple of decades, there has been empirical research of discursive masculinity practices, which serve as a ground for their positive transformation through public policies. However, in Serbia, empirical researches of the gendering of men are scarce, and critical studies of men and masculinities are invisible in gender studies and everyday feminist practice. The aim of this paper is to examine the root causes of the exclusion of men from various strands of feminist theory and practice in Serbia, with particular reference to the generally accepted perception of men exclusively through the pattern of hegemonic masculinity. The paper deals with the personal and activist policies of men engaged in feminism. The empirical basis consists of interviews with men who are active in the women's movement in Serbia, who have completed an alternative program of women's studies and/or have a master's degree and doctorate. In my work I examine their motivation to engage, the patterns they inspired and the life patterns and family histories that are in the background of their choice to engage in feminism. The focus of this paper is on personal and activist policies, on how and why men find themselves engaged in feminism as activists or as scholars in gender studies. It is based on findings from interviews conducted with men who have master's or PhD degrees in gender studies, and/or are activists in the women's movement in Serbia. I offer a survey of their motivations to engage, the role models that inspired them, life patterns and family histories that stood behind their decisions to become affiliated with feminism.

Keywords: critical studies of men and masculinities, feminism, pro-feminist men, Serbia

Jelena Vasiljević

UNIVERZITET U BEOGRADU

INSTITUT ZA FILOZOFIJU I DRUŠTVENU TEORIJU

(Nova) razmišljanja o solidarnosti: od etike zajedništva do političkog principa zajednice¹

Apstrakt: Kakva je priroda odnosa između zajednice i solidarnosti; da li solidarnost konstituiše zajednicu ili, obrnuto, zajednica stvara solidarne veze; ima li solidarnost antagonizujućeg *drugog* (solidarna borba *protiv*) i kako solidarnost konstituiše granice/zidove/mostove između nas i drugih/drugačijih; u čemu se sastoji *politička* priroda solidarnosti (za razliku od drugih društvenih odnosa pomoći, podrške, saradnje)? Inspirisana stalnom i gorljivom tematizacijom ovih pitanja unutar feminizma, u ovom tekstu ću se pak fokusirati na sam pojam-problem solidarnosti u društvenoj teoriji generalno, uverena da svaka teorijska refleksija o njemu, a naročito o njegovoj podrazumevanoj političkoj dimenziji, mora imati visoku relevantnost i za feministički teorijski i praktični angažman. U tekstu ću se prvo kratko osvrnuti na savremeni kontekst koji je reaktuelizovao interesovanje za solidarnost, te ukazati na pristupe ovoj temi koje lično smatram najproduktivnijim. Taj će me put neminovno dovesti i do problema adekvatne definicije, tj. do razloga zbog kojih je teško precizno definisati solidarnost. Potom ću se opet vratiti na savremenost i neke skorašnje pokušaje teoretisanja i problematizovanja solidarnosti – kao ideje, kao ponašanja, i kao stavova – te pokušati da uočim sponu među njima, kao i da ukažem na neka otvorena pitanja i teme za čija dublja istraživanja snažno plediram.

Ključne reči: solidarnost, zajednica, politička solidarnost, solidarnost grupe

1 Rad je nastao u okviru projekta br. 43007, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Zašto nam je važno da razumemo šta je solidarnost?

Pružati podršku i pomoć, zajedno se boriti *za* iste političke ciljeve i *protiv* zajedničkog neprijatelja, osjećati povezanost i bliskost u zajedništvu određenom vrednostima i/ili deljenim iskustvom, najčešće su navođeni atributi solidarnog delovanja. Ti atributi nam se čine toliko „prirodno“ međusobno uvezani da je teško u prvi mah uočiti da suštinski upućuju na raznorodne fenomene. Tako se i u teoriji pojam solidarnosti često zamagljuje referisanjem čas na identitet grupe, čas na deljeno iskustvo i svest, čas na političku borbu i otpor, bilo da među njima postoje preklapanja ili ne (Scholz 2008, 3). To ujedno govori o retoričkoj snazi samog pojma, potrebi da se njime legitimiše zajedništvo, ma na kojem principu počivalo, ali i o teorijskoj potrebi da se uvedu neka razgraničenja i definicije: šta je grupna solidarnost, šta je politička solidarnost, koja osećanja i postupci ishode iz solidarnog mišljenja i delanja?

Za feminizam je solidarnost oduvek bila važna misao, prvenstveno kao *sestrinstvo*, nužan korektiv i dopuna trećoj univerzalnoj vrednosti iz krilatice Francuske revolucije. Sestrinstvo, kao zamišljena veza između svih žena, naravno nije moglo da prođe neprospitano kroz teorijske i aktivističke napore da se odgovori na problem unutrašnjih podebla, privilegija i antagonizama koji onemogućavaju da govorimo o univerzalnom feminističkom pokretu imunom na rasne, klasne i druge sisteme opresije u kojima nemaju sve žene jednake pozicije i interese. „Zajednička opresija“ je stoga lažna platforma za zajedništvo među ženama, insistira bell hooks (bell hooks), jer mistifikuje kompleksnost društvene stvarnosti koja nije ista za sve žene. Zalažući se za sestrinstvo kao „političku solidarnost među ženama“, u svom istoimenom eseju hooks (hooks 1984) zagovara solidarnost, naglašavajući kako se ona razlikuje od *podrške* (*support*) (i time upisuje sebe u one teoretičare i teoretičarke koji definišu solidarnost diferenciranjem od srodnih pojmova, uz naglašavanje njene političke dimenzije): solidarna zajednica se ovde javlja kao zajednica *interesa* i *vrednosti*, a ne deljenih iskustava, te kao dugoročno zalaganje (*ongoing commitment*) umesto povremene, situaciono zahtevane podrške. No, da bi se realizovao ovaj politički potencijal, navodno imanentan solidarnosti, „da bi razvile političku solidarnost među ženama, feminističke aktivistkinje se ne mogu povezivati pod uslovima koje određuje dominantna ideologija kulture. Moramo definisati sopstvene uslove“ (hooks 1984, 47).

Ko smo zapravo *mi* – koje/ji treba da „definišemo sopstvene uslove“ (to jest, ko ostaje *izvan* – žene nefeministkinje, muškarci, bilo ko ko reprodukuje opresivne sisteme?),

i da li je solidarnost, u kontekstu tog imperativa, nešto što tek treba da izgradimo ili ona već mora postojati kao preduslov političkog organizovanja - ključna su problemska pitanja za teoretizaciju solidarnosti uopšte. Narativi aktivista i aktivistkinja oslonjeni na neposredno iskustvo i subjektivni doživljaj solidarnosti iznose neke slične uvide, te otvaraju slična pitanja važna za teorijsko razumevanje ovog pojma. U ne tako davno objavljenom zborniku razgovora s nekim od najuticajnijih feminističkih aktivistkinja iz Srbije Lončarević i Višnjić nam prenose, između ostalih, reči, razmišljanja i uvide Sonje Drljević, Lepe Mladenović i Vere Kurtić, koje o solidarnosti navode sledeće: solidarnost *proizlazi iz*, dolazi kao efekat i rezultat poverenja, dijaloga i tolerancije (Lončarević i Višnjić 2010, 27–29); solidarnost je *odlučka* da čujemo *drugu* i *druge*, odluka da prihvatimo različitost (ibid., 42); „često je solidarnost samo priča o solidarnosti..., previše [se] teoretizuje, a premalo živi“ (ibid., 51).

Ovi uvidi i problemi proistekli iz razumevanja solidarnosti kao nečeg što ima suštinsku vrednost za feministički pokret, misao i angažman, ostaju relevantni i ključni i izvan feminizma, budući da preispituju samu prirodu političkog u solidarnosti kroz pitanja poput: kakav je odnos zajednice i solidarnosti (da li je solidarnost vezana uvek i samo za zajednice ili može biti opštečovečanska; da li jednako funkcioniše u homogenim i pluralnim zajednicama; da li solidarnost konstituiše zajednicu ili, obrnuto, zajednica stvara solidarne veze)? ima li solidarnost antagonizujućeg *drugog* (solidarna borba *protiv*) i kako solidarnost konstituiše granice/zidove/mostove između nas i drugih/drugačijih? u čemu se sastoji *politička* priroda solidarnosti (za razliku od drugih društvenih odnosa pomoći, podrške, saradnje...)? da li solidarnost mora da bude življeno iskustvo kako bi ostvarivala političke efekte i kako ne bi bila samo „priča o solidarnosti“? Inspirisana stalnom i gorljivom tematizacijom ovih pitanja unutar feminizma, u ovom tekstu ću se pak fokusirati na sam pojam-problem solidarnosti u društvenoj teoriji uopšte, uverena da svaka teorijska refleksija o njemu, a naročito o njegovoj podrazumevanoj političkoj dimenziji, mora imati visoku relevantnost i za feministički teorijski i praktični angažman.

Prvo ću se kratko osvrnuti na savremeni kontekst koji je reaktuelizovao interesovanje za solidarnost, te ukazati na pristupe ovoj temi koje lično smatram najproduktivnijim. Taj će me put neminovno dovesti i do problema adekvatne definicije, to jest do razloga zbog kojih je teško precizno definisati solidarnost. Potom ću se opet vratiti na savremenost i neke skorašnje pokušaje teoretisanja i problematizovanja solidarnosti – kao ideje, kao ponašanja i kao stavova – te pokušati da uočim sponu među njima, kao i da ukažem na neka otvorena pitanja i teme za čija dublja istraživanja snažno plediram.

Konteksti razumevanja i pristupi istraživanju solidarnosti

Zanimljiva je diskrepancija između učestalosti s kojom se o solidarnosti govori i piše i društvenonaučne obrade te teme. Solidarnost se najčešće *podrazumeva* kao uzajamna pomoć, kohezivni faktor ili institucionalizovana empatija bez kojih se ne mogu objasniti vrlo raznorodne pojave poput grupnog identiteta, udruženog organizovanja, požrtvovanja, humanitarne pomoći itd. Od svog „ulaska“ u društvenu teoriju kroz Dirkeimovo (Durkheim 1991) razlikovanje organske i mehaničke solidarnosti – unutar funkcionalističkog objašnjenja usložnjavanja podele rada u društvima različite kompleksnosti – solidarnost se vrlo retko tematizovala kao fenomen po sebi, s nekim izuzecima koji su bili zainteresovani za istoriju i genealogiju pojma (Brunkhorst 2005), njegovu vezu s teorijom igara / racionalnog izbora (Hechter 1987), internacionalnu solidarnost političkih borbi (Featherstone 2012) ili nužnost klasifikacije i obrade samog pojma s obzirom na tip i veličinu grupe (kao i svrhu njenog formiranja) koja poziva na solidarno delovanje (Bayertz 1999; Scholz 2008). Moglo bi se reći da je u tim relativno malobrojnim obradama ove teme dominiralo izvesno funkcionalističko razumevanje prema kojem solidarnost obezbeđuje neku višu svrhu: identitet zajednice, njeno očuvanje i postignuće zajedničkih ciljeva ili, na primer, institucionalizaciju društvene pravde (Habermas 1986).

Međutim, čini se da od, grubo uzevši, 2010. godine svedočimo jednom drugačijem i dosta intenziviranom interesovanju za solidarnost koje je verovatno efekat sinergijskog dejstva višestrukih kriza i izazova kojima danas svedočimo. Globalna ekonomska i dužnička kriza uz propratno urušavanje institucija države blagostanja, izbeglička i imigrantska humanitarna kriza, rast ksenofobije, kao i globalni talas protestnih pokreta koji zahtevaju veću demokratizaciju, na nov način aktuelizuju pitanje šta drži društva na okupu, kakvu vrstu priznanja, prava i podrške, te distribucije materijalnih sredstava dugujemo ili „imamo prava“ da uskratimo jedni drugima, unutar i preko granica institucionalizovanih zajednica, kao i pitanje ko se upisuje u „mi“ takvih zajednica i kakve treba da budu njihove političke i moralne granice. Solidarnost u takvom kontekstu postaje predmet i pojmovna odrednica različitih teorijskih i empirijskih istraživanja koja se bave konkretnim problemima: razvojem „ekonomije solidarnih mreža“ u Grčkoj nakon finansijskog sloma (Rakopoulos 2014), solidarnog organizovanja pomoći na izbegličkim rutama (Greenberg and Spasić 2017) ili pak promenama paradigme solidarnog ponašanja i stavova građana unutar Evropske unije nakon političke i ekonomske krize (Lahusen and Grasso 2018). Ove tendencije nam indikuju ne samo da se

rađa novi interes za opisivanje i tumačenje solidarnosti kao društvene snage i vrednosne orijentacije, već i da se naglašava njena *politička* dimenzija kao okvir za zamišljanje (novih) političkih projekata i za udruženo delanje u pravcu njihovih ostvarenja – pri čemu ne treba gubiti iz vida da se retorika solidarnosti ne upreže isključivo u progresivne, emancipatorne političke projekte, već da je ona jednako važna i za mnoge isključujuće, ksenofobne i homofobne pokrete, u svojoj antagonizujućoj formi koju je Senet nazvao „desktruktivna solidarnost nas-naspram-njih“ (Sennett 2013).

Imajući u vidu iznete *kontekste* u okviru kojih se solidarnost tumačila do sada u društvenoj teoriji, te savremeni kontekst u kojem se javlja tendencija njenog ponovnog problematizovanja, ali i istraživanja u empirijskom ključu, želim da izdvojim i zagovaram tri *pristupa* koja mi se čine naročito važnim za dalji teorijsko-istraživački rad na polju solidarnosti. Prvi pristup bi se ticao dubljeg ispitivanja političkog potencijala solidarnosti, kroz pokušaje da se odgovori na pitanje da li je moguće izgraditi normativnu teoriju o političkoj zajednici zasnovanoj na solidarnosti. Ovde mi se čini naročito važnim pitanje vrednosne valence, ali i transformativnog potencijala solidarnosti: može li solidarnost da utiče na promene u strukturi odnosa moći u društvu (tačnije, da ima dugoročnije efekte od situaciono „iznuđene“ solidarnosti) i kako; koji je proces transformacije solidarnih načela u političke principe organizacije – i da li se taj proces uopšte zbiva; kao i treba li (i na koji način, i s kojim teorijskim opravdanjem) da razlikujemo solidarno političko organizovanje unutar emancipatornih i progresivnih pokreta s jedne strane, i konzervativnih i/ili diskriminatornih s druge? Ovaj pristup prvenstveno zagovara teorijsku problematizaciju solidarnosti kao političkog pojma i nužno ga povezuje s drugim pojmovima političke teorije. Svoj skromni doprinos zagovaranju ovog pristupa inicirala sam jednim probnim istraživanjem odnosa koji postoje između *građanstva/državljanstva* i solidarnosti (Vasiljević 2017a). U kratkim crtama, inspirisala me je napetost među ovim pojmovima, budući da solidarnost kao zamišljena kohezivna sila među građanima koja drži telo građanstva na okupu, gotovo neizostavno figurira u najrazličitijim teorijama i modelima građanstva (od nacionalnog, preko socijalnog – model zajednice blagostanja – do multikulturnog i kosmopolitskog, što nužno ne prati teorijsko pojašnjenje), bivajući ujedno ograničena (najčešće geofizičkim) granicama tih modela, uprkos istovremenom razumevanju solidarnosti kao snage koja nastaje onda kada se prevazilaze (najrazličitije po prirodi) granice i razgraničenja. Ova tenzija ima i svoje istorijske korene iz perioda konsolidacije nacionalnih država, kada se borba za uključenje u univerzalna građanska prava – poput abolicionizma i sifražetskog pokreta – vodila solidarno, prevazilazeći granice država, imajući ujedno za svoj

cilj uključenje u punopravno građanstvo *konkretnih* država-nacija. Ostvarujući svoj cilj, ove borbe su učvrstile nacionalna građanstva i model nacije-države kao idealnog okvira svih prava, proizvodeći potrebu za kohezivnim vezama solidarnosti *unutar* nacionalnih građanstava. Na izvestan način, razvoj ovakve *intranacionalne* solidarnosti, koja se neretko oslanja i na nacionalističke ideologije, potencijalno slabi *internacionalne* oblike solidarnosti, naročito ukoliko su oni upereni protiv interesa nacija-država. Ovo je svakako samo jedan primer i kratka ilustracija problematizacije solidarnosti kao političkog pojma u interakciji s drugim pojmovima koji se odnose na politiku i zajednicu.

Drugi pristup koji bih zagovarala u vezi s istraživanjem solidarnosti jeste ispitivanje njene diskurzivne moći i retoričke upotrebe. Nema sumnje, solidarnost je snažan jezički trop, u stanju da mobilise ljude na akciju. Taj mobilizacijski potencijal povezan je i s legitimacijskom funkcijom, to jest činjenicom da se političke agende i okviri često legitimišu nekim pozivom na solidarnost koji daje opravdanje za postojeću političku viziju, uređenje i institucije. Ono što čini solidarnost vrednom istraživanja u ovom kontekstu jeste njeno figuriranje u vrlo različitim političkim projektima, gde upravo pitanje (poziv i nagovor) s kim treba da budemo solidarni i zašto, objašnjava prirodu samog projekta koji je u pitanju. Moguće je, primera radi, ilustrovati smenu političkih režima na ovim prostorima kroz smenu paradigmatičnih diskursa o solidarnosti. „Bratstvo i jedinstvo“ je bila solidaristička mantra socijalističkog režima koja je legitimisala ideju međunacionalnog pomirenja i saradnju čitavog „radnog naroda“ Jugoslavije, odnosno svih njenih naroda i narodnosti. Ona je podupirala najrazličitije institucionalne forme, poput Federalnog solidarnog fonda (namenjenog pomaganju slabije razvijenih regiona) ili radnih akcija. Etnocentrični politički režimi iz devedesetih godina uspostavili su hegemoniju jednog drugačijeg diskursa solidarnosti – s „etničkom braćom“ koju treba osloboditi, s njima se ujediniti ili ih kao „privilegovanu dijasporu“ uključiti u novonastajuće države (Koska 2012; Vasiljević 2012; Deželan 2012).² Savremeni neoliberalni politički režimi (u kojima su etnocentrični elementi i dalje izraženi) unose pak nove elemente u retoriku solidarnosti: očekivanja građana da socioekonomska solidarnost bude podržana institucionalnim rešenjima proglašavaju se za „relikte socijalističkog mentali-

2 Naravno, ovde se vrlo ugrubo skiciraju samo *dominantni* narativi o solidarnosti, oni koji u datom trenutku imaju hegemoni diskurzivni status u javnosti. Uvek i u svakom društvu postoje i kontrirajući narativi koji svojim retoričkim oblikovanjem solidarnosti izazivaju dominante narativne matrice. U socijalističkom režimu, srpski i hrvatski tinjajući, pa potom i pobednički nacionalistički narativi doveli su u pitanje motiv *sa kim* treba biti solidaran. Tokom devedesetih su postojali i jaki antiratni i antinacionalistički narativi koji su doveli u pitanje prvenstvo solidarnosti sa „našima“. U Srbiji su upravo iz okrilja feminističkog aktivizma i teorije dolazili najartikulisaniji glasovi otpora, neslaganja, čak i krivice zbog hegemonog nacionalističkog i ratnog narativa. Ovo

teta“, gde „država rešava sve probleme“; pozivi na solidarnost s ciljem pomoći žrtvama poplava iz 2014. godine, ili skupljanja novčanih sredstava za lečenje teško obolele dece u inostranstvu, ili podrške izbeglicama na takozvanoj balkanskoj ruti treba tumačiti koliko u ključu situacione potrebe za uzajamnom pomoći, toliko i kao efekte izostanka institucionalnih odgovora u kontekstu novih relacija država-društvo-pojedinac.

Konačno, treći pristup koji mi se čini neophodnim za razumevanje solidarnosti kao zasebnog i relevantnog pojma društvene teorije bio bi fokusiran na življenu dimenziju i neposredne odnose koje sami akteri opisuju tako da pripadaju registru solidarnosti. Ovde je neophodno imati u vidu *i* stavove *i* ponašanja, te kalibrirati istraživačke metode koji bi mogli da obuhvate oba ova aspekta subjektivnog i neposrednog doživljaja (kao i da ih potencijalno porede): s kim smo solidarni i zašto, šta za nas predstavlja solidarno ponašanje, a šta solidarno društvo; kada svoje postupke opisujemo kao solidarne, gde primećujemo solidarnost kod drugih, kako je pozicioniramo u vezi s grupnim pripadnostima – da li smo solidarni s onima s kojima osećamo bližu povezanost ili pre s onima koje smatramo diskriminisanim, odnosno za koje mislimo da se nalaze u nepovoljnom položaju itd. Ovakva empirijska istraživanja bi pomogla teorijskom nijansiranju među pojmovima kao što su empatija, altruizam, filantropija itd. s jedne strane, i solidarnosti sa druge, te bi nam bolje osvetlila problem grupne pripadnosti i solidarnosti, kao i političke dimenzije i instrumentalnosti ovog pojma – što je pitanje koje na izvestan način povezuje sva tri navedena pristupa.

Problemi s definicijom i kuda dalje

Kako se već može naslutiti, solidarnost je teško precizno definisati uglavnom zbog dva međusobno povezana razloga: prvi je taj što nam izmiče nedvosmislena i univerzalno prihvatljiva distinktivna pozicija solidarnosti na kontinuumu između empatije i opštih oblika prosocijalnog ponašanja (podrška, uzajamna pomoć itd.); i drugi je taj što nam nije jasno da li je reč o istom fenomenu kada govorimo o unutargrupnoj solidarnosti (pri čemu je i veličina grupe bitno pitanje – da li je reč o selu, društvenom pokretu, naciji...), međugrupnoj solidarnosti (koja prelazi državne i druge granice), te međunarodnoj humanitarnoj solidarnosti. Ovo pitanje skale kod nekih teoretičara priziva

je dubinski obeležilo feministički pokret u Srbiji i uveliko odredilo trajektoriju njegovog delovanja i nakon ratnih devedesetih (Litričin and Mladenović 1997; Zaharijević 2013; Miškowska Kajevska 2017).

potrebu da se solidarnost klasifikuje, te potom proučava unutar izabranog okvira (čime se, svakako, pitanje istosti ili različitosti prirode samog fenomena unutar drugih okvira ne rešava). Šolc (Sholz 2008) na primer razlikuje građansku, društvenu i političku solidarnost, a Bajerc (Bayertz 1999) piše o „četiri upotrebe“ ovog pojma: univerzalna spona među svim ljudima, privrženost koju ljudi gaje prema konkretnim zajednicama pripadanja, politička veza između ljudi posvećenih istim interesima, te veza među građanima moderne države blagostanja koja legitimise mehanizme redistribucije.

Kada je u pitanju distinkcija između solidarnosti i ostalih empatijskih impulsa prema *drugima*, već je više puta naglašeno da se manje ili više eksplicitno insistira na političkoj dimenziji solidarnosti kao njenoj *differentia specifica*. Hana Arent (Hannah Arendt) je u svojoj studiji *O revoluciji* iznela kako se solidarnost razlikuje od sažaljenja i saosećanja:

„Ljudi se iz sažaljenja okreću prema *hommes faibles*, ali iz solidarnosti uspostavljaju, s namerom i nepristrasno, *interesnu* zajednicu s potlačenima i izrahljivanim ... Jer je solidarnost, budući da sudeluje u razumu, samim tim i u opštosti, u stanju da konceptualno obuhvati mnoštvo ... solidarnost je princip koji može da inspiriše i rukovodi akcijom“ (Arendt 1990, 88–89).

Kako sam već iznela na jednom mestu ranije (Vasiljević 2017a), solidarnost nije samo drugačiji tip afekta u odnosu na empatiju, već deluje i u pravcu uspostavljanja drugačijeg tipa *odnosa* među ljudima:

„Ključna i definišuća karakteristika solidarnosti, želim da tvrdim, jeste implicitno *nivelisanje* koje se odvija između aktera obuhvaćenih solidarnim odnosima. Upravo ovde leži razlika između milosrđa i solidarnosti – u principu jednakosti. Milosrđe ne podrazumeva kritiku postojećih hijerarhija; ono samo ‘propisuje’ poželjnu etiku ponašanja onima koji se nalaze na višim stepenicama društvene i ekonomske lestvice. Solidarnost pak izranja iz situacija u kojima ljudi prepoznaju jedni druge kao jednake, stvorene da uživaju ista prava i iste životne standarde“ (Vasiljević 2017a, 116).

Ovome treba dodati i vrlo korisnu distinkciju koju prave Latinen (Arto Laitinen) i Pesi (Anne Birgitta Pessi):

„budući da je najčešće zasnovana na *mi-mišljenju*, solidarnost se može razlikovati ne samo od antidruštvenog egocentrizma, već i od jednostranog ‘ti-cen-

trizma' (*thou- centrism*), kakvi su altruizam, saosećanje, briga ili hrišćansko milosrđe. Dok se ovi potonji koncentrišu na dobrobit *drugoga* ili *tebe/vas*, objekat brige u solidarnosti smo *mi zajedno*“ (Laitinen and Pessi 2015a, 2; kurziv u originalu).

Ko sve možemo biti *mi*, kada to *mi* postaje preširoko ili preheterogeno da bi solidarnost bila moguća (ili su pak u pitanju samo retorički trikovi koji nas navode da o solidarnosti mislimo u uslovima *granica održivosti*), kao i kakve obaveze proizlaze iz takve mi-solidarnosti, pitanja su kojima su se vrlo recentno bavila dva zbornika posvećena upravo pitanju solidarnosti. Usredsređenošću na ove probleme i datumom svog objavljivanja (2015. i 2017), oni takođe svedoče o pojačanom interesu za ove probleme danas, o čemu je bilo reči na samom početku. *Solidarity* (Laitinen and Pessi 2015a) i *The Strains of Commitment* (Banting and Kymlicka 2017) međusobno su i slični i različiti u svojim pristupima ovim pitanjima. Prvi se zbornik bavi samom suštinom problema teorije i prakse solidarnosti tragajući za radnim definicijama, okvirima operabilnosti i empirijskim modelima, dok je drugi zbornik u tematskom i teorijskom smislu fokusiraniji te ispituje političke teorije redistributivne solidarnosti u multikulturalnim društvima liberalnih demokratija (u uslovima povlačenja paradigme države blagostanja). Takođe, pitanje *opsega* solidarnosti (veliçine i tipa zajednice) u *Solidarity* je jedno od istraživačkih pitanja, dok je u *The Strains of Commitment* ono unapred zadato – solidarnost unutar država-nacija. Dodatno, zbornici se razlikuju i po tome što se u prvom solidarnost preovlađujuće tumaçi kao tip *ponašanja*, dok se u drugom ispituju *stavovi* i mnjenja. Moja namera nije da ih ovde detaljnije predstavim (o tome cf. Vasiljević 2017b), već samo želim da ukažem na neka zanimljiva mesta, zaključke i preklapanja koji nam zajedno govore gde smo danas u istraživanju solidarnosti, zašto nas ona intrigira i koji putevi se čine važnim i nedovoljno prokrćenim za dalja istraživanja.

Zbornik radova *Solidarity* na zanimljiv način uvezuje filozofsko-ontološka, kognitivno-psihološka i politikološka istraživanja, ispitujući pitanja grupne saradnje, kolektivne intencionalnosti, grupnih emocija i odnosa između osećanja privrženosti i pripadnosti s jedne strane, i solidarnih odnosa s druge. Veoma je važno što se ovde tretira i istorijska dimenzija, te se postavljaju pitanja geneze solidarnosti, njenog održavanja, transformacije i nestanka kroz različite društvene periode ili, u široj istorijskoj perspektivi, kroz razvoj različitih društveno-političkih formacija. Uvodna studija Zigvarta Lindenberga (Siegwart Lindenberg) otvara i perspektivu evolucione biologije oslanjajući se na najnovija istraživanja koja pokazuju da je razvoj mozga kod ljudskih primata

bio u direktnoj vezi s adaptivnim prednostima života u grupi; tačnije, dokazuje se da su kooperativne forme ponašanja neraskidivi deo naše biologije i razvoja kao vrste, što svakako ima i svoje političke implikacije, naročito nakon dugog perioda popularnosti teorija poput „sebičnog gena“ kojima se neretko pravdala dominacija kapitalističkog društvenog uređenja. Lindenberg dalje definiše solidarnost kao skup ustanovljenih normi koje uvećavaju sposobnost grupe da proizvodi kolektivna dobra (čime grupa uvećava i svoje šanse za opstanak). Kako su društva kroz istoriju rasla i postajala kompleksnija, ove solidarne norme nisu više mogle da održavaju i kontrolišu sami pojedinci svojom neposrednom praksom – njihovi nosioci i promoteri postale su društvene institucije (Lindenberg 2015). Ovaj argument navodim ne samo zbog njegove obuhvatnosti kojom je zahvaćena i biološka perspektiva, već zbog centralnosti uloge koju u njemu igraju institucije – kad su u pitanju moderna i složena društva. Jer upravo je to tvrdnja koja će se ponavljati i u mnogim drugim tekstovima u oba zbornika – da su institucije ključne za održavanje, ali i rastakanje solidarnosti. Naravno, problemska pitanja se odmah nameću: kako se tačno odvijala ova tranzicija iz neposredno održavane solidarnosti unutar malih zajednica u institucionalno-administriranu društvenu solidarnost; kako se življenom iskustvu saradnje, poduprtom društvenim normama, garantuje opstanak institucionalno kodifikovanim normama; i da li je reč i dalje o solidarnosti, ako se neposredni momenat saradnje prenese na institucionalne forme u kojima funkcionalna legitimacija uzajamne podrške i pomoći postaje važnija od življenog iskustva legitimisanog osećajem pripadanja, samovrednosti i konkretnog suživota.

Empirijska istraživanja izneta u nekim od tekstova iz ovih zbornika, zaista potvrđuju da *stavovi* građana, to jest deklarativna spremnost na solidarnost (filtrirana kroz različita pitanja: otvorenost prema migrantima, spremnost da se podrže socijalne beneficije ugroženima itd.) odražava stavove koje građani imaju prema svojim institucijama. Na primer, u državama u kojima se institucije percipiraju kao fer, legitimne, transparentne i u službi pomoći i podrške građanima, izraženija je spremnost samih građana da dele svoje nacionalne resurse s drugima i da i sami pružaju podršku i pomoć (Saari and Pessi 2015). Još zanimljivije, u državama gde se preklapaju relativno visok životni standard i stabilne redistributivne institucije, osećaj solidarnosti se ne poklapa nužno s osećajem bliskosti i pripadnosti – što, primera radi, može imati izvesne implikacije po razumevanje odnosa nacionalizma i solidarnosti, ali i uloge društvenih normi naspram prevashodno političkog razumevanja solidarnosti. Istraživanja stavova građana Finske pokazuju da je osećaj bliskosti, kad su drugi narodi u pitanju, najveći sa drugim skandinavskim narodima, pa zatim s narodima Evropske unije – ali je osećaj solidarno-

sti najizraženiji s narodima „trećeg sveta“ ili onima koji trenutno prolaze kroz iskustva ratova i političkih kriza (što, naravno, nešto može govoriti i o retoričkoj i simboličkoj upotrebi tog pojma kroz deklarativnu spremnost da se postupa na društveno poželjan način). Zatim, spremnost da se pritekne u pomoć najizraženija je spram članova porodice i komšiluka, iako se spram njih ne oseća nužno najveća bliskost – što opet govori o društvenim očekivanjima i društvenim normama kao posrednicima u izgradnji stavova o solidarnosti (Laitinen and Pessi 2015b).

Kada je u pitanju odnos društvenih institucija i društveno-institucionalizovanih normi s jedne strane i solidarnosti sa druge, ostaje otvoreno pitanje kako jedno uslovljava drugo. U zborniku *Solidarity* tematizuju se oba pravca delovanja: slabe ili jake institucije utičeće na nivo solidarnosti u društvu, ali je jednako tako, kao u Lindenbergovom argumentu, solidarno ponašanje integralni deo razvoja ljudskih zajednica, te solidarnost istovremeno i prethodi, pa i *uslovljava* nastanak političkih zajednica i institucija. *The Strains of Commitment* nudi pak drugačiji odgovor: solidarnost „ne proishodi prirodno iz ekonomskih i društvenih procesa“: ona se proizvodi ili urušava kroz političku akciju (Banting and Kymlicka 2017, 3). Ovaj zbornik se fokusira na teorijsku problematizaciju, ali i vrlo bogatu empirijsku građu o solidarnosti unutar kulturno heterogenih društava. Ovde se pitanje formuliše sasvim slično problemskom pitanju građanstva kao „šta je ono što drži građane zajedno na okupu u deljenoj političkoj zajednici“ (Beiner 1995, 3); uz dodatno potpitanje: šta dovodi do toga da se građani slože s politikama inkluzivne redistribucije? Odnosno, pod kojim uslovima će građani biti saglasni da se resursi njihovih zajednica dele s *drugima*: manjinama, migrantima itd? Iako je ovde naglasak isključivo na stavovima, vrlo razučena i bogata empirijska građa kao da nepobitno pokazuje da se solidarnost uistinu podržava i promoviše institucijama, javnim politikama i političkim akterima. Zaključci o korelaciji, čak kauzalitetu između pravičnih, inkluzivnih, stabilnih i transparentnih institucija s jedne strane i spremnosti na solidarnost s druge, sasvim korespondiraju sa zaključcima iz prvog zbornika. Zapravo, čini mi se indikativnom ova potreba za istraživanjem odnosa solidarnosti i institucija u ovim dvema – po disciplinarnom okviru, citiranoj literaturi i teorijskoj zaleđini – zapravo prilično različitim knjigama. Kao da nam to govori nešto o vremenu u kojem živimo, o neizvesnosti usled rapidnog rastakanja modela države blagostanja bez jasne ideje šta će biti nosioci društvene kohezije, uzajame pomoći i podrške bez kojih nam se čini da ćemo utonuti u hobsovski rat svih protiv svih. Banting (Keith Banting) i Kymlicka (Will Kymlicka) kao priređivači *The Strains of Commitment* – gde naslov nije slučajno pozajmljen od Rolsa (John Rawls) – ali i kao teoretičari liberalnog multikul-

turalizma, ne odlaze dalje od svojih prethodnih teorijskih stajališta kada u uvodnom poglavlju ove knjige razvijaju normativnu teoriju solidarnosti. Ona se izgrađuje prvenstveno oko društvene pravde, kao primarnog društvenog dobra kojem treba težiti, te je uloga solidarnosti funkcionalna; ona je preduslov pravičnosti (*fairness*). Negira se političnost intrinzične ljudske potrebe za saradnjom i uzajamnom pomoći; solidarnost ovde nije snaga koja može izazvati političke efekte ili promene, ona sama jeste politički efekat; „društveni lepak“ čije prisustvo ili odsustvo zavisi od političkih institucija, aktera i samih politikā.

Ove studije o solidarnosti sam navela ne samo kao primere obnovljenog interesa za pojam, te istraživačkih poduhvata koji nam pomažu da situiramo solidarnost unutar društvenih teorija, već i kao simptom savremenog trenutka u kojem želimo bolje da razumemo solidarnost zato što želimo da je zadržimo ili ojačamo i obezbedimo mehanizme njene reprodukcije. Nije samo kontekst agresivne neoliberalizacije društava i povlačenje institucija blagostanja ono što izaziva ovu „strepnju“ nad budućnošću solidarnosti. Tačnije, nismo zabrinuti samo zbog onog što potencijalno gubimo, već i zbog neizvesnosti oko nečeg novog što možda želimo da stvorimo. Uz prihvatanje svog rizika koje ovo „mi“ sa sobom nosi, želim da zaključim da istraživanja koja nam trenutno nedostaju jesu ona koja bi uspela da dovedu u tačku preseka problem življenog iskustva kojim se *generišu* političke institucije zajedništva, i povratni ambijentalni efekat institucija na održavanje spremnosti za saradnju i zajedništvo određeno političkim ciljevima i interesima. Svedoci smo talasa novih društvenih pokreta i takozvanih *bottom-up* protestnih inicijativa koje ne reaguju samo na povlačenje solidarnosti „kakvu smo nekad imali“, već zastupaju potrebu za novim političkim i društvenim uređenjima gde se solidarnost često ističe kao ključni politički i organizacioni princip. To mi se čini kao neophodan novi teren za ispitivanje solidarnosti, pri čemu bih, u skladu s prethodno iznetim stavovima u ovom tekstu, zastupala kombinaciju i ukrštanje pristupa koji bi istovremeno 1) neprestano dovodili solidarnost u vezu s drugim pojmovima političke teorije, te pratili njihovo kombinovanje u strategijama proučavanih pokreta, 2) ispitivali retoričke upotrebe solidarnosti i njihove diskurzivne efekte, 3) empirijskim uvidima donosili zaključke o ličnim, afektivnim i interpersonalnim aspektima solidarnosti kao osećanja i življenog iskustva.

Literatura

- Arendt, Hannah. 1990. *On Revolution*. London: Penguin Books.
- Banting, Keith, and Will Kymlicka, eds. 2017. *The Strains of Commitment: The Political Sources of Solidarity in Diverse Societies*. Oxford: Oxford University Press.
- Bayertz, Kurt, ed. 1999. *Solidarity*. New York: Springer.
- Beiner, Ronald. 1995. „Introduction: Why Citizenship Constitutes a Theoretical Problem in the Last Decade of the Twentieth Century.“ In *Theorizing Citizenship*, edited by Ronald Beiner, 1–28. Albany: State University of New York Press.
- Brunkhorst, Hauke. 2005. *Solidarity: From Civic Friendship to a Global Legal Community*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Deželan, Tomaž. 2012. „In the Name of Nation or/and Europe? Determinants of the Slovenian Citizenship Regime.“ *Citizenship Studies* 16(3–4): 413–429. doi: 10.1080/13621025.2012.683254
- Durkheim, Émile. 1991. *The Division of Labour in Society*. London: Macmillan.
- Featherstone, David. 2012. *Solidarity. Hidden Histories and Geographies of Internationalism*. London: Zed Books.
- Greenberg, Jessica, and Ivana Spasić. 2017. „Beyond East and West: Solidarity Politics and the Absent/present State in the Balkans.“ *Slavic Review* 76(2): 315–326. doi: 10.1017/slr.2017.80
- Habermas, Jürgen. 1986. „The New Obscurity: The Crisis of the Welfare State and the Exhaustion of Utopian Energies.“ *Philosophy and Social Criticism* 11(2): 1–18. doi: 10.1177/019145378601100201
- Hechter, Michael. 1987. *Principles of Group Solidarity*. LA: University of California Press.
- hooks, bell. 1984. *Feminist Theory: From Margin to Center*. Boston: South End Press.
- Koska, Viktor. 2012. „Framing the Citizenship Regime within the Complex Triadic Nexuses: The Case Study of Croatia.“ *Citizenship Studies* 16(3–4): 397–412. doi: 10.1080/13621025.2012.683253
- Laitinen, Arto, and Anne Birgitta Pessi, eds. 2015a. *Solidarity: Theory and Practice*. Lanham: Lexington Books.
- Laitinen, Arto, and Anne Birgitta Pessi. 2015b. „Solidarity and Motivations to Help Others: The Case of Finns.“ In *Solidarity: Theory and Practice*, edited by Arto Laitinen and Anne Birgitta Pessi, 272–298. Lanham: Lexington Books.
- Lahusen, Christian, and Maria T. Grasso, eds. 2018. *Solidarity in Europe. Citizens' Responses in Times of Crises*. Cham: Palgrave Macmillan.

Lindenberg, Siegwart. 2015. „Unpacking the Social Brain.“ In *Solidarity: Theory and Practice*, edited by Arto Laitinen and Anne Birgitta Pessi, 30–54. Lanham: Lexington Books.

Litričin, Vera, and Lepa Mladenović. 1997. „Belgrade Feminists: Separation, Guilt and Identity Crisis.“ In *Ana's Land: Sisterhood in Eastern Europe*, edited by Tanya Renne, 179–185. Boulder, CO: Westview Press.

Lončarević, Katarina, i Jelena Višnjić. 2010. *Solidarnost i feministička politika*. Beograd: Glas Razlike.

Miškovska Kajevska, Ana. 2017. *Feminist Activism at War. Belgrade and Zagreb Feminists in the 1990s*. New York and London: Routledge.

Rakopoulos, Theodoros. 2014. „Resonance of Solidarity: Meanings of a Local Concept in Anti-austerity Greece.“ *Journal of Modern Greek Studies* 32(2): 313–338. doi: 10.1353/mgs.2014.0040

Saari, Juho, and Anne Birgitta Pessi. 2015. „National Social Models and Helping Others in the European Union.“ In *Solidarity: Theory and Practice*, edited by Arto Laitinen and Anne Birgitta Pessi, 238–271. Lanham: Lexington Books.

Scholz, Sally J. 2008. *Political Solidarity*. University Park: Penn State University Press.

Sennett, Richard. 2013. *Together. The Rituals, Pleasures & Politics of Cooperation*. London: Penguin Books.

Vasiljević, Jelena. 2012. „Imagining and Managing the Nation: Tracing Citizenship Policies in Serbia.“ *Citizenship Studies* 16(3–4): 323–336. doi: 10.1080/13621025.2012.683162

Vasiljević, Jelena. 2017a. „Može li građanstvo biti zasnovano na solidarnosti?“ U *Angažman. Uvod u studije angažovanosti*, uredile Adriana Zaharijević i Jelena Vasiljević, 107–122. Beograd: Akademska knjiga i Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Vasiljević, Jelena. 2017b. „Reflecting on the Principles and Problems of Solidarity.“ *Filozofija i društvo* 28 (4): 1175–1192. doi: 10.2298/FID1704175V

Zaharijević, Adriana. 2013. „Being an Activist: Feminist citizenship through transformations of Yugoslav and post-Yugoslav citizenship regimes.“ *CITSEE Working Paper Series 2013/28*.

Jelena Vasiljević

UNIVERSITY OF BELGRADE

INSTITUTE FOR PHILOSOPHY AND SOCIAL THEORY

Rethinking Solidarity: From Ethics of Togetherness to the Political Principle of Community

Abstract: What is the nature of the relationship between community and solidarity; does solidarity constitute community or, is it rather that community creates solidary bonds; does solidarity necessitate the antagonizing Other (solidary struggle *against*), and how does solidarity constitute boundaries/walls/bridges between us and others/those who are different; what constitutes the *political* nature of solidarity (differentiating it from social relations of help, support, cooperation)? Inspired by the constant and feverish investigation of these issues within feminism, I will, nevertheless, focus on the notion of solidarity within social theory more broadly, mainly from the conviction that every theoretical reflection on solidarity – especially its assumed political dimension – must be relevant to feminist theory and activism. In the first part of this paper I will describe the current revival of interest in solidarity and point to certain research directions I find most productive. This will lead me to discuss the problem of definition and reasons why solidarity is a notion hard to define and differentiate from other prosocial behaviour. In the concluding part I will further discuss recent attempts at theorising and problematising solidarity – as an idea, behaviour, and set of attitudes – with an aim to show their mutual points of concern as well as some open questions and problems that merit further research.

Keywords: solidarity, community, political solidarity, group solidarity

Melanija Lojpur

Uloga emocija u politikama identiteta

Apstrakt: U ovom radu baviću se jednim za feminizam formativnim, ali istovremeno i spornim mestom – identitetskim politikama. Kako se politike identiteta prvi put jasno definišu tokom ranog drugog talasa feminizma u Manifestu Kombahi River kolektiva, osnovni prigovori koji su politikama identiteta dolazili od samih feministkinja unutar pokreta ticali su se fragmentovanja zajedničke ženske borbe. Naime, insistiranje afro-američkih i lezbejskih feministkinja na specifičnim ženskim iskustvima, a ne univerzalnom ženskom iskustvu, posmatrano je kao oblik separatizma unutar feminističkog pokreta. Prigovor vezan za separatizam stapao se sa prigovorom vezanim za emotivne, odnosno „patološke“ temelje politika identiteta. Ovakav prigovor služio je kao sredstvo diskreditovanja identitetskih politika, njihovih emotivnih temelja, besa pa i resantimana koji izražavaju. U ovom radu nudim drugačije čitanje identitetskih politika oslanjajući se na teorijske pozicije Odri Lord i Sare Ahmed, čije feminističke oštrice akcentuju značaj emocija kao reakcija na iskustvo marginalizovanosti. Emocije nisu prepreka u zajedničkoj borbi ili pomirenju onih koji povredu nanose i onih koji je trpe, već su *conditio sine qua non* pomirenja i obnavljanja zajedništva i zajednice. Ovakvo razumevanje uloge emocija podrazumeva da se emocije ne vide samo kao psihološka datost, već i kao kulturna praksa, te da se uz imperativ njihove artikulacije uspostavi i imperativ *političkog* slušanja, uz koje se politike identiteta jedino mogu prevazići.

Ključne reči: politike identiteta, feminizam, gnev/bes, političko slušanje, emocije kao kulturna praksa, restorativna pravda

Linije feminističkih kritika politika identiteta

Politike identiteta predstavljaju formativno, ali istovremeno i sporno mesto feminizma drugog talasa. Sporno mesto u kontekstu filozofskog promišljanja ne znači ništa drugo do mesto plodnosti i raznolikosti. Politike identiteta, kao fundamentalni pojam ranog drugog talasa feminizma, nastale su kao posledica *unifikacije ženskog* iskustva, odnosno samog identiteta žene. Pretpostavka da su *sve žene žrtve patrijarhata na isti način* gubila je iz vida važnu činjenicu o različitosti ženskih sudbina. Prve kritike došle su iznutra, iz samog pokreta, a uputile su ih lezbejke i Afroamerikanke, ukazujući na specifičnost svojih iskustva i marginalizaciju unutar pokreta.

Prvo definisanje politika identiteta nalazimo u Manifestu Kombahi River kolektiva, manifestu grupe afroameričkih lezbejskih socijalističkih feministkinja, koje 1977. godine zapisuju sledeće:

„Najopštija tvrdnja naše politike u ovom trenutku bi bila da smo aktivno posvećene borbi protiv rasne, polne, heteroseksualne i klasne opresije, i da kao svoj posebni zadatak vidimo razvoj integrisane analize i prakse zasnovane na činjenici da su glavni sistemi opresije međusobno povezani. Sinteza ovih opresija kreira uslove naših života. Kao crne žene mi vidimo crni feminizam kao logičan politički pokret koji se bori protiv glavnih i simultanih opresija sa kojim se sve žene tamnije puti suočavaju“ (Combahee River Collective 1977, 362).

Uvodeći ideju o identitetskim osama koje se u individui (pa i kolektivu) presecaju, Kombahi River kolektiv anticipirao je ono što će u teoriji američke pravnice Kimberli Krenšo (Kimberlé Williams Crenshaw) biti nazvano teorijom intersekcionalnosti.¹ Prednost ovakvog pristupa politika identiteta ogleda se u tome što se identitet individue ili grupe ne svodi na samo jedno, ekskluzivno svojstvo, već se posmatra kroz više osa koje se u njemu presecaju. Polna diskriminacija ne isključuje rasnu, kao što rasna ne isključuje polnu, te tako iskustvo diskriminisanosti može biti višestruko i simultano, kao i sam identitet.

1 Teorija intersekcionalnosti podrazumeva interakciju rase, klase, pola, roda i drugih kategorija koje se odnose na individue, grupe, društvene prakse ili institucije, a koja rezultira različitim odnosima moći. Naime, Kimberli Krenšo do intersekcionalnosti kao metode ili teorije dolazi kroz analizu slučaja antidiskriminatornih zakona u Sjedinjenim Američkim Državama, koji su dugo bili postavljeni tako da prepoznaju ili-ili diskriminaciju. To je značilo da zakoni u isto vreme, na primer, nisu mogli prepoznati i rasnu i polnu diskriminaciju, već samo jedan oblik diskriminisanosti (cf. Crenshaw 2009, 127–155).

Razumevanje identiteta kao jednodimenzionalnog, isključivo svedenog na jednu, ekskluzivnu karakteristiku, predstavlja poziciju iz koje je identitetskim politikama i upućivan glavni prigovor vezan za separatizam, odnosno za fragmentovanje zajedničke političke borbe. Ovaj prigovor zamera akcentovanje identitetske razlike, a ne sličnosti u odnosu na širi društveni pokret kome pripada, kao i nepostojanje jezika inkluzivnosti, pa se u svojoj radikalizovanoj verziji ovaj prigovor može naći i pod pojmom „balkanizacije“.² Međutim, ono što ovakve prigovore svakako može dovesti u pitanje jeste razumevanje identiteta koje stoji u njihovim osnovama. Pitanje koje se može postaviti protivnicima identitetskih politika odnosilo bi se na to da li uspeh političke borbe i sa njom povezanih političkih zahteva nužno zavisi od jedinstvenog identiteta koji im je u osnovama. Da li su moguće uspešne političke borbe i platforme koje će svoje zahteve temeljiti na identitetu koji nije jedinstven i redukovani, već je složen i višedimenzionalan? Mogući odgovor na ovo pitanje krije se u sposobnosti da promišljamo jednu od temeljnih pretpostavki zapadnog mišljenja – jedinstvenost identiteta.

Druga linija prigovora identitetskim politikama tiče se emocija na kojima se politike identiteta zasnivaju, odnosno diskreditovanja identitetskih politika zbog njihovih „patoloških“ temelja.³ Teza o patologizaciji politika identiteta preuzeta je od Linde Martin Alkof (Linda Martin Alcoff). U kontekstu rada, teza o patologizaciji identitetskih politika predstavlja neuralgičnu tačku za drugačije razumevanje identitetskih politika. Naime, koncentrisanjem na emotivne temelje identitetskih politika, najčešće emociju besa, akcenat se stavlja na psihološke karakteristike identitetskih politika, a ne na njihove praktične i pragmatične posledice, što je slučaj sa prigovorom vezanim za separatizam.

2 Teza o balkanizaciji, kao jedan od prigovora politikama identiteta, predstavlja povezivanje i redukovanje politika identiteta na separatizam. Naime, sam pojam „balkanizacija“ u vezi je sa dešavanjima tokom devedesetih godina prošlog veka kada je na prostoru nekadašnje Jugoslavije došlo do razdvajanja do tada jedinstvene celine otepljenjem republika koje su do tada bile u sastavu Jugoslavije. Pojam „balkanizacije“ se u teoriji stoga povezuje sa rasparčavanjem jedinstvene celine (koja je, uzgred budi rečeno, imala potencijal razdvajanja i raspada), međutim, u tumačenju se može otići i korak dalje. Kako je raspad Jugoslavije obeležilo ne samo rasparčavanje do tada jedinstvene celine, već i etnički sukobi i etnička čišćenja, možemo postaviti pitanje da li se tezom o „balkanizaciji“ identitetskim politikama spočitava da insistiranje na identitetu nužno vodi nipodaštavanju ili uništenju identiteta koji je drugi ili drugačiji. Da li to znači da potvrđivanje sopstvenog identiteta dolazi jedino kroz mehanizam nipodaštavanja i ništenja drugog ili drugačijeg? Ova pitanja svakako mogu biti postavljena svaki put kada se politikama identiteta prigovori tezom o „balkanizaciji“.

Ipak, ukoliko uzmemo tezu o „balkanizaciji“ u njenom najširem smislu, razumevajući je kao sinonim za separatizam, postavlja se takođe pitanje da li insistiranje na specifičnom identitetu nužno znači i ukidanje mogućnosti dijaloga sa sličnim, drugim ili drugačijim. Drugim rečima, da li insistiranje na posebnosti identiteta nužno znači da je reč o separatizmu i nepostojanju želje za dijalogom?

3 Cf. Alcoff 2006, odeljak „The Pathologization of Identities“.

Diskreditovanje identitetskih politika kao emotivnih, a time i „patoloških“, ostaje, kao uostalom i prigovor o separatizmu, na liniji dominantnih premisa zapadne misli. Prisustvo besa, gneva ili ljutnje u identitetskim politikama i same feministkinje uzimaju kao nešto što ih diskredituje. Tako su bele feministkinje drugog talasa afroameričkim feministkinjama i njihovoj identitetskoj politici zamerale emotivnost, što je najbolje prikazano u figuri „ljute crne žene“.⁴ Ova linija argumentacije o patološkim osnovama identitetskih politika otuda svoj najradikalniji oblik zadobija u prigovorima da se politike identiteta zasnivaju na *resantimanu*.

Ovaj pravac feminističke kritike identitetskih politika najkompleksnije je obrađen u radu Vendi Braun (Wendy Brown). Braun politikama identiteta zamera utemeljenost na resantimanskim osnovama – odnosno na *resantimanskoj logici želje*. Uvodeći pojam ničeanskog resantimana,⁵ kao „moralizatorske osvete nemoćnih, ‘trijumf slabića zato što su slabi’“ (Braun 2011, 238), Vendi Braun smatra da se politike identiteta nužno zadržavaju na povredi, ili rani, koja je naneta – drugim rečima, na diskriminaciji koja se trpi. Prema njenom mišljenju, resantiman nije samo investiranje u sopstvenu povredu ili bol, već podrazumeva i moralnu čistotu i bespomoćnost. Naime, resantiman uključuje potrebu da se drugi vide kao moćni i odgovorni za nemoć politizovanog identiteta,⁶ a njegova bespomoćnost automatski predstavlja dokaz njegove dobrote i tuđe zlobe. Kako Braun navodi, „istina je uvek na strani prokletih ili isključenih; otuda je istina uvek čista od moći, ali je zato uvek i u poziciji da joj prigovori“ (Brown 1995, 46).

Braun svoje teoretizovanje identitetskih politika zaključuje stavom da one postoje sve dok postoje čvrsti identiteti, kompulzivno otvaranje rane i narcisoidni odnos identi-

4 Figura „ljute crne žene“ je mit, odnosno fantazmatska figura koja je proizvodila svoje efekte. Naime, crnim ženama se gnev često pripisivao kao intrinzično svojstvo, upravo zbog seksizma i rasizma koji su trpele. Ukoliko su govorile gnevno o svom životnom iskustvu, taj se gnev doživljavao kao svojstven tamnopotim ženama, što je dodatno stvaralo bes kod tih žena. Figurom „ljute crne žene“ najviše su se bavile autorke poput Odri Lord i bel huks (bell hooks). „Ljuta crna žena“ predstavlja feministkinju koja „ubija zadovoljstvo“, čak i u samom feminističkom pokretu, ukazujući na određene oblike rasizma u okviru feminističkih politika. Odri Lord tako navodi sledeći primer: „Kada obojene žene glasno iskazuju gnev koji obeležava mnoge naše kontakte sa ženama bele rase, one nam često govore da mi ‘stvaramo atmosferu beznađa’, da ‘sprečavamo žene bele rase da se oslobode krivice’ ili da ‘ometamo uspostavljanje poverenja, komunikacije i sprovođenje akcija’“ (Lord 2002, 118).

5 Pojam resantimana u filozofiju uvodi Fridrih Niče (Friedrich Nietzsche) (Niče 2011).

6 Pojam politizovanog identiteta preuzet je od Vendi Braun, koja ovaj pojam definiše na sledeći način: „Politizovani identitet razumem kao proizvodnju i kao osporavanje političkih pretpostavki liberalizma, disciplinarno-birokratskih režima, izvesnih sila globalnog kapitalizma i demografskih tokova postkolonijalnosti, koji bi se zajedno mogli smatrati konstitutivnima za savremeno političko stanje na tlu Severne Amerike“ (Braun 2011, 221).

tetskih politika spram nje. Drugim rečima, identitetskih politika ima samo dok ima rane, koja se uvek i iznova otvara i na koju se uvek i iznova ukazuje – jer se sam identitet zasniva na njoj. Ostajući zarobljene resantimanom, usmerene ka prošlosti kao mestu nastanka povrede, identitetske politike, prema Braun, nemaju kapacitet za dijalog koji bi bio usmeren ka „zajedničkoj budućnosti“.

Artikulacija besa/gneva⁷ i političko slušanje

Temelji identitetskih politika ne moraju nužno biti postavljeni na resantimanskim osnovama – patnji, moralnoj čistoti i nemoći. Zasnivati politiku identiteta na gnevu/besu, etici odgovornosti i hrabrosti, ne znači nužno zatvaranje horizonta dijaloga između onih koji su nepravdu učinili i onih koji je trpe. Takav stav zauzima i Odri Lord (Audre Lord) koja zapisuje sledeće:

„Da, ja sam crnkinja i lezbejka, a to što čujete u mom glasu je bes, a ne patnja. Gnev, a ne moralni autoritet. U tome je razlika“ (Lord 2002, 118).

Kao jedna od osnivačica Kombahi River kolektiva i govoreći upravo iz pozicije politika identiteta, Odri Lord u svojoj knjizi *Sestra autsajderka (Sister Outsider)* daje sjajnu formulaciju o obavezi artikulacije besa. Snaga koju bes ima umnogome zavisi od toga da li je on artikulisan, kao i od toga kako drugi na njega reaguju. Da bi dijalog onih koji su nepravdu počinili i onih koji su nepravdu pretrpeli bio zaista moguć, potrebno je ispuniti uslove artikulacije i slušanja. To zapravo znači da svaka identitetska politika ima obavezu da uobličiti bes, koji atrikulisanjem postaje sredstvo borbe protiv lične i institucionalne represije, dok bi, prema Lord, druga strana imala obavezu političkog slušanja. U ovakvom razumevanju uloge besa, kao artikulisanog sredstva u borbi protiv represije, otvara se drugačije polje razumevanja i samih politika identiteta.

Problem u recepciji besa ogleda se u zatvaranju one strane koja bi trebalo da ga čuje ili kojoj je upućen, strane koja se vidi kao uzrok postojećeg besa. Lord smatra da nas strah od besa ničemu ne može naučiti. Bes koji osećamo, kao i strah od tuđeg besa mogu biti „reflektori koji se mogu upotrebiti za razvoj, na isti način na koji sam ja koristila učenje da izrazim gnev radi sopstvenog razvoja. Ali to bi se moglo nazvati korektivnom

⁷ Pojmovni par bes/gnev predstavlja prevod engleskog termina „anger“ koji susrećemo kod Lord, te će zbog toga biti korišćeni kao sinonimi.

hirurgijom, a ne krivicom. Krivica i defanziva su cigle u zidu koji nam se isprečio na putu; one su beskorisne za našu budućnost“ (ibid., 111).

Ovome Lord dodaje:

„Ali gnev koji je ispoljen i preobražen u akciju u službi naše vizije i naše budućnosti predstavlja čin razjašnjenja, a samim tim i čin oslobođenja i osnaživanja, jer mi upravo u bolnom procesu tog preobražaja identifikujemo naše saveznike sa kojima imamo ozbiljna razmimoilaženja, ali i naše prave neprijatelje“ (ibid., 114).

Kao najčešća reakcija na pretrpljenu nepravdu, gnev je sredstvo učenja, razumevanja i svakako ima informativni karakter, kako za onoga ko ga artikuliše, tako i za onoga kome je upućen. Bes/gnev o kojem Lord govori je „bol zbog lažnog predstavljanja među jednakima, a njegova svrha je promena takvog stanja“ (ibid., 115). Gnev kao sredstvo borbe ali i informisanja, proizlazi iz osećaja nejednakosti i želje da se takvo stanje promeni. On ne mora nužno biti uhvaćen u logiku resantimana, niti narcisoidno otvaranje rane mora biti njegov jedini cilj – cilj kojim se potvrđuje uloga žrtve bez potrebe da se radi na pomirenju i zajedničkoj budućnosti.

U kontekstu položaja Afroamerikanki, diskriminacije i isključenosti, pre svega tokom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka, Lord nam kroz ideju o „simfoniji besa“ (*symphony of anger*) nudi drugačiju paradigmu u promišljanju temelja identitetskih politika:

„Obojene žene u Americi odrasle su u simfoniji gneva/besa jer ih učtkavaju, jer ih potcenjuju, jer znaju da kad preživimo to znači da preživljavamo uprkos svetu koji uzima zdravo za gotovo činjenicu da nismo u dovoljnoj meri ljudska bića, uprkos svetu koji mrzi i samo naše postojanje, osim ako nije u njegovoj službi. Kažem u simfoniji, a ne u kakofoniji, jer smo morale da naučimo da orkestriramo svoj gnev kako nas ne bi razneo. Morale smo da naučimo da se krećemo u njemu, da ga koristimo kao svoju snagu, silu i uvid u svoj svakodnevni život... Ja ne mogu da krijem svoj gnev da bih vas spasla od osećanja krivice ili da bih izbegla da povredim vaša osećanja ili da bih izbegla da odgovorim na vaš gnev; kada bih to uradila to bi bila uvreda i trivijalizacija svih naših napora. Krivica nije odgovor na gnev; ona je odgovor na sopstveno činjenje ili nečinjenje“ (ibid., 116).

Dakle, kao što bes kroz artikulaciju, odnosno „orkestriranje“, to jest „simfoniju“, ima mogućnost da menja, tako i krivica poseduje isti potencijal. Krivica ne mora nužno voditi emotivnom i kognitivnom zatvaranju onoga ko krivicu oseća. Ona može biti početak znanja i svakako može voditi promeni, jer ne mora nužno biti odbrambeni stav kojim se uništava svaka komunikacija i razumevanje. Razumevanje krivice kao osećaja koji može biti proaktivan, a ne samo reaktivan, predstavlja još jedno važno mesto razlike između Vendi Braun i Odri Lord. Dok Braun smatra da povređena strana kroz bes i izazivanje krivice ostaje u poziciji narcisoidnog pijeteta spram postojeće rane koju neurotično otvara, Lord povređenu stranu vidi kao onu koja ima obavezu artikulacije sopstvene povređenosti, čime se jasno ocrtava razlika u shvatanju uloge besa.

Smatram da je razumevanje koje nam Lord nudi znatno kompleksnije, jer njen pristup omogućava komunikaciju i stavlja naglasak na proaktivnu ulogu kako besa tako i krivice. Politička upotreba gneva/besa podrazumeva njegovu artikulaciju, ali takođe zahteva i mogućnost da se sluša, odnosno da se čuje „suština onoga o čemu se govori sa bar istom onolikom žestinom sa kojom se branimo od načina na koji se nešto govori“ (ibid., 117). Zanemarivanje gneva/besa znači zanemarivanje uvida, čime govorimo da ćemo prihvatiti samo ono što nam je poznato, ono što nam je „smrtno i bezbedno poznato“ (ibid.).

Na tragu Odri Lord, smatram da ukazivanje na povredu i bes može doći iz želje za promenom, a ne nužno iz potrebe za priznanjem pretrpljene povrede, učvršćivanja u poziciji žrtve i, u krajnjoj instanci, separatističkih politika – kako to smatra Braun i drugi kritičari politika identiteta. Ukoliko ukazivanje na povredu i svedočenje o nepravdi tumačimo samo kao izraz resantimana, to znači da nam ostaje moguć samo *status quo*, bez stvarne želje za promenom i mogućnosti da se ona ostvari. Takođe, na tragu Vendi Braun bih rekla da ostaje izazov odoleti potrebi za narcisoidnim otvaranjem rane, kao i potrebi za perpetuiranjem priznanja u svakom obliku političkog dijaloga. Ipak, ovakav izazov postaje teži ukoliko ona strana koja povredu priznaje nema većih ambicija od prostog priznanja, jer bez potrebe da za nanetu povredu preuzme odgovornost, onda ona kao i da nema želju da samu stvarnost promeni. Politička promena unutar nekog društva, države ili zajednice postaje moguća samo ukoliko najpre postoji želja obe strane da se dato stanje stvari izmeni, pri čemu je ova želja praćena artikulacijom besa povređene strane i političkim slušanjem one strane koja je povredu nanela.

Emocije kao kulturna praksa

Problem u recepciji identitetskih politika kao separatističkih ili u krajnjem slučaju patoloških, počiva na duboko ukorenjenoj ideji zapadne misli o hijerarhijskom odnosu emocija i razuma. Zapadna misao utemeljena je na subordiniranom odnosu emocija spram razuma: dok je razum sinonim za „istinu“ i „objektivno“, emocije su simbol „subjektivnog“ i „neistinitog“. Uzmimo u promišljanje jedan toliko očigledan primer sa kojim se pre svega susreću feminističke teoretičarke i aktivistkinje u svom propitivanju etabliranih istina: dovođenje u pitanje postojećih, stotinama godina utvrđivanih i potvrđivanih istina često biva okarakterisano kao „emotivni ispad“, kojim se ne ispunjavaju standardi razuma i nepristrasnosti kao osnova valjanog zaključivanja.

Hijerarhija koja postoji između emocija i razuma, transponuje se na odnos između subjekata – misao i razum identifikuju se kao maskulini i povezuju se sa zapadnim subjektom, dok se emocije i telo asociraju sa femininitetom i drugim „rasama“. Takvo duboko ukorenjeno hijerarhijsko razumevanje odnosa emocija i razuma, integralni je deo intelektualne prakse na svim nivoima, te ne zaobilazi ni same feminističke teoretičarke, kao ni teoretičare/ke politika identiteta. U knjizi *Kulturna politika emocije (The Cultural Politics of Emotion)* Sara Ahmed zapisuje sledeće:

„Projektovanje emocija na tela drugih ne samo da isključuje druge iz domena misli i racionalnosti, već isto tako sakriva emocionalne i telesne aspekte misli i razuma. ...istine' ovog sveta zavisne su od emocija, od toga kako one pokreću subjekte i drže ih zajedno“ (Ahmed 2004, 170).

Upravo je iz feminističke perspektive važno dovoditi u pitanje pretpostavke o emocijama kao „ne-mislama“, kao što je, jednako tako, potrebno preispitati misao kao nešto „neemotivno“. U kontekstu ovog rada, koji želi dati drugačije razumevanje politika identiteta, potrebno je posebno razmotriti emocije i njihovu ulogu u politikama identiteta. Politike koje iz emocija dovode u pitanje određene socijalne norme jesu politike u kojima su emocije povezane sa politikom na posredan način. Emocije koje nastaju usled isključenosti iz određene socijalne norme ili emocije koje nastaju iz nepravde koja se nekom društvenom normom nanosi, iniciraju i oblikuju političke zahteve identitetskih politika. Politički zahtevi identitetskih politika nastaju iz emocija, oblikovani su emocijama i izražavaju se kroz emocije.

Emocije nisu samo psihološka stanja, već i kulturna praksa. One nisu samo urođene reakcije svesnih tela, već su i naučene, stečene telesne akcije. Drugim rečima, emocije se uče, kulturom su propisane odnosno nametnute. Kultura nam daje prototipe osećanja, kao što nam određuje i standarde u emocionalnoj i svakoj drugoj komunikaciji. S obzirom na to da su emocije propisane kulturom, kultura nam nameće šta osećamo i kako osećamo, ali i kako reagujemo na određene stvari. Emocije su tako deo javnosti, one imaju javni karakter, kao što i javnost ima emotivni karakter. Iz tih razloga argument u kome se emocije projektuju na tela drugih ljudi da bi se oni isključili iz domena misli i racionalnosti, predstavlja ne samo ukidanje mogućnosti dijaloga, već i zanemarivanje činjenice da postoje telesni aspekti misli i razuma.

Kada je reč o emocijama kao našim pokretačima, važno je napomenuti da to kako smo pokrenuti zavisi od same interpretacije senzacije i osećaja. Mi ne intepretiramo samo ono što nas pokreće, već i ono što osećamo može zavisiti od prethodnih interpretacija koje dolaze pre nas i ne moraju nužno biti naše. To su razlozi zbog kojih posredni karakter emocija, smatra Ahmed, podseća da znanje nije odvojeno od telesnog sveta senzacija i osećaja.

„U mome modelu društvenosti emocija polazim od toga da emocije stvaraju sam efekat površine i granice koji nam omogućava da uopšte uvedemo razliku između unutrašnjosti i spoljašnjosti. Emocije nisu nešto što ‘ja’ ili ‘mi’ imamo. Pre će biti da ove površine ili granice nastaju posredstvom emocija, odnosno posredstvom toga kako reagujemo na objekte i druge, našom reakcijom na objekte i na druge: ‘ja’ i ‘mi’ su oblikovani kroz kontakt, pa čak i uzimaju oblik kontakta sa drugim... Kada kažem da emocije kreiraju same efekte unutrašnjosti i spoljašnjosti, time ne tvrdim da su one psihološke i društvene, individualne i kolektivne. Moj model odbija ovakvu podelu. Emocije imaju suštinski značaj u samom konstituisanju psihičkog i društvenog kao objekata, a taj proces ukazuje na to da je ‘objektivnost’ psihičkog i društvenog posledica nego uzrok“ (ibid., 10).

Zbog svega pomenutog važno je razumeti kako povrede ulaze u politički diskurs, što nam može ostaviti prostor za otvaranje horizonta demokratskog dijaloga bez međusobnih optuživanja. Tako Ahmed zapisuje sledeće:

„Predložila bih da naš odgovor ne treba da bude prosta kritika retoričke upotrebe povrede ili rana, već da treba sagledati različite načine na koje ‘rane’

ulaze u politiku. Nisu svi narativi bola i povrede forme imenovanja; uzmimo kao primer to da bi čitanje priče o povredi belog muškarca na isti način kao i priče o povredama podređenih bilo nepravedno čitanje“ (ibid., 33).

Ne samo da je važno kako i zašto dolazi do povrede, već je važan i odnos prošlosti i sadašnjosti – politike identiteta ne moraju nužno ostati „zarobljene u prošlosti“, smatra Ahmed, već mogu prošlost dovoditi u kontekst političke akcije, bez potrebe da ranu fetišiziraju. Braun nam u tekstu *Ranjeni identiteti* ne daje odgovor na pitanje šta uraditi sa bolom ili patnjom koji nastaju nakon pretrpljene povrede. Ona nudi pogled ka budućnosti, ali bez jasnog predloga šta učiniti sa bolom, gnevom ili patnjom koja posle povrede ostaje.

Bol, kako navodi Ahmed, nije samo prosta posledica istorije povrede, već je telesni život te istorije. „Prošlost je živuća“, pre nego li mrtva, i „živi u samim ranama koje ostaju u sadašnjosti“ (ibid.). Učinila bi se nepravda ukoliko bi se rana koja je naneta zaboravila, a iz ugla Ahmed, legitimno je postaviti pitanje može li se rana uopšte zaboraviti, s obzirom na to da je prisutna kao sadašnja, a slobodno možemo dodati i kao otvorena. Za Ahmed je zaceljivanje rane moguće ukoliko se emocije koje su nastale nakon povrede (bile one jasne i određene ili ne), čuju, prepoznaju i priznaju.

Mesto emocija u politikama identiteta – restorativna pravda

Hijerarhija koju zapadna misao vidi između misli i emocija, prenosi se na hijerarhiju koja postoji između samih emocija. Tako su neke emocije „uzvišene“ i predstavljaju znak kultivisanosti, dok druge ostaju „niže“ i predstavljaju znak slabosti. Ukoliko na njih savremena kultura i gleda kao na nešto što je dobro ili čak bolje od razuma, onda se vide kao reprezentacija inteligencije, odnosno kao sredstvo kojim subjekat može napredovati u životu. Razumevanje emocija kao kulturne prakse, kao onog što oblikuje samo poimanje sveta i odnosā u njemu, kao onog što ne stoji u hijerarhijskom već isprepletenom odnosu sa razumom i kognicijom, omogućava da se na politike identiteta baci drugačije svetlo.

Odnos prema društvenim normama podrazumeva različite emotivne relacije – od besa, preko gneva do resantimana. Kako Ahmed navodi, „na nepravdu moramo odgovoriti na način koji će pre pokazati kompleksnost odnosa između nasilja, moći i emocija, a ne dovesti do njihovog brisanja“ (ibid., 196). Želja da se osećamo dobro može dovesti

do toga da se izbrišu relacije nasilja, odnosno da se nešto zaboravi. Ako su loša osećanja posledica nepravde, onda bi prevazilaženje loših osećanja moglo biti brisanje znakova nepravde. Prevazilaženje loših osećanja svakako nije mera zalečenja, smatra Ahmed:

„Nije li borba protiv nepravde borba za drugačiji odnos prema lošem osećaju, gde ‘loš osećaj’ nije znak istine o nepravdi, i zar ne težimo tome da to prevaziđemo?“ (ibid., 197).

Ono što prema mišljenju Sare Ahmed vraća emocije na političku scenu jeste restorativna pravda. Restorativna pravda omogućava da se bavimo posledicama nepravde kako na društvenom tako i na individualnom nivou. Promena koja nastaje u paradigmi, odnosno u prelasku sa *retributivnog* na *restorativno* viđenje pravde, ogleda se u akcentu koji se ne stavlja na kaznu, već na žrtvu kojoj se želi dati glas. Ono na šta restorativna pravde usmerava svoj fokus jeste mogućnost da oni koji su naneli nepravdu „osećaju“ posledice svojih dela kroz suočavanje sa žrtvama. Mogućnost suočavanja onih koji su nepravdu počinili i onih koji su nepravdu pretrpeli otvara polje za komunikaciju osećajima. Restorativna pravda omogućava povređenima da komuniciraju svoj bes, gnev ili patnju, kao što i počiniteljima omogućava da osete posledice svojih dela. To zapravo znači da restorativna pravda otvara polje za emocije, odnosno delanje emocijama. Otvoriti ovaj prostor znači emocijama komunicirati, informisati i motivisati, čime jedino može doći do *obnove zajednice*. Ahmed o restorativnoj pravdi navodi sledeće:

„kao model pravde ona nije prosto ispravljanje nepravde za žrtve, već je obnova zajednice ‘dovođenjem’ počinilaca u zajednicu, gde se od njih traži da se suoče sa emocionalnim posledicama zločina. Restorativnost je simbolizovana izražavanjem kajanja počinioaca, što može učiniti da se žrtva bolje oseća. Žrtva na kajanje može reagovati opraštanjem, što se u okvirima restorativne pravde pre može razumeti kao dar nego kao dužnost. Opraštanje je takođe nada za restorativnu pravdu, znak da je pravda obnovljena pomirenjem onih koje deli zločin, znak obnove zajednice“ (ibid., 197–198).

Ukoliko je počinjena nepravda depersonalizovana, dolazi do gubitka pravde jer se gube oni koji su nepravdu počinili. Sa druge strane, personalizovanje nepravde može biti oblik kamufiranja njene javne i sistematske dimenzije, što Ahmed objašnjava sledećim rečima: „Kada se emocije posmatraju samo kao da nekome pripadaju ili da govore nešto o konkretnoj osobi i njenom emotivnom sklopu, onda se sistematski karakter učinka emocija gubi iz vida“ (ibid., 198).

Politika, na ovaj način, kroz restorativnu pravdu ostavlja prostor za „terapiju“ na koju se svakako ne sme svesti, jer emocije ne bi trebalo posmatrati kao nešto što je vlasništvo bilo individua bilo kolektiva, odnosno kao nešto što se poseduje. Svedočenja u tom smislu imaju veoma važnu funkciju, jer imaju zaceljujuću ulogu kada je reč o pretrpljenim nepravdama. Priča o bolu i povredi nije važna zbog svog nužno terapijskog karaktera, već zbog samog svedočenja koje zahteva od drugih da se čuje. Činjenica da će se svedočanstvo čuti ne garantuje da reakcija koja će uslediti neće biti u funkciji „prekrivanja“ povrede (ibid., 200). Ukoliko odgovor podrazumeva da se svedočenje o pretrpljenoj povredi vidi kao slično povredi „koja je kao i naša“, tada je reč o „prekrivanju“. „Prekrivanje“ predstavlja neuspeh da se svedočanstvo čuje, odnosno da se prizna i prepozna. Prepoznavanje da je nasilje koje se desilo ono koje oblikuje sadašnjost, pretpostavlja dovođenje u pitanje istorijskih „istina“.

„Prepoznati nepravdu, ne znači učiniti vidljivima druge kojima je nepravda naneta (iako ovo može biti važno). Priznanje se takođe tiče tvrdnje da se nepravda dogodila; ovakva tvrdnja je radikalna do te mere da onemogućava njeno zaboravljanje. Zalečenje ne prekriva, već izlaže ranu drugima: *oporavak je forma izlaganja*. Vidljivost koja nastaje priznanjem je zapravo vidljivost običnog i normativnog ili vidljivost onoga što je bilo sakriveno pod znakom istine“ (ibid.).

Izlaganje rane predstavlja i politički i emotivni rad. Za razliku od Braun koja ostaje na tumačenju izlaganja rane kao narcisoidnog postupka politizovanog identiteta ukorenjenog u *resantimanu*, Ahmed – kao i Lord – izlaganje vidi kao politički i emotivni rad. Međutim, problem koji se izlaganjem rane javlja, smatra Ahmed, tiče se reakcije strane od koje se priznavanje traži. Reakcije strane koja je ranu nanela mogu se kretati u rasponu od stvaranja zida ili odbrane da se čuju ovakvi zahtevi, do osećaja krivice, stida ili besa, pa sve do poricanja i indiferentnosti. Sama struktura reakcije zavisi od određenog načina kulturnog praktikovanja emocija. Ipak, politička borba, smatra Ahmed, podrazumeva učenje kako da se nosimo sa ovakvim blokadama, kako naći način da se kroz njih probije.

„Činjenica da se osećamo bolje nije znak da je pravda učinjena, niti bi taj osećaj trebalo reifikovati kao cilj političke borbe. Ipak, taj osećaj je veoma važan, jednako kao i učenje da se živi sa povredama koje prete da život učine nepodnošljivim“ (ibid., 201).

Osećati se bolje dolazi kao posledica ispričane priče, kao posledica izvinjenja koje dolazi od počinioca, kroz materijalnu kompenzaciju, kroz otvoren prostor da se misli i oseća ili kroz različite oblike prepoznavanja povrede. Osećati se bolje može biti iskazano kroz izlive gneva, besa ili stida kao osećanja koja u sadašnjosti postoje zbog nečega što je učinjeno u prošlosti. Negativni osećaji takođe mogu imati pozitivne i kreativne posledice. Načini na koje može doći do toga da se neko oseća bolje mogu biti veoma različiti i ne mogu se znati unapred.

„Emocionalne borbe protiv nepravde ne tiču se nalaženja dobrih ili loših osećanja i njihovog izražavanja. Pre se odnose na to kako nas ovi osećaji pokreću ka različitim odnosima spram normi na koje želimo da pristanemo, ili rana koje želimo da zalečimo“ (ibid., 202).

Emocije su one koje nam govore o vremenu. One su, kako Ahmed navodi, „meso“ vremena. Kroz emocije prošlost je ona koja opstaje na samoj površini tela, one su živa istorija, čak i kada se ne pamte svesno. One se isto tako ne moraju odnositi samo na prošlost, već se mogu odnositi i na budućnost i našu orijentisanost spram drugih.

„Naravno, kada govorimo o emocijama, mi ne govorimo samo o emocijama. Objekti naših emocija klize, prijanjaju i postaju deo naše intimne, telesne istorije, zajedno sa javnim domenom pravde i nepravde. Pravda nije naprosto osećaj. A osećaji nisu uvek jednostavni. Ipak pravda uključuje osećanja koja se kreću preko površine sveta, stvarajući pokrete u intimnim okvirima naših života. Kuda idemo sa ovim osećanjima ostaje otvoreno pitanje“ (ibid., 203).

Umesto zaključka

Identiteti, pa tako i politike identiteta, jesu politički relevantni zato što govor iz pozicije diskriminiranih ili marginalizovanih uvek predstavlja izazov dominantnom političkom narativu i u njega inkorporiranom razumevanju pravde i pravičnosti. Iako pravda svakako nije osećaj, ona podrazumeva osećaje. O tome da li su određene socijalne norme, postupci i odluke u širem društvenom kontekstu pravedne, najbolje svedoče emocije onih na koje se one odnose. U potpunosti se možemo složiti sa Vendi Braun da liberalno-kapitalistička država kasne modernosti suštinski proizvodi i kontroliše politizovane identitete, odnosno uslove pod kojima nastaju zahtevi identitetskih politika.

No, iako politike identiteta proizlaze iz opštih socioekonomskih uslova liberalnog kapitalizma (danas toliko dominantnog u celom svetu), koji bespoštedno nanosi nepravdu mnogima, ne sme se zanemariti činjenica da one u sebi istovremeno nose ogroman emancipatorski potencijal.

Važna činjenica koja najbolje svedoči o emancipatorskom potencijalu identitetskih politika leži u feminističkom tumačenju emocija i njihove uloge. Sledeći Saru Ahmed, kao i Odri Lord, smatram da emocije imaju konstitutivnu ulogu u političkom delovanju. Zamerke koje su politikama identiteta najčešće upućivane, a koje su se ticale njihove emotivnosti, svakako gube svoju snagu ukoliko postanemo svesni da su emocije integralni deo našeg identiteta, naše pozicije, našeg delovanja. Emocije su kulturna praksa, ono što učimo, čime se postavljamo prema svetu, čime komuniciramo, informišemo (se) i delamo. Kao takve, one su nerazdvojni deo politike i političkog delovanja, a time i neupitni deo identitetskih politika.

Emocije koje su u identitetskim politikama prisutne, ne moraju nastati isključivo iz rane, kao što i one koje dolaze iz zadobijene rane ne moraju biti neartikulisani bes ili resantiman u svojoj narcisoidnoj logici. Shvatiti ih ne samo kao psihološku datost već i kao kulturnu praksu, znači razumeti njihovu delatnost, ali i promenljivost. Razumeti ih, a ne odbacivati, kako u nama samima tako i u drugim političkim akterima, artikulisati ih i moći ih čuti, njima i zarad njih menjati društveno-političku datost, svakako predstavlja alternativni put u političkom delovanju. Ukoliko je naš cilj emancipacija, nivelisanje nepravde i činjenje života življivijim, svakako se obnavljanje zajednice mora potražiti u drugačijem konceptu političke kulture koja će emocijama dati zasluženno mesto.

Literatura

Ahmed, Sara. 2004. *The Cultural Politics of Emotions*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Alcoff, Linda M., and Satya P. Mohanty. 2006. „Reconsidering Identity Politics: An Introduction.“ In *Identity Politics Reconsidered*, edited by Linda Martín Alcoff, Michael Hames-García, Satya P. Mohanty, and Paula L. M. Moya, 1–9. New York: Palgrave Macmillan.

Alcoff, M. Linda. 2006. *Visible Identities: Race, Gender, and the Self*. New York: Oxford University Press.

Braun, Vendi. 2011. „Ranjeni identiteti.“ *Genero: časopis za feminističku teoriju i studije kulture* 15: 219–249.

Brown, Wendy. 1995. *States of Injury: Power and Freedom in Late Modernity*. New Jersey: Princeton University Press.

Crenshaw, W. Kimberlé. 2009. „Demarginaliziranje interseksionalnosti rase i spola: crna feministička kritika antidiskriminacijske doktrine, feminističke teorije i antirasiističke politike.“ U *Žene i pravo*, uredila Ivana Radačić, 127–155. Zagreb: Centar za ženske studije.

Heyes, Cressida. 2016. „Identity Politics.“ In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Stanford: Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2016/entries/identity-politics/>

Lord, Odri. 2002. *Sestra outsajderka*. Beograd: Feministička 94, Žene u crnom. <http://www.rwfund.org/wp-content/uploads/2014/09/Odri-Lord-Sestra-outsajderka.pdf>

Loyd, Moya. 2005. *Beyond Identity Politics: Feminism, Power & Politics*. London: Sage Publications.

Niče, Fridrih. 2011. *S one strane dobra i zla: Genealogija morala*. Beograd: Dereta.

The Combahee River Collective. 1979. „A Black Feminist Statement.“ In *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, edited by Zillah R. Eisenstein, 362–372. New York and London: Monthly Review Press.

Zaharijević, Adriana. 2008. „Kratka istorija sporova: šta je feminizam?“ U *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, uredila Adriana Zaharijević, 368–402. Beograd: Heinrich Böll Stiftung.

Melanija Lojpur

The Role of Emotions in Identity Politics

Abstract: In this paper I deal with a subject, which is both formative and controversial for feminism – identity politics. Identity politics were first and clearly defined during early second wave feminism, in the Combahee River Collective Statement, however, certain basic objections that concerned the fragmentation of a common, female struggle also came from feminists within the movement. Namely, the insistence of African-American and lesbian feminists on specific and not universal experiences of women, was seen as a form of separatism within the feminist movement. The issue of separatism merged with an objection to the emotional, or “pathological” foundations of identity politics. Such objections served as a means to discredit identity politics, i.e. its emotional foundations such as anger and resentment. In this paper I offer a different reading of identity politics, relying on the theoretical positions of Audre Lord and Sarah Ahmed, whose “feminist blades” emphasize the importance of emotions as a response to the experience of marginalization. Emotions are not an obstacle in the common struggle or reconciliation of those who inflict injury and those who are injured, but rather, emotions are the *conditio sine qua non* of reconciliation and renewal of community. This understanding of the role of emotions implies that emotions are not only seen as psychological facts, but also, as cultural practice. This implies that identity politics can be overcome only with the imperative of their articulation and impartial political listening.

Keywords: identity politics, feminism, anger/rage, political listening, emotions as cultural practice, restorative justice

7
—

Izvan jezika

Margareta Bašaragin

NVO ŽENSKÉ STUDIJE I ISTRAŽIVANJA, NOVI SAD

Jezik kao političko sredstvo ne_diskriminatorne prakse: jedno shvatanje roda u nemačkom jeziku profesx lan hornšajt¹

Apstrakt: U ovom radu analizira se i pojašnjava shvatanje roda u nemačkom jeziku profesx lan hornšajt široj akademskoj zajednici u Srbiji. Najpre se osvrćem na osobenosti koncepcije roda u nemačkom jeziku i postojeće preporuke za realizaciju ROJ. Prikazujem ključne pojmove jezičke teorije profesx hornšajt sa osvrtom na glavne oblike diskriminacije putem jezika, kao i osobenosti nediskriminatorne upotrebe pisanog nemačkog jezika. Potom predstavljam pokušaj primene predloženih nediskriminatornih jezičkih oblika na pisani srpski jezik.

Ključne reči: lann hornscheidt, nemački jezik, porodnjavanje, rod, ROJ, x-oblik

1 Zahvaljujem se profesorki emeriti dr Svenki Savić na podsticaju i smernicama u izradi ovog rada. Takođe se zahvaljujem Simoni Rajilić sa Instituta za slavistiku na Humboltovom univerzitetu u Berlinu na neophodnim informacijama koje mi je nesebično pružila.

Uvod

Dr lan (rođ. Antje) hornšajt (lann hornscheidt²) je jedina_ni profesor_ka sa doktoratom iz rodnih studija i analize jezika u Nemačkoj (*Gender Studies und Sprachanalyse*). Do novembra 2016. godine imala je profesuru na Centru za transdisciplinarnu studiju roda (Zentrum für transdisziplinäre Geschlechterstudien – ZtG) na Humboltovom univerzitetu u Berlinu u Nemačkoj i gostujuću profesuru u Finskoj, Švedskoj i Austriji. Takođe je predavala na Interdisciplinarnom centru za studije roda (Interdisziplinäres Zentrum für Geschlechterforschung IZFG) na Univerzitetu u Bernu u Švajcarskoj.

Neke od najznačajnijih publikacija profesx lan su monografije *feministische w_orte. ein lern-, denk- und handlungsbuch zu sprache und diskriminierung, gender studies und feministischer linguistik* (2012); *Die sprachliche Benennung von Personen aus konstruktivistischer Sicht. Genderspezifizierung und ihre diskursive Verhandlung im heutigen Schwedisch* (2006); i zajedničke publikacije AG Feministisch Sprachhandeln (2015) *Was tun? Sprachhandeln – aber wie? W_Ortungen statt Tatenlosigkeit. Anregungen zum antidiskriminierenden Sprachhandeln* i AK Feministische Sprachpraxis (2011) *Feminismus schreiben lernen*. U ovim se publikacijama veoma detaljno i sistematično izlažu osnovni teorijski koncepti manifestacije roda u nemačkom jeziku, ne_diskriminatorna upotreba jezika, predlažu se intervencije i daju preporuke za prevazilaženje rodne diskriminacije putem jezika.

Profesx lan vodi nekoliko istraživačkih projekta, nalazi se u odboru renomiranih naučnih časopisa i učestvuje u radu mnogobrojnih međunarodnih institucija koji se bave prvenstveno pitanjima roda i jezika. Za nas najzanimljiviji projekat koji profesx lan vodi zajedno sa prof. dr Kristijanom Vosom (Christian Voß) na Humboltovom univerzitetu je „Gender und Sprache in Südosteuropa. Sprachliche Manifestationen von Genderkonzeptualisierungen in Albanien, Kroatien und Serbien“ (Rod i jezik u jugoistočnoj Evropi: jezičke manifestacije konceptualizacija roda u Albaniji, Hrvatskoj i Srbiji). Projekt se bavi istraživanjem međuzavisnosti rodnopolitičkih i rodnojezičkih aspekata u javnom diskursu sa ciljem da se dobiju podaci o povezanosti društvenopolitičkih razvoja, jezičkih politika i koncepcija roda. Deo projekta za područje Srbije poveren je naučnoj saradnici Simoni Rajilić sa Instituta za slavistiku na HU.

2 Prelomni momenat u profesionalnom i privatnom životu za profesx lan bio je kada je svoje ime promenio/la/o iz Antje u lan. Razlog tome je da profesx lan ne želi ni na koji način da jezički bude rodno markiran_a, kao što ne želi ni da se uvrsti u kategoriju bilo ženskih bilo muških osoba. Ovu odluku tematizovala je u svojoj pesmi „Lann“. Upravo time primenjuje sopstveni rodno neutralni model jezičke prakse, to jest koncept nediskriminatorne upotrebe jezika.

Rod u nemačkom jeziku

Postoji nesklad u terminologiji između srpskog i nemačkog jezika po pitanjima roda i pola, što je otežavajuća okolnost u neophodnom pokušaju da razjasnim odnos roda i jezika, to jest roda u jeziku i kroz jezik. Nemački jezik poznaje tri termina: *Geschlecht*, *Sex* i *Gender*. *Geschlecht* je nadređeni termin i pojam i u sebi sadrži koncept tela, to jest prirode i koncept vaspitanja, to jest kulture, kao manje ili više izdiferencirane i samostalne ili pak međusobno zavisne kategorije (cf. Palm 2011). *Geschlecht* može biti *biologisches Geschlecht* i tada je to *Sex* ili na srpskom jeziku *pol*, i *soziologisches Geschlecht*, to jest *gender*, koji se na srpskom označava izrazom *rod*.³ Nemački jezik, kao i srpski, poznaje gramatičku kategoriju roda: ženskog, muškog i srednjeg. Ona se manifestuje kod imenica, imenskih i pridevskih zamenica, određenog i neodređenog člana (*der/e/s/e*, *ein/e*) i kroz pridevske nastavke uz imenice i članove. Za razliku od srpskog jezika, nije dan glagolski oblik nema rod (na primer, u srpskom je to radni glagolski pridev radi-o/la/lo/li/le/la).

Na nemačkom govornom području se tematika roda i jezika uvodi kroz borbu protiv seksizma u jeziku. Još 1980. godine grupa autorki, Ingrid Ginterot (Ingrid Guentherodt), Marlis Helinger (Marlis Hellinger), Luiza F. Puš (Luise F. Pusch) i Zenta Tremel-Plec (Senta Trömel-Plötz), objavljuje prva *Uputstva za otklanjanje seksističke upotrebe jezika* (*Richtlinien zur Vermeidung sexistischen Sprachgebrauchs*). Tu navode da je jezik seksistički: kad se njime ignorišu žene ili se doprinosi ignorisanju žena, kada se žene opisuju samo kao zavisne i podređene muškarcima, kada se žene prikazuju samo u stereotipnim ulogama i kada im se putem stereotipa osporavaju interesovanja i sposobnosti, i kada se žene omalovažavaju i ismejavaju.

Marlis Helinger daje prvu kontrastivnu analizu mehanizama jezičke diskriminacije u engleskom i nemačkom jeziku. U publikaciji *Kontrastivna feministička lingvistika* (*Kontrastive feministische Linguistik*, 1990) ona obrađuje pojam gramatičkog roda, strukturu sistema za imenovanje osoba, leksička i tvorbena sredstva za referiranje na osobe i asimetričnost njihove upotrebe u nemačkom i engleskom jeziku. Potom proučava tendencije jezičkih promena u norveškom, holandskom, italijanskom i francu-

3 U srpskoj feminističkoj lingvistici ne postoji termin koji bi odgovarao nemačkom terminu *Geschlecht*, što posebno otežava iščitavanje i prevod feminističke literature na nemačkom jeziku koja se bavi pitanjima diskriminacije putem jezika. Za te potrebe bilo bi onda potrebno ili stvoriti nove reči ili već nekim postojećim rečima dodeliti novo ili prošireno značenje. To još uvek ostaje otvoreno pitanje i tema je nekog drugog istraživanja.

skom jeziku i to kroz upotrebu strategija neutralizacije i feminizacije. Zaključuje da su za razvoj neseksističke upotrebe jezika mnogo važniji vanjezički faktori: načini na koji se rodni odnosi prikazuju u društvenim, religioznim, političkim i kulturnim porecima i osveščivanje šire javnosti da se putem jezika diskriminišu određene grupe osoba (Hellinger 1990, 122).

Nadovezujući se na svoje prethodnice, Zigfrid Miler (Sigfrid Müller) i Klaudia Fuks (Claudia Fuchs) razvijaju kasnije uputstva za neseksističku upotrebu jezika u zvaničnim tekstovima (*Handbuch zur nichtsexistischen Sprachverwendung in öffentlichen Texten*, 1993). Autorke napominju da je za neseksističku upotrebu jezika neophodno slediti dva načela: učiniti žene vidljivijim i poštovati simetriju. Prvo načelo podrazumeva da se žene izričito imenuju, nipošto na nipodaštavajući način, da se za imenovanje žena koriste isključivo ženski gramatički oblici i posebno ističu u odnosu na muške gramatičke oblike. Načelo simetrije se odnosi na ravnopravno imenovanje ženskih osoba u svim slučajevima kada se imenuju i ženske i muške osobe. To znači da se sve osobe jezički prikazuju na isti način i da se izbegavaju seksistički izrazi kojima se žene obezvređuju i ismejavaju. Ženske osobe se predstavljaju kao aktivne akterke, samostalne i ravnopravne sa muškim, a ne njima podređene i od njih zavisne.

Autorke posebno kritikuju upotrebu generičkog muškog oblika (nem. *generisches Maskulinum*) kao rodno neutralnog oblika za imenovanje i muških i ženskih osoba. Tvrde da se time muškom obliku pridodaje veći opseg značenja, dok se ženski oblik odnosi samo i isključivo na ženske osobe (Müller und Fuchs 1993, 23). Osim toga, ovaj priručnik nudi raznovrsne strategije kojima se postiže neseksistička upotreba jezika (tzv. kosa crta, Binnen-I i sl.), i sadrži raznovrsne primere kako do diskriminacije putem jezika dolazi prilikom imenovanja i oslovljavanja ženskih i muških osoba u najrazličitijim vrstama tekstova. Svaki primer je praćen komentarima koji daju objašnjenja i preporuke za alternativne, neseksističke oblike.

Postojeće regulative o upotrebi rodno osetljivog jezika (ROJ), koji se u nemačkom jeziku naziva *gendergerechter Sprachgebrauch* ili češće *geschlechtergerechte Sprache*, posvećene su prvenstveno oblicima imenovanja ženskih i muških osoba u javnoj i institucionalizovanoj upotrebi, ali i u drugim kontekstima. Svakom domenu zvanične upotrebe jezika je ostavljeno da samostalno uredi pitanje nediskriminatorne jezičke upotrebe i izradi sopstvene preporuke. Ne postoji standardizovani, propisani, opšteprihvaćeni oblik ROJ, već obaveza upotrebe neke od ponuđenih preporuka. Tako na primer za Humboltov

univerzitet postoji vodič za upotrebu ROJ (*Leitfaden*), koji navodi zakonske regulative i daje preporuke (Humboldt Universität zu Berlin 2018).

U Centru za transdisciplinarnu studiju roda na Humboltovom univerzitetu u Berlinu Sekcija za feminističko delovanje jezikom (AG Feministisch Sprachhandeln) izradila je brošuru koja objedinjuje sve danas moguće vrste preporuka za rodno osetljivu upotrebu nemačkog jezika (Tabela 1) ili, kako autorke navode, nediskriminatornu jezičku upotrebu. Ova sekcija okuplja stručnjake_inje Anu Dam (Anna Damm), Ester Hanauer (Esther Hanauer), Evelin Hajn (Evelyn Hayn), Helen Keler (Helen Keller), Izabelu A. Dal (Izabela A. Dahl), Karin Aleksander (Karin Aleksander), Ian Hornšajt i Sonju Veber (Sonja Weeber), koje se izjašnjavaju kao feministkinje i „deluju aktivistički protiv svih oblika strukturalne diskriminacije“⁴ (AG Feministisch Sprachhandeln 2015, 67). Brošura je doživela dva izdanja 2014. i 2015. godine. Svaka od deset opisanih nediskriminatornih jezičkih formi oslikava određeni teorijski koncept za prevazilaženje specifičnog oblika diskriminacije putem jezika. Tako, na primer, za x-oblik i *-oblik I (x-Form, *-Form I) stoji objašnjenje da se upotrebljava kada u datom kontekstu nije relevantno da li se radi o osobama ženskog ili muškog roda, transrodnim ili interrodnim osobama (cf. hornscheidt 2012). Dinamična donja crta (*dynamischer Unterstrich*) se upotrebljava u pisanom jeziku sa namerom da se svesno kritikuje dvorodnost u jeziku, to jest stanovište da postoje samo muške i ženske osobe (cf. Tudor 2010; hornscheidt 2012). Korišćenje „Binnen I“ (oblik *StudentInnen* odnosi se i na *Studenten* (m.) i na *Studentinnen* (f.)) povezano je sa predstavom dvorodnosti i predstavlja feminističko nastojanje da se ženske osobe učine vidljivim u jeziku (cf. Pusch 1984; Kusterle 2011). Dati su oblici jednine i množine imenica (Substantive Singular, Plural), lične i prisvojne zamenice za 3. l. jd. (Personal-, Possessivpronomen) i upitna zamenica za osobe (Fragepronomen). U glosaru na kraju brošure autori_ke objašnjavaju centralne pojmove koji se u tekstu koriste i pritom pozivaju čitalaštvo na kritički pristup, pošto definicije same po sebi re_produkuju moć i nikada nisu konačne i potpune (AG Feministisch Sprachhandeln 2015, 52). Bitno je naglasiti da ova brošura ne favorizuje nijedan oblik, već ostavlja govornicima_ama da se odluče za onaj koji najbolje odgovora njihovom jezičkom osećaju i predstavlja

4

Strukturalna diskriminacija je

„politika institucija dominantne rasne/etničke/rodne ili druge grupe i ponašanje pojedinaca/ki koji primenjuju politiku i kontrolišu institucije, koji su u nameri rasno/etnički/rodno neutralni, ali za rezultat imaju različit i/ili štetan tretman manjinski rasnih/etničkih/rodnih drugih grupa. O strukturalnoj diskriminaciji se može govoriti svaki put kada institucije imaju takozvanu neutralnu, to jest istu politiku prema svima, ne uzimajući u obzir razlike koje karakterišu pripadnike/ce određenih manjinskih grupa“ (e-jednakost 2018).

svojevrsni podsticaj za kritičko promišljanje o sopstvenoj jezičkoj upotrebi.

Tabela 1: Preporuke za upotrebu ROJ u nemačkom jeziku.

Sprachformen	Substantive Singular	Substantive Plural	Personal pronomen	Possessiv pronomen	Frage pronomen
x-Form	Studierx	Studierxs	x	xs	Wex?
-Form I	Studier	Studier**	*	*s	We*?
Dynamischer Unterstrich	Stu_dentin	Stu_dentinnen	s_ier	ih_re	We_lche?
Wortstamm Unterstrich	Stud_entin	Stud_entinnen	si_er	ihr_e	Welch_e?
*-Form II	Student*in	Student*innen	sie*er	ihre*seine	Welche*r?
Statischer Unterstrich	Student_in	Student_innen	xier, sie_er	xiesen, ihr_ihm	Welche_r?
Generisches Femininum	Studentin	Studentinnen	sie	ihre	Welche?
Binnen-I	StudentIn	StudentInnen	sie	ihre ihrE	Welche? WelchE?
Zwei Genderung	Studentin und Student	Studentinnen und Studenten	sie/er, si/er	ihre/seine	Welche? / Wer?
a-form (für Dinge)	Kopiera	Kopieras	es	sein	Was?

(Izvor: AG Feministisch Sprachhandeln 2015, 16).

Teorijske postavke profesx lan

Profesx lan polazi od teorije govorne (jezičke) delatnosti, a jezik posmatra kao konstrukt. Prema ovoj teoriji je svaki jezički oblik i jezička manifestacija oblik društvenog delovanja kojim se direktno ili indirektno ostvaruje diskriminacija. U istraživanju diskriminatorne upotrebe jezika koristi dva nivoa analize: diskursa i dispozitiva. Diskurs je za profesx lan govorna, to jest jezička delatnost (*sprachliche Handlungen*), šta se pod njom podrazumeva, u kojim situacijama i na koji način. Različite ideje, koncepti, stvari i osobe se na nivou diskursa imenuju ili ne_imenuju (*Entnennen*)⁵ i ne_pominju (*Ent_*

5 „Entnennen“ („ne_imenovanje“) je „jezičko neimenovanje privilegovanog pozicioniranja“ (hornscheidt 2012, 360).

erwähnung)⁶. Dispozitiv po profesx lan obuhvata sve ono što se uopšte ne može promeniti ili razumom pojmiti, a nalazi se s one strane diskursa i gradi njegov okvir u kom se realizuje govorna ili pisana jezička delatnost (hornscheidt 2012, 46–47). Ovakvim pristupom upotrebi jezika pruža se mogućnost odgovora na pitanja kako, gde, čime i ko vrši diskriminaciju svojim jezičkim delovanjem (hornscheidt 2006, 2012).

Pre nego što prikažem osnovni teorijski koncept diskriminacije putem jezika profesx lan, neophodno je da ukažem na specifičnosti načina na koji profesx lan oblikuje tekst. Profesx lan koristi isključivo mala slova, iako se po pravopisu nemačkog jezika sve imenice pišu velikim početnim slovom. Malim slovima profesx lan započinje i rečenice i piše lična imena. Za to navodi nekoliko razloga ili, preciznije, intervencija na metajezičkom nivou i ukazuje da i pisani nemački jezik (*Hochdeutsch*) odražava strukture moći i dominacije među glagolima, imenicama i pridevima. Upravo time profesx lan propituje normiranje standardnog pisanog nemačkog jezika kao nacionalnog jezika, jer je pisanje velikog slova nepotrebna komplikacija u jezičkom toku za sve govornike ce nemačkog jezika, posebno za one kojima to nije maternji jezik (hornscheidt 2012, 25–26).

Profesx lan upotrebljava u svojim tekstovima *donju crtu* (*_*), što je isto „neprihvatljivo“ prema pravopisu nemačkog jezika. Ovakvo „lomljenje“ reči jeste nov pokušaj da se naučeni načini percepcije preispitaju i da se diskriminacija putem jezika vidi, primeti, da se protiv nje piše i da se sopstvena upotreba jezika promeni. Kao primer navodi glagol *re_produzieren* (*re_produkovati*) i to objašnjava na sledeći način – svako reprodukovanje je istovremeno i produkovanje, ali uvek između njih ostaje nešto nedorečeno, jer nijedno reprodukovanje ne može biti identično sa produkovanjem (*ibid.*, 28).

Tu je i *oblik-x* (*x-Form*) kojim profesx lan nastoji postići rodnu neoznačenost nemačkog jezika. U ovom obliku javljaju se prvenstveno imenice: *profesx* je istovremeno i *profesor* i *profesorka*, ali je moguće oblik-x proširiti i na članove, prideve i glagole, o čemu ću detaljnije govoriti u nastavku.

Profesx lan posmatra jezik kao konstrukt. Inspirisan_a je prvenstveno radovima Džudit Batler (Judith Butler), Džefa Feršuera (Jef Verschueren) i Deборе Kameron (Deborah Cameron). Podjednako snažno i inspirativno na profesx lan utiče i njen_njegov rad na projektu *xart splitta* (*xart splitta* 2018), koji svoje aktivističko delovanje usmerava

6 „Ent_erwähnungen“ („ne_pominjanje“) je „jezičko neimenovanje diskriminatornog pozicioniranja“ (hornscheidt 2012, 359).

protiv strukturalne diskriminacije. U svom konceptu polazi od pretpostavke da jezički oblici nastaju u interakciji. Pri tome veliku važnost imaju društvene konvencije koje su govornici_e jednog društva izradili_e da bi uspešno međusobno komunicirali_e. Produkt tih konvencija je standardni ili nacionalni jezik koji se uglavnom sagledava kao sistem i norma i putem koga se re_produkuju odnosi moći, nejednakosti i nevidljivosti (ibid., 30–46).

Profeslan koristi interdependenciju⁷ kao analitički model za izučavanje diskriminacije putem jezika. To znači da se rodna diskriminacija u jeziku ostvaruje isključivo u međuzavisnosti i sadejstvu sa rasizmom⁸ i ejblbodizmom.⁹ Ključni pojam je porodnjavanje (nem. *Genderismus*), koji obuhvata sve oblike strukturalne diskriminacije kojim se ustanovljuje rod kao kategorija (porodnjavanjem se osobe percipiraju, definišu i svrstavaju u određenu kategoriju roda). Ovim konceptom proširuje se koncept seksizma koji je samo deo porodnjavanja.

Porodnjavanje se ostvaruje putem različitih strategija i poseduje nekoliko oblika realizacije:

1. *Androgenderung* – generično porodnjavanje je normiranje muške, bele, ejblbodiističke forme kao opštevažee i neutralne;
2. *weigenderung* – binarno porodnjavanje je razlikovanje samo muških (*typisierte Personen*) i ženskih osoba (*frauisierte Personen*);
3. *Heteragenderung* – heteroprodnjavanje je uzakonjenje heteronormativnosti i njeno očuvanje;

7 Interdependencija (nem. *Interdependenz*) odnosi se na kompleksnost i višeslojnost diskriminacije. Nijedan oblik diskriminacije ne postoji izolovano, već se konstruiše i reprodukuje isključivo u sadejstvu, međuzavisnosti sa drugim oblicima (AG Feministisch Sprachhandeln 2015, 54). Za razliku od interdependencije koja strukturalnu diskriminaciju razumeva kao kompleksne društvene odnose normiranja, interseksionalnističko stanovište (nem. *Intersektionalität*) počiva na pretpostavci da pojedini oblici diskriminacije postoje izolovano i da u postupku analize bivaju nadodati jedni na druge, stvarajući tako „presek“ (hornscheidt 2012, 362–363).

8 Rasizam (nem. *Rassismus*) je sistematska re_produkcija bele superiornosti (AG Feministisch Sprachhandeln 2015, 57); „verovanje da su ljudi sa nekom bojom kože bolji ili lošiji od ljudi sa drugom bojom kože“ (Čirić Milovanović 2012, 19); oblik strukturalne diskriminacije koja obuhvata i kolonijalizam, antisemitizam, anticiganizam i antimuslimizam (hornscheidt 2012, 366).

9 Ejblbodizam (nem. *Ableismus*) je oblik strukturalne diskriminacije (hornscheidt 2012) i odnosi se na „povlašćivanje i pretpostavku da su svi ljudi mentalno i telesno potpuno sposobni, uz negiranje egzistencije i diskriminisanje onih koji to nisu“ (Zaštitnik građana 2010, 1).

4. *Reprogenderung* – reproduktivno porođjavanje je percipiranje belih, ejblbdodi-
stičkih ženskih osoba isključivo u ulogama majki i ćerki;
5. *Cisgenderung* – cis porođjavanje je privilegija da osoba u potpunosti odgovara
socijalnim normama koje važe za žensku ili mušku osobu i pri tom ne mora da ih
dovodi u pitanje;
6. *Kategorialgenderung* – kategorijalno porođjavanje pretpostavlja da svaka osoba u
svakom trenutku može biti svrstana u kategoriju roda i to samo muškog ili ženskog,
to jest da se rod neke osobe automatski pretpostavlja (hornscheidt 2012, 72–131).

Profesx lan analizira (jezičko) porođjavanje na dva načina: na nivou dispozitiva i na nivou diskursa. Dispozitiv je moćan društveni konstrukt i određuje spoljašnju nejezičku uslovljenost diskursa. Sa ovog stanovišta profesx lan se bavi pitanjem kako se strukturalna diskriminacija realizuje i kako konstruiše društvo i život. Na nivou diskursa fokus stavlja na analizu imenovanja osoba, pre svega na generički muški oblik, *androgenderndes maskulinum*, i feminizirane oblike, *frauisierende formen*. *Androgenderndes maskulinum* zamenjuje prethodno pomenuti tradicionalni pojam u nemačkom jeziku *generisches Maskulinum* sa namerom da se kritikuje generično porođjavanje. Profesx lan kritikuje i upotrebu feminiziranih oblika, to jest gramatičkih oblika za imenovanja ženskih osoba, koji se u nemačkom realizuju završetkom imenice na *-in* (npr. Student/Studentin, srp. student/studentkinja). Smatra da se time vrši ekskluzivno porođjavanje (nem. *Exklusivgenderung*), to jest neimenovanje ženskih osoba u prestižnim profesijama i sferama i eksplicitno imenovanje u „ženskim oblastima“ (ibid., 360).

Veoma bitan deo celokupnog dela profesx lan jeste intervencija u jeziku, čiji je cilj prevazilaženje porođjavanja putem oblika za imenovanje osoba. Nju čine konkretni predlozi za nediskriminatornu upotrebu jezika i ‘različiti’ načini konstruisanja ROJ. Profesx lan je veoma kreativan_na u svom pristupu jeziku. Osim već opisanih postupaka u oblikovanju teksta (malo slovo, donja crta), zalaže se za intervenisanje u oblicima za imenovanje osoba. Smatra da je neophodno i moguće postići rodnu neoznačenost jezičkih oblika kroz *x-oblik* (x-Form), ali podjednako podržava i ostale oblike upotrebe ROJ u nemačkom jeziku. To je potpuno novi jezički oblik, što znači da profesx lan zagovara i primenjuje kreativnost i inovativnost u intervenciji u jeziku.

X-oblik se primenjuje na različite vrste reči, stoji kao nastavak na kraju same reči i izgovara se [iks]. Prema profesx lan x-oblik menja značenje i funkciju glagola tako da

oni sada postaju oblici za imenovanje osoba (nem. *personelle Appelationen*). Umeće se posle glagolske osnove: *studierrx, lesx* (srp. studirax, čitax). Isti princip primenjuje se i na imenice, zamenice, članove i prideve. Tako je oblik *professx* (srp. profesx) u potpunosti rodno nemarkiran. U množini se dodaje još i nastavak *-e* ili *-s* *professxe* ili *professxs* (srp. profesxe ili profesxs). Sledeći primer prikazuje kako izgleda jedna nemačka rečenica u kojoj se upotrebljava x-oblik:

einx schlaux studierrx liebt xs bücher. (hornscheidt 2012: 294).

Einx na početku rečenice zamenjuje rodno markirane oblike člana *ein/e* (član kao vrsta reči ne postoji u srpskom), *-x* u *schlaux* (nem. schlau, srp. pametan/a/o) zamenjuje pridevski nastavak, a oblik *xs* prisvojne zamenice *ihr/e* i *sein/e* (sr. njen/a/o i njegov/a/o). Ovaj primer nemoguće je prevesti na srpski, a da se zadrži nameravano značenje rečenice.

Takođe, *x* upotrebljen samostalno zamenjuje zamenicu za sva lice *man* (srp. sebe, se). Na primer:

x sollte zukünftig besser auf die eigenen sprachhandlungen achten. (srp. Ubuduće x treba bolje da pazi na sopstveno delovanje jezikom.) (ibid., 294).

Tako se prema profesx lan postiže ne samo rodna nemarkiranost nemačkog jezika, već se i on sam pojednostavljuje (ibid., 293–298).

Jezik profesx lan obiluje neologizmima, koji su posledica novih koncepata i pristupa porodnjavanju i ostalim diskriminatornim oblicima upotrebe jezika. Većinu ostalih neologizama profesx lan tvori uz pomoć prefiksa *ent-* (koji u srpskom nema samostalno značenje ili jednoznačni ekvivalentni prefiks). Ovi neologizmi prema profesx lan zamenjuju konvencionalne pojmove čije značenje u sebi sadrži negaciju. Tako nastaju novi pojmovi, koji se konceptualizuju kao aktivno delovanje koje pak izostaje pukim negiranjem, jer je negacija statična. Npr. *entnennen* (nem. nennen imenovati) je aktivno *neimenovanje* (nem. nicht-benennen) (ibid., 359). Često u ovim neologizmima profesx lan koristi i donju crtu: *ent_genderung*, *ent_erwähnung*, *ent_sprachbarkeit*. Ovi neologizmi su teško prevodivi i delimično primenljivi na srpski jezik.

Kritika i recepcija

X-oblik izazvao je burnu reakciju šire javnosti. Mnogobrojne novine i internet sajtovi objavili su članke u kojima se odlučno odbija koncept profesx lan. Kritika je agresivna i uvredljiva, tekstovi ismevaju profesx lan i nazivaju ga_je čak mentalno obolelom osobom (rbb 24 2015; Heine 2018; Wikimania 2018). Mogu se naći i neutralni, informativniji intervjui (Spiegel 2018; Freitag 2018). Neposredan povod za ovakvu reakciju bio je zahtev koji je profesx lan postavio_la na svojoj zvaničnoj internet stranici na HU, da se prilikom direktnog obraćanja i oslovljavanja profesx lan koriste isključivo rodno neutralni oblici. (Prilog 1). Takođe je u ovom zahtevu dokumentovano koliko je pisma i mejlova mržnje dobio_la profesx Lan, te je ponudio_la posebnu imejl adresu za poruke ovakvog sadržaja.

Akademski javnost takođe je reagovala negativno. Čak su 64 eminentna profesora_ke iz Nemačke uputili_e pismo predsedniku HU Janu Hendriku Olbercu (Jan Hendrik Olbertz) i senatorki za obrazovanje, mlade i privredu Sandri Šeres (Sandra Scheeres) sa zahtevom da se profesx lan odstrani iz akademske zajednice (ScienceFiles 2018). U pismu optužuju profesx lan da zloupotrebljava svoju akademsku poziciju, da se koristi nenaučnim metodama i da upotrebljava nauku za apsurdne ciljeve i pogrešne ideologije. Epilog je usledio novembra 2016. godine kada se profesx lan odriče profesure, iako joj je matični centar pružio punu podršku. Ostaje saznanje da je ovakva inovativna i nekonvencionalna intervencija u jeziku nedopustiva za sve one koji_e se povode isključivo normiranim, propisanim i odobrenim oblicima jezika i načinima njegove upotrebe. Uglavnom su to iste one osobe koje sa pozicije autoriteta propisuju i odobravaju te iste norme.

Zabeležila sam svega nekoliko pozitivnih recenzija rada profesx lan. U pitanju je jedan kratak prikaz monografije *feministische w_orte* (Sprek 2015) i dva internet prikaza zajedničke publikacije *Feminismus schreiben lernen*. Osim toga, profesx lan se pominje u kontekstu novih pristupa u analizi diskursa i dispozitiva u rodnim studijama (Wedl 2014, 286). Pretpostavljam da je neophodno više vremena da metodološki okvir, teorijski pristup i inovativne intervencije profesx lan nađu odjeka u naučnim radovima i istraživanjima, te da se primene.

Moguća primena jezičke teorije profesx lan u srpskom jeziku

U ovom delu nastojim prikazati u kojoj meri i na koji način je jezička teorija profesx lan primenljiva na srpski jezik. Svakom mom zaključku neophodno je pristupiti kritički, pošto je ovo pre svega pokušaj moguće intervencije po uzoru na profesx lan.

Odbor za standardizaciju srpskog jezika osnovan je 1997. godine i prema sporazumu o njegovom osnivanju jedan od njegovih malobrojnih ciljeva je

„*sistematsko normiranje srpskog jezika, s ekavskim i ijekavskim izgovorom, sveobuhvatno i u pojedinostima, i izrada odgovarajućih dokumenata i priručnika, kao i donošenje akata koji bi obezbeđivali prohodnost merodavnih inovacija u normativistici i jezičkoj praksi*“ (Rastko 2015; kurziv moj).

Ovaj odbor okuplja lingviste (i lingvistkinje?) iz SANU i Matice srpske koji se izdaju za autoritete u odlučivanju o gore pomenutim „merodavnim inovacijama“. U nadležnosti ovog odbora su i pitanja pravopisa, te je trenutno važeći *Pravopis srpskoga jezika* u izdanju Matice srpske iz 2013. godine. Njegov pandan u nemačkom jeziku je Dudenov pravopis (*Duden – Die deutsche Rechtschreibung*) iz 2014.

Pisanje velikog slova u srpskom jeziku (ali i u nemačkom i ostalim jezicima) podleže manje ili više promenljivim pravopisnim normama. Zalaganje profesx lan za pisanje malog slova relativno je primenljivo na srpski jezik, s obzirom na to da ne postoji pravopisno pravilo da se sve imenice pišu velikim početnim slovom. Pisanje velikog slova u srpskom jeziku je kompleksno razređeno od strane gore navedenih institucionalnih autoriteta, a obuhvata pisanje ličnih imena osoba, naziva gradova, država, istorijskih događaja itd. To je uvek nedovršen proces, jer zavisi od odluka i procena pojedinaca_ki na pozicijama moći i svaka nova generacija učenika_ca je dužna da savlada neka nova pravopisna pravila. Smatram da je pisanje velikog slova na početku rečenice u svakom jeziku poželjno, jer se time postiže koherentnost i preciznost teksta i toka misli.

Pisanje donje crte u smislu koji zagovara profesx lan je u potpunosti primenljivo na srpski jezik. Do sada su se uglavnom u naučnim tekstovima susretali slični oblici koji upotrebljavaju zgradu, npr. *(re)produkcija* ili *(ne)imenovati*, a kojim se težila postići tečna konceptualna povezanost dvaju termina. Ova povezanost usmerena je na značenja koja termini imaju pojedinačno, ali i zajedno. Tako se konstruiše jedna nova koncepcija aktivnog značenja u smislu neprekidnog i nedovršenog procesa imenovanja pojava,

pojmovi, radnji, stanja i zbivanja, kao i isticanje njihovih procesualnosti. Mišljenja sam da se upotrebom donje crte ovakav pristup značenju još više ističe: oblici *re_produkcija* i *ne_imenovati* dodatno i jasnije dovode do izražaja komponente aktivnosti i procesualnosti.

Donja crta veoma je prijemčiva kao instrument za upotrebu ROJ u pisanoj formi srpskog jezika. Ovakva upotreba se u nemačkom jeziku naziva *statischer Unterstrich* ili *Gender_Gap*. Teorijski koncept iza ovog načina upotrebe ROJ odnosi se na binarno porođavanje i simbolizuje kritiku nevidljivosti žena (AG Feministisch Sprachhandeln 2015, 25). Svi jezički oblici u srpskom koji nose gramatičku rodnu markiranost mogu se formirati donjom crtom: imenice, pridevi, lične, pridevske, prisvojne i odnosne zamenice i određeni glagolski oblici. U procesu imenovanja ženskih i muških osoba, posebno u isticanju njihovih profesija i titula (cf. Savić et al. 2009), moguće je upotrebiti donju crtu i u oblicima jednine i u oblicima množine: *student_kinja*, *student_kinje*, *profesor_ka*, *profesori_ke*, *dekan_ka*, *dekani_ke* itd. Pridevski nastavci koji nose gramatički rod, a odnose se na 3. l. jd. i mn., mogu se istaći donjom crtom: *mlad_a*, *razumni_e*. Isto važi i za oblike ličnih, pridevskih i prisvojnih zamenica u 3. l. jd. i mn. *on_a*, *oni_e*, *njegova_njena*, *naš_a*, kao i odnosnih zamenica *koji_a*, *koji_e*. Glagolski oblici poput radnog i trpnog glagolskog prideva mogu se oblikovati na ovaj način: *prikazao_la*, *zasluzan_na*. Tako bi iskaz mogao da izgleda na sledeći način:

Na ovom projektu učestvuju mnogi_e mladi_e naučnici_e.

Studenti_kinje su imali_e pravo da biraju svoje predstavnike_ce u studentskom parlamentu.

Do sada je bilo uobičajeno da se u gore navedenim slučajevima koristi kosa crta, na primer, *naučnik/ca*, međutim, smatram da se upotrebom donje crte pojačava dejstvo koje se želi postići upotrebom ROJ. „Jezik zaostaje za promenama u društvu. Da bi stvarnost i jezik bili u harmoniji potrebno je svesno upotrebljavati jezik i doprinositi promenama“ (Savić 2009, 27).

Upotreba x-oblika u srpskom jeziku je ograničena zbog razlika koje postoje u srpskom i nemačkom jeziku, a tiču se drugačijih tvorbenih osobenosti na morfološkom, rečeničnom i značenjskom nivou. Tako je x-oblik delimično primenljiv na imenske reči. Nemačka imenica oblika *Professx* može u potpunosti da se prevede oblikom *profesx* na srpski jezik, pošto *x* u oba slučaja u potpunosti pokriva nastavke za tvorbu gramatičkih

i leksičkih oblika za imenovanje muških i ženskih osoba: *Professor* i *Professorin* u nemačkom i *profesor* i *profesorika/profesorica* u srpskom (istaknuti su pomenuti nastavci).

S druge strane, u nemačkom postoji mogućnost tvorbe imenica iz oblika participa, na primer, iz participa *studierend* (sr. koji_e studiraju) od glagola *studieren* (sr. studirati) u *die Studierenden* (sr. oni_e koji_e studiraju). Ovaj oblik inače čini jednu od preporuka za formiranje rodno osetljivih ili rodno neutralnih oblika u nemačkom jeziku. U srpskom jeziku bi odgovarajući oblik mogao biti *studentx*, ali se ovim oblikom ne postiže ciljano rodno neutralno značenje. Naime, u osnovi ovog oblika zadržan je muški oblik *student*, dok je ženski *studentkinja* samo nagovešten, čime se postiže i naglašava suprotno – da je ženski oblik izveden, drugi i time neravnopravan sa muškim oblikom.

X-oblik se da upotrebiti u potpunosti uz neke prideve i spomenute glagolske oblike (*vesex*, *učilx*), ali i tada je pitanje da li bi se mogla formirati rečenica, to jest iskaz koji u sebi sadrži različite oblike ROJ ili rodno neutralne oblike:

Trenutno zaposlenx profesx su prihvatix predloge studenata_kinja (ili studenata/kinja).

Sigurno je neozbiljno sa teorijsko-metodološkog stanovišta koristiti različite oblike u tekstu, a kamoli u jednoj rečenici i time se oglušiti o maksimu doslednosti u njihovom oblikovanju.

Lične zamenice za 3. l. jd. i mn. u sr. j. *on*, *ona*, *oni*, *one* mogu se zameniti oblikom *x*. Međutim, *x* je u srpskom „taj iks“ (u nemačkom je srednjeg „das X“), tako da bi upotrebom u rečenici/iskazu ponovo dominirao muški rod:

X je napisao referat.

Naravno, ostaje mogućnost da se *x* umetne i na glagolski oblik, ali je mentalna predstava po pravilu vezana za muški gramatički oblik, to jest muški rod:

X je napisix referat.

Nemačka zamenica za sva lica *man* (nem. *Indefnitpronomen*) je specifična u odnosu na svoj ekvivalent u srpskom – *sebe*, *se*. Zamenica *man* je svojim oblikom, a i konotacijom povezana sa imenicom muškog roda *der Mann* u značenju čovek, *muškarac*. Zato je nastojanje da se ova zamenica u nemačkom jeziku zameni nekim drugim oblikom veoma značajno. Tako postoji predlog autorke Luize Puš da se umesto zamenice *man*

samostalno ili paralelno koristi *frau* (nem. die Frau znači žena) u istom značenju (Pusch 1984, 86–88). Puš dalje predlaže i korišćenje imeničke zamenice *jedefrau* uz ili umesto zamenice *jederman* (srp. *svako*, to jest *svaka*) i oba ova predloga koriste strategiju feminizacije. X-oblikom se u potpunosti postiže rodno neutralna upotreba nemačkog jezika i sa sobom nosi značenje koje se u srpskom postiže upotrebom zamenice za sva lica *sebe, se*.

Zaključak

Nastojanja profesx lan da dublje i šire shvati diskriminaciju koja se čini upotrebom jezika sigurno su značajna u oblasti feminističke i kvir lingvistike. Naglašavajući da rodna diskriminacija teče uvek u sadejstvu i međuzavisnosti sa rasizmom i ejblbodizmom profesx lan kreira novi teorijski koncept za pristup jeziku kao govornoj delatnosti uopšte. Uz to ističe da je promišljanje o sopstvenoj upotrebi jezika i njegovom dejstvu veoma značajno. Ovi postulati svakako su opštevažeći za upotrebu bilo kojeg jezika na svetu.

Profesx lan predlaže nove oblike uobličavanja teksta kako bi ukazao_la na intenzitet činjenja jezikom i istakao_la nesavršenost i nepreciznost bilo kojeg jezičkog izraza i manifestacije jezika. Postavivši sebi kao glavni cilj da iritira širu i akademsku javnost, profesx lan upravo intervencijama kao što su permanentna upotreba malog slova, donje crte i stvaranje neologizama nastoji da skrene pažnju na problem diskriminatorne upotrebe jezika. Istovremeno zagovara potpuno novu jezičku formu x-oblik kao instrument za postizanje rodno neutralne upotrebe jezika prilikom imenovanja osoba.

Metodološki okvir, teorijski pristup i inovativne intervencije profesx lan čine nov pokušaj da se naučeni načini percepcije naše stvarnosti preispitaju i da se diskriminacija putem jezika vidi, primeti, te da se protiv nje piše i sopstvena upotreba jezika promeni.

Literatura

AG Feministisch Sprachhandeln. 2014. „Was tun? Sprachhandeln – aber wie? W_Ortungen statt Tatenlosigkeit. Anregungen zum antidiskriminierenden Sprachhandeln.“ http://stura.uni-leipzig.de/sites/stura.uni-leipzig.de/files/dokumente/2014/03/onlineversion_sprachleitfaden_hu-berlin_2014_ag-feministisch-sprachhandeln.pdf

AG Feministisch Sprachhandeln. 2015. „Was tun? Sprachhandeln – aber wie? W_Ortungen statt Tatenlosigkeit. Anregungen zum antidiskriminierenden Sprachhandeln.“ (2., leicht veränderte Auflage). http://feministisch-sprachhandeln.org/wp-content/uploads/2015/04/sprachleitfaden_zweite_auflage.pdf

AK Feministische Sprachpraxis, Hrg. 2011. *Feminismus schreiben lernen*. Frankfurt am Main: Brandes & Apsel.

Ćirić Milovanović, Dragana. 2012. *Šta je diskriminacija i kako se od nje zaštititi? Jednostavna verzija Praktikum za zaštitu od diskriminacije*. Beograd: Partneri za demokratske promene Srbija, Centar za alternativno rešavanje sukoba.

Dudenredaktion. 2014. *Duden – Die deutsche Rechtschreibung*. 26. Aufl. Berlin: Bibliographisches Institut, Duden Verlag.

e-jednakost. 2018. „Rečnik pojmova.“ *e-jednakost*. <http://www.e-jednakost.org.rs/kurs/kurs/recnik/recnik.html#5a>.

Freitag. 2018. „Ich hänge nicht an der x-Form.“ <https://www.freitag.de/autoren/rotebrezel/ich-haenge-nicht-an-der-x-form>.

Guentherodt, Ingrid, Marlis Hellinger, Luise F. Pusch, und Senta Trömel-Plötz, Senta. 1980. „Richtlinien zur Vermeidung sexistischen Sprachgebrauchs.“ *Linguistische Berichte* 69: 15–21.

Heine, Matthias. 2018. „Professx statt Professor? So irre ist das nicht!“ *Welt*. <https://www.welt.de/kultur/article127502626/Professx-statt-Professor-So-irre-ist-das-nicht.html>

Hellinger, Marlis. 1990. *Kontrastive feministische Linguistik. Mechanismen sprachlicher Diskriminierung im Englischen und Deutschen*. Ismaning: Max Hueber Verlag.

Hornscheidt, Antje. 2006. *Die sprachliche Benennung von Personen aus konstruktivistischer Sicht. Genderspezifizierung und ihre diskursive Verhandlung im heutigen Schwedisch*. Berlin und New York: de Gruyter.

hornscheidt, lann. 2012. *feministische w_orte. ein lern-, denk- und handlungsbuch zu sprache und diskriminierung, gender studies und feministischer linguistik*. Frankfurt am Main: Brandes & Apsel.

Humboldt Universität zu Berlin. 2018. „Geschlechtergerechte Sprache.“ <https://www.hu-berlin.de/de/service/online/websites/richtlinien/styleguide/geschlechtergere>

chte-sprache

Kusterle, Karin. 2011. *Die Macht von Sprachformen: der Zusammenhang von Sprache, Denken und Genderwahrnehmung*. Frankfurt a. M.: Brandes & Apsel.

Müller, Sigfrid, Claudia Fuchs. 1993. *Handbuch zur nichtsexistischen Sprachverwendung in öffentlichen Texten*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.

Palm, Kerstin. 2011. „Nature-Nurture-Debatte und Konstruktivismus-Realismus-Streit. Fachspezifische Schauplätze um emanzipative Körpertheorien in den Gender Studies.“ In *Naturalismus/Konstruktivismus: Zur Produktivität einer Dichotomie*, Hrs. Bogusz, Tanja, Estrid Sorensen, 22–32. Berlin: Panama Verlag.

Pešikan, Mitar, Jovan Jerković, i Marko Pižurica. 2013. *Pravopis srpskoga jezika*. 5. izdanje. Novi Sad: Matica srpska.

Pusch, Luise F. 1984. *Das Deutsche als Männersprache*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.

Rastko. 2015. „Sporazum i potpisnici.“ *Rastko*. http://www.rastko.org.rs/filologija/odbor/sporazum-potpisnici_c.html

rbb 24. 2015. „Lann hornscheidt profesx gender studies.“ <http://www.rbb-online.de/politik/beitrag/2014/11/Lann-hornscheidt-profesx-gender-studies.html>

Savić, Svenka, et al. 2009. *Rod i jezik*. Novi Sad: Ženske studije i istraživanja i Futura publikacije.

ScienceFiles. 2018. „Lann Hornscheidt von der Humboldt Universität entfernen II: Der Brief.“ <https://sciencefiles.org/2014/11/14/lann-hornscheidt-von-der-humboldt-universitat-entfernen/>

Spiegel. 2018. „Professix im Geschlechterkampf.“ *Spiegel*. <http://www.spiegel.de/lebenundlernen/uni/gendertheorie-studierx-lann-hornscheidt-ueber-gerechte-sprache-a-965843.html>

Sprek, Verena. 2015. „Lann Hornscheidt. Feministische w_orte. Ein lern-, denk- und handlungsbuch zu sprache und diskriminierung, gender studies und feministischer linguistik.“ In *AEP. Feministische Zeitschrift für Politik und Gesellschaft*. Nr. 1/2015.

Tudor, Alyosxa. 2010. „Rassismus und Migratismus: die Relevanz einer kritischen Differenzierung.“ In *Rassismus auf gut Deutsch: ein kritisches Nachschlagewerk zu rassistischen Sprachhandlungen*, Hrs. Nduka-Agwu, Adibeli, Antje Lann Hornscheidt, 396–420. Frankfurt a. M.: Brandes & Apsel.

Wedl, Juliette. 2014. „Diskursforschung in der Gender Studies.“ In *Diskursforschung. Ein interdisziplinäres Handbuch. Band II: Methoden und Analysepraxis. Perspektiven auf Hochschulreformdiskurse*, Hrs. Angermuller, Johannes et al., 276–299. Bielefeld: Transcript.

Wikimania. 2018. „Lann Hornscheidt.“ *Wikimania*. http://de.wikimania.org/Lann_Hornscheidt

Zaštitnik građana. 2010. „Uputstva za standardizovani nediskriminatorni govor i ponašanje.“ *Zaštitnik građana*. <http://gsa.org.rs/wp-content/uploads/2012/08/Zastitnik-gradjana-Uputstva-za-standardizovan-nediskriminativan-govor-i-ponasanje.pdf>

Zentrum für transdisziplinäre Geschlechterstudien. 2015. „Personen.“ <https://www.gender.hu-berlin.de/de/zentrum/personen/ma/1682130>

Xart splitta. 2018. „Start.“ *Xart splitta*. <https://www.xartsplitta.net/>

Prilozi

Prilog 1: Zahtev profesx lan za rodno neutralno obraćanje i oslovljavanje

Wenn Sie mit Lann Hornscheidt Kontakt aufnehmen wollen, verwenden Sie bitte respektvolle Anreden, die nicht Zweigeschlechtlichkeit aufrufen, wie z. B. „Hallo Lann Hornscheidt“, „Guten Tag Lann Hornscheidt“ oder „Dear Lann Hornscheidt“ und vermeiden Sie bitte zweigendernde Ansprachen wie „Herr ___“, „Frau ___“, „Lieber ___“, oder „Liebe ___“. Es gibt nicht die eine richtige und gute Anrede, sondern es bedarf respektvoller neuer Anredeformen – ich freue mich auf Ihre kreativen anti-diskriminierenden Ideen. Mail: lann.hornscheidt@hu-berlin.de

Falls Sie nicht kommunizieren, sondern nur Ihre Irritation zurückwerfen wollen, statt sie als Impuls für sich zu benutzen über eigene Normen und Weltbilder nachzudenken, dann schicken Sie dies bitte an folgende Mail-Adresse: hatemail.an.hornscheidt@gmail.com. Oder – Sie nehmen sich die Zeit, um was Nettes und Respektvolles stattdessen an eine Person Ihrer Wahl zu schreiben – und schauen mal, wie sich eine solche Handlung anfühlen würde

(Zentrum für transdisziplinäre Geschlechterstudien 2015).

Margareta Bašaragin

NGO "WOMEN'S STUDIES AND RESEARCH", NOVI SAD

Language as a Political Tool of Non-Discriminatory Practice: An Understanding of Gender in German in the Work of profesx lann hornscheidt

Abstract: In this paper I analyse the notion of gender in the German Language as conceptualised by profesx lann hornscheidt with the intention to introduce it to the wider academic community in Serbia. First, I refer to the characteristics of the concept of gender in German and existing recommendations for the implementation of a gender sensitive language. I deal with the key concepts posed by profesx hornscheidt's linguistic theory with reference to the main forms of discrimination through language use and the features of non-discriminatory use of written German. Finally, I present an attempt to apply the proposed non-discriminatory language form to written Serbian language.

Keywords: gender, gender neutral language, genderism, German, lann hornscheidt, x-form

Smiljana Milinkov

UNIVERZITET U NOVOM SADU

ASOCIJACIJA CENTARA ZA INTERDISCIPLINARNE I MULTIDISCIPLINARNE STUDIJE I ISTRAŽIVANJA (ACIMSI)

CENTAR ZA RODNE STUDIJE

Maja Sedlarević

UNIVERZITET U NOVOM SADU

ASOCIJACIJA CENTARA ZA INTERDISCIPLINARNE I MULTIDISCIPLINARNE STUDIJE I ISTRAŽIVANJA (ACIMSI)

CENTAR ZA RODNE STUDIJE

Upotreba maternjeg i rodno osetljivog jezika u profesijama

Apstrakt: Termin rodno osetljiv jezik vezuje se za javni i službeni diskurs i podrazumeva izbegavanje diskriminacije žena na temelju jezičke upotrebe. Pod „maternjim jezikom“ podrazumevamo jezik kojim se govori u porodici, prvi jezik deteta, jezik koji se najbolje zna i najčešće koristi. Termin „jezik profesije“ odnosi se na leksiku, frazeologiju i akademski diskurs profesije, a termin „profesionalni jezik“ odnosi se na dominantni jezik kojim komuniciraju pripadnici i pripadnice date profesije. Kod javne i službene *upotrebe* maternjeg i rodno osetljivog jezika žena u profesijama, situacija nije istraživana na način koji ovde predlažemo. Cilj rada je da, na osnovu analize životnih priča žena u profesiji (primer novinarki i profesorki koje pripadaju akademskoj dijaspori), pokažemo njihov odnos prema korišćenju maternjeg i rodno osetljivog jezika. Rezultati istraživanja pokazuju slojevitost upotrebe maternjeg, profesionalnog i jezika profesije u odnosu na rodno osetljiv jezik u zavisnosti od šire društvene sredine u kojoj se ti jezici koriste i statusa žena u profesiji. Tvrdimo da presudnu ulogu za upotrebu rodno osetljivog jezika ima obrazovanje iz rodne ravnopravnosti.

Ključne reči: maternji jezik, novinarka, profesija, profesorka, rodno osetljiv jezik, životne priče

Uvod

Jezik je osnovno sredstvo komunikacije među ljudima, i osim što je univerzalna ljudska sposobnost, takođe je i društveno/kulturno određen, oblikovan je društvenim/kulturnim kontekstom i predstavlja važnu društvenu kategoriju, a promena jezika kojim se govori put je ka izlasku iz patrijarhalnog modela komuniciranja. Jezik se nikako ne može sagledati nezavisno od govornika; on je jedno od ključnih sredstava u procesu formiranja kulturnih obrazaca koji utiču na ustrojstvo društvenih i govornih zajednica, na formiranje međuljudskih odnosa na privatnom i javnom planu, na koncept društvene moći, društvene raslojenosti i hegemonije (Filipović 2011, 419). Takođe, jezik je i odličan pokazatelj odnosa moći i kontrole, ali i potencijalno sredstvo diskriminacije.

Budući da je, kako je već navedeno, jezik pokazatelj odnosa moći i kontrole u jednom društvu, a koristi se i kao sredstvo diskriminacije, naponi za kreiranje okvira i uslova za politiku rodne ravnopravnosti i jednakih mogućnosti podrazumevaju i zalaganje za promenu i razvoj jezika (Uprava za rodnu ravnopravnost 2012). Feministička lingvistika, kao deo šireg projekta ženskog pokreta, nastoji da, za razliku od klasične lingvistike koja opisuje jezički sistem i normu, iskaže i kritiku i neslaganje sa neravnomernošću žena u društvu, pa i u samom jeziku. Ona naglašava važnost jezika u procesu povećanja vidljivosti žena. Feministička lingvistika „postavlja pitanje na koji se način ženski rod, odnosno žene, pojavljuju u jeziku. Ona pokazuje stanovište da se žene posredstvom jezika sistematski tlače, i želi da kritički doprinese promeni ove pojave“ (Ćopić 2008, 217).

Stoga je upotreba rodno osetljivog jezika (ROJ) jedan od bazičnih elemenata uspostavljanja rodne ravnopravnosti u društvu. Prema teoriji dominacije, „jezik muškaraca“ je jedan od ključnih mehanizama za uspostavljanje i održavanje dominacije nad ženama. Ova teorija karakteriše prvu fazu rodnih studija u lingvistici i lingvističkoj antropologiji (Filipović 2011, 411).

Prema mišljenju Svenke Savić, rodno osetljiv jezik je termin kojim se pokazuje težnja da jezik pomogne u ostvarivanju ljudskih prava kad su u pitanju ženske ili muške osobe. „Ovo je samo deo ukupne problematike koji zovemo politički korektan govor/jezik, usaglašen sa zahtevima datim u Deklaraciji o ljudskim pravima: niko ne sme biti diskriminisan pomoću jezika“ (Savić 2009, 7). Naime, upotrebom muškog roda za zanimanja i funkcije koje žene obavljaju, one ostaju jezički nevidljive (Todorov 2009, 48).

Savić navodi da, iako oni koji se koriste standardnim jezikom čine manjinu, oni raspoložu važnim sredstvom društvene moći koja im obezbeđuje ugled u datoj jezičkoj zajednici. Ti moćni „pravilno koriste“ jezik i ono što je seksizam u jeziku proglašavaju pravilom i normom. Dugoročnom jezičkom politikom mogao bi se smanjiti stepen diskriminatorne upotrebe pripisane *privodi* srpskog jezika. To bi se moglo postići normiranjem upotrebe koja bi afirmisala ravnopravnost u jeziku u različitim domenima društvene hijerarhije, pogotovo u onim u kojima žene sve više dobijaju značaj i moć (Savić 2004, 4–5).

Iako su se u skladu sa društvenim promenama razvijala i teorijska istraživanja o rodu i jeziku, ukazujući pri tome na društvenu i političku funkciju jezika, upotreba rodno osetljivih oblika u srpskom jeziku i danas nailazi na velik otpor, naročito u pogledu standardizacije rodno senzitivnih oblika za titule i zanimanja ženskih osoba. Cilj ovog rada je da se pokaže odnos prema korišćenju maternjih jezika i rodno osetljivog jezika kao osobine identiteta, ali i kako korišćenje maternjeg jezika i rodno osetljivog jezika korespondira sa jezikom struke (profesije).

Metodološki pristup – analiza životnih priča

„Metod usmene životne priče objedinjuje podatke iz privatnog i javnog života i zato je jedan od važnih metoda kojim se premošćuje dualnost privatnog i javnog života i događanja“ (Milinkov 2016, 75). Ovaj metodološki pristup¹ podrazumeva moralnu odgovornost istraživačice i istraživača koji sakupljaju, beleže i transkribuju životne priče, analiziraju i interpretiraju dobijene podatke. „Naučna analiza društvenog, istorijskog, političkog i ekonomskog konteksta jeste ono što ličnu priču pretvara u životnu istoriju“ (Kovačević, Antonijević, Trebješanin 2013, 925).

¹ Beleženje i prikupljanje životnih priča posebno su zastupljeni i primenjuju se u okviru Centra za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu, a o značaju ovog metoda za feminističku etnografiju najbolje govori njegova začetnica, profesorka emerita Svenka Savić, koja kaže: „Za patrijarhalni pristup u kojem se žena suočava sa dominacijom muškaraca u društvu, svaka životna priča žene je za istraživačicu jedinstvena, neponovljiva i istinita, te posvećujemo puno poverenje i onome što je rekla i onome što je podrazumevala“ (Savić 2001, 9).

Rezultati istraživanja² prezentovani u ovom radu dobijeni su analizom životnih priča 11 profesorki koje su profesionalnu (akademsku) karijeru ostvarile u dijaspori, a obrazovale su se na Univerzitetu u Novom Sadu ili drugim univerzitetima u SFRJ u drugoj polovini 20. veka, kao i 16 novinarki iz Vojvodine različitih generacija od kojih je pet radilo ili i dalje radi u medijima na jezicima nacionalnih zajednica koji su im maternji (mađarskom, rumunskom, rusinskom i slovačkom).

Ukupno se analizira 27 životnih priča novinarki iz Vojvodine i profesorki iz akademske dijaspore. Za njih je zajedničko da je jezik njihovo osnovno sredstvo za rad, te smo stoga i odlučile da za ovo istraživanje odaberemo ove dve profesije. Osnovni kriterijumi za odabir profesorki su: da su rođene u Republici Srbiji ili u nekoj drugoj državi nastaloj iz bivše SFRJ (gde su provele detinjstvo, deo ili čitavo svoje obrazovanje), a da su u nekoj od zemalja sveta ostvarile akademske karijere.³ Što se novinarki tiče, osnovni kriterijumi za odabir bili su: društveni i profesionalni konsenzus o ostvarenom značajnom profesionalnom doprinosu i očuvanju novinarskog ugleda, da rade u različitim medijima (štampa, radio, televizija), kako na jeziku većinskog naroda tako i na jezicima nacionalnih zajednica u Vojvodini, kao i da su dobile društvena i profesionalna priznanja za svoj rad.

U ovom radu analiziramo međuzavisnost tri komponente identiteta novinarki iz Vojvodine i profesorki u akademskoj dijaspori: odnos prema maternjem jeziku; izbor jezika struke⁴ (profesije); način upotrebe rodno osetljivog jezika. Za razumevanje zašto se u ovom radu dominantno fokusiramo na maternji jezik i jezik profesije žena koje su poreklom iz Vojvodine ili u njoj žive, važno je naglasiti da

„u Vojvodini postoji duga tradicija korišćenja dva i više jezika u svakodnevnoj komunikaciji, kao i tradicija istraživanja dvo i višejezičnosti u službenoj i u privatnoj sferi tokom sedamdeset godina postojanja akademskih institucija u

2 Istraživanje je deo doktorskih teza „Formalno i neformalno obrazovanje i profesionalni status novinarki u Vojvodini – rodna perspektiva“ Smiljane Milinkov i „Diskursi o rodu, identitetu i profesiji: životne priče žena iz Srbije u akademskoj dijaspori“ Maje Sedlarević.

3 Što se akademskih profesorki tiče, uočeno je da je važno da fokus bude i na „drugoj generaciji“ u dijaspori, deci koja su tamo rođena ili su u ranom dobu otišla iz zemlje, koja se školuju na jeziku sredine i govore ga dominantno ili barem ravnopravno sa maternjim jezikom svojih roditelja. Većina profesorki je otišla iz Srbije devedesetih godina prošlog veka (devet), jedna je otišla u zemlju destinacije kao mala, jedna je rođena i ceo život živi u najmanje tri zemlje.

4 Termin „jezik struke (profesije)“ odnosi se na leksiku, frazeologiju i akademski diskurs profesije, a termin „profesionalni jezik“ odnosi se na dominantni jezik kojim komuniciraju pripadnici date profesije.

Novom Sadu, kao što je Filozofski fakultet. Razloga za ovu specifičnost ima mnogo, a pre svega zato što se u Vojvodini govore šest različitih službenih (srpski, rusinski, mađarski, slovački, rumunski, hrvatski) i nekoliko neslužbenih jezika (crnogorski, romski, bunjevački, češki, ukrajinski i dr.), što je na teritoriji od 21 506 m² sa 1 916 889⁵ stanovnika bez sumnje ne mali broj⁶ (Savić, Stanojević 2012, 9).

Maternji jezik

Maternji jezik se ne može jednoznačno definisati. Tove Skutnabb Kangas (Tove Skutnabb Kangas) koja daje više definicija maternjeg jezika, smatra da se maternji jezik „često, pogotovo u kulturama gde se reč ‘majka’ pojavljuje u izrazu, podučava kao ‘jezik kojim govori majka’“ (Skutnabb Kangas 1981, 15), zatim da je maternji jezik „jezik koje dete prvo nauči“, a definiše ga i kao jezik kojim osoba najbolje vlada i najbolje ga poznaje, smatrajući da ova lingvistička definicija sposobnosti zvuči jednostavno i nenaometljivo. Takođe, autorka navodi da bi sociolingvistički orijentisana definicija koja posmatra funkcije jezika, opisala maternji jezik kao „jezik koji osoba najčešće koristi“ (ibid.), a smatra i da je jedna od definicija sociopsihološka po kojoj je „maternji jezik jezik sa kojim se osoba identifikuje“, odnosno, „jezik kroz koji je osoba tokom procesa socijalizacije usvojila norme i vrednosne sisteme jedne grupe“ (ibid, 16). U savremenoj lingvistici postoji izvesna terminološka nelagoda u vezi sa maternjim jezikom upravo zbog toga što taj jezik nije uvek jednostavno definisati, pa se danas uglavnom ne govori „maternji“ nego „prvi jezik“ (L1), što bi trebalo već i nazivom da nosi drugačije značenje i drugačije konotacije od „maternjeg“. S tim u vezi, interesantno je pratiti fluktuacije maternjeg jezika, njegovu promenljivost, jer upravo profesorke u akademskoj dijaspori osporavaju tvrdnju da je maternji jezik isključivo prvi, a potvrđuju tvrdnju da je to onaj jezik kojim se najčešće govori, na kome se razmišlja i sanja. Upravo zbog toga u ovom radu koristimo termin „maternji“, a ne „prvi jezik“.

Takođe, novinarka iz Vojvodine i profesorke u akademskoj dijaspori pružaju dokaz o važnosti upotrebe i drugih jezika (jezika sredine, jezika profesije, profesionalnog jezika...), ali bez obzira na korišćenje tih jezika nisu zanemarile svoj maternji.

5 Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji 2011 (Republički zavod za statistiku 2011).

„Ogromna je razlika između maternjeg i drugog jezika. U mom slučaju to je vrlo prosto: jedino na nemačkom znam toliko poezije napamet. Ona je uvek u mojoj podsvesti – *in the back of my mind*; to je neponovljivo iskustvo. Na nemačkom sebi dozvoljavam stvari koje na engleskom ne bih. Ponekad ih sebi dozvolim i na engleskom, jer sam postala drska, ali uopšte uzev sam zadržala jezičku distancu. Nemački jezik je suštinski moj jezik i uvek sam ga svesno čuvala“ (Arent citirana prema Peščanik 2017).

Jedna osoba može imati i dva maternja jezika, čak i više. Maternji jezik može vremenom i da se menja. Rezultati analize koja je urađena za potrebe ovog rada upravo potvrđuju ova stanovišta. Govoreći o svojim maternjim jezicima, jedna profesorka kaže sledeće:

Odrasla sam na tri jezika svakodnevno, i među bar tri zemlje, i ne mogu da se odreknem nijednog od toga.[...] Kad prevedem knjigu na srpski, ja ne volim da posrbljujem, to neki obožavaju u mojim prevodima, a neki to ne podnose. Uvela sam specifičan manir prevodilački za koji verujem da je adekvatan nečemu što je u originalu. Uopšte, kad pišem na bilo kom jeziku, pišem između jezika. Kad pišem na engleskom ili kad govorim engleski, govorim savršeno, imam rečnik koji retko ko ima i od izvornih govornika engleskog jezika. Ali tako svesno pišem da se vidi da ne pripadam njihovoj kulturi. Tako pišem i na srpskom, tako i na italijanskom jeziku, jer sam odrasla između kultura, i mislim između kultura, i ne mogu da pripadnem samo jednoj ili nijednoj! I nikad neću biti autentična (Jasmina, 1954).

S tim u vezi, Tove Skutnabb Kangas smatra da su različiti kriterijumi važni za definiciju maternjeg jezika i da svaki od njih predstavlja posebnu disciplinu u izučavanju maternjeg jezika, navodeći da

„sve osim kriterijuma porekla dozvoljavaja mogućnost *da se maternji jezik može promeniti*, čak i nekoliko puta tokom života. Ova mogućnost promene je najjasnija ako kao kriterijum koristimo funkciju da definiše maternji jezik: jezik koji osoba koristi najčešće može biti različit (može se menjati) u različitim fazama života. Ono što se definiše kao nečiji maternji jezik takođe može da se razlikuje u jednom kratkom trenutku, zavisno od toga koji od kriterijuma se koristi“ (Skutnabb Kangas 1981, 17).

Nesporazume o važnosti i vrednosti maternjeg jezika danas kod nas analizira i problematizuje Svenka Savić, smatrajući da je jedna od komponenti definicije maternjeg jezika važnost za razvoj nacionalnog identiteta i za homogenizaciju neke nacionalne zajednice, ali nije jedini niti presudni kriterijum: „Ako za razvoj i očuvanje identiteta postavimo u istu ravan očuvanje i razvoj maternjeg jezika, jezika struke i društveno angažovanog identiteta utisnutog u formu jezika, onda dobijamo različite odgovore u pojedinačnim praksama“ (Savić 2015, 15).

Od profesorki koje su u akademskoj dijaspori danas, a poreklom su iz Vojvodine, neke su imale jedan, neke dva, a neke tri maternja jezika (odnosno jezike koje ravnopravno podjednako govore od najranijeg detinjstva, svesne važnosti višejezičnosti). Govoreći o jezicima kojima govori, jedna od profesorki u akademskoj dijaspori kaže sledeće:

U mom životu u raznim fazama razni jezici su preuzimali primat. Dok smo živeli u Vojvodini, išla sam u mađarske škole do velike mature i taj mi je jezik bio najjači. Posle sam studije obavljala na nemačkom i srpskom jeziku i oba ova jezika jednako sam razvila. Udala sam se za Srbina, pa je srpski postao jezik svakodnevnice komunikacije s mužem, a sa decom mađarski, nemački jezik je ostao jezik profesije. U Australiji mi je engleski postao jezik profesije, na kojem sam objavljivala radove i držala predavanja.

Ljudsko biće je fleksibilno i menja se, jer u novoj sredini nauči mnoge nove stvari, i trudi se da se prilagodi. Ali ne zaboravlja ono što je ranije poneo. Ja sam ponosna na to što sam studirala na Katedri za nemački jezik Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, jer me je taj fakultet opremio da dobro funkcionišem i na internacionalnom nivou, šest godina u Nemačkoj, jednu godinu u Mađarskoj, a dvadeset i dve godine na akademskoj poziciji u Australiji (Maria, 1944).

Kad je reč o novinarskoj profesiji, rezultati analize pokazuju da novinarke u Vojvodini imaju mogućnost da izaberu jezik koji će koristiti u profesionalnom radu⁶: maternji ili jezik većinskog naroda (srpski) u zavisnosti od medija u kojem rade. Građani i građanke, najčešće u obrazovnoj i administrativnoj praksi, uglavnom su primorani da se opredele za jedan od jezika kojim se služe kao maternjim, međutim, životne priče novinarki pokazuju da jedna osoba može imati više od jednog maternjeg jezika, kao što je to u

⁶ Izveštavanje na maternjem jeziku omogućeno je u medijima čiji su osnivači saveti nacionalnih zajednica ili u redakcijama koje su deo pokrajinskog javnog servisa (analizom su obuhvaćene novinarke koje rade u slovačkoj radijskoj redakciji i rusinskoj televizijskoj redakciji u okviru *Radio Televizije Vojvodine*) (Milinkov 2016, 170).

slučaju dece iz višejezičnih brakova, karakterističnih za multietničku Vojvodinu.

Iz mešovitog sam braka, majka je Mađarica, tada smo živeli na Detelinari, gde sam krenula u dvojezičnu školu ... Da, znam mađarski, dvojezična sam. Moj otac je Srbijanac iz Čačka, koji teško „lomi“ jezik i na srpskim akcentima, a kamoli na mađarskim umlautima, ali se jako trudio da nas razume, čak da progovori. Moja baka nije znala, ili je jedva znala srpski, dok nije stigao zet u kuću. Sećam se da je kupovala subotičke novine Het nap na mađarskom i da me je pitala šta znače reči na srpskom i ispisivala ih iznad mađarskog teksta. Meni je to bilo čudno, a njeno objašnjenje je bilo da ako „neko imaš u kući ko ne zna tvoj jezik, moraš da naučiš njegov“ (Zagorka, 1949).

Maternji jezik nije stalna nego promenljiva karakteristika neke osobe, što znači da maternji jezik možemo usvojiti (u ranom detinjstvu), upotrebljavati i zaboraviti, odnosno služiti se drugim jezikom kao maternjim, pa ponovo naučiti maternji jezik. Navedeno ilustruje priča novinarko, koja je tokom školovanja prelazila sa rumunskog na srpski i obrnuto, a u profesionalnom novinarskom radu koristi rumunski (Milinkov 2016, 171).

Kažem, bilo mi je malo komplikovano što sam na rumunskom pohađala prvih osam godina, pa sam u srednjoj ekonomskoj prešla na srpski, nastava je bila na srpskom u Zrenjaninu, posle u Rumuniji sam se opet vratila na rumunski jezik, što nije bilo baš lako (Teodora, 1983).

Kako je u novinarstvu jezik bazično profesionalno „oruđe“, najpodesnija je lingvistička definicija kompetencija maternjeg jezika po kojoj je to jezik kojim se osoba najbolje služi (Skutnabb-Kangas 1981, 15). Međutim, usled promene profesionalne okoline i društvenih okolnosti, može se i promeniti jezik kojim se osoba najbolje služi.

Ako si ti ostao unutar nacionalne zajednice, onda se to računa da nisi mogao nigde drugde da odeš ... A kad sam na fakultetu pisala ili u srednjoj školi, onda sam od mnogih Srba daleko bogatiji rečnik imala, a daleko se bolje izražavam, možda mi nekad promakne neki akcenat, ali tek kako njima ume da promakne (Irina, 1944).

Kvalitetan novinarski rad je teško ostvariv ukoliko se koristi isključivo maternji jezik, koji je različit od većinskog jezika, odnosno jezika sredine, pošto može da dovede do

profesionalne autogetoizacije koja dalje može da doprinese getoizaciji određene grupe u društvu (Milinkov 2016, 172).

U Radiju 021 smo se bavili temama koje su važne svim građanima, sada, u redakciji na rusinskom jeziku, pratimo stvari koje su važne uglavnom samo za našu nacionalnu zajednicu, a ja ne mislim da je baš uvek važno ispratiti sve što se dešava, poput promocija iste knjige više puta u raznim mestima ili festivala koji su isti svake godine. Jako je teško naći stručne sagovornike za kompleksnije teme, nemamo stručnjake koji će nam govoriti na rusinskom jeziku – ekonomiste, psihologe, sociologe (Larisa, 1973).

Profesionalno iskustvo novinarki, pripadnica različitih nacionalnih zajednica koje su se školovale, a potom i u novinarskoj karijeri periodično izveštavale na maternjem i na jeziku većinskog naroda, pokazuje da maternji jezik ne mora biti stalna kategorija identiteta, nego dinamička, te da je moguće imati više maternjih jezika, a da novinarku u Vojvodini imaju slobodu izbora kojim jezikom će se služiti u svom profesionalnom radu. Navedena sloboda izbora najviše je uskraćena Romkinjama, koje su usled više-struke diskriminacije (rodne, socijalne, etničke) retko prisutne u novinarskoj profesiji, a i u malobrojnim medijima koji izveštavaju na romskom jeziku u Vojvodini uglavnom dominiraju muškarci (Milinkov 2016, 173).

Maternji jezik i bračna zajednica. Od 11 profesorki u akademskoj dijaspori, šest su u braku sa muškarcima koji su iz zemlje u kojima rade ili su u braku sa strancima iz drugih zemalja, tri su u braku ili su bile u braku sa osobom sa ovih prostora, a dve nisu u braku ili drugačijem partnerskom odnosu. Od žena koje su u braku, dve su imale i ranije brakove, od toga je jedna imala dva braka sa muškarcima sa ovih prostora, a druga sa muškarcem iz zemlje u kojoj živi. Sve koje imaju decu insistirale su da deca nauče i govore njihov maternji jezik.

Kod kuće otac i ja govorimo s njom srpski, u školi je naučila engleski kao i sva druga deca. Mi smo vodili računa o tome da ona zadrži i da dalje razvija znanje maternjeg jezika, što inače nije slučaj s nekim našim drugim porodicama skoro preseljenim u Ameriku ili Kanadu (Vesna, 1957).

Za razliku od žena koje se bave različitim profesijama i žive u različitim sredinama u Vojvodini i u mogućnosti su da manje/više, češće/ređe koriste maternji jezik u javnoj i privatnoj upotrebi, profesorke koje su ovde završile školovanje (ili jedan deo

školovanja), po odlasku u inostranstvo, primorane su da izostave upotrebu svog maternjeg jezika (ili više jezika) van kuće, u profesiji i javnoj sferi.

Jezik kojim deca govore. Deca profesorki koja odrastaju u dijaspori koriste jezik sredine dominantno ili barem ravnopravno sa maternjim jezikom svojih roditelja (maternji jezik roditelja uče da bi roditelji nastavili tradiciju svog maternjeg jezika i sačuvali vezu sa domom (tamo u zavičaju/matici/ „kod kuće“)). To predstavlja brigu roditelja za generacijski kontinuitet. Jezik kojim govore deca profesorki u akademskoj dijaspori možemo definisati kao „nasledni“ ili „zavičajni jezik“, jer je to u stvari taj maternji jezik druge generacije migranata koji ostaje ograničen na simboličke i identifikacijske funkcije unutar malih manjinskih zajednica koje ga održavaju.

Jedna od profesorki u akademskoj dijaspori (Vesna, 1957) ističe da njena ćerka jednako dobro govori i srpski i engleski jezik, i da su ona i njen suprug jako vodili računa o tome. Njihova ćerka je studirala španski i italijanski, a naglašava da je za njenu ljubav prema jezicima posebnu važnost imalo to što je bila bilingvalna i što je uz engleski učila i srpski. Nataša (1965) kaže da njena ćerka zna srpski, jer *kod kuće pričamo srpski*, ali je sve faze školovanja imala na nemačkom, te ćerka *nemački govori kao maternji*; a Ivana (1967) ima sina koji studira jezike, govori već osam jezika, a dva leta je proveo u Novom Sadu pohađajući Letnju školu srpskog jezika za strance na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu. Njeno oboje dece govore njen maternji jezik i imaju i državljanstvo Republike Srbije.

Jezik struke

Govoreći o jeziku struke (profesije), mislimo pre svega na specifičnu upotrebu termina, reči ili fraza, ali i na sklop rečenica. Kada je profesija žena u pitanju, posebno se može uočiti slojevitost upotrebe maternjeg jezika i jezika profesije u odnosu na rodno osetljiv jezik, a u zavisnosti od nekoliko faktora: šire društvene sredine u kojoj se ti jezici koriste i statusa žena u profesiji. Bez obzira na maternji jezik i jezik sredine, žene u ove dve profesije koriste jezik struke kao normu koja se ne dira i koja se ne menja, a samim tim ne vide rodnu dimenziju i ne koriste dosledno rodno osetljiv jezik.

Za jezik profesije u novinarstvu je – u zavisnosti od medija i žanra, ličnog jezičkog osećaja i društvenog konteksta – karakteristična upotreba svih jezičkih stilova (stan-

dardni, narodni, naučni, poetski, administrativni i politički). „U okviru opšteg novinarskog stila svaki novinar izgrađuje lični kojim izdvaja sebe kao stvaraoca, kao pisca, kao društveno biće, kao ocenjivača stvarnosti“ (Srđić 1979, 184). Bez obzira na to što se jezik problematizuje kao osnovno sredstvo novinarskog rada, nijedna intervjuisana novinarka ne pominje eksplicitno pitanja jezika profesije, kao što to problematizuju profesorke univerziteta u dijaspori kojima jezik profesije najčešće nije i maternji jezik ili jezik sredine (na primer, za našu naučnicu u Holandiji jezik profesije je engleski, jer radi u takvom istraživačkom institutu, a jezik sredine je holandski, dok maternji srpski jezik koristi samo za pisanu i usmenu komunikaciju sa osobama u rodnom mestu u Srbiji). Međutim, specifičnost novinarskog jezika može se tumačiti u nekoliko navoda gde novinarka pojašnjavaju iskustvo prelaska iz jedne u drugu vrstu medija (radio, televizija, štampa), što je podrazumevalo i promenu načina izveštavanja (Milinkov 2016, 174).

Trebalo mi je vremena da se prešaltam na televiziju posle novina i radija, jer je televizija vizuelni medij, važno je šta kažete, još je važnije šta pokažete, pa novinar mora odmah da razmišlja kada radi neku priču čime će to da ilustruje, i to mi je bio najteži deo posla (Larisa, 1973).

Ja u to vreme gotovo ništa nisam znala o radu na televiziji. Ni o tehnologiji, važnosti slike, novinarskom izrazu u informativnom programu (Marija, 1965).

Inače, na štampano novinarstvo sam se teže navikla, iako sam imala utisak dok sam radila za televiziji da patim od „viška reči“ (Zagorka, 1948).

Profesionalni jezik u novinarstvu ne predstavlja samo govor i pisani tekst, već ga čine i prateći elementi kao što su fotografije, audio-vizuelni sadržaji, zvuk i muzika, koji su važni za lakše razumevanje poslate poruke i bolju komunikaciju sa publikom. Navedeno je posebno izraženo poslednjih godina, kada dolazi do konvergencije medija i pojave multimedijalnih sadržaja (Milinkov 2016, 174).

S druge strane, svaka od profesorki u akademskoj dijaspori je na odlasku iz zemlje porekla u zemlju destinacije osetila uticaj jezičke barijere i u akademskoj dijaspori su učinile poseban napor da ovladaju akademskim diskursom struke (naročito u pisanju radova za prestižne naučne časopise), ali i jezik sredine u koju su otišle, ne bi li se što brže i bezbolnije uklopile, odnosno počele da se bave svojom profesijom. Sigurno je da je jedan od najizraženijih elemenata diskriminacije sa kojom su se susrele prilikom odlaska u inostranstvo bilo nepoznavanje (ili nedovoljno poznavanje) jezika sredine i/ili jezika stru-

ke. Osim što su sve bile primorane da se dodatno obrazuju ili da se obrazuju potpuno ispočetka, sve su se posvetile učenju jezika sredine da bi se što brže i uspješnije uklopile.

Kada su u pitanju profesija i sam jezik struke, posebno se može uočiti slojevitost upotrebe maternjeg jezika, odnosno u slučaju profesorki u akademskoj dijaspori pokazuje se njegova funkcionalna ograničenost. Deo profesorki u akademskoj dijaspori koristi jezik zemlje u kojoj su (zemlje destinacije) i sve su ga znale od ranije ili ga brzo usvajaju. Kako kaže Ksenija (1965), koja je živela godinama u Meksiku, govoreći engleski i španjski, a koja danas uči nemački jer sada živi u Nemačkoj:

Sredine u kojima sam živela su me obogatile, naučila sam druge jezike i to je veliko bogatstvo (Ksenija, 1965).

S obzirom na to da nije nužno, niti dominantno da je jezik zemlje u koju su otišle i jezik koji koriste u profesiji, drugi deo njih predaje i piše na jeziku profesije. I jednima i drugima je zajedničko da u profesiji koriste jezik profesije, a da na maternjem jeziku uglavnom uopšte ne pišu, nego po potrebi prevode svoje radove i na njega.

Rodno osetljiv jezik (ROJ)

Kao što pravo na upotrebu maternjeg jezika pripadnika i pripadnica nacionalnih zajednica pokazuje stepen ostvarene ravnopravnosti manjinskih zajednica, upotreba ROJ u javnom govoru jedan je od osnovnih pokazatelja nastojanja da se ostvari društvo ravnopravnih i jednakih građana i građanki. Upotrebom rodno osetljivog jezika izbegava se jedan oblik diskriminacije, i to diskriminacije žena pomoću jezičke upotrebe. Pošto još nije započet širi dijalog u društvu o upotrebi i značaju ROJ, bitnu ulogu za upotrebu rodno osetljivog jezika ima neformalno obrazovanje i postojanje svesti ispitanica o važnosti ovakvog načina komunikacije za vidljivost žena u profesiji, ali i društvu uopšte.

Kod analize rodno osetljivog jezika ne može se uspostaviti stroga granica da li ga osoba koristi ili ne, nego se analizira u kojim kategorijama ga koristi, u kojim ne, i koliko učestalo. Važno je obratiti pažnju i na to da li se osoba ispravi tokom govorenja ako upotrebi pogrešnu formu. To je bio slučaj kod govorenja i pojedinih profesorki i novinarki.

Budući da mediji imaju značajnu ulogu u oblikovanju društvene realnosti, vrlo je bitno da se rodno osetljiv jezik koristi u novinarskoj profesiji, ali i da se, imajući u vidu

edukativnu funkciju medija, promoviše njegov društveni značaj. Od 16 novinarki čije su životne priče zabeležene, šest gotovo sasvim dosledno koristi ROJ, ostale ga koriste, ali ne sasvim dosledno, dok ga samo jedna ne koristi. Pripadnice starijih generacija koje su karijeru počele sedamdesetih godina, uglavnom za sebe kažu da su *novinari*, a ne *novinarke*, međutim, generalno nemaju ništa protiv upotrebe rodno osetljivog jezika (Milinkov 2016, 175).

Ja sam u profesiju ušla kao novinar i tako je završila (Zagorka, 1949).

Postignut je veliki napredak, naravno, ne koriste ga svi mediji, ali makar smo stigli dotle da se u medijima trudimo, ali opet mislim da nije kodirano u smislu kodeksa i obaveznog ponašanja i pisanja u redakcijama i bojim se da je to još uvek u velikoj meri prepušteno ličnom stavu ili osećaju ili svesti samog novinara ili novinarke (Žužana, 1953).

Novinarka (Brankica, 1970) koja novinarstvom počinje da se bavi ranih devedesetih godina, nema formiran stav o upotrebi rodno osetljivog jezika.

U redu je da se neguje, ali nekoliko puta smo u današnjem razgovoru došli do toga da je jako smešno reći trenerka ili trenerica za ženu koja trenira. Ima tu nekih termina koji su, kako da kažem, neprevodivi u taj rodno senzibilni jezik i zato bi možda moglo smisliti neke nove termine. Hoću da kažem da je meni to jednako odbojno kada silujemo jezik, kao i sa druge strane kada se nešto ne poštuje (Brankica, 1970).

Za razliku od starijih koleginica, novinarke pripadnice mlađe generacije koriste rodno osetljiv jezik, ali ni one to ne čine sasvim dosledno.

Ja sam ga, donekle, koristila i pre nego što smo doneli odluku o tome u Radiju Novi Sad, ali, ipak, postoje reči koje ne možemo upodobiti. Na primer, sudinica, sutkinja meni je to potpuno besmisleno da kažem (Irina, 1977).

Meni je logično ako je u pitanju žena, da pišeš u ženskom rodu. Tako su nas učili i u školi, zar ne? (Branka, 1973).

Ja koristim rodno osetljiv jezik, međutim, većinu ljudi nervira da kažu doktorka, psihološkinja i ginekološkinja (Larisa, 1973).

Novinarka mlađe generacije (Nataša, 1985), koja je tokom studija novinarstva imala priliku da sluša predavanja o rodno senzitivnom jeziku, smatra da je njegova upotreba veoma važna, jer se na taj način naglašava da žene mogu biti sasvim jednake sa muškarcima, što ima edukativan značaj za društvo.

Mislím da je to jako važno jer ne mora žena da bude potpisana sa doktor nauka ako možeš da napišeš doktorka. Ne mora biti novinar ako može da bude novinarka. Prirodnije je, normalno je. I pokazuješ ljudima da postoji znak jednakosti da mogu da rade iste stvari i muškarci i žene [...] Samim tim slušaocima, čitaocima, gledaocima to postaje prirodno, ušlo im je u uši i ti ni ne osećaš da se ta promena događa, a događa se, što je dobro (Nataša, 1985).

Navedeno potvrđuje zaključak da je za rodno osetljiv jezik potrebno podjednako učenje, kao i za sve druge gramatičke i pragmatičke norme standardnog jezika, odnosno jezika u javnoj upotrebi, kojima treba ovladati u profesionalnom domenu. Novinarke su o važnosti ROJ sticale znanje i tokom alternativnog obrazovanja, u vidu različitih predavanja, seminara i radionica.

Upotreba ROJ u jezicima nacionalnih zajednica koje žive u Vojvodini zavisi od tipa jezika. Sa jedne strane su jezici koji poznaju kategoriju roda (slovački, rusinski, rumunski), dok su sa druge oni u kojima ne postoji kategorija roda (mađarski). Rusinski i slovački jezik su specifični kada je reč o ženskom rodu.

Baš sam razmišljala na tu temu i meni se čini da rusinski jezik više čuva tu rodnu senzitivnost. Nikad ne bih rekla, recimo, da je Marija, ne znam, Malackov profesor tog jezika nego profesorka. Tako, recimo, rusinski žena nikad nije dečji lekar nego lekarka (Irina, 1944).

U slovačkom jeziku tu smo jedinstveni i možemo se ponositi [...] Znači, tu nije problem sa nekim profesijama da bude Vesna direktor nečega, uvek će biti direktorica, a samim tim, što se tiče nas, u prezimenu svake žene znači u oficijelnom predstavljanju, bez obzira na to šta piše u rodnom listu, imaće sufiks, završetak u prezimenu na „ova“ (Jasminka, 1980).

U mađarskom jeziku gramatika, kao što znate, ne označava konkretno rodove ... Sa tog gledišta u mađarskom jeziku nije potrebno u svakom slučaju „prisilno“ upotrebiti rodne razlike, mislim na neka zanimanja/profesije, na primer; se-

krećar redakcije. Teško mi pada da izgovorim reč: sekretarica redakcije (Gizela, 1948).

Nedosledno korišćenje ROJ i u maternjem jeziku i u jeziku većinskog naroda može se opravdati nepostojanjem sistematskog obrazovanja za tu jezičku upotrebu u javnoj sferi. Presudnu ulogu za upotrebu rodno osetljivog srpskog jezika, i u slučajevima novinarki pripadnica većinskog naroda i u slučajevima novinarki iz različitih nacionalnih zajednica, ima svest o bitnosti jezika za uspostavljanje rodne jednakosti, kao i neformalno obrazovanje o ravnopravnom položaju žena u društvu (Milinkov 2016, 177).

Kod profesorki u akademskoj dijaspori, s druge strane, pod uticajem stranog jezika (jezika zemlje destinacije ili jezika struke) ROJ se u maternjem koristi samo ako je osoba ideološki osvešćena. Inače, po ustaljenoj patrijarhalnoj praksi ne koriste rodno osetljiv jezik. Iako se u javnoj upotrebi koristi sve više, ROJ i dalje nije najšire rasprostranjen, te ga i profesorice u akademskoj dijaspori izrazito retko i nedosledno upotrebljavaju. Čak i kada u jeziku sredine u kojoj žive postoje kategorije roda i kada on prepoznaje rodno osetljiv jezik, mnoge profesorice ne koriste ROJ kada govore na svom maternjem jeziku.⁷

O odnosu maternjeg jezika i jezika profesije (struke) vodi se računa u akademskoj sredini, dok se o rodno osetljivom jeziku više raspravlja u različitim institucijama van akademske zajednice i van obrazovnog sistema, koje u fokusu imaju smanjenje diskriminacije i ostvarivanje ravnopravnosti svih bez obzira na pol, rasu, nacionalnu i drugu pripadnost.

⁷ Istraživanjem ove problematike u Srbiji bavila se i Jelena Filipović (2009, 2011), prema njoj „i same žene koje ulože napor da postanu deo javne društvene elite veoma često imaju otpor prema rodnoj diverzifikaciji morfoloških oblika imena, profesija i titula“, jer veruju da se isticanjem toga što su žene zamagljuje činjenica o funkciji ili poslu kojim se bave. „Time one podržavaju jezičku ideologiju strukturalne lingvistike koja standardni jezik definiše kao ‘nedodirljiv’ bastion kulturne baštine potpuno neosetljiv na društvene promene i potrebe delatnih zajednica“ (Filipović 2009. u Filipović 2011, 416)

Zaključak

Mada se maternji jezik ne može jednoznačno definisati, rezultati našeg istraživanja potvrđuju dosadašnje stanovište da maternji jezik nije stalna, nego promenljiva kategorija i da je moguće imati više maternjih jezika. Što se jezika profesije tiče, za razliku od novinarki u Vojvodini, koje su u prilici da biraju da li će jezik profesije biti maternji ili jezik sredine, profesorke u akademskoj dijaspori su primorane da u profesiji koriste jezik sredine u kojoj su ili jezik profesije kojom se bave, a da maternji jezik gotovo potpuno zanemare.

Zaključujemo da je od tri uzajamna tipa jezičke upotrebe u izgrađivanju identiteta (maternji jezik, jezik sredine i jezik struke) za profesorke u akademskoj dijaspori najvažniji jezik struke, s obzirom na to da na njemu grade karijeru. Jezik sredine odnosno jezik države je važan za njihovu socijalizaciju, ali ukoliko nisu primorane (ukoliko je jezik struke neki drugi), ne moraju da ga nauče savršeno, mogu da ostanu na nivou dovoljnom za sporazumevanje. Što se maternjeg jezika tiče, on ostaje u upotrebi isključivo u porodičnom i/ili kućnom okviru. Korišćenje tog prvog naučenog i prvog maternjeg jezika predstavlja vezu sa domom („tamo kod kuće“), zavičajem, zemljom iz koje su došle. Zbog te veze, profesorke univerziteta koje su u akademskoj dijaspori insistiraju na tome da deca, iako od najranijeg detinjstva dominantno uče jezik sredine i to postaje njihov jezik, uče i njihov maternji jezik i usvoje ga kao nasledni jezik. To je takozvana briga za generacijski kontinuitet.

U momentu kada u srpskom jeziku korišćenje rodno osetljivog jezika nije standardizovano, većina žena u novinarstvu nedosledno upotrebljava ROJ, što svedoči o njihovoj individualnoj težnji da doprinesu opštijem nastojanju da se pomoću jezika ostvaruje ravnopravnost polova i rodova u društvu, o čemu znanje dobijaju u raznim oblicima neformalnog obrazovanja već više od tri decenije. Upotreba rodno osetljivog jezika pripadnica manjinskih nacionalnih zajednica zavisi od tipa maternjeg jezika – imamo jezike koji poznaju kategoriju roda (slovački, rumunski i rusinski) i one u kojima ona odsustvuje (mađarski).

Najveći broj i profesorki u akademskoj dijaspori i novinarki iz Vojvodine tokom visokog obrazovanja nisu dobile potrebno znanje o ravnopravnosti u društvu uopšte, posebno o rodnoj ravnopravnosti, pa ne prepoznaju da je jedan od osnovnih pokazatelja ravnopravnog položaja žene u društvu upravo upotreba jezika u javnom govoru. Otuda je

jedan od važnih elemenata dalje edukacije za rodno osetljivu upotrebu jezika vezan za to da bitnu ulogu za upotrebu rodno osetljivog jezika ima obrazovanje, i to neformalno (seminari, radionice, događaji izvan univerzitetskog kurikuluma), o važnosti ovakvog načina komunikacije za vidljivost žena u profesiji, ali i društvu uopšte.

Literatura

Bugarski, Ranko. 1996. *Pismo*. Novi Sad: Matica srpska.

Ćopić, Hana. 2008. „Žene i jezik.“ U *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, uredila Adriana Zaharijević, 216–227. Beograd: Centar za ženske studije, Žene u crnom i Rekonstrukcija Ženski fond.

Filipović, Jelena. 2009. *Moć reči: Ogledi iz kritičke sociolingvistike*. Beograd: Zadužbina Andrejević.

Filipović, Jelena. 2011. „Rod i jezik.“ U *Uvod u rodne teorije*, uredile Ivana Milojević i Slobodanka Markov, 409–425. Novi Sad: Meditteran Publishing.

Filipović, Jelena, i Ana Kuzmanović Jovanović. 2012. *Vodič za rodno osetljiv pristup medijima u Srbiji*. Beograd: Uprava za rodnu ravnopravnost, Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike Republike Srbije.

Jocić, Mirjana. 1997. „Jezik javne komunikacije.“ U *Zborniku radova sa savetovanja „Kultura jezika“*, 1–6. Novi Sad: Izvršno veće Vojvodine.

Kovačević, Ivan, Dragana Antonijević, i Žarko Trebješanin. 2013. „Metodološki okvir proučavanja nostalgije životnih priča.“ *Etnoantropološki problemi* 8 (4), 945–963. Beograd: Filozofski fakultet.

Milinkov, Smiljana. 2015. „Društvene promene i obrazovanje-profesionalni i rodni identitet novinarki u Vojvodini.“ *Godišnjak XL-2*, 121–137. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Milinkov, Smiljana. 2016. *Novinarke u Vojvodini: obrazovanje, profesionalni status i rodni identitet*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.

Peščanik. 2017. Transkript TV emisije „Zur Person“, razgovor sa Hanom Arent vodio Ginter Gaus (Günter Gaus), 28. oktobar 1964. <https://pescanik.net/maternji-jezik/>

Sapir, Edvard. 1992. *Jezik*. Novi Sad: Dnevnik.

Savić, Svenka. 2001. *Vovodanke (1917–1931): životne priče*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.

Savić, Svenka. 2004. *Žena sakrivena jezikom medija: kodeks neseksističke upotrebe jezika*. Novi Sad: Futura publikacije.

Savić, Svenka. 2006. „Rodna perspektiva jezika: predlog za standardizaciju.“ *On je rekla: upotreba rodno-senzitivnog jezika*, uredila Nada Drobnjak, 72–87. Podgorica: Kancelarija za ravnopravnost polova Vlade Republike Crne Gore.

Savić, Svenka, ur. 2009. *Rod i jezik*. Novi Sad: Ženske studije i istraživanja i Futura Publikacije.

Savić, Svenka, i Danijela Stanojević, ur. 2012. *Iz riznice multijezičke Vojvodine*. Novi Sad: Pedagoški zavod Vojvodine.

Savić, Svenka. 2015. *Profesorke Univerziteta u Novom Sadu: životne priče*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.

Skutnabb-Kangas, Tove. 1981. *Bilingualism or Not: The Education of Minorities*. Clevedon UK: Multilingual Matters Ltd.

Srdić, Milutin. 1979. *Leksikon novinarstva*. Beograd: Savremena administracija.

Todorov, Danica, ur. 2009. *Sloboda izražavanja i ljudska prava novinara u Vojvodini*. Novi Sad: Pokrajinski ombudsman.

Van Dijk, Teun A. 1993. „Principles of Critical Discourse Analysis.“ *Discourse and Society* 4(2): 249-283. <http://www.discourses.org/OldArticles/Principles%20of%20critical%20discourse%20analysis.pdf>

Smiljana Milinkov

UNIVERSITY OF NOVI SAD
ASSOCIATION OF CENTRES FOR INTERDISCIPLINARY AND
MULTIDISCIPLINARY STUDIES AND RESEARCH (ACIMSI)
CENTRE FOR GENDER STUDIES

Maja Sedlarević

UNIVERSITY OF NOVI SAD
ASSOCIATION OF CENTRES FOR INTERDISCIPLINARY AND
MULTIDISCIPLINARY STUDIES AND RESEARCH (ACIMSI)
CENTRE FOR GENDER STUDIES

The Use of Native and Gender Sensitive Language in Different Professions

Abstract: The term “gender sensitive language” is closely connected to public and official discourse and serves the purpose of protecting women against discrimination through language. Native language can be described as the language spoken within the family, a child’s first language, the language he/she is most familiar with and the one he/she uses the most. The “language of profession” most often refers to the lexical, phraseological and academic discourse of a profession/vocation, while the term “professional language” refers to the dominant language used by members of a certain profession/vocation/field in their communication. This paper offers a completely new research approach of the public and official use of native and gender sensitive language towards women engaged in the various professions. Based on the analysis of testimonies made by professionally engaged women (female reporters and professors working in academy abroad), the goal of this paper is to show their relationship towards the use of their native and gender sensitive language. Research results show different layers when it comes to the use of one’s native, professional language, or language of profession compared to gender sensitive language, depending on the socio-sphere where those languages are used and women’s status in their profession. Female reporters/journalists are able to choose the language they would like to use within the scope of their professional engagement: native or the language of their surroundings (Serbian), depending on the media they are working for. Female professors working outside of Serbia’s academic sphere do not have a choice but to use the language of their socio-sphere/surroundings and their profession, so there is an evident lack of use of their native language in that instance. Finally, the paper will also show that gender equality education plays a crucial role in the application/use of gender sensitive language.

Keywords: native language, reporters, profession, female professors, gender sensitive language, life stories

8

—

Sada i ovde

Lada Stevanović

ETNOGRAFSKI INSTITUT SANU

Svoja i slobodna: emancipatorski modeli kod Diznija (*Zaleđeno kraljevstvo* i *Grdana*)

Apstrakt: Rad se bavi obrascima ponašanja koji se devojkama prezentuju u Diznijevim filmovima *Zaleđeno kraljevstvo* i *Grdana*, predstavljajući model koji podriva ustaljenu normu u patrijarhalnoj kulturi i većini filmova iz Diznijevog studija. Zaokret u iznova snimljenim verzijama bajki Andersena i Peroa (*Snežna kraljica* i *Trnova Ružica*) otvara zapečaćenu škrinju mnogostrukih stereotipa nagomilanih u patrijarhalnoj tradiciji i njenom odnosu prema dečjoj, pre svega ženskoj moći, samostalnosti i slobodi izbora. Oba filma predstavljaju nastojanje da se prevaziđe preovladavajući konzervativni patrijarhalni model koji je na simboličkom nivou prepoznatljiv kroz dugu istoriju patrijarhata, koja nas dovodi do antičkog mita. Jedna od postojećih hipoteza koja se tiče upravo zaokreta ka patrijarhatu i ka ženskoj represiji potiče od Marije Gimbutas, koja je na osnovu arheoloških istraživanja evropskog neolita u periodu pre invazije Indoevroljana (6500–3000. godine p. n. e.) tvrdila da je upravo nakon ove najezde postepeno došlo do promene sudbine i mesta ženskih božanstava, čija je moć često označena kao negativna i/ili kao moć marginalizovanih. Ova diskontinuirana šetnja kroz vekove ima za cilj da ukaže na prepoznatljivost patrijarhalnih matrica, kao i na granice patrijarhalnog predstavljanja, ali i napore njihovog prevazilaženja. Pored toga, iako višestruko osporavana, teorija Gimbutasove ne samo da reprodukuje prepoznatljivi patrijarhalni narativ, već ga stavlja i u (pra)istorijsku perspektivu ponudivši nam pretpostavku o njegovom nastanku. Tako se interpretacija prošlosti pojavljuje kao moguća projekcija u korigovanju patrijarhalnih stereotipa i moguće da je ovaj teorijski narativ posredno uticao i na filmove o kojima je reč.

Ključne reči: *Zaleđeno kraljevstvo*, *Grdana*, Marija Gimbutas, ženska moć, marginalizacija, subverzija

Uvod

Svet u kome živimo preplavljen je narativima koji reprodukuju modele utkane i nužne za održavanje patrijarhalnog *statusa quo*. Pa ipak u masovnoj i potrošačkoj kulturi postoje primeri koji subvertiraju ustaljenu normu, a naročito su zanimljivi oni koji dolaze iz Diznijevog studija u vidu novih verzija poznatih bajki. Reč je o Andersenovoj *Snežnoj kraljici*, koja je u potpuno izmenjenoj verziji danas poznata pod imenom *Frozen* iz filma *Zaleđeno kraljevstvo*, kao i *Grdani* koja je od zle veštice postala glavna junakinja nove verzije Peroove *Trnove Ružice*. U rimejkovima akterke prerastaju svoje prethodnice koje su bile svedene na zle i aktivne ili lepe i pasivne junakinje, izrastajući u kompleksne likove koje uz slabosti i strahove odlikuje jaka volja, upornost, promišljenost, (samo)kritičnost i samosvest.

Ova interpretacija koja će se baviti prevazilaženjem pomenutog patrijarhalnog modela koji potiče još iz antičkog doba, dovešće nas do zanimljive hipoteze arheološkinje Marije Gimbutas prema kojoj je patrijarhatu prethodilo egalitarno matrifokalno društvo u kome je dominiralo poštovanje ženskih božanstava. Njegovo rušenje u kasnom neolitu označilo je i kraj poštovanja boginja, čija je moć marginalizovana i označena kao negativna, nastavivši da egzistira potisnuta i marginalizovana. Na zanimljiv način, ova teorija kojoj se zamera opštost i utopičnost, izvrće patrijarhalni poredak naglavačke, pojavljujući se i kao moguća projekcija budućnosti koja prkosi okorelim patrijarhalnim stereotipima. Upravo stoga ona je bliska narativima filmova o kojima je reč. Ipak zbog metodološke zastarelosti, mesto ove teorije je u arheologiji poljuljano, čak i u njenim feminističkim pravcima. Uprkos tome, ponuđena narativna perspektiva koja ljulja patrijarhalne obrasce vredna je novog promišljanja i to uz moguće povlačenje paralela sa pomenutim filmovima.

Zaleđeno kraljevstvo

Frozen, ili kako ga najčešće kod nas prevode *Zaleđeno kraljevstvo*, još jedan je crtani film iz Diznijeve produkcije o princezama (2013). Pa ipak, ovaj film koji je vrlo brzo stekao ogromnu popularnost, ne predstavlja uobičajenu bajku o princezama. Umesto da u diznijevskoj tradiciji fiksira stereotip o mladoj, nežnoj lepotici čiji unutrašnji život i ne postoji, ovaj film ga dekonstruiše i ruši kao što je to bio slučaj i u filmovima

Lepotica i zver (1991) (Bell 1995, 113)¹ i *Mulan* (1998), doduše zadržavajući kraljevsko „pakovanje“, to jest model princeze koji se devojčicama već dugo nudi kao jedini. Kao i za mnoge dugometražne Diznijeve animirane filmove, scenario je napisan na osnovu jedne od čuvenih bajki. Ovaj put je predložak bio Andersenova *Ledena kraljica*, a scenaristi Dženifer Li (Jennifer Lee) i Kris Bak (Chris Buck) napuštaju dominantnu ideološku matricu Diznijevog studija koja, kako primećuje Zips (Zipes 1995, 22), najčešće podržava društveni *status quo* i vrednosti koje prevladavaju u savremenom američkom kapitalističkom društvu (dodala bih, i u savremenom globalnom društvu), podrivajući duboko ukorenjene patrijarhalne modele i podele uloga.

Glavne junakinje su sestre Elza i Ana, ćerke kraljevskog para iz Arendela. Film počinje njihovom veselom i nesputanom igrom u kojoj Elza otkriva svoje neuobičajene moći da sve oko sebe pretvara u sneg i led. Nehotice, ona zamrzne i svoju sestru Anu. Ova povreda u Elzi i u roditeljima izazove ogroman strah i oni odlučuju da Elzu izoluju i da je ostave u *sopstvenoj sobi*. Sestre se ponovo sreću tek tokom Elzinog krunisanja (roditelji su u međuvremenu stradali), ali dolaze u sukob zbog Anine rešenosti da se uda nakon jednodnevne zaljubljenosti. Ne dobivši dozvolu od sestre, Ana Elzi skida rukavice nakon čega Elzina nekontrolisana moć zaledi čitavo kraljevstvo. Elza odlazi, ali je napokon srećna i slobodna. Ana tada počinje da shvata šta se dogodilo i kreće za sestrom. U potragu se uključuje još jedan mladić koji će Ani pomoći da pronađe Elzu i koji će zapravo biti njena prava ljubav. Prvi verenik, koji je ostao da čuva kraljevstvo, zapravo je bio zainteresovan samo za kraljevsku krunu zbog čega je želeo da ubije Anu, koju na kraju filma spasava poljubac prave – sestrinske – ljubavi.

Film problematizuje nekoliko značajnih tema ključnih za patrijarhat i za konstrukciju ženskosti i to kroz sam proces vaspitanja koji po usvojenim normativima isključuje pre svega devojačku i žensku moć, samostalnost i slobodu izbora. U bajkama mlada devojka može biti lepa, ali tiha i nežna, za razliku od ružne, zle i moćne starice. Neke od ovih tema prepoznatljive su na simboličkom nivou i u antičkim mitovima, pre svega onima koji odražavaju patrijarhalni poredak. Iako mit ne predstavlja istorijski dokument i u tom smislu ne može imati dokumentarnu vrednost, on, poput analiziranih filmova, predstavlja tekst iz koga se mogu iščitavati dominantna shvatanja i stereotipi u određenom društvu (Dowden 1995, 45; Lefkowitz 1993, 49). Tako su, na primer, u većini grčkih mitova, ženski likovi devojke, to jest device (*parthenoi*) ili udate žene (*gynaikes*), dakle nikako neudate starije žene (Dowden 1995, 46; Lefkowitz 1981).

1 Film je ponovo snimljen kao filmska muzička fantazija 2017.

Govoreći o demonizaciji ženske moći, želela bih da povučem paralelu i ukažem na prepoznatljive patrijarhalne obrasce koji sežu u preistoriju, zbog čega ću uvesti teoriju Marije Gimbutas (1921–1994), američke arheološkinje litvanskog porekla, koja se bavila i paleolingvistikom. Pored toga što je inicirala mnoga arheološka istraživanja na području Balkana i južne Evrope, razvila je Kurgansku hipotezu o najezdi Indoevropljana (od kraja 5. do kraja 3. milenijuma p. n. e) iz crnomorskih stepa, koji su doneli sa sobom nove načine sahranjivanja i novi religijski poredak (Gimbutas 1999, 52). Razvijajući dalje svoje hipoteze u brojnim radovima i monografijama, u knjizi koja je objavljena posthumno *The Living Goddess* (1999), Marija Gimbutas se u jednoj sveobuhvatnoj teoriji pozabavila Velikom Boginjom stare Evrope² (7000–3000. p. n. e.). Ova arheološkinja bila je prva koja je svoj istraživački fokus izmestila sa ekonomije na religiju, uočivši da se osnovni kosmološki i religijski princip prepoznatljiv u ovim kulturama očitava kroz životni ciklus rađanja-smrti-preporoda u prirodi, a koji je oličen u Velikoj Boginji. Prema njoj, na tlu Evrope je pre indoevropske najezde preovladavao egalitarizam i pacifizam i nije postojala dominacija ni muškaraca ni žena (autorka to jasno naziva matrifokalnim tipom, a ne matrijarhatom kako joj se kasnije često pripisivalo). Dakle, Gimbutas nije govorila o vladavini žena već o njihovom centralnom položaju, o fokusu na žensko, odnosno na majčinsko, pa bi ova interpretacija povlačenjem paralele sa naratološkom paradigmom mogla da se objasni kao narativ (iz perspektive) žene koja je poistovećena sa majkom.³ Indoevropska najezda (4500–2500. p. n. e.) donela je nov tip sahranjivanja i ostavila za sobom grobnice u kojima su starešine i istaknuti članovi zajednice sahranjivani uz svoje oružje, konje, žene, pa i ljubavnice. Dolazak Indoevropljana (u nekoliko talasa: 4400–4200. p. n. e., 3400–3200. p. n. e. i 3000–2800. p. n. e.) doveo je do nestanka egalitarne kulture. Marija Gimbutas se takođe pozabavila i sudbinom Boginje na osnovu brojnih ženskih skulptura, figurina i njihovih ostataka sa naglašenim ženskim atributima. Boginja koja je nekada dominirala bez muškog para (iako su dakako postojala muška božanstva koja upućuju na to da su i muškarci u ovim društvima imali ugled, dužnosti pa i moć), izgubila je centralnu poziciju koju odsada zauzima bog neba. Pa ipak, ona nije nestala, već su njene rasparčane osobine i nadležnosti ostale prepoznatljive u brojnim boginjama i nižim demonskim bićima koja su nastavila da egzistiraju u mnogim evropskim mitologijama, marginalizovane u različitom stepenu. Naslednice ove boginje su često očuvale moć, postavši manje ili više

2 Stara Evropa je danas odbačeni termin kojim Gimbutas označava i povezuje širok evropski prostor pre Indoevropske najezde.

3 Više reči o samom interpretativnom narativu biće dalje u tekstu.

stigmatizovane i opasne poput Baba Roge ili Baba Jage, proterane u pećinu ili jamu, što zapravo i jeste bilo njeno prvobitno svetište shvaćeno kao mesto u podzemlju koje je ne samo odredište smrti, već i porekla novog života. Takva je čudovišna Meduza (čija zmijska kosa upravo i ukazuje na moć preporoda, oličenom u skidanju slaka) koja se često pojavljivala kao *apotropaion*, to jest kao moćna zaštita na antičkim građevinama. Kao zaštitnica svih beba i mladunaca, i života na porođaju, Artemida ostaje povezana sa životinjama, i tu prepoznajemo do danas okorelu dihotomiju koja ženama dozvoljava moć u domenu majčinstva i vezu sa prirodom, ali ostaje suprotstavljena svemu što je regulisano, što pripada oficijelnom, javnom i domenu moći. Ta nit patrijarhalnog poretka koja se očitava kroz okorelu dihotomiju u kojoj su žene vezane za prirodu i ono što je divlje, a muškarci za kulturu i oficijelno, vodi nas do Kristofera, mladića koji pomaže Ani da pronade Elzu i u koga se na kraju Ana zaljubljuje, a koga su odgojili trolovi. Oni ne pripadaju dominantnoj kulturi, već divljini, šumi i neregulisanom, pružajući pomoć Elzi za izlečenje, Ani da pronade Elzu i Kristoferu da prepozna svoju ljubav prema Ani.

Dakle, naslednice Velike evropske Boginje nastavljaju da egzistiraju kroz ambivalentnu i kontradiktornu sliku. Jer, boginje su dobile mesto u novom patrijarhalnom hijerarhizovanom poretku, a upravo je poredak i preraspodela moći ono što je novo i u čemu je Velika evropska Boginja na različite načine – otkriveno ili prikriveno – sačuvala svoje kultove i tragove ugleda koji je nekada imala. Razlog za to leži u činjenici da najezda i osvajanja, kao i uspostavljanje novih društvenih i religijskih poredaka nikada nisu doveli do kompletnog brisanja i pisanja ispočetka, već su uvek podrazumevali pregovore između starog i novog, uz novu preraspodelu moći. U slučaju indoevropskih osvajanja stare Evrope, smatra Marija Gimbutas, to je donelo marginalizaciju i stigmatizaciju Velike Boginje i njenih naslednica. Ono što je usledilo stvaranjem patrijarhata iščitava se upravo u položaju unižene/ponižene Boginje, u njenom rasparčavanju na više manjih božanstava, čija se moć od sada misli kao izuzetno opasna. Upravo to je jedna od glavnih niti koja se kroz 5.000 godina istorije patrijarhata i patrijarhalnih narativa proteže do Elze, pružajući objašnjenje zašto su u većini Diznjevih filmova žene koje imaju moć stare i zle. Žena koja ima moć ni na koji način ne može biti privlačna i prihvatljiva za zajednicu. Upravo je tu *Zaleđeno kraljevstvo* subverzivno jer moć povezuje sa mladom očaravajućom junakinjom-princezom, koja predstavlja gotovo jedini uzor koji se neprekidno postavlja pred devojčice.

Ana i Elza ostaju vizuelno zanosne junakinje čiji karakteri su u potpunoj suprotnosti sa već pomenutim dominantnim modelom princeze, oblikovanim prema patrijarhalnim

obrascima koji žensku moć odbacuju i označavaju kao opasnu. Što se roditeljskog straha tiče, pored toga što predstavlja deo pomenutog poretka, on takođe spada u korpus strahova za decu, a još više za decu koja se po bilo čemu razlikuju od drugih.⁴ Pa nije li vekovima usled straha za devojčicu, i od njene moći i strasti bilo koje vrste, bilo najbezbednije zatvoriti je i izolovati? A to je bez sumnje siguran put za razvijanje osećaja krivice i neadekvatnosti, kao i za kasniju društvenu marginalizaciju. Tako Elza ostaje dugo zatočena, uplašena i sama sve dok se ne suoči sa svojim strahovima. Ovo je takođe potcrtano u tekstu pesme *Let it go*, čija je pevljivost i optimističan ton doprinela tome da brzo postane svetski hit, dobivši Oskara za najbolju originalnu pesmu u 2014, Gremi za najbolju pesmu u vizuelnim medijima u 2015. godini i mnoge druge. Tekst i muziku su napisali Kristen Anderson-Lopez i Robert Lopez, a prema rečima scenaristkinje i korežiserke Dženifer Li (Jennifer Lee), upravo ova pesma je inicirala radikalnu promenu scenarija i učinila Elzu devojkom kompleksnog karaktera koja se oslobađa nametnutih stega i strahova, osvaja slobodu i uči da bude ono što jeste (Everett 2014).⁵ Odlomak pesme prenosim u nastavku:

*Smešno je kako nekad distanca / Učini sve beznačajnim. / A strahovi koji su me nekad kontrolisali, više me uopšte ne pogađaju. / Vreme je da vidim šta sve mogu / Da testiram granice i osetim slobodu. / Nema ispravnog ni pogrešnog. Nema pravila za mene. / Ja sam slobodna.*⁶

Zanimljiv detalj je da u toku pevanja ove pesme Elza blago rastura svoju urednu pletenicu i sve više podseća na Anu, koju možemo posmatrati i kao Elzin aktivni alter ego, jer ona je od samog početka slobodna, nesputana, razigrana i neuredna. Ana se bori, pokušava da dopre do sestre, zaljubljuje se u mladića prevaranta, doživljava razočaranje, greši, trči, ne odustaje. Ona naprosto živi i pokušava, kako najbolje ume u datim okolnostima, da se izbori za sestrinu ljubav, ali i druge vrste ljubavi koje je okružuju – pa i romantičnu. Ona biva prevarena i ostavljena, njoj Elza okreće leđa, ali Ana ne odustaje i uporna je, što je, pored Elzine moći, ključna odlika novog, aktivnog i snažnog uzora koji se postavlja pred devojčice. I baš to neodustajanje i borba omogućavaju i Elzi da

4 Mitološka problematizacija roditeljskog straha ne predstavlja novinu i smatra se da jedna dimenzija mita o Medeji upravo predstavlja preispitivanje strahova od povrede koju sami roditelji mogu naneti deci.

5 Prvobitno je Elza zamišljena kao ljubomorna, hladna, zlobna i zla osoba.

6 Prevod i odlomak koji prenosim nije prepev na srpski Jelene Gavrilović koji postoji u filmu, već moj prevod. Uprkos manjoj poetičnosti smatrala sam da je to bolji izbor jer prepevu na srpski nedostaje (iako ne u potpunosti) onaj deo teksta koji se odnosi na Elzinu samorefleksiju, na stege koje su joj spolja nametane i na oslobađanje od njih.

pronađe i upozna sebe i da ovlada svojim moćima, koje netaknute i čuvane strahom, nikome ne mogu doneti ništa osim nesreće. Dakle, Elzino zatočeništvo u svojoj moći, a i strašna ledena zima sa kojom su se stanovnici Arendela suočili, mogli su se završiti jedino Elzinim oslobađanjem od straha (od sopstvene moći, a u skladu sa tradicijom u kojoj ženska moć ne nosi pozitivni predznak) i uspostavljanjem kontrole nad sobom, a to je naučila zahvaljujući sestrinskom neodustajanju, upornosti i ljubavi, ali i zahvaljujući spremnosti da se suoči sa samom sobom i da bude ono što jeste; ili, ako Elzu i Anu stopimo u jedan lik, zahvaljujući hrabrosti, borbenosti, samostalnosti, različitim pokušajima, ljubavi i pravu na ljubav, prihvatanju prava na moć i na pomoć (koja ne isključuje samostalnost), ali i prihvatanju prava na grešku. Jer Kristofer, u koga se na kraju Ana zaljubljuje, nije nekakav apstraktni spasilac na belom konju, već uporni, stvarni, skromni mladić (iz neregulisanog sveta šume, a ne princ koji želi da osvoji vlast), za koga ima mesta u Aninom u srcu tek nakon što dobije sestrinsku ljubav i podršku. Naime, u jednoj od finalnih scena Kristofer i Elza trče, takoreći trkaju se, u nastojanju da što pre stignu do Ane da bi joj pomogli. I premda Ana prvo kreće prema Kristoferu kad ga ugleda, čim primeti da je Elza u opasnosti, ona pritrčava njoj kako bi je sopstvenim telom zaštitila od princa koji je na nju nasrnuo mačem. U tom trenutku Ana se zamrzava i upravo zaleđenom rukom uspeva da zadrži prinčev mač, da bi je očajna Elza zagrlila okovanu u led koji je otopila svojom ljubavlju. Nakon što su spasile jedna drugu, sestre nastavljaju svoj život slobodne. Elza koja je ovladala svojim moćima i slobodom, priređuje povremeno klizalište za stanovnike Arendela, počinje da se zabavlja i sama, a Ana uživa u zaljubljenosti u Kristofera i u društvu sestre. Žensko pravo na slobodu se očituje u razbijenom mačo obrascu kroz lik Kristofera i njegovo strpljivo čekanje da Ana napravi prvi korak, kao i u spremnosti da od nje, to jest njene sestre primi dar, nove saonice, koje mu je Ana i tako obećala kada su u potrazi za Elzom razbili stare. Patrijarhalne norme su duboko narušene i kroz savez između sestara i odsustvo ženske zavisnosti od muškarca.

Pored toga što je ovo animirani film koji je brzo dostigao rekordnu gledanost i što njegova popularnost i dalje ne opada, osim brojnih pozitivnih kritika, nisu izostali ni izrazito negativni komentari u medijima, pre svega elektronskim. Naime, ljubav između dve sestre i čuveno „samo pusti to“, to jest *let it go*, iz pesme je katkada interpretirano i kao prihvatanje i objava sopstvene homoseksualnosti. Oštrih, osuđujućih i moralizatorskih komentara je bilo mnogo. Portal *Queer Voices* (u okviru *HuffPosta*) prenosi kako je evangeliistički pastor Kevin Svanson (Kewin Svanson) optužio Diznijev studio za indoktrinaciju, za „đavolji posao“ i učenje dece da sa lakoćom prihvate svoju i tuđu ho-

moseksualnost, kao i druge slične komentare (Queer Voices 2014). Ista stanovišta, ali u suprotnom, to jest pozitivnom duhu su više puta izneli i predstavnici LGBT populacije. Različite interpretacije govore u prilog argumentu koji je izneo Erik Čarls (Eric Charls) na sajtu *Psychology Today*: svako u Elzinom liku i borbi za sebe prepoznaje sopstvene potisnute strahove i želje (Charles 2014). Ukoliko izvrnemo deduktivni model i osvrnemo se još jednom na homofobne komentare vezane za film, postaje jasno da oni ljudi koji ne prihvataju i anatemišu homoseksualnost podjednako osuđuju i ne razumeju da postoje različite ženske potrebe za slobodom i samoostvarivanjem, a da je mnogim devojkama i ženama uobičajeno ponuđeno žensko „pakovanje“ tesno. Dakle, interpretaciju *Ledenog kraljevstva* nipošto ne bih svela isključivo na prihvatanje homoseksualnosti već bih tome dodala i različite snove i strahove koji koče mlade devojke da budu ono što jesu i što žele da budu.

Još jedna od mogućih, po meni, duhovitih interpretacija filma ukratko je izvedena na sajtu *Phdcomics*, gde je u stripu prikazana Elza kao mlada devojka sa izuzetnim talentima. Dok piše doktorat zaključana je u sobu i retko komunicira sa ljudima. Nakon doktorata i objavljivanja knjige, ceo svet zna za šta je sve sposobna, a to joj donosi slobodu, nakon čega odlazi u divan zamak (univerzitet) i radi ono što želi (Phdcomics n. d.). Iz perspektive onih koji pišu doktorat završetak ovog posla svakako predstavlja trenutak osvajanja slobode, ali u kontekstu čitanja crtanog filma koje sam izvela, postavlja se pitanje u kojoj meri je akademski svet imun na boljke patrijarhalnih predrasuda i nesloboda.

Marija Gimbutas i *zaleđeno* akademsko kraljevstvo

Vratimo se stoga arheološkinji Mariji Gimbutas i to iz dva razloga. Jedan je taj da se danas u arheološkim krugovima (glavnog toka, ali i u feminističkoj struji) smatra da je njena teorija opovrgnuta i zastarela, pa mi je obaveza da obrazložim zašto sam se na nju osvrnula.

Marija Gimbutas je za života stekla veliki ugled zahvaljujući radu i arheološkim iskopavanjima širom Evrope. Kolege i disciplina joj u načelu priznaju bogato arheološko iskustvo i jako dobro poznavanje materijala, ali su njene hipoteze pobijene, a struka

je počela da joj zamera nedovoljnu analitičnost⁷ (Milisauskas 2011a, 7) i da preskače njeno ime čak i za rezultate za koje je neosporno zaslužna.⁸ Svakako važi da se arheološka istraživanja i pristupi neprekidno osavremenjuju, međutim, zanimljivo je da mnogi arheolozi koji ističu prevaziđenost teorije Marije Gimbutas, previđaju njen inovatorski korak u tome što je prva nakon Drugog svetskog rata napustila proučavanje ekonomije i pomerila fokus na religiju, sferu potpuno perifernu u odnosu na ekonomiju, koja se zapravo iz savremene perspektive arheologa činila ključnom (Spretnak 2011, 38). Time je Marija Gimbutas pokazala sposobnost da se upusti u nove načine posmatranja i interpretacije. Zamerajući joj utopijsko viđenje neolita, mnogi su novim metodama zapravo razrađivali teze na tragu njenih istraživanja i teorija, ali često bez pozivanja na njen rad. To ističe i Sarunas Milisauskas koji Mariji Gimbutas odaje priznanje u svojoj knjizi posvećenoj neolitu:

„Čak i nakon smrti ona spada među najpoznatije i najuticajnije arheologe i arheološkinje. Vodila je brojna iskopavanja i znala je mnoge evropske jezike; njene ideje jednostavno ne mogu biti odbačene kao preterane ili egzotične. Ona je učinila da postanemo mnogo svesniji religije, rata i roda u preistoriji“ (Milisauskas 2011c, 203).

Pa ipak, ovaj autor u nastavku istog teksta citira Prestona (1982, 326) koji pobija njenu tezu da položaj boginje može stajati u vezi sa statusom žena u društvu, najpre ističući da ne moraju sve figurine predstavljati boginje. I dok bi se o ovome moglo diskutovati, njegov drugi argument je zasnovan na Prestonovom površnom čitanju Gimbutasove i teze da su boginje poput Atene, Artemide i Demetre u antičkoj Grčkoj imale ogromnu moć koja je odudarala od društvenog položaja žena. Ovaj autor potpuno previđa ključnu argumentaciju Marije Gimbutas, prema kojoj su ove boginje smeštene u nov, patrijarhalni poredak i panteon, i da je njihova moć marginalizovana, kada im je vrhovni gospodar postao bog Zevs. Atena je boginja mudrosti, rata i zanata rođena iz Zevsove glave i nema nikakve veze sa Velikom Boginjom, dok su Artemida i Demetra naslednice svrgnute boginje, koje su dobile gospodara i vrhovnog vladara, očuvavši delimično

7 Ova zamerka bi se mogla podvesti pod uobičajenu optužbu i predrasudu spram ženske neracionalnosti i iracionalnosti.

8 Milisauskas na primer ističe nepravdu koju joj je učinio Triger (Trigger) „ne uključivši je u svoju *A History of Archaeological Thought* (1989)“ (Milisauskas 2011a, 7). Jedina pažnja koju je Marija Gimbutas dobila u ovoj monumentalnoj knjizi je tvrdnja Džona Čepmena (John Chapman) da je ideju za teoriju o ratobornim Indoevropljanima Gimbutas dobila zbog svog životnog iskustva i preživljavanja Drugog svetskog rata (Chapman 1998; Trigger 1989, 558).

svoju moć i autonomiju koju su i žene osvajale privremeno, npr. u vreme Demetrinih praznika koji su postojali širom grčkog sveta (Winkler 1991, 194; Zeitlin 1996, 401; Stevanović 2009).

Još veću nepravdu prema Mariji Gimbutas je učinio Ian Hoder (Ian Hodder), kada je njenu tezu o egalitarnosti kritikovao kao tezu o matrijarhatu (Hodder 2004, 77–83), koji Gimbutas nikada i nije zastupala (Spretnak 2011, 24) naglašavajući uvek matrifikalnost, pacifizam i egalitarnost. Veoma oštra kritika, takođe zasnovana na navodnoj tezi o matrijarhatu, stigla je od feminističke arheološkinje Lin Meskel (Lynn Meskell), koja započinje tekst opaskom da je Marija Gimbutas iskoristila svoj akademski ugled, ogromno znanje i iskustvo da predstavi jednu feminističku i idealističku interpretaciju prošlosti, zamerajući joj nedovoljnu analitičnost, koju je, kako autorka smatra, zamениla jednom generalnom utopističkom teorijom⁹ (Meskell 1995, 74).

I pored toga što je u brojnim segmentima rad Marije Gimbutas prevaziđen jer je i sama zapravo bila u velikoj meri prethodnica današnjih arheologa i arheološkinja koji su se okrenuli procesualnoj i postprocesualnoj arheologiji (sa više fokusa na partikularno i pluralističko nego na opšte) (Meskell 1995), značaj ove sveobuhvatne teorije o Velikoj neolitskoj Boginji – bez obzira na to je li pogrešna ili tačna¹⁰ (uz ključno pitanje sa kolikom tačnošću uopšte možemo govoriti o interpretacijama vezanim za praistoriju) – leži najpre u postavljanju istraživačkih pitanja vezanih za žene i boginje, kao i u potpuno novom pristupu kroz nastojanja da se arheološka istraživanja kontekstualizuju kroz različite discipline poput komparativne religije, lingvistike, folkloristike, semiotike itd. Pored toga, radi se o narativu o jednom mogućem drugačijem društvu, o društvu jednakih, o društvu bez rata, o društvu u kojem zapravo ne postoji *drugo*, ne postoje one ili oni koje je potrebno obeležiti i odbaciti, ne postoje nadmoćni i potčinjeni. U tom

9 Rad arheološkinje Lin Meskel *Goddesses, Gimbutas and 'New Age' Archaeology* predstavlja verovatno kritiku Marije Gimbutas koja je secira segment po segment, zamerajući joj opštost i ističući da se većina arheologa slaže u tome da je čitanje arheoloških artefakata vezanih za preistoriju gotovo nemoguće zbog nedovoljnog poznavanja konteksta.

10 Iako nisam arheološkinja, teorija Marije Gimbutas se potpuno uklopila u istraživanja koja sam sama radila o pogrebnom ritualu i ženskoj moći, suzama i smehu u antičkoj Grčkoj od arhajskog doba. Ova istraživanja pokazala su da su žene preuzimale dominantnu ulogu u pogrebnom ritualu, a shodno tome i u čitavom društvu u vreme krize izazvane smrću člana njihove porodice. Pokušaji da se ženska moć kontroliše postojali su još od Solonovog zakonika (VI veka p. n. e.), ali ni Crkva koja je uvela potpuno nov obred nije uspjela da ukloni žene iz ovog rituala. Baveći se pogrebima, u radu sam se bavila i ženskim festivalima, praznicima, kao i boginjama koje su bile od naročite važnosti za žene. Načini proslavljanja ovih praznika, životinje ključne za njih, veza sa životnim ciklusom, potpuno su se uklopili u teoriju Marije Gimbutas o svrgnutoj Velikoj Boginji i ženskoj moći koja se očuvala u krizama vezanim za rađanje i smrt (cf. Stevanović 2009).

smislu, želim da istaknem kao važno upravo ono što najčešće predstavlja glavnu zamerku njenih kritičara i kritičarki, a to je da se

„vizija prošlosti pojavljuje kao aspekt kognitivne, rodne, pa čak i feminističke arheologije, dok interpretacije koje predstavlja jesu naprosto optimistične kreacije pune nade koje su odraz savremene potrage za društvenom utopijom“ (Meskell 1995, 74).

Dakle, upravo to što Meskel zamera Mariji Gimbutas smatram dragocenim i izuzetno važnim u feminističkoj paradigmi koju shvatam kao nomadsku, kako o njoj piše Rozi Brajdotti (Rosi Braidotti) koja poziva feministkinje da „otrgnu se od obrazaca maskuline identifikacije..., izađu iz parališućih struktura isključivog akademskog stila“ (Braidotti 2005, 190). Brajdotti se poziva na Adrijen Rič (Adrienne Rich) ponavljajući njen poziv za „gajenje umetnosti nelojalnosti civilizaciji“, što se takođe na izvestan način prepoznaje u teoriji Marije Gimbutas. Uz oprez i kritičnost na koju uvek poziva Brajdotti, ova teorija može se posmatrati i kao moguća društvena projekcija koja kao takva ostaje slobodna za naše kritičko promišljanje, meni naročito zanimljiva zbog svog egalitarističkog i pacifističkog potencijala.

Pa ipak, ima i onih koji uvažavaju metodologiju i interpretacije Marije Gimbutas. Reč je pre svega o interdisciplinarnoj akademskoj struji koja podržava saradnju i preplitanje istraživanja u oblasti arheologije, etnologije, antropologije, studija religije i sociologije, a postoji pod nazivom arheomitologija (Spretnak 2011). Pored toga, na savremenoj arheološkoj sceni se nedavno dogodilo nešto što bi moglo da utiče na rehabilitaciju ove naučnice i u arheološkim krugovima. Naime, nekadašnji kolega Marije Gimbutas, ali i njen dugogodišnji teorijski neistomišljenik i oponent, veoma cenjeni arheolog Kolin Renfru (Colin Renfrew), održao je 8. novembra 2017. godine predavanje pod nazivom „Marija je ponovo živa: DNK i indoevropski koreni“ („Marija Rediviva: DNA and Indo-European Origins“) (Renfrew 2017). Iako već godinama zastupa drugačiju teoriju od nje, ovaj arheolog je naglasio da najnovija istraživanja DNK kostiju antičkih ljudi (Haak 2015) zapravo daju potvrdu Mariji Gimbutas za njenu osnovnu tezu o najezdi Indoevropljana iz crnomorskih stepa. Reč je o tome da se poslednjih trideset godina neprekidno razvijaju nove tehnike istraživanja DNK analiza antičkih ljudi, posebno na osnovu ostataka nađenih u grobnicama i da upravo ova istraživanja sve češće daju odlučujuće odgovore u arheologiji. Renfruovo predavanje se ne bavi teorijom o Velikoj Boginji, ali je ključno utoliko što je prethodno pobijanje Kurganske teze bilo početni argument u diskvalifikaciji rada Marije Gimbutas.

Grdana

Još jedan film, doduše malo manje uspешan od *Ledenog kraljevstva*, koji je vrlo brzo oborio sve rekorde gledanosti je *Grdana* (*Maleficent*), bajka namenjena nešto starijoj deci. Scenario je napisala Linda Volverton (Linda Wollverton), a režirao ga je Robert Stromberg, pošto je Tim Barton (Tim Burton) odustao, uprkos obećanju koji je dao Anđelini Džoli (Angelina Jolie). Ova čuvena glumica jedna je od najzaslužnijih osoba zbog koje se nije odustalo od snimanja *Grdane*, a snažnu motivaciju davala joj je simpatija prema ovom liku koji je želela da glumi (Radish 2014).

Pojavivši se u bioskopima godinu dana nakon *Zaleđenog kraljevstva*, ova epska fantazija zapravo predstavlja proširenu verziju Peroove *Trnove Ružice*, otkrivajući sudbinu Grdane i razloge koji su je potakli da baci zle čini na tek rođenu princezu, dajući priliku Diznijevoj zloj čarobnici da se čuje i njena strana priče, a to je da je ova nekada nežna, moćna i dobrodušna vila u mladosti bila zaljubljena u oca Trnove Ružice. Uprkos upozorenjima svojih prijatelja iz čarobne šume Morsa, koju ljudi neprekidno ugrožavaju, ona odlučuje da prihvati ljubav mladog Stefana. Međutim, nakon nekoliko godina, odrasli Stefan poželeo je kraljevsku krunu, a zbog toga i brak sa princezom. To je bio razlog što je tadašnjem monarhu obećao da će ubiti Grdanu, svemoćnu vilu zahvaljujući kojoj poraz Morsa nije bio moguć. Pa ipak, sećajući se detinje zaljubljenosti, Stefan odlučuje da svoju nekadašnju ljubav delimično poštedi i, uspavavši je, seče joj krila, bez kojih ona ostaje bez slobode, to jest bez mogućnosti da se lako kreće i bez nepobedivosti kojom je štitila čitav svet kome je pripadala. Ipak, Grdana ne gubi sve nadnaravne sposobnosti, uz pomoć kojih pronalazi pomoćnika Dijavala (Sam Riley), gavrana koga po potrebi pretvara u mladića, da bio kao ptica odleteo brzo i bio njen glasnik kad je to potrebno. Filmska seča krila i Grdanino snalaženje da preživi, to jest da nastavi život nalik onome koji je nekada vodila nesumnjiva je filmska aluzija na silovanje.¹¹

Što se tiče Stefana, on odnosi odsečena Grdanina krila kralju i koristi ih kao dokaz ubistva. Oženivši se princezom ubrzo nasleđuje krunu i dobija ćerku. Iz bola i mržnje prema Stefanu, Grdana na tek rođenu devojčicu baca čini. Kako bi zaštitio dete, kraljevski par sklanja bebu kod tri vile koje je trebalo da je sačuvaju od Grdaninog prokletstva. Iako je radnja filma prilično jednostavna, zanimljivo je da ne postoji uobičajena podela na dobro i zlo. Počevši od dobrih vila kojima je povereno staranje

11 I sama Anđelina Džoli je to potvrdila (Rich 2014).

nad princezom koje se neprekidno prepiru, a često su i nemarne prema devojčici koju treba da čuvaju, do toga da je zapravo Grdana ona koja istinski bdi nad njom i u više joj navrata spasava život. Grdana i princeza postaju prijateljice, ali Grdana ne uspeva da skine sa nje čini koje je bacila i očajna očekuje da se dan uoči šesnaestog rođendana ubode i zaspi dubokim snom. Pa ipak, nada za princezu postoji, jer je Grdana na kraljeve molbe da poštedi princezu rekla da je može spasti jedino poljubac prave ljubavi, s tim da je u trenutku ogorčenosti i svog ljubavnog razočaranja mislila da takva ljubav ne postoji. Kada princeza podlegne zlim činima i to nakon što je pobešla od Grdane saznajući od vila ko je kriv za prokletstvo, Grdana daje sve od sebe da je oživi. Rasplet filma je nalik onome u *Ledenom kraljevstvu*. Nakon neuspelog pokušaja da Ružicu poljubi princ koga je jednom sreća, Grdana prilazi Ružici i gorko se kajući za svoj čin ljubi je u čelo. Ispostavlja se da je to poljubac prave ljubavi. Dakle, još jednom je poražena romantična ljubav, a pobedu odnosi ljubav između dve ženske osobe koju možemo tumačiti kao odnos između usvojenog deteta i majke (kako se često tumači), ili naprosto kao ljubav između dve ženske osobe. Što se tiče dva sučeljena sveta u filmu, ona su zaratila – kralj je pokušao da ubije Grdanu kada se našla u njegovom dvorcu u kome se Ružica i ubola na trn, ali upravo zahvaljujući mladoj devojci koja se već probudila i koja je uspela da oslobodi krila koja je njen otac držao u jednoj sobi. Film se završava konačnim mirom između dva sveta i brakom princeze koju je Grdana usvojila i princa iz sveta ljudi, čime se nadilazi binarna dihotomija priroda/kultura, dobro/zlo, što se uklapa u ideju filma koji ne poštuje crno-belu podelu na dobro i zlo.

Lik Grdane, njene nadnaravne moći i svet prirode kome pripada dovode nas do Marije Gimbutas. Popularnost teorije Marije Gimbutas u *new age* kultovima i masovnoj kulturi, pre svega u SAD (ali i Evropi, Australiji i na Novom Zelandu) sedamdesetih godina, prodrli su u svakodnevnicu i popularnu kulturu u toj meri da je moguće pretpostaviti da je lik Grdane i ambijent kome pripada iskonstruisan upravo pod uticajem ovih predstava iz masovne i potrošačke kulture. Čak je u Grdani, zbog krila, moguće prepoznati ptičju boginju o kojoj piše Gimbutas. Moć Grdane je, kao i uvek kod paganskih božanstava, dvostruke prirode, jer zlo i dobro nikada nemaju emanacije u različitim likovima, već su predstavljeni daleko kompleksnije: postoje različiti aspekti i intenziteti osobina jednog božanstva – pozitivni i negativni.

Binarna preraspodela u kojoj ženama pripada sfera prirode a muškarcima kulture, ne-

izbežno je ograničavajuća i preopterećena predrasudama.¹² Pa ipak, ona se nadilazi u filmu *Zaledeno kraljevstvo*, kao i u novoj verziji *Trnove ružice* u kojoj je odbranjena čast jedne zle veštice. U oba filma se polazi od činjenice da ženska moć mora biti opasna i u oba filma se ova patrijarhalna matrica prevazilazi. Upravo to je nit koja otvara temu za neka buduća istraživanja – a to je potreba da se ova narativna matrica koja postavlja ograničenja ženama i pokušava da zauzda ili diskvalifikuje žensku moć ili znanje, preispita kroz istoriju.¹³

Ova dva filma o kojima je bilo reči spaja i to što zapravo predstavljaju ponovno ispisivanje čuvenih bajki, i to u oba slučaja tako da onaj ženski lik koji je u čuvenijoj i starijoj verziji opak i zao postaje pristupačan, razumljiv i kao takav ispunjen i pozitivnim osobinama. Žensko zlo se gubi kao karakterna osobina i postaje odlika samo pojedinih činova (u slučaju Elze svi su nenamerni), a pomeranjem i proširivanjem fokusa, mi počinjemo da ih razumemo. Gledaoci i gledateljke mogu da saosećaju sa ovim ženama prikazanim kroz razrađene karaktere. Što se tiče dece kojoj su filmovi pre svega namenjeni, ona zaslužuju i mogu da razumeju mnogo više od pojednostavljenih crno-belih slika sveta, pošto su otvorena i spremna na spoznaje i učenje često mnogo više od odraslih, i potaknuta da razmišljaju i o svojim i o tuđim postupcima, pa i greškama.

Subverzivna moć *Ledenog kraljevstva* i *Grdane* srazmerna je u uticaju koji Dizniji filmovi imaju na svoje glavne konzumente – tim pre što je, a ovo važi naročito za prvi film, vezana za rani, formativni period. S jedne strane zapažamo emancipaciju u Diznijevoj filmskoj produkciji. Sa druge strane pak nemilice nas sa svih strana zasipa čitav niz proizvoda Diznijeve korporacije sa likovima poput Elze i Ane gotovo svuda – od šampona, do lutaka, svezaka, torbi, odeće – neprekidno ostvarujući društvenu kontrolu kroz konzumerističku represiju (Kasturi 2002, 53). Ali osim represije, potrošački svet u koji smo svi neminovno uključeni prožet je sada i emancipatorskim tendencijama. Ostaje nam da se nadamo da će ih ubuduće biti sve više i da će, upravo zahvaljujući naturalizovanosti koja Diznijeve proizvode (filmske i sve druge) prati, ostaviti značajan trag na generacije koje dolaze.

12 Čak i kada se pojavi tendencija obrnutog vrednovanja koje se ne odnosi samo na žene i muškarce, već na odnos prirode i kulture, to jest civilizacije, ljudi često upadaju u potpuno nekritičko odbacivanje civilizacijskih dostignuća, poput, na primer, medicine i lekova, okrećući se prirodi i prirodnim lekovima.

13 U metodološko-teorijskom smislu, argument za ovu vrstu komparacije preuzimam od Marsela Detjena (Marcel Detienne) koji se u knjizi *Comparing the Incomparable* zalaže za komparativistiku i što slobodnije kretanje kroz istoriju, što, kako autor smatra, može otvoriti nove perspektive i uvide (Detienne 2008).

Post Scriptum

Marija Gimbutas nije se deklarirala kao feministkinja, ali se radovala uticaju koji je njen rad imao na feminizam. Doduše, ovaj uticaj je bio daleko veći van akademskih krugova nego unutar njih, te se čini da je masovna popularnost njenih knjiga (i *Boginje* o kojoj je pisala) dodatno uticala na otpor koji je prema njoj rastao u arheološkoj akademskoj zajednici, pa čak i onom delu zajednice koji je bio orijentisan ka feminističkoj arheologiji. Ernestina Elster (Ernestine Elster) naglašava kako je moguće da je sa jedne strane njen uticaj u pop-kulturi i ekofeminističkim pokretima, uz njen veoma rigidan stav i zatvorenost prema novim pristupima u arheologiji („nova“, procesualna, postprocesualna, feministička, strukturalistička i marksistička arheologija) sa kojima se sretala kasnije u toku karijere, kao i generalna nespремnost na samopreispitivanje i promenu pristupa,¹⁴ te uronjenost u binarnu rodnu paradigmu, izazvala otpor kod mnogih arheološkinja orijentisanih ka rodnoj arheologiji (Elster 2007, 106–7).¹⁵ Čak je moguće i da je njena za života dosta stabilna i ugledna pozicija na UCLA odbila feminističke arheološkinje da joj priznaju zasluge koje ima u istorijskom smislu, makar za usmeravanje fokusa istraživanja na žene i na religiju, za inovativni pristup i nove pravce koje je njen pristup omogućio (ibid., 108). Feminističke arheologije su svakako heterogene, neretko kontradiktorne, polazeći od prepoznavanja ženskih glasova u arheologiji (nepoznatih arheološkinja) do preispitivanja samog koncepta roda kao društvenog konstruktta, ili roda kao evolutivnog procesa, roda kao agensa ili kao performansa (Conkey and Gero 1997, 411–437). Da li je kritika feminističkih arheološkinja mogla najpre da se nadoveže na tradiciju Marije Gimbutas, da ukaže na ono što je značajno u njenom radu (interesovanje za žene i ženska božanstva, kao i fokus na religiju), pa da tek onda iznosi kritiku i nove zaključke, ukazujući na slabosti njene teorije i ispisujući tradiciju feminističke arheologije koja svakako nije homogena i statična? Da li marginalizacija Marije Gimbutas u arheologiji upućuje na zaključak da su naučnice, isto kao i junakinje filma, lakše osuđene na neuspeh i zaborav, naročito kada se ne uklapaju u standardna očekivanja – bila ona dominantna ili ne?

14 Iskustva kolega govore da nikada nije bila spremna za plodnu diskusiju i da je neslaganje svojih kolega tumačila kao ljubomoru (Elster 2007, 106).

15 Ova nesenzibilisanost za rod kao društveni konstrukt sa jedne strane povezana je sa nezainteresovanošću Marije Gimbutas za feminističku teoriju, a sa druge strane – a to nije beznačajno – i za generaciju kojoj je ova arheološkinja pripadala. Međutim, važno je istaći i da izjednačavanje ženske plodnosti i zemlje treba posmatrati isključivo u religijskom kontekstu vremena kada je poljoprivreda bila osnovna ljudska delatnost.

Sada kada je kroz predavanje Kolina Renfrua i DNK analize ova teorija postala ponovo aktuelna (makar za one koji prihvataju njenu osnovnu premisu o indoevropskoj najezi), ostaje nam da sačekamo i vidimo kolika je moć autoriteta onih koji su teoriju Marije Gimbutas diskvalifikovali u opštem patrijarhalnom ustrojstvu akademskog sveta koji je tek ponegde fleksibilan i otvoren za protok drugačijih ideja i za ispisivanje drugačijih akademskih tradicija zasnovanih na poštovanju, a ne poništavanju. Koliko je, uostalom, mladih naučnica i naučnika spremno da se na početku karijere poziva na hipotezu koja je nepopularna? I sama sam, pišući ovaj rad, imala dilemu. Najpre, razmišljala sam da li da se pozabavim i teorijom Marije Gimbutas i da li će takav rad uopšte biti prihvaćen. Iako ovo jeste bila moja prvobitna ideja, posle opaske na konferenciji o prevaziđenosti njene teorije shvatila sam da bi bilo jednostavnije zadržati se na analizi Diznijevih filmova (za šta je bilo svakako mnogo materijala). Pa ipak, upravo ovo razmišljanje me je navelo da odaberem suprotnu strategiju i da ne pristanem na svesno zatvaranje prostora za hipoteze koje su drugačije i, što je još važnije, na gubljenje jedne perspektive – već da ukažem na ovaj problem.¹⁶

16 Zahvaljujem se kolegicama koje su postavile ovo pitanje i podstakle me da artikulišem i ovu značajnu problematiku u akademskom radu.

Literatura

Bell, Elizabeth 1995. „Somatexts at the Disney Shop. Constructing the Pentimentos of Women’s Animated Bodies.“ In *From Mouse to Mermaid: The Politics of Film, Gender, and Culture*, edited by Elizabeth Bell, Linda Hass and Laura Sells, 107–124. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

Brajdoti, Rozi. 2005–2006. „Nomadski subjekt – Uvod: Putem nomadizma.“ *ProFemina* 41–42 (Zima–Proleće): 165–203.

Chapman, John 1998. „The Impact of Modern Invasions and Migrations on Archaeological Explanations: A Biographical Sketch of Marija Gimbutas.“ In *Excavating Women. A History of Women in Europe Archaeology*, edited by Margarita Díaz-Andreu and Marie Louise Stig Sørensen, 295–314. London: Routledge.

Conkey, W. Margaret, and Joan M. Gero. 1997. „Programme to Practice: Gender and Feminism in Archaeology.“ *Annual Review of Anthropology* 26: 411–437.

Detienne, Marcel. 2008. *Comparing the Incomparable*. Stanford: Stanford University Press.

Dowden, Ken. 1995. „Approaching Women through Myth: Vital Tool of Delusion?“ In *Women and Antiquity, New Assessments*, edited by Richard Hawley and Barbara Levick, 44–57. London and New York: Routledge.

Elster, Ernestine S. 2007. „Setting the Agenda.“ In *Archaeology and Women*, edited by Sue Hamilton, Ruth D. Whitehouse and Katherine I. Wright, 83–108. Walnut Creek, California: Left Coast Press.

Everett, Lucinda. 2014. „Frozen: Inside Disney’s Billion-dollar Social Media Hit.“ *The Daily Telegraph*, March 31. <https://www.telegraph.co.uk/culture/film/10668942/Frozen-inside-Disneys-billion-dollar-social-media-hit.html>.

Gimbutas, Marija. 1999. *The Living Goddess*, edited by Miriam R. Dexter. Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press.

Hodder, Ian. 2004. „Women and Men at Catalhöyük.“ *Scientific American* 290(1): 77–83.

Kasturi, Sumana. 2002. „Constructing Childhood in a Corporate World: Cultural Studies, Childhood and Disney.“ In *Childhood Studies, Global Perspectives, and Education*, edited by Gaile S. Cannella and Joe L. Kincheloe, 39–53. New York: Peter Lang.

Lefkowitz, R. Mary. 1981. *Heroines and Hysterics*. New York: St. Martin’s Press.

Lefkowitz, R. Mary. 1993. „Influential Women.“ In *Images of Women in Antiquity*, edited by Averil Cameron and Amélie Kuhrt, 49–64. London: Routledge.

Marler, Joan. 2007. „Interview with Ian Hodder.“ *Journal of Archaeomythology* 3: 14–24. <https://www.archaeomythology.org/publications/the-journal-of-archaeomyt->

hology/2007-volume-3/

Meskel, Lynn 1995. „Goddesses, Gimbutas and 'New Age' Archaeology.“ *Antiquity* 69 (262): 74–86.

Milisauskas, Sarunas. 2011a. „Historical Observations on European Archaeology.“ In *European Prehistory – A Survey*, edited by Sarunas Milisauskas, 7–21. New York, Dordrecht, Heidelberg, London: Springer.

Milisauskas, Sarunas. 2011b. „The Present Environment: A Geographic Summary.“ In *European Prehistory – A Survey*, edited by Sarunas Milisauskas, 23–29. New York, Dordrecht, Heidelberg, London: Springer.

Milisauskas, Sarunas. 2011c. „Early Neolithic, the First Farmers in Europe, 7000-5500/5000BC.“ In *European Prehistory – A Survey*, edited by Sarunas Milisauskas, 153–221. New York, Dordrecht, Heidelberg, London: Springer.

Phdcomics. n. d. „Frozen.“ *PHD Comics*. <http://phdcomics.com/comics.php?f=1705>

Queer Voices. 2014. „Disney's Frozen will Teach Kids to be Gay and is the Work of the Devil: Kevin Swanson.“ *Queer Voices – LGBTQ News, Opinions, Conversations / HuffPost*, March 11. https://www.huffingtonpost.com/2014/03/11/frozen-disney-kevin-swanson-gay-_n_4937192.html

Renfrew, Colin. 2017. „Marija Rediviva: DNA and Indo-European Origins.“ Filmed November 8 at The Oriental Institute, The University of Chicago. <https://www.youtube.com/watch?v=pmv3J55bdZc>

Spretnak, Charlene. 2011. „Anatomy of Backlash: Concerning the Work of Marija Gimbutas.“ *The Journal of Archaeomythology* 7 (Special Issue): 1–26. http://www.charlenespretnak.com/files/JoA_article_by_CS_on_MG.pdf

Stevanović, Lada. 2009. *Laughing at the Funeral: Gender and Anthropology in the Greek Funerary Rite*. Belgrade: Institute of Ethnography SASA.

Trigger, G. Bruce. 1996. *A History of Archaeological Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

Zipes, Jack. 1995. „Breaking the Disney Spell.“ In *From Mouse to Mermaid: The Politics of Film, Gender, and Culture*, edited by Elizabeth Bell and Lynda Haas, 21–42. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

Lada Stevanović

THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA

Independent and Free: Emancipatory Models in Disney's *Frozen* and *Maleficent*

Abstract: The paper deals with behavioural patterns that are offered girls in Disney's films *Frozen* and *Maleficent*, pointing to the model that subverts existing gender norms within patriarchal culture and Disney studio films in particular. The paradigmatic? turn that occurs in the new versions of fairy-tales by Andersen and Perrault (*The Snow Queen* and *The Sleeping Beauty*) opens a chest of stereotypes stemming from the patriarchal tradition and its attitude towards children's – and above all – girls' power, their independence and freedom of choice. Both films represent an effort to overcome the dominant conservative, patriarchal model recognizable on a symbolical level through patriarchy's long history and its roots in ancient myths. A hypothesis relating to the turn to patriarchy and the repression of women is offered by Marija Gimbutas who, based on her archaeological researches of the European Neolithic, claimed that the position and destiny of numerous female deities gradually changed and that their power was often marked negative and/or as the power of the marginalized. This discontinuous interpretative "walk" through the centuries points to patriarchal patterns and their discernibility, as well as the margins of patriarchal images and efforts to overcome them. Although the theory of Marija Gimbutas has been refuted, it nevertheless reproduces familiar patriarchal narratives, placing it in a (pre)historic perspective and thus assuming its occurrence. Therefore, the interpretation of the past appears as a possible projection in an attempt to correct patriarchal stereotypes, opening the possibility that this interpretative archaeological narrative indirectly influenced the films *Frozen* and *Maleficent*.

Keywords: *Frozen*, *Maleficent*, Marija Gimbutas, women's power, subversion

Jelena Stefanović

GIMNAZIJA KREATIVNO PERO, BEOGRAD

Saša Glamočak

GIMNAZIJA KREATIVNO PERO, BEOGRAD

(Ne)stereotipni likovi u nagrađenim romanima za decu

Apstrakt: U ovom radu bavimo se načinom prikazivanja ženskih i muških likova u tri romana za decu, koja su prethodnih godina dobila najznačajnije književne nagrade. To su romani *Karavan čudesa* Uroša Petrovića (nagrada Neven za 2017), *Avram, Bogdan vodu gaze* Vladislave Vojnović (nagrada Politikinog zabavnika i Rade Obrenović za 2016) i *Leto kada sam naučila da letim* Jasminke Petrović (nagrada Neven za 2015). Očekuje se da nagrađeni romani imaju nesporn estetski kvalitet, a s obzirom na uticaj romana na mlade čitateljke i čitaoce, postavlja se pitanje u kojoj meri su oni izgrađeni na rodnim stereotipima. Cilj rada je da se navedeni romani analiziraju iz ugla feminističke književne kritike, odnosno da se razmotre osobine, zanimanja, vrednosti i interesovanja likova, njihovi međusobni odnosi i njihov stav prema unapred zadatim rodnim ulogama. Takođe, rezultati ove analize biće upoređeni sa rezultatima sličnog istraživanja koje se odnosilo na rodnu analizu romana iz lektire za osnovnu školu.

Ključne reči: romani za decu, feministička književna kritika, rodni stereotipi, književni likovi

Uvod

U romanima koji se čitaju u osnovnoj školi često se pojavljuju rodni stereotipi, odnosno krute i pojednostavljene generalizacije o karakteristikama koje su tipične za žene ili muškarce. Prisutni su u različitim aspektima romana, a posebno u načinu na koji su konstruisani likovi, njihovom izgledu, osobinama, ponašanju, vrednostima, profesijama, ali i u samom tipu priče (Stefanović 2016, 163). Rodni stereotipi su „veoma uticajni u stvaranju koncepta ženstvenosti i muškosti i uspostavljanju društvene kategorije roda. Čak i kada se uverenja ljudi u vezi sa rodom razlikuju od realnosti, ona mogu igrati značajnu ulogu u njihovom ponašanju i načinu na koji procenjuju sebe i druge“ (Brannon 2004, 160). Tako i stereotipno predstavljanje rodni uloga u književnosti za decu može uticati na stavove dece i na njihovo viđenje rodno prihvatljivog ponašanja u društvu.

U lektiri za osnovnu školu od četrnaest romana samo jedan je iz XXI veka, pa se nameće pitanje o odnosu prema rodnim stereotipima u najnovijoj književnosti za decu. Naša pretpostavka je bila da su likovi u tim delima u manjoj meri izgrađeni na rodnim stereotipima nego likovi u lektiri. Predmet naše analize su romani koji su u poslednje tri godine dobili najznačajnije književne nagrade¹, zato što one predstavljaju neku vrstu preporuke za njihovo čitanje, a trebalo bi da garantuju i njihov estetski kvalitet. Uzorak su činila tri romana: *Karavan čudesa* Uroša Petrovića (nagrada Neven za 2017), *Avram, Bogdan vodu gaze* Vladislave Vojnović (nagrada Politikinog zabavnika i nagrada Rade Obrenović za 2016) i *Leto kada sam naučila da letim* Jasminke Petrović (nagrada Neven za 2015).

Da bi rezultati ove analize mogli da se uporede sa rezultatima dobijenim analizom romana iz lektire za osnovnu školu, korišćena je slična metodologija, razmatrani su elementi rodni stereotipa koje navodi Brenon (Linda Brannon) (izgled, osobine, ponašanje, zanimanje), pojedine kategorije koje su korišćene u istraživanju *Rodno osetljivi udžbenici i nastavna praksa u regionu Balkana* (vrednosti, interesovanja, prostor) i podela prema kojoj su rodno stereotipne ženske osobine (Macionis 2001, 303): pokornost, zavisnost, neinteligentnost, emotivnost, prijemčivost, intuitivnost, slabost, plašljivost,

¹ Nagrade Neven (dodeljuju je Prijatelji dece Srbije od 1955), Politikinog zabavnika (dodeljuje je istoimeni časopis za decu od 1979) i Rade Obrenović (dodeljuju je Zmajeve dečje igre od 1995) smatraju se reprezentativnim u književnosti za decu. Prve dve imaju dugu tradiciju i nisu žanrovski diferencirane, dok je poslednja novijeg datuma i isključivo se dodeljuje za roman. U žirijima za svaku od ovih nagrada nalaze se profesori fakulteta, kritičari, pisci, a u Zabavnikovom žiriju često i umetnici drugih profila (Vučković 2016, 29–30).

skromnost, pasivnost, spremnost da se saraduje sa drugima i prema kojoj je žena viđena kao seksualni objekat i privlačna samo zbog svog izgleda. Rodno stereotipne muške osobine suprotne su od ženskih, i to su: nadmoćnost, nezavisnost, inteligencija, samopouzdanje, analitičnost, snaga, hrabrost, ambicioznost, aktivnost – muškarac je takmičarski nastrojen, seksualno agresivan i privlačan zbog svojih postignuća.

Uroš Petrović, *Karavan čudesa*

Već iz naslova romana *Karavan čudesa* Uroša Petrovića može se naslutiti da je pred nama delo u kojem se ističu elementi fantastike, misterije, zagonetke.² Glavni junak romana je dečak Adam, „koji naglo i neočekivano biva istrgnut iz infatilizujuće topline dečje sobe, roditeljskog doma i ograđenog dvorišta i bačen u prostor divlje prirode, prepušten sam sebi i vlastitoj snalažljivosti” (Pešikan Ljuštanović 2016, 129). Adam se bori protiv nadzora roditelja, posebno stroge majke, a u avanturu ulazi uz tajanstveni bumerang sa sedam letećih veverica koji mu poklanja rođak „pustahija koji se poverava samo punom mesecu i psima lutalicama” (Petrović 2016a, 9). U paralelnom svetu u kome se našao pojavljuju se Eva i Lilit, čime se u roman uvodi intertekstualni dijalog sa pričama iz Starog zaveta i predanjima u hebrejskoj i zapadnoj demonologiji (Pešikan Ljuštanović 2017, 30). Prema rečima žirija koji mu je dodelio nagradu Neven, *Karavan čudesa* „stavljanjem težišta na slobodno, nespunito odrastanje i slobodu dece da ispituju svet oko sebe, istražuju, sazrevaju i odrastaju, sugerise da je vreme detinjstva vreme sa velikim V i da je život avantura u koju treba hrabro i odvažno zakoračiti” (Detinjarije 2017).

Naracija u romanu se odvija u trećem licu, ali je tačka gledišta naratora najčešće veoma bliska Adamovoj tački gledišta, često i potpuno identična sa njom; u prve dve trećine romana, osim u nekoliko situacija, i to veoma svedeno, ne saznajemo gotovo ništa o drugim likovima (na primer, starica Ankurati se pojavljuje svega nekoliko puta, kao

2 Gotovo u svim delima Uroša Petrovića usmerenost na fantastiku i misteriju vidljiva je već u samom naslovu dela: *Aven i jazopas u Zemlji Vauka* (Petrović 2003, 2005); *Priče s one strane*, pripovetke (Petrović 2004); *Zagonetne priče – knjiga prva* (Petrović 2006a); *Zagonetne priče – knjiga druga* (Petrović 2006b); *Peti leptir* (Petrović 2007a); *Zagonetne priče – knjiga treća* (Petrović 2007b); *Misterije Ginkove ulice* (Petrović 2008); *Zagonetne priče – knjiga četvrta* (Petrović 2009); *Mračne tajne Ginkove ulice – Roman u zagonetkama* (Petrović 2011); *Zagonetne priče – knjiga peta* (Petrović 2012); *Deca Bestragije* (Petrović 2013a); *Tajne veštine Marte Smart* (Petrović 2013b); *Martina velika zagonetna avantura* (Petrović 2014); *Karavan čudesa* (Petrović 2016a); *Marta Smart i Vašar zagonetki – Roman u zagonetkama* (Petrović 2016b); *Priča o Jangu* (Petrović 2017).

i Lilit). U romanu se, pored Adama i Eve i njihovih roditelja, pojavljuje njegov ujak, zatim, Lilit (Abha Gauri Arjun), starica Ankurati, predvodnik karavana čudesa Burlak i njegov unuk Burlak Treći.

Dominacija majke vidljiva je u svim situacijama, pribojavaju je se i Adam i njegov otac, a ni ujak ne želi da joj se zameri. Ovako moćna majka koja *ima glavnu reč u porodici*, što je rodno stereotipno ponašanje muškaraca, glavna je prepreka sazrevanju dečaka: „Zašto mi je zabranjeno sve što izgleda iole zanimljivo?” (Petrović 2016a, 27).

Na početku romana Adam je uplašen i plače kada se nađe u opasnim situacijama, kasnije pokazuje radoznalost, domišljat je, uporan, analizira situacije u kojima se nalazi i planira akcije. „Dakle, ako se na početku avanture nalazi u niskomimetskom modusu, Adam do kraja romana menja status i poprima odlike heroja, odnosno stiče mogućnost da postane rodonačelnik novog sveta” (Mijić Nemet 2018, 112). Voli da čita i da se igra, ali se najčešće igra sam (voli bicikl, mape i knjige o gusarima, bumerang, fudbal, robote, pištolje, automobile, brzu vožnju, enciklopedije, knjigu *Vinetu*, voli psa, ima zbirku alata). „Kao i skoro sve dečake, oružje ga je magično privlačilo” (Petrović 2016a, 65). Njegov lik je izgrađen na osnovu stereotipa „o muškarcu – večitom dečaku, koji dečje igračke zamenjuje oružjem i robusnim automobilima” (Pešikan Ljuštanović 2017, 32).

Simboličko sazrevanje dečaka predstavlja i njegov odnos prema plavoj plišanjoj koali Utoto, koju je dečak obožavao. *Poveravao* se koali i brinuo se o njoj, iako je njegov otac tvrdio da je to igračka *za bebe*: „Medvedić, sa licem širokim i snenim kao plavi mesec, završi mu u zagrljaju. (...) Nazvao ga je Utoto, i voleo ga kao da je živ” (Petrović 2016a, 58). Ipak, Adam se kasnije stidi pred Evom zbog ove *neprimerene* igračke; želeći da uplaši Lilit, on čak puca u koalalu, čime na simboličkom planu *ubija* svoju femininost, a u „nepovrat ode i Adamovo detinjstvo” (ibid., 115).

Prepušten sebi, Adam se raduje jer poseduje stvari koje čine *pravog muškarca*: „Adam je bio veoma ushićen, što ne beše veliko čudo – bio je još uvek mali dečak, a imao je svog psa, automobil i revolver. Svoj grad. Možda i svet” (ibid., 43). Kad je video maramu koja mu se dopala, stavio ju je oko vrata, ali je pomislio da bi „možda više pristajala kakvoj devojčici. „A ko će da me vidi?’, zaključio i ostavi je na sebi” (ibid., 46).

Adam je nizak i fizički slab, ali je za ličnu slobodu spreman da se bori svim sredstvima, i tada se gotovo pretvara u životinju: „Mališan se gotovo zverinjim skokovima ustremi na zid šatora, zagrebavši prljavo platno prstima. Noktima, nogama, zubima, kidao je

prugastu, natrulu krpu na froncle” (ibid., 15).

Adam se zaljubljuje u Evu, koja je nekoliko godina starija od njega i brzo se privikne na pomisao da su suđeni jedno drugom. Eva je sa lakoćom prihvatila svoju ulogu buduće *majke čovečanstva*, iako nikad nije, mada je kuvala veoma dobro, „pravila ništa od jabuka. Eva je znala zašto. Adam nije” (ibid., 90). Početak buđenja svoje seksualnosti Adam sakriva, pa knjigu sa besramnim slikama i sadržajem sklanja jer „Evinu pojavu smatra uzvišenim ispunjenjem svoje molitve“ (ibid., 93).

Na ideološkom planu tačka gledišta naratora najčešće se podudara sa tačkom gledišta autora, kao u autorskom komentaru u kojem se uopštava zajedničko muško iskustvo: „U dečaku se probudi nešto što odvajkada čuči u svim mužjacima, ali se samo katkad razuzda i pretvori u raskošni, praskavi pir“, čime se ovakvo ponašanje opravdava i predstavlja kao rodno obeležje svih muškaraca. Povremeno izbijanje besa kod dečaka (lomi tanjire, puca, lomi staklo, pali arhivu, *razbija ljudske tvorevine*), kritika je opisala „kao samoodbranu i način da se dođe do stvari potrebnih za opstanak, kao posledicu straha i teskobe, kao rodnu karakteristiku, kao pobunu protiv roditeljskog sveta u kome je sve zabranjeno” (Pešikan Ljuštanović 2016, 132). Reakcija dečaka u ovim situacijama je *uvek* rodno obeležena.

Adam je na početku romana najčešće u kući i dvorištu, ali se, nakon toga, nesputano kreće po otvorenom prostoru, vozi bicikl pa automobil, koristi različite zgrade, prodavnice i druge prostore, ima čak i svoj *Grad za Nabavku i Razonodu*.

Eva opčinjava okolinu: „Kikot te devoјčice pravio je prskave pukotine i u nebeskim lavinama crnih oblaka, a ta je moć na uzburkanom jadranskom jugu bila posebno vrednovana” (Petrović 2016a, 81), ona manipuliše dečakom i ima *zagonetni osmeh Mona Lize*. Kada sa svog lica ukloni vragolast izraz, nazire se „ogoljena, ozbiljna, iskonska, ženska lepota” (ibid., 80). Eva je zrelija od dečaka, koketira sa njim i izaziva ga: „Hej, pa nisi valjda uspeo da i u ovom praznom svetu nađeš načina da budeš ljubomoran? Ne brini, bre, ja sam tvoja. Nije mi problem da sačekam da malo porasteš!’, začika ga ona i prasnu u kikot“ (ibid., 93). Eva i u novom, *ispražnjenom svetu* oponaša tradicionalne rodne uloge, kao i Adam koji joj se i podsmeva:

„Uh, ovo sebi zaista ne mogu da priuštım. Mnogo mi se sviđa, ali stvarno je preskupa!’, glumatala je Eva držeći neku nakinđurenu haljinu u ruci. ‘Ma uzmi, mala! Pa kad se u njoj prošetaš po korzou, neka svi vide koliko si lepa!’,

bodrio ju je Adam, i oboje se zaceniše od smeha. ‘Uzmi još jednu... za Bis... za Biserku!’, jedva je cedio kroz kikut“ (ibid., 89).

Eva je aktivna, što nije tipično za devojčice, a svet njenog detinjstva je bez stega: „Sve su joj fotografije iz detinjstva bile mutne jer ni strogo zamoljena nije mirovala“ (ibid., 80). Pored toga, ona je spretna (*samo ona hodi* po jedinim stazama), i dok druga deca od prašine prave *tortu*, ona pravi *kule*. Eva obožava svog oca koji je predstavljen kao neko ko je *blizak sa prirodom*.

Eva voli ličnu slobodu i bori se za život jer je „previše volela život da bi tu skončala. Iskobeljala se iz srebrne dušegupke, sva u krvi i krljušti, ali, činilo joj se, žvlja nego ikada“ (ibid., 82). Iako ona i Adam obilaze okolinu, kupaju se u reci, igraju se, pecaju, čitaju i maštaju, i Adam je *sasvim srećan tu, sa Evom, njihovim životima i životinjama*, Eva pokazuje inicijativu i spremna je na neizvesnu potragu za drugim ljudima.

Eva je *lako i plaho* izučila *majčine* kućne veštine, voli more, životinje i pripremanje hrane, interesuje je zdravlje (spretno i uspešno čisti Adamovu ranu alkoholom) i brine se o tome kako dečak izgleda (šiša ga i uređuje mu nokte), umešna je u čišćenju kuće, pravljenju hleba, organizuje farmu na kojoj proizvodi hranu. Pokazuje zaštitnički odnos prema Adamu: „Nije volela da je vidi kad plače. Bio je mlađi od nje, i od prvog trenutka smatrala je da je ona ta koja bi trebalo da teši“ (ibid., 97). Ipak, i Adam plače čim se *udalji od nje*.

Lilit je devojčica *zastašujuće lepote*: „Njene oči behu boje vira planinske reke a duga crna očešljana kosa dovezala joj je kukove. Bila je Adamovih godina i nešto tamnije puti, što je samo isticalo zamamno plavetnilo njenog pogleda“ (ibid., 101). U romanu se vrlo često oslovljava kao *biće* ili *stvorenje* sa prelepim glasom i tajanstvenim osmehom. Njena lepota u romanu je predstavljena kao *fatalna, neodoljiva, demonska*.

Potpuno je pasivna, njenu sudbinu određuje Ankurati koja je priprema za novu ulogu. Lilit nema sopstvenu volju: „Tebi sam namenjena, samo to znam. Ostavili su me pod velom i rekli da te pod njim čekam“ (ibid., 102). Pored toga, devojčica je stidljiva jer lako *pocrveni* kad se hvali njena lepota. Spremno laže Adama, ali ga se plaši i sve mu priznaje.

Lilit ume sa ranama, uspešno i sa lakoćom leči dečaka i psa, ne gadeći se ni krvi ni rane. Njena demonska lepota je samo maska, žrtvuje ono najvrednije što ima, dragocenu

crnu mantu, da bi spasila Adama i Evu. „Ništa nije tražila zauzvrat – patila je nemo i volela ga bezuslovno“ (ibid., 122).

Likovi devojčica uglavnom su izgrađeni na rodnim stereotipima jer one „sazrevaju ranije, ozbiljnije su i spremne da preuzmu obaveze hraniteljki“ (Pešikan Ljuštanović 2017, 32), bave se tradicionalno ženskim poslovima, spremno se povinuju Adamovim željama i brinu se o njemu. Njihovi likovi su velikim delom oblikovani u skladu sa mitovima prisutnim u raznim društvima po kojima su žene „opasne (one zavode, gutaju, isisavaju, čine zavisnim, uništavaju)“ (Blagojević 2005, 23), kao i mitovima po kojima: „1. žene su lepe, one su neodoljive, 2. žene pružaju utočište, stvaraju dom, neguju, 3. žene su majke, emotivne, one su nežne, požrtvovane, altruistične, verne, lojalne, potrebna im je zaštita“ (ibid.).

Ankurati je *garava baba, spodoba, veštica, starica*, „tri četvrti njenog lica prekrivao je zvezdast snop dubokih bora, iz koga se tek u gornjem levom uglu uobličavalo tamno, zbijeno lice“. Predstavljena je kao negativna i moćna figura koja može da upravlja vepovima i ume da prepozna prolaz između svetova. Usmerena je samo na to da Lilit i Adam zasnuju novi život u paralelnom svetu: „Želela je da se ostvari u ulozi Tvorca“ (Petrović 2016a, 116). Jedino prema Lilit oseća ljubav i zahvalnost, pa se zbog nje žrtvuje.

Dve moćne, mudre, misteriozne i aktivne figure muškaraca pojavljuju se u romanu, Burlak i njegov unuk Burlak Treći. Plavook Tribal Burlak, *star kao zapisni brast*, okupio je karavan čudesa koji putuje između svetova. Smilovao se na progonjenu devojčicu i primio je u karavan. „Hodao je oslonjen o kvrgavo koplje, dok mu je vrat grejala cibetka, mačkolika zverka čiju je divlju prirodu blažio čajem od ljutih biljaka“ (ibid., 124). Burlak Treći, unuk Burlakov, predstavljen je kao pametan, snažan i neobičan mladić

„ogrnut purpurnim pletenim šalom po kojem se verala vižljasta zverčica. Držao je u ruci kvrgavo koplje koje je izgledalo više kao ceremonijalni skiptar nego kao oružje. Lice mu beše uokvireno nemirnim loknama i prekriveno naranđastim severnjačkim pegama“ (ibid.).

On saopštava Adamu i Evi tajne o paralelnim svetovima i karavanu čudesa, upozorava ih da „stvaranje svog sveta nije delanje primereno ljudskom biću“ (ibid., 125) i može da ponudi izbor Adamu i Evi. Na osnovu njihove ljubavi i *predodređenosti* njihovih sudbina, možemo pretpostaviti da će oni ostati u novom svetu.

Vladislava Vojnović, *Avram, Bogdan vodu gaze: roman za decu po azbučnom redu*

Avram, Bogdan vodu gaze: roman za decu po azbučnom redu Vladislave Vojnović govori o šestogodišnjoj devojčici Melaniji, koja živi sa babom u neimenovanoj vojvođanskoj varoši (mogla bi to biti Bela Crkva), dok joj je majka na studijama u Italiji. Baba ne želi da je upiše u obavezni pripremni predškolski program, *jer misli da će ljudi svašta da pričaju*, budući da je Melanija vanbračno dete, ali mora da je nauči slova i za to koristi neobične metode. Svako poglavlje romana odnosi se, između ostalog, na Melanijino savladavanje jednog slovo azbuke, a njegov sastavni deo čine izuzetne ilustracije Luke Tilingera, po kojima roman podseća na bukvar. Melanija je naratorka i svi događaji ispričani su iz njene ograničene dečje perspektive, što je često izvor humora.

Žiri Politikinog zabavnika navodi:

„U ovom romanu za decu po azbučnom redu, svojevrsnoj maloj porodičnoj hronici, raste priča o odrastanju. Ispričana je vrcavim, poetičnim i promišljenim jezikom koji je čini i knjigom za porodično čitanje. Izuzetno je grafički opremljena, sa sjajnim ilustracijama Luke Tilingera” (Politika 2017).

U romanu je nešto više ženskih (13) nego muških likova (9), a posebna pažnja posvećena je odnosima u maloj ženskoj zajednici koju čine unuka i baka, ali i ćerka, prisutna *preko skajpa* sve do samog kraja romana.

Fizički izgled likova nije posebno naglašen. Ženska lepota smatra se poželjnom, ali je prisutan i odjek starinskog verovanja o ukletosti lepote:

„Pitala sam baku da li ću se i ja prolepšati kad porastem, pa da budem kao mama. Baka je rekla da sam ja već lepa i da nema potrebe da se više prolepšavam jer to donosi nevolje. Barem je njoj donosilo nevolje. Dok nije poružnela. Ja sam joj kazala da bi mogla da se ulepša kad bi se našminkala. A ona je rekla da joj ne pada na pamet da se našminka pa da izgleda kao Šacina baba i da od babe ne može da se napravi devojka” (Vojnović 2016, 45).

Bakino odbijanje da se ulepšava može se tumačiti dvojako, kao otpor pritisku kozmetičke industrije i imperativu mladalačkog izgleda ili kao prihvatanje patrijarhalnog pravila o tome šta dolikuje starijim ženama.

Melanija je na ilustracijama uvek predstavljena u nekoj akciji i bez stereotipnih rodni obeležja kada je izgled u pitanju. Odstupanje od rodni stereotipa primetno je i u konstruisanju njenog literarnog lika. Melanija je pametna, radoznala, spretna (pliva, vozi bicikl, pentra se po merdevinama, uči da šutira), uporna i hrabra. Baka podržava razvoj ovih osobina i aktivnosti, čak opravdava i unukinu agresivnost, mada je, takođe, podstiče da joj pomaže dok kuva i postavlja sto.

„Na merdevine se penjem na užas svih gostiju koji nam dođu. I abonenata. Baka svima kaže da sam ja veoma spretna i da neću pasti. I u pravu je. Ali gosti sede skamenjeni dok se penjem s jedne strane, preskačem najviše prečke i silazim s druge strane“ (ibid., 25–26).

Melanija je svesna da se neki njeni postupci ne uklapaju u unapred zadate rodne uloge, ali baka zahteva da devojčica iskorači iz njih: „Uopšte me nije pitala da li ja to mogu. Mislim, naravno da mogu, ali ne bi to mogla svaka devojčica“ (ibid., 140).

Konstruisanjem još dva dečja lika, Dunje i Šace, naglašeno je odstupanje od rodni stereotipa u izgradnji glavne junakinje. Melanijina vršnjakinja Dunja predstavljena je kao tipična devojčica, ona je pasivna, ništa ne razume, njen glas se izuzetno retko čuje, a nešto stariji Šaca manje je maskulin od Melanije i čak je povremeno njena žrtva (jednom, učeci ga da pliva, ispumpa mu *mišice* pa se ovaj umalo ne utopi, a drugi put ga ujede jer je šutnuo kuće). Melanija uspostavlja prijateljski odnos sa Šacom, ali ne i sa Dunjom, između njih tinja nekakvo žensko neprijateljstvo i rivalstvo – Melanija ponekad namerno nešto kaže da vidi kako će Dunja *ljubomorno* da je gleda, „onako skupljenim pakosnim očicama kao u filmu *Opasne devojke*“ (ibid., 28). Dunja je jedina koja nema razumevanja kada nestane Melanijino štene Tajna, zbog čega je Melanija proglašava glupom i zlom.

Baka Bojana oblikovana je kao dominantan i moćan ženski lik, koji ispoljava svoju grubu, a prikriva nežnu stranu – „balk jedan baobabski“ (ibid., 21). Baka je stub male porodice, ona brine o devojčici, što se može smatrati tipično ženskim, ali, takođe, izdržava porodicu, što je tradicionalno muški zadatak. Budući da je pripovedanje u realističkom maniru, naznačen je tranzicijski društveni kontekst – baka je radila kao daktilografkinja u sudu, ali je ostala bez posla, pa zarađuje tako što ima *abonente* na ručku.

Sa jedne strane, baka svojim stavovima i ponašanjem narušava patrijarhalne norme, a sa druge strane ih održava i reprodukuje. Slično je i sa njenim mladim i modernim

kćerkama koje se netipično ponašaju, ali su veoma stroge u osudi sopstvene majke (na primer kada sebi kupi grobno mesto jer ne želi da bude sahranjena sa suprugom u istom grobu). Odnos između bake i njene kćerke Mare je konfliktan i neprijateljski, što je u skladu sa Frojdovim masterplotom po kome majka i kćerka uništavaju jedna drugu, ako ne bukvalno, onda psihički (Trites 1997, 120). To što baba ipak prihvata, mada nerado, da čuva unuku postaje dodatni izvor neslaganja: „Ako hoće da vaspitava svoje dete kako ona hoće, neka gospođica dođe ovamo! A ne da se švrčka po Italiji, a mene će preko skajpa da uči šta treba da radim“ (Vojnović 2016, 22).

Svaka od njih se pretvara u čuvaru patrijarhata kada ona druga pokuša da raskine njegove stege. Tako je majka ljuta što kćerka ima vanbračno dete, a kćerka se naljuti kada sazna da majka ima dečka. Srećan kraj izveden je u patrijarhalnom duhu i predstavlja najavu trostrukog braka – Melanijina tetka Emilija udala se za Belgijanca, njena mama i Melanijin socijalni radnik, koga ona, ne znajući da joj je on otac, zove Soc, *baš su se jako sprijateljili*, toliko da se baka i Socova mama međusobno zovu *prijo*, a deda Brana je pitao baku da se uda za njega. Iako su nagoveštene i neka bakina ksenofobna i rasistička uverenja, brak je toliko važan da ona prelazi preko toga što joj je zet *crnac*. Često *lekcija* baki zbog njenih nepomirljivih patrijarhalnih stavova dolazi od unuke koja prisluškuje razgovore odraslih, a onda pred svima sramoti baku, suočavajući je sa apsurdnošću njenih reči: „Baka ne voli što sam se ja rodila!“ (ibid., 30), odnosno: „Samo je trebalo da se rodim kad mama završi fakultet i kad se uda, a ne na trećoj godini fakulteta!“ (ibid., 31). Tako se autorka podsmeva predrasudama svoje junakinje. A ponekad rušenje stereotipa potiče od bake, kao kada joj Soc preporuči da nauči Melaniju da štrika čarapu:

„Kako da je naučim da štrika čarapu kad ni ja ne umem? – namrštila se baka.

Ja sam mislio da sve bake znaju da štrikaju čarape – rekao je Soc.

To je zato što misliš da su bake oduvek bake. A nisu, nego nam to vi deca napravite! – rekla je baka, a Soc je pocrvneo kao ja kad se izlupetam“ (ibid., 65–66).

Porodični odnosi predstavljaju centralni motiv u mnogim knjigama za decu, a često su oni usmereni na *reprodukciju materinstva*, odnosno na učenje devojčica/devojaka kako da budu majke ili da preuzmu tradicionalne uloge unutar porodične strukture kao institucije sistema (Trites 1997, 83). Kada Melaniji mama na kraju razgovora preko skajpa kaže *ti si moja ljubav*, Melanija odgovara: „A ti si bakina ljubav“, a na mamino

pitanje „A ko je tvoja ljubav?“, odgovara: „Ja tek treba da rodim jednu ljubav kad porastem” (Vojnović 2016, 87).

Iako svi ženski likovi imaju slobodu kretanja (mama je u Italiji, tetka Emilija na brodu), a Melanija sa bakom i deda Branom ili Socom odlazi na selo, na jezero, na reku, centralni prostor u kojem se odvija radnja romana je bakina kuća, mesto topline, sigurnosti i zaštićenosti.

Dominantnim junakinjama komplementarni su muški likovi koji su nosioci *slabog* maskuliniteta. Melanija je u svemu superiornija od Šace. Bakin dečko deda Brana bavi se tipično muškim aktivnostima, kao što su vožnja motora, malterisanje zida, popravljanje kvarova ili pravljenje kućice za pse, ali je prema Melaniji mnogo popustljiviji od bake. Soc takođe ispoljava nežnost prema njoj: „Iako je mlad, poljubi me kao neka još bapskija baba od moje“ (ibid., 32). Mada Melanija deda Branu opaža kao *opasnog frajera* zato što ovaj sme da se suprotstavi baki, a za Soca samo u jednoj prilici primećuje da je reagovao *kao neki pravi muškarac*, oba sporedna junaka su predstavljena kao nežna, brižna, tolerantna i puna razumevanja. Na ovu zamenu rodni uloga najbolje ukazuje Melanijin komentar: „I prestanite da se derete jedna na drugu! Iste ste! Uopšte ne mislite kako je meni! Ovde samo deda Brana misli kako je meni. I Soc misli! A vas dve ne!“ (ibid., 61).

Pored stereotipnih ženskih vrednosti, kao što su partnerska ljubav, brak, porodica i ljubav prema deci, u ovom romanu ženski likovi visoko vrednuju obrazovanje, brigu o životinjama i ličnu slobodu. Za Melaniju je obrazovni izazov da nauči da čita i piše i ona je svesna važnosti opismenjavanja, ali i celo njeno okruženje insistira na tome. Melanijina mama obrazovanje stavlja na prvo mesto, ispred partnerske ljubavi i ljubavi prema detetu, što predstavlja značajno odstupanje od rodni stereotipa. Ljubav prema životinjama i briga o njima plemenita je sama po sebi, ali u romanu predstavlja i važan element zapleta. U karakterizaciji junakinja naglašena je njihova težnja za ličnom slobodom, koja podrazumeva i slobodu izbora, mogućnost da samostalno donose odluke i delaju bez spoljašnjih pritisaka i tuđih uticaja. Autorka u humorističkom ključu, ali veoma ubedljivo predstavlja sukob modernih i tradicionalnih vrednosti, pokazujući da prepreke ženskoj slobodi i samoostvarenju često dolaze iz stereotipa i predrasuda samih žena koje su internalizovale patrijarhalni način razmišljanja. Takođe, važno je istaći da su vrednosti muških likova – partnerska ljubav, ljubav prema deci i tolerancija – rodno nestereotipne.

U romanu se pominju zanimanja i ženskih i muških likova i njihov broj je jednak: daktilografkinja, kuvarica, apotekarka, zubarka, studentkinja, grafička dizajnerka, učiteljica, gusarka, bibliotekarka; pop, slikar, poslastičar, socijalni radnik, odgajivač pasa, policajac, vaspitač, vulkanizer, direktor gimnazije.

Osim toga, autorka predstavlja i različite modele porodica (baka je udovica i živi sa unukom, Mara je samohrana majka; Šacu, takođe, čuva baka pošto su mu roditelji u Beču; Olivera je Vladina hraniteljka; jedino Dunja ima mamu i tatu), ne vrednujući neke kao poželjnije od drugih.

Jasminka Petrović, *Leto kada sam naučila da letim*

U romanu *Leto kada sam naučila da letim* trinaestogodišnja Sofija iz Beograda odlazi sa babom na letovanje na Hvar kod babine sestre, gde upoznaje članove i članice babine porodice za koje nije znala ni da postoje zbog rata u bivšoj Jugoslaviji. Glavna junakinja je i naratorka, ona piše *noćnik* (dnevnik koji piše noću) i svi događaji su sagledani iz njene perspektive.

„Humor, autentičan omladinski žargon, odlično poznavanje mladih i njihovog života u savremenom trenutku i lik Sofije ... koja je i empatična i duhovita, ironična i samoironična, značajna su obeležja ovog dela, jer su dobar način da se uz humor i ironiju da šira slika stvarnosti, koja ne isključuje ni snažne emocije ni složenije teme, poput uzroka i posledica rata u bivšoj Jugoslaviji“ (Petrović 2016, 91).

Takođe, ukazano je i na prevazilaženje rodni stereotipa kao na jednu od vrednosti romana. Sanja Sudar tvrdi da je

„riječ o modernizovanju žanra ženskog obrazovnog romana i utoliko što u njemu izostaje tipičan model ženskosti. Lik Sofije sugerise rasterećenost od svijesti o rodni ulogama, te utoliko predstavlja dokumentarizaciju progressa (fiktionalne) stvarnosti“ (Sudar 2016).

Kao argumente za ovu tvrdnju autorka navodi odsustvo imperativa braka, odrastanje u porodici sa autoritativnom ženskom figurom, zamenu dobre udaje vrednostima poput formalnog obrazovanja, umnožavanja poznanstava i sticanja *iskustva svijeta*.

U romanu preovlađuju ženski likovi – ima ih 11, dok je muških 7, i u fokusu je mala ženska zajednica – dve babe i unuka.

Sofija nije zadovoljna svojim fizičkim izgledom (ravna kao daska, sa ružnim kolenima, drugi prst na levom stopalu joj je duži od palca), ali iz komentara drugih možemo zaključiti da je lepa. Odstupanje od stereotipa sadržano je u Sofijinoj tvrdnji: „Bolje da imam male grudi nego mali mozak” (Petrović 2015, 14), pri čemu se prednost očigledno daje pameti u odnosu na ženstven izgled. Sofijina rođaka Ana okarakterisana je kao veoma lepa, ima plavu kovrdžavu kosu i krupne oči.

Sofija je, prema rečima none Lucije, *mного draga i lipa, i šesna, i pametna, i vesela*. Osim toga, Sofija ima karakteristike većine tinejdžerki – nesigurna je i stidljiva. Oblikujući Sofiju na ovakav način autorka otvara mogućnost da se mlade čitateljke identifikuju sa njom. Sofijine posebnosti su izuzetan dar zapažanja, sposobnost da se zapažanja pretoče u reči, maštovitost, duhovitost i glad za čitanjem. Odmak od stereotipa u slikanju Sofijinog lika naznačen je i u poređenju junakinje sa njenim drugaricama Ivanom i Saškom koje su u fizičkom smislu mnogo bliže tipičnom ženskom izgledu i imaju interesovanja koja se smatraju ženskim, kao što je, na primer, posmatranje izloga, što je Sofiji dosadno.

Dominantni ženski likovi, Sofijina baba Marija i njena sestra nona Lucija, dati su u upečatljivom kontrastu. Babu Mariju krasi stereotipno muške osobine, ona je odlučna, pametna, samouverena, preduzimljiva i kao bivša bankarka koja ima dobru penziju, finansijski pomaže kćerkinu porodicu sa kojom živi. Osim toga, baba je asertivna, ali i nametljiva, pa je Sofija često označava kao *glavnu glumicu*. Babu često pokreće inat i ona tvrdoglavo odbija da se pomiri sa bratom koji ju je uvredio u trenutku bola i očajanja kada mu je u ratu poginuo sin. Jedino što bi se u konstrukciji ove junakinje moglo smatrati stereotipno ženskim je naglašena briga za sopstveni izgled, baba je uvek doterana i ima izražen osećaj za modu.

Za razliku od Sofijine babe, nona Lucija je tolerantna, blaga, brižna, empatična, puna razumevanja. „Ona se radovala kad ubere paradajz u bašti, kad nahrani mačku ili kad pada kiša” (Petrović 2015, 134). Sofija ne samo da ističe svoju sličnost sa nonom Lucijom, već nju nikada ne posmatra kritičkim okom kao Mariju, što je uvek humoristički obojeno. Moglo bi se reći da Marija oličava androgine osobine, dok se kroz lik njene sestre Lucije afirmišu *ženske karakteristike*.

Razlika između dve sestre posebno dolazi do izražaja na ideološkom planu, budući da je Marija ateistkinja koja je volela Tita i Jugoslaviju, a Lucija je vernica i antikomunistkinja, skeptična prema ideji bratstva i jedinstva i Tita krivi za raspad Jugoslavije. Budući da se upravo Lucijina perspektiva, kako ističe Sanja Sudar u svojoj naratološkoj analizi, „često poklapa sa onim što bi Uspenski nazvao *tačkom gledišta na ideološkom planu*“ (Sudar 2016), važnim se čini zapažanje Jelene Lalatović da objašnjenje nona Luce o uzrocima raspada Jugoslavije spada u nacionalistički diskurs. Otuda i njeno pitanje:

„Po kojim kriterijumima bi religioznost i komunitarizam bili deo skupa univerzalnih vrednosti koje deci treba plasirati, dok su internacionalizam i ateizam/agnosticizam prikazani kao legitimne opcije, ali se jasno ukazuje na njihovo ideološko zaleđe – komunizam i socijalizam?“ (Lalatović 2018, 169).

Snaga ženskih likova u ovom romanu pojačana je ljubavlju i podrškom unutar ženske zajednice, kao i naglašavanjem sličnosti između pojedinih junakinja (Sofije i none Lucije, babe Marije i rođake Ane). Sofijini roditelji oblikovani su van okvira rodni stereotipa, majka ima sopstvenu ekološku organizaciju, a otac je oličenje slabog maskuliniteta, tranzicijski gubitnik koji utehu traži u alkoholu, dok majka ne preuzme stvari u svoje ruke i zaposli ga u sopstvenoj organizaciji.

U romanu se kao vrednost ženskih likova eksplicitno izdvaja ljubav i to kroz reči none Lucije: „Ali važnije je da ti voliš jednog čovika, čak i kad ljubav nije uzvraćena, nego da tebe voli cili svet“ (Petrović 2015, 78), odnosno: „Cvit se suši kad nema vode, a čovik kad nema ljubavi. Čerice moja, uvijek biraj ljubav. Uvijek“ (ibid., 79). Osim toga, iz ponašanja svih odraslih ženskih likova jasno je da su ljubav prema deci i porodica visoko postavljene na njihovoj skali vrednosti. U idejnom sloju romana kao najvažnija vrednost promovisu se tolerancija i opraštanje, ponovno stvaranje pokidanih veza. Pored ovih stereotipno ženskih vrednosti, ženskim likovima važna je ekologija, obrazovanje i lična sloboda. Sofijina majka i nona Lucija zalažu se za zaštitu životne sredine. Iako Sofija za razliku od rođaka Luke koji želi da postane hirurg, nema jasno profilisanu profesionalnu aspiraciju, obrazovanje se pojavljuje kao njena vrednost, a njeno najveće interesovanje, pored društvenih mreža i životinja, svakako je čitanje knjiga i pisanje. Dok mama i baba ističu važnost formalnog obrazovanja (ekologija, odnosno ekonomija), tata prednost daje kompjuterskoj i jezičkoj kompetenciji i putovanjima. Za Sofiju je najvažnija lična sloboda, metaforom o letenju naznačena već u samom naslovu. Ovaj motiv razvija se kroz njeno gotovo svakodnevno sanjarenje ili sanjanje o letenju „kao nalaženju sebe

i svoje svrhe” (Petrović 2016, 93).

Ženski likovi imaju slobodu kretanja i prisutni su u javnom prostoru, ali je centar zbi-
vanja nonina kuća, čija unutrašnjost oličava staričine vrednosti: „za nju je važnije da su
ljudi srećni, nego da je kuća sređena“ (Petrović 2015, 128). I zato kada se nađe u kući
rođaka gde nema komaraca, miševa i smrgorica, a uvek ima tople vode i radi klima ure-
đaj, Sofija jedva čeka da se vrati u *zelenu sobu* u noninoj kući.

U romanu se više pominju zanimanja muških likova (lekar, inspektor policije, vatroga-
sci, novinar, ribar, stilista, umetnik (vajar), urednik, carinici), nego zanimanja ženskih
likova (učiteljica, ekološkinja, bankarka, pekarka).

Kada je u pitanju predstavljanje porodice, ona je tipična i koristi se paralelizam – u Be-
ogradu je čine roditelji, sin, kćerka i baba, a isto je i na Hvaru, s tim što je umesto babe
član uže porodice deda.

Zaključak

Po tipu priče *Karavan čudesa* bio bi *knjiga za dečake* jer ima protagonistu, radnja se
odvija u prostoru van kuće, a kuća je predstavljena kao zatvor, zaplet je epizodičan,
upadljiva je usmerenost na akciju, likovi su statični, a fokalizacija je spoljašnja, dok bi
Avram, *Bogdan vodu gaze* i *Leto kada sam naučila da letim* bile *knjige za devojčice* zbog
protagonistkinje, radnje koja se odvija u kući kao prostoru sigurnosti, linearanog zaple-
ta, usmerenosti na likove, koji su dinamični i unutrašnje fokalizacije (Nikolajeva 2005,
52).

Kada se nagrađeni romani uporede sa romanima iz lektire za osnovnu školu, mogu se
uočiti neke pozitivne tendencije. Dok je u lektiri zastupljena samo jedna autorka i tri-
naest autora, u tri prethodne godine nagrađene su dve autorke i jedan autor. Zbirno, u
romanima je nešto više ženskih nego muških likova. Takođe, u dva nagrađena romana
devojčice su glavne junakinje, a u lektiri se one uopšte ne pojavljuju u ovoj ulozi. Govori
se o njihovom odrastanju, za razliku od lektire u kojoj se govori samo o odrastanju deča-
ka. Glavne junakinje su istovremeno i pripovedačice, što je novina u odnosu na lektiru
gde se ženski glas ne čuje. One nisu rodno stereotipne. Pored glavnih junakinja prisutni
su likovi *snažnih* žena koje služe kao modeli junakinjama, ali mogu biti podsticajni i
za čitateljke. U oblikovanju ženskih likova odstupa se od rodni stereotipa kada su u

pitanju njihove osobine i ponašanje, dok se u idejnom sloju često zadržavaju i tradicionalne ženske vrednosti. Takođe, za razliku od lektire u kojoj dominira *muški svet*, u sva tri nagrađena romana pojavljuju se male ženske zajednice. Posebno je važno odstupanje od stereotipa u slikanju muških likova. U nagrađenim romanima ima više ženskih zanimanja, nego što je to slučaj u lektiri, a u dva romana ženski likovi su predstavljeni i kao finansijski stubovi porodica. Primetno je da nagrađeni autor u karakterizaciji likova zadržava rodne stereotipe, dok ih autorke narušavaju.

Literatura

- Blagojević, Marina. 2005. „Mizoginija: kontekstualna i/ili univerzalna.“ U *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse* (2. tom), uredila Marina Blagojević, 20–36. Beograd: Asocijacija za žensku inicijativu.
- Brannon, Linda. 2004. „Gender Stereotypes: Masculinity and Femininity.“ In *Gender: Psychological Perspectives*, 4th Edition, 159–185. London: Pearson.
- Detinjarije. 2017. „Uručene nagrade *Neven* i *Dobra igračka* za 2017. godinu.“ *Detinjarije*, 6. oktobar. <https://www.detinjarije.com/urucene-nagrade-neven-i-dobra-igracka-za-2017-godinu/>
- Lalatović, Jelena. 2018. „Odsutni otac, odrastanje i rat u romanima Jasminke Petrović i Vesne Aleksić.“ U *Rat iz dečje perspective*, uredila Nađa Bobičić, 161–172. Beograd: Udruženje Radnik.
- Macionis, John. 2001. *Sociology*. 8th Edition. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Mijić Nemet, Ivana. 2018. „Od heroja do karaktera: o protagonistima u romanima za decu Uroša Petrovića i Ivane Nešić.“ *Detinjstvo* 1: 107–116.
- Nikolajeva, Maria. 2005. *Aesthetic Approaches to Children's Literature, An Introduction*. Lanham, Maryland, Toronto, Oxford: The Scarecrow Press, Inc.
- Petrović, Biljana. 2016. „Rat u bivšoj Jugoslaviji u književnom delu Jasminke Petrović.“ *Detinjstvo* 1: 88–94.
- Petrović, Jasminka. 2015. *Leto kada sam naučila da letim*. Beograd: Kreativni centar.
- Petrović, Uroš. 2003. *Aven i jazopas u Zemlji Vauka*. Beograd: Laguna.
- Petrović, Uroš. 2004. *Priče s one strane, pripovetke*. Beograd: Znak sagite.
- Petrović, Uroš. 2006a. *Zagonetne priče – knjiga prva*. Beograd: Laguna.
- Petrović, Uroš. 2006b. *Zagonetne priče – knjiga druga*. Beograd: Laguna.
- Petrović, Uroš. 2007a. *Peti leptir*. Beograd: Laguna.

- Petrović, Uroš. 2007b. *Zagonetne priče – knjiga treća*. Beograd: Laguna.
- Petrović, Uroš. 2008. *Misterije Ginkove ulice*. Beograd: Laguna.
- Petrović, Uroš. 2009. *Zagonetne priče – knjiga četvrta*. Beograd: Laguna.
- Petrović, Uroš. 2011. *Mračne tajne Ginkove ulice – Roman u zagonetkama*. Beograd: Laguna.
- Petrović, Uroš. 2012. *Zagonetne priče – knjiga peta*. Beograd: Laguna.
- Petrović, Uroš. 2013a. *Deca Bestragije*. Beograd: Laguna.
- Petrović, Uroš. 2013b. *Tajne veštine Marte Smart*. Beograd: Laguna.
- Petrović, Uroš. 2014. *Martina velika zagonetna avantura*. Beograd: Laguna.
- Petrović, Uroš. 2016a. *Karavan čudesa*. Beograd: Laguna.
- Petrović, Uroš. 2016b. *Marta Smart i Vašar zagonetki – Roman u zagonetkama*. Beograd: Laguna.
- Petrović, Uroš. 2017. *Priča o Jangu*. Beograd: Laguna.
- Pešikan Ljuštanović, Liljana. 2016. „Avantura odrastanja.“ U *Karavan čudesa*, Uroš Petrović, 129–138. Beograd: Laguna.
- Pešikan Ljuštanović, Liljana. 2017. „Moć iskona i neponovljiva čarolija odrastanja: oblikovanje vremena u fantastičnim romanima Uroša Petrovića.“ *Detinjstvo* 2: 18–37.
- Politika. 2017. „Nagrada *Politikinog zabavnika* Vladislavi Vojnović.“ *Politika*, 18. januar. <http://www.politika.rs/sr/clanak/372357/Nagrada-Politikinog-Zabavnika-Vladislavi-Vojnovic>.
- Stefanović, Jelena. 2017. *Svilena koža i pileće srce: rodni stereotipi u romanima iz lektire za osnovnu školu*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.
- Sudar, Sanja. 2016. „Žanrovska i naratološka analiza romana *Leto kada sam naučila da letim* Jasminke Petrović.“ *Knjiženstvo* 6. doi: 10.18485/knjiz.2016.1.13
- Trites, Roberta Seelinger. 1997. *Waking Sleeping Beauty: Female Voices in Children's Novels*. Iow City: University of Iowa Press.
- Vojnović, Vladislava. 2016. *Avram, Bogdan vodu gaze: roman za decu po azbučnom redu*. Beograd: Službeni glasnik.

Jelena Stefanović

SECONDARY SCHOOL KREATIVNO PERO, BELGRADE

Saša Glamočak

SECONDARY SCHOOL KREATIVNO PERO, BELGRADE

(Non)Stereotypical Characters in Awarded Children's Novels

Abstract: This paper will deal with the representation of male and female characters in three children's novels written in the Serbian language, which have been awarded the most prestigious literary prizes in previous years: "Karavan čudesa" by Uroš Petrović (the "Neven" Prize for 2017), "Avram, Bogdan vodu gaze" by Vladislava Vojnović (the "Politikin Zabavnik" and "Rade Obrenović" Prizes, for 2016) and "Leto kada sam naučila da letim" by Jasminka Petrović (the "Neven" Prize for 2015). Presumably, the awarded novels are of indisputable aesthetic quality, however, considering the influence the novels have on young readers, the question is raised as to the extent to which they are based on gender stereotypes. The aim of this paper is to analyse the above-mentioned novels from the perspective of feminist literary criticism, i.e. to consider the characters' features, professions, values and interests, relationships between them and their attitude towards predefined gender roles. Also, the results of this analysis are compared to the results from similar research on the gender analysis of novels which are part of the primary school reading curriculum.

Keywords: children's novels, feminist literary criticism, gender stereotypes, characters

Biljana Kosmogina

ARTEQ

Kako se živi feminizam: Ženske prakse na području Balkana

Apstrakt: Ovaj rad se može razumeti kao svojevrsan „umetnički pamflet“. Napisan je kao performativni esej po uzoru na izlaganje na konferenciji koje je većim delom bilo performersko, što i jeste područje umetnosti kojim se bavim. Osim sopstvenog iskustva, za kreiranje teksta sam koristila intervjuje i tekstove objavljene na internetu. U uvodnom delu su navedeni suštinski problemi aktivizma: raslojavanje, konflikti, takmičarski duh i ostale pojave koje dovode do sagorevanja. Pošto je rad fokusiran na feminističke prakse na području Balkana, predstavila sam novije ženske prakse kao što je, na primer, ekofeministički aktivizam koji podrazumeva život u skladu sa prirodom i visok stepen ekološke svesti. U zasebnom odeljku sam razmatrala veganstvo kao sastavni deo feminističkog pokreta, uz izvesnu kritiku njegovog radikalnog pristupa. Pošto sebe smatram kvir feministkinjom, jedan deo teksta sam posvetila feminističkim i kvir festivalima u regionu, a pojedine sam izdvojila jer su doprineli mom ličnom feminističkom sazrevanju i dobrim delom me oblikovali kao feministkinju i umetnicu. U tekstu takođe razmatram feminizme u praksama izvođačkih umetnosti i aktivizmu, jer su društveno angažovana umetnost i feminizam neodvojivi. Poslednji deo teksta napisan je iz vrlo lične, emotivne i egzistencijalne perspektive, a odnosi se na problematiku iz uvodnog dela teksta i na sopstvene nedoumice u vezi sa tim.

Ključne reči: aktivizam, kvir feminizam, ekofeminizam, politike identiteta, teorija, praksa, umetnost, diskriminacija, volontiranje, samoorganizovanje

Uvod – kriza aktivizma

Uloga feminističke aktivistkinje podrazumeva aktivno učešće u društveno-političkoj sferi. Osnivačice smo, članice ili simpatizerke od dve do deset nevladinih organizacija, godinama smo prisutne na levičarskim, liberalno-anarhističkim i LGBTIQ događajima, apliciramo na istim konkursima sa sličnim, srodnim projektima, na mnogima i saradujemo (mada je prilikom konkurisanja često prisutan takmičarski duh koji više dolazi do izražaja od podrške i saradnje), podržavamo se uglavnom deklarativno, putem „lajkova“ i komentara na društvenim mrežama, posećujemo iste „iventove“, učestvujemo na istim uličnim marševima i protestima gde uzvikujemo iste parole nezadovoljstva, te tako silom prilika imamo sasvim realan uvid u to šta se događa u nevladinom sektoru i kakvi se odnosi produkuju na regionalnom aktivističkom planu, sa još boljim uvidom u (još manji) lokalni civilni sektor.

Svedočimo tome kako se formiraju hijerarhije moći, klasne razlike, grabež oko fandra i donatora, stvaranje frakcija i razni drugi dispariteti, uz koje nažalost idu i animoziteti. I pored istih ciljeva kojima težimo i zajedničkih (polu)uspeha, uz brojne radosti, u nevladinom sektoru doživljavamo i brojna razočaranja, neslaganja, konflikte, bojkot u vidu prećutne netrpeljivosti, a neretko i javnu osudu. Izloženi smo neprihvatanju unutar te iste zajednice kojoj pripadamo, a koja je, kao najmarginalnija opoziciona politička struja, oduvek bila krhka.

Feministkinje su u odnosu na vladajuću poziciju ogromna manjina svuda, pa i na Balkanu, a još su izraženija manjina u odnosu na one kojima je za sve svejedno, koji ne izlaze na glasanje jer, na primer, pada kiša, kojima i sama reč feminizam zvuči zastrašujuće. Iz medija naklonjenih vlasti znamo da se ceo nevladin sektor smatra stranim plaćenicima, domaćim izdajnicima i Soroševim podanicima. Realnost je ipak nešto drugačija, jer se u nevladinom sektoru zapravo „tučemo“ oko donatorskih mrvica kao izgladneli miševi ili pak kontinuirano volontiramo pitajući se dokle ćemo tako i šta sa nama nije u redu.

Prateći levičarsku aktivističku scenu i njena negativna raslojavanja, frustriram se i nerviram godinama. Dok preispitujemo sopstvene i tuđe poteze, kratkotrajne, zanemarljive efekte realizovanih projekata, greške, pogrešne procene i zaključke, kao i nikad sjajne međuljudske odnose, dolazimo do prezasićenja, to jest do prolaženja kroz ozbiljnu krizu aktivističkog identiteta, te neretko doživljavamo *burnout*. I to ne jednom, već više puta. Zapitamo se koliko sve to uopšte ima smisla i poželimo da odustanemo ili po-

begnemo što dalje od svega. Ali, kako feministički duh nikada nije mogao biti sasvim uzdrman ili slomljen, a još je manje sklon predaji, neke od feministkinja su se pronašle u drugačijim životnim alternativama, daleko od urbane, takmičarske scene, surove birokratije, zamki administracije propalih institucija i polulažiranih, prenaduvanih budžeta besmislenih projekata koje podržavaju evropski fondovi, Ministarstvo za kulturu i informisanje Republike Srbije, Gradski sekretarijat za kulturu i drugi.

Mnoge/gi aktivistkinje i aktivisti se javno bore protiv neoliberalnog kapitalističkog ropstva u korporacijama ili institucijama, a često završe u nekoj od onih koju su najviše prezirali i protiv koje su se borili, sa solidnom platom i svim drugim pogodnostima koje to isto kapitalističko zlo nosi. Pristajanje na kompromise je neminovno, treba od nečeg živeti, a volontiranja i malih, neprofitnih projekata je svima preko glave. Dobrovoljni neplaćeni rad je jedna od najgorih zamki nevladinog sektora. To sam iskusila na svojoj koži, pre svega u Srbiji i gradu u kom živim, u vidu beskonačne solidarnosti i prijateljskih usluga kroz neplaćene tekstove, performanse, tribine i mnoge druge angažmane, koji su često uključivali i organizaciju događaja. Prvi put uradiš nešto džabe u smislu podrške projektu, odnosno organizaciji koja ga vodi, drugi put takođe u sličnom kontekstu nekom drugom, treći, četvrti..., i posle (u mom slučaju) osamnaest godina shvatiš da si budala. Naviknu se ljudi da radiš bez honorara, a kada podvučeš crtu i zatražiš ga (jer ne želiš više da volontiraš), kolege se uvrede što očekuješ novac za svoj rad, i posle te više ne zovu ni za kakvu saradnju ili učešće. Eksploatacija u aktivizmu, koju same osnažujemo, bilo da smo u ulozi eksploatatorke ili njene žrtve, nije retka pojava, niti u feminizmu, niti u kulturi, niti u umetnosti. Tome u prilog ide podatak da dva velika umetnička festivala u Beogradu – Mikser i Devet, nikada nisu plaćali honorare domaćim autorima, već su oni morali da plaćaju participaciju da bi učestvovali.

Ekofeminizam

Poslednjih godina je na globalnom nivou, u cilju spasavanja planete i očuvanja prirodnih resursa, ekološka svest podignuta na maksimalan nivo, posebno u Evropi. Usvajaju se novi zakoni, vodimo sve više računa o okolini i zaštiti životne sredine, recikliramo onoliko koliko nam to uslovi dozvoljavaju, s obzirom na nerešeno pitanje nadležnih službi za recikliranje i odlaganje smeća. Neosporno, gradovi su gigantske deponije smeća, hranimo se smećem, udišemo izduvne gasove deseti-na hiljada vozila, sve manje smo fizički aktivni, previše vremena provodimo ispred

računara ili TV-a, visimo na društvenim mrežama i mozak nam puca od bezbroj informacija koje pokupimo na dnevnom nivou, a koje su u najvećem procentu smeće. Polako dolazimo do mentalne, telesne i duhovne atrofije, intelektualne degradacije, demotivacije, inercije i neumitnog utapanja u nametnute standarde i šablone.

Da bi to izbegle, pojedine žene su otišle iz grada da bi se vratile *ne* na selo već pre svega prirodi i svom biću. Zavisnice od buke i izduvnih gasova, zavisnice od elektriciteta, pametnih telefona i interneta, zavisnice od stresa i urbanih hajpova, kao što sam ja i mnoge druge, nemaju petlju da odu iz grada, osim na izlet ili roštilj u vikendici nadomak grada. Ali postoje žene koje su samostalno zasnovale farme, gazdinstva i poljoprivredna dobra, ženske kampove; koje su sasvim dobrovoljno odlučile da ne žele više da budu gradski miševi koji se hrane tuđim mrvicama, da ne žele u supermarketu preplaćivati bljutavi, genetski modifikovani, na oko lep poluplastični paradajz, već hoće same da uzgajaju biljne kulture i životinje, same hranu da proizvode u skladu sa bioorganskim standardima, a prema potrebama i mogućnostima, i da je troše i dele sa drugima. Da li su se te žene na taj način odrekle feminističkog aktivizma? Nipošto.

„Ekofeminizam ujedinjuje feminizam, pokret za prava žena i ekologizam, pokret za zaštitu okoliša. Od ostalih feminizama se razlikuje po tome što inzistira na očuvanju okoliša i interesu za duhovnu dimenziju. Ekofeministkinje vjeruju da postoji jedna dublja, mistična veza žena i prirode, zbog koje su one osjetljivije na pitanja devastacije i skrbi za okoliš“ (Ribarić 2014).

Farma DRIJADE, Istra

Eklatantan primer uspešne farme (zahvaljujući dugogodišnjem pregalaštvu, napornom radu i istrajnosti Hele Liverić čiji su proizvodi poznati i prodaju se širom regiona), jeste farma Drijade u Istri, nadomak Labina, na kojoj sam boravila u oktobru 2017. godine. Stacionirana na porodičnom imanju, Hela se proteklih deset godina stara o svom životinjskom carstvu koje čini preko 200 koza, tri konja i jedan magarac (kojeg je spasla klanice), tri krave sa dva teleta, jato gusaka, pet vijetnamskih svinja, pet udomljenih pasa i jedna mačka. Ceo poduhvat Hela je počela sa pet koza. Stenovit teren zarastao u šikaru je prokrčila, prekopala, poravnala, izgradila objekte, staru i novu štalu, svoj prostor, bungalov za goste, započela je veliku siraru, letnjikovac, a uzgaja i baštu od koje se prehranjuje. I stalno se proširuje, uvećava obim posla, muzilicom izmuzava sto-

tine litara kozjeg i kravljeg mleka od kojeg pravi surutku, sireve, jogurt, a u planu ima i sladoled. Hela je osnovala i „banku koza“, prvu na Balkanu, koja do sad broji preko 20 članova/korisnika, kojima ona na početku donira pet koza sa izvesnom količinom hrane, vakcinama, antibioticima, vitaminima, mineralima. Posle pet godina, kada se koze reprodukuju, uzima ih nazad – njih ili njihove potomke. Radi se naporno od ranog jutra do mraka. Izvođenje na ispašu se odvija u grupama: koze, konji, krave, isto tako i vraćanje sa ispaše. Hranjenje svih tih životinja, staranje o higijeni i mnoge druge obaveze uključuju ogromnu istrajnost, usredsređenost, posvećenost, kao i fizičku snagu i kondiciju, odnosno dobro zdravlje. Ona je i doktorka svojim životinjama, veterinarsku praksu je morala savladati iz nužde, jer je od prvog veterinara dele kilometri, tako da se uglavnom čuju telefonom.

U brdima Istre nije lako biti žena a kamoli nezavisna, poslovna žena koja se bavi stočarstvom i proizvodnjom mlečnih proizvoda. Hela podvlači da se kod nje životinje ne ubijaju već umiru prirodnom smrću ili eventualno od bolesti. Kao samoodrživa, bio-organska, permakulturna farma, Drijade dobija izvesne donacije i subvencije od države Hrvatske, ali to nije dovoljno. Hela kaže da teži tome da jednog dana predahne, otputuje negde na dan/dva i nekome s poverenjem prepusti brigu o farmi, a da može tu osobu ili osobe da plati. Ona je i zarobljenica svoje vlastite farme i te je žrtve svesna, a nema novca da plati radnike, osim povremeno, kad je bolest obori. No, njena ispunjenost i zadovoljstvo su nezamenljivi, srećna je svojim izborom, oseća se ostvarenom. S druge strane, intimno, kao autovana lezbejka, ona iskreno želi da ima partnerku na svom imanju. Ali to je, kako mi kaže, nemoguća misija: „Ko će, mila moja, doći kod mene na selo i živeti sa seljankom? Sve su to gospođice kao ti, koje dođu na dan-dva oduševljene svime: ‘Jao, Hela, kako ti je ovde krasno i fantastično!’, a onda uteknu brže-bolje kad shvate koliko se ovde mora raditi.“ Vrlo otrežnjujuće. Koliko bi neka od nas zaista bila spremna da napusti svoju zonu komfora, odrekne je se da bi dane provodila u blatnjavim gumenim čizmama? Između prirode i urbanog pakla, obično biramo ovo drugo iz sopstvenog kukavičluka. Možemo sebe lako zamisliti kako živimo u nekoj evropskoj metropoli, dok u prirodu rado odlazimo samo na vikend ili na letovanje.

Ženski kampovi na Jadranu

Helin primer je možda prvi, ali u Hrvatskoj nije jedini. Feministkinje „Bračke vještice“ su zajedničkim snagama osnovale višenamenske ekokampove na jadranskom primorju, u kojima i žive i rado primaju goste. Udruga Zemlja za nas u svom ekofem selu na temelju samoodrživosti bavi se: skupljanjem kišnice, solarnim sistemima i vetrenjačama, uzgojem hrane u skladu s podnebljem i karakteristikama tla, te kompostiranjem i recikliranjem. U gradnji koriste prirodne materijale poput kamena i drveta. Na zapuštenom i opožarenom području kakvo su zatekle, žene su do sada popravile prilazni put i deo suhozida, sagradile prvu kućicu i obnovile trećinu od oko 600 maslina na posedu.

O Ekopostaji Barbaroža iz zadarskog okruga njena suosnivačica Andrijana Parić kaže:

„Barbaroža je smještena na Dugom otoku, s vanjske strane parka prirode Telašćica. Idejno je začeta kao ekokamp, a danas proizvodi svoje voće i povrće te nudi različite edukativne sadržaje, na primer o kućnoj izradi solarnih panela. Sve je počelo 2010. godine uz pomoć prijatelja i podrške lokalne zajednice i medija“ (Ribarić 2014).

Najzad, Gea Viva je ekocentar i *retreat* kamp u Milni na Braču, koji takođe funkcioniše po principu harmonije kosmosa i prirode, i nudi tokom cele godine raznovrsne programe kao što su proslava prolećnog i jesenjeg ekvinocija, traženje unutrašnjeg mira, proslava obilja, proslava sjedinjenja i dr. (Gea Viva 2018).

Go Vegan!

Veganstvo je globalno rasprostranjen društveni pokret čiji je osnovni postulat da se ne smeju konzumirati proizvodi životinjskog porekla i njihovi derivati. Koliko su neotuđivi i koliko se prožimaju veganski pokret i feminizam, objasnile su mnoge autorke knjiga, veb-sajtova, intervjuua i blogova na tu temu, uz najčešće isticanje ove neupitne korelacije odnosno jedinstva ekofeminizma i veganstva. Bitne političke poruke veganstvo nosi sa više aspekata. Marta Šušak, svojevrsna ambasadorica prava životinja u „Prijateljima životinja“ i jedna od začetnica LGBTIQ inicijative AUT na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, u intervjuu „Kad čitam feminizme, čitam veganstvo“ za veb-portal Libela kaže:

„Baš poput feminizma, pokret za prava životinja politički je pokret za iskorjenjivanje nasilja i hijerarhije. Teško mi je zamisliti svijet zasnovan na feminističkim principima koji uključuju porobljavanje i ubijanje drugih bića za vlastite potrebe... Ni feminizam, ni pokret za prava LGBTIQ osoba, niti veganstvo nisu i ne mogu biti osobni izbori za nečija četiri zida. To su načini života, filozofije i političke fronte. Svaki put kad kažemo da čovjek ‘oduvijek’ ubija i jede životinje, jednako tako možemo se prisjetiti i stava da su žene rođene da bi bile majke i domaćice jer im je biologija tako namijenila. Najšira definicija feminizma pravo je na vlastito oblikovanje života i pravo na slobodni izbor. Granica vlastite slobode prestaje u trenutku zadiranja u tuđu. Taj je stav feminizam prigrlio u slučaju ugroze prava LGBT osoba, no ne i životinja jer nam je ostao taj biblijski, duboko patrijarhalni i u svojoj srži potlačivački argument da su neka bića stvorena da bi služila čovjeku jer ih on može pokoriti“ (Pančur 2013).

Ciljevi političkih borbi u feminizmu (bolje reći feminizmima, o kojima će kasnije biti reči) su isti ili slični, mada načini borbe, pristup rešavanju prepreka i konflikata, kao i izbor sredstava koja se u toj borbi koriste mogu biti sasvim različiti ili se pak razlikovati u nijansama. Feminističke prakse kao što su ekofeminizam i veganstvo se razlikuju u nijansama, jer zapravo veganstvo proističe iz ekofeminizma, samo što veganke imaju strožija uverenja i pravila. Oba pokreta su usko vezana za sklad sa prirodom, njeno očuvanje i korišćenje njenih darova, a sadrže i duboku političku dimenziju: protive se stvaranju opresivnih hijerarhija, zauzimaju čvrst otklon od patrijarhata i neoliberalnog kapitalističkog konzumerizma, propituju identitet „drugog“, afirmišu osnaživanje ugroženih, to jest ranjivih, potlačenih i obespravljenih grupa, insistiraju na zajedništvu i ženskom osnaživanju. Da li je u tom slučaju bitna razlika između ekofeministkinje koja jede meso i feministkinje veganke koja ga ne jede? Možda, ali samo iz perspektive veganke. Slobodan lični izbor tu nije sporan, ali veganstvo se donekle izdiže u odnosu na ekofeminizam jer je poprimilo radikalniju političku formu, te stoga i ovde povlačim paralelu između njih. U prethodno navedenom intervjuu Marta Šušak se osvrće na javnu recepciju veganstva koje mnogi ljudi (uključujući i aktiviste/kinje) kritički smatraju jednim od neozbiljnih *New Age* hirova, a koji je povezan sa preteranom, gotovo dečjom emotivnošću i idealizmom, ali i militantnim pristupom u njegovom sprovođenju u delo.

Zašto nisam veganka

Sudeći prema ratobornom duhu nekih veganki i rigoroznim pravilima koje veganstvo nameće, a koje sam osetila i na svojoj koži, zaključila sam da veganstvo često poprima agresivne oblike dogme ili političke kampanje. Sklad sa prirodom u duhu ekofeminizma, pravo na život i zaštitu svih živih bića na planeti, uz decidiran jelovnik – svakako podržavam, mada ga se ne pridržavam. Primetila sam da jedan broj veganki prelazi u neku vrstu militantnog ekstremizma koji se graniči s terorizmom: olako će te optužiti i (argumentovano) ubediti da si zločinka i ubica ako jedeš meso, sir ili mleko, ribu, med... Lako se može se desiti da unutar jedne ženske organizacije dođe do sukoba i razdora zbog veganske filozofije, usled čega se ona deli na dve. Iako je razdor u feminističkim krugovima zbog veganstva paradoksalan, on postoji: veganke vs. mesožderke.

Veganske kampanje su sveprisutne, od benignih, simpatičnih stensila na ulicama na kojima je glava srećnog (preživelog) pink praseta – uz natpis: Go Vegan!, do ozbiljnih edukativnih predavanja na feminističkim skupovima, potkrepljenih živopisnim Power Point prezentacijama. Jednom od njih sam pre nekoliko godina prisustvovala na ženskom festivalu u Tutinu realizovanom u organizaciji Udruženja Impuls. Vegansko predavanje se svelo na jezive prizore masakriranih životinja u klanicama uz poentu da nas životinjski proteini truju i čine nas nekontrolisano agresivnim. Ne tvrdim da ima mnogo boljih predavanja i prezentacija od tog, ali zaista ne mogu da se poistovetim sa identitetom ubice samo zato što jedem ono na čemu sam odrasla ili što mi nameće ograničeni kućni budžet. Međutim, pojedine veganke se prema nama takvima odnose s prezrenjem. Ostrašćene, politički motivisane, radikalne veganke će ti objasniti da, osim što si ti zločinka jer jedeš meso, takođe je i svaki mesar, lovac ili seljak koji zakolje u svom dvorištu i pojede pile, potencijalni ubica, nasilnik i silovatelj. U njihovom prisustvu ne smeš nositi bundu, krznenu kapu, kožnu jaknu ili obuću da ih ne bi provocirala. Kada sam jednom prilikom svojom šakom spljeskala komarca koji mi je sisao krv na ruci, jedna veganka je sa užasom konstatovala da sam nasilno prekinula tuđi život, presekla prirodni bioekološki i energetski ciklus, te na taj način nanela bespovratnu štetu svojoj karmi.

Veganke će te uveravati da od života kojim živiš postoji mnogo zdraviji i humaniji život. Preobraćće te i izvesti na pravi put posvećenije od Jehovinih svedoka. Nisam mrziteljka veganske hrane, naprotiv. Na samoorganizovanim ženskim festivalima na kojima sam bila, uživala sam u zajedničkom spremanju i konzumaciji veganskog menija kao i sve/

svi druge/gi. Ako nekome smeta što volim ćevape, to je njegov problem – ne moj. Milioni gladnih usta Afrike i diljem planete ne mare za karmu i vegansku filozofiju, već za preživljavanje.

Feminizmi u praksama izvođačkih umetnosti i aktivizmu

U širokoj lepezi feminističkih identiteta i višegodišnjem građenju vlastitog pronašla sam se u više umetničkih oblasti. Počela sam sa književnošću koju sam oduvek u javnim nastupima performativno izvodila – bilo da se radi o prozi ili poeziji – a vremenom sam se razvila u performerku, što smatram dragocenim procesom sazrevanja i unapređenja moje kreativne ličnosti. Učila sam od drugih, pomerala sopstvene granice. Mom razvoju su doprineli mnogi činioци. U međuvremenu sam izgradila svoj mikrokosmos, izvesnu autentičnost i prepoznatljivost, zbog čega sam još uvek angažovana na sceni literarnih, feminističkih i kvir festivala u regionu. U individualnom i kolektivnom radu, kao u i procesima kroz koje sam prolazila, nisam razmišljala o žanrovima i kategorijama u koje taj rad spada, niti sam striktno definisala kojim feminističkim strujama pripada, jer proizvod rada, to jest reakcija publike, oduvek su mi bili važniji od kalupa u koji će me neko smestiti i (eventualnih) etiketa koje će mi neko prilepiti. Nisam se bunila ni kada su me na gay-serbia sajtu, na kome sam objavila svoje prve gej-priče prozvali „prvom srpskom porno-gej spisateljicom“, jer je tadašnji urednik Dušan Maljković mislio da će takvo „bombastično predstavljanje“ doprineti čitanosti. Tu etiketu sam kasnije morala da objašnjavam i „spiram“ sa sebe godinama u intervjuima koje sam davala, što mi nije toliko teško padalo koliko zazor i neprihvatanje koji su se zbog te etikete formirali u feminističkim krugovima. Bile su potrebne godine dokazivanja da bi se to otklonilo. O etiketiranju bih naširoko mogla govoriti, ali to nije relevantno za ovaj tekst. Meni je važno da ono što mogu da iznedrim kao kvir feministička performerka, kako se već dugo i osećam, uvek bude (mada ne i nužno) provokativno, da izazove reakciju (protivljenje, bes, suze ili smeh) i da ne bleđi brzo. Zato ću se u ovom delu baviti izvedbenim umetnostima, a potom i kvir feminizmom, jer od svih vrsta feminizama, moj izvođački višestruki, polimorfni identitet je tu pronašao slobodu izražaja, okrilje i utočište gde se oseća dobro i „u svojoj koži“ ili bolje reći kožama, pošto svaki identitet ima više slojeva, te tako i ne može biti zacrtan kao jedan jedini.

U publikaciji *Ženski glasovi u izvedbenim umetnostima Zapadnog Balkana 1990–2010* predstavljena je analiza istraživanja sprovedenog na osnovu upitnika na koji su odgova-

rale ispitanice/ci iz različitih zemalja bivše Jugoslavije i iz različitih ciljnih grupa. Ana Vilenica, jedna od autorki zastupljenih u publikaciji, tvrdi da su se u feminističkim izvođačkim umetnostima u naznačenom periodu u Srbiji definisali različiti pristupi i često nesvodive pozicije. Istraživanje je pokazalo da ne postoji sveobuhvatna, jedna i jedina feministička ideja, te da se društveni pokreti i aktivizmi opiru statičnim definicijama. Iz ovog istraživanja je moguće izvesti niz feminističkih pozicija koje se često prepliću na kompleksne i dinamične načine. Ona ovde takođe razmatra široku lepezu feminizama u izvođačkim praksama, kao što su seks-pozitivni feminizam, mirovni feminizam, emancipatorski feminizam, radikalni kvir feminizam, materijalistički, kulturni, liberalni i mnogi drugi (Vilenica 2012, 27). Ta lepeza me je oduvek fascinirala, jer pokazuje koliko sve možemo biti iste u svojoj različitosti, pri čemu mislim da imamo iste ciljeve a različite načine kojima do njih dolazimo sa različitih pozicija, bilo da smo anarho, pank, kvir, lezbejke, veganke ili mesožderke..., osnovno bi bilo da se prihvatamo u tim različitostima, a ne odbacujemo.

Kvir feminizam

U poslednjoj dekadi 20. veka, sa nastankom kvir teorije problematizuje se koncept roda i rodnih identiteta, a fokus se širi na sve seksualnosti koje pružaju otpor društvenim konstruktima. Najznačajnija teoretičarka kvir teorije Džudit Batler (Judith Butler) teorijom performativnosti problematizovala je esencijalizam koncepta roda. Batler smatra da mi rodom postajemo, odnosno da rod performativno izvodimo kroz ponavljanje određenih radnji (Butler 2007, 185). Kvir feminizam se radikalno protivi patrijarhatu i kao takav ne priznaje nijednu definiciju feminizma koja počiva na binarnoj rodnoj podeli na muškarce i žene, već obuhvata raznovrsne identitete koji se u ovu podelu ne uklapaju. Pored kritike patrijarhata, kvir feminizam se bori protiv rasizma, imperijalizma, genocida, nasilja, silovanja itd. (cf. Queer Feminism 2016).

„Neke feminističke teorije usmjerene su na razbijanje binarnosti i struktura koje određuju našu egzistenciju, dok su druge fiksirane na održavanje ideje ženskosti. Svi težimo završetku opresije i stvaranju jednakosti za sve, ali iznenađujuće je koliko u toj težnji možemo biti različiti“ (Žimbrek 2014).

Tokom trećeg talasa feminizma kvir-anarho-pank feministkinje se osnažuju, udružuju i postaju vidljivije. Kvir za mene znači slobodu da budeš sve što poželiš, da se identifikuješ

sa svim što te inspiriše i da preuzmeš identitet koji god ti u datom trenutku odgovara. Moj pseudonim Kosmogina, koji je kovanica izvedena iz reči kosmos i vagina (*gyna*), objedinjuje kosmički i ženski princip, to jest univerzum i pičku. Performansi koji politizuju telo i genitalije, poput performansa japanske umetnice BuBu de la Madeleine „The white flags“ (Queer Zagreb 2006) – u kome ona iz vagine vadi dugi, neprekidni niz zastava svih država sveta, prekinuvši na taj način sve ratove i političke sukobe i ujedinivši sve narode u tom svom skrivenom, nevidljivom, intimnom delu tela – još više su me ohrabрили da nastavim da se borim za prava pičke. Ne samo za prava pičke, već i za njenu vladavinu, što sam i potvrdila par puta izvođenjem performansa „P kampanja“ (Pičkina kampanja – Pussy campaign), u kome sam u zamišljenoj predizbornoj kampanji pičku kandidovala za predsednicu države. Taj performas sam izvela na LIMIT-Art festivalu u Domu Omladine i TBA festivalu u Portlandu (USA). Reč pička je stigmatizovna u našem društvu, smatra se nepoželjnom, vulgarnom i uglavnom ima počasno mesto samo u psovka i pornografiji. Žena ne treba da se stidi pičke ni u jednom kontekstu, pa ni u akademskom, ni u feminističkom, a u raznim formama umetnosti je puno načina i razloga da ona zauzme značajno mesto na polju društveno-angažovane umetnosti.

Tokom istorije ljudskog roda, u višemilenijumskom hijerarhijskom falusocentričnom društvu (u porodici, politici, biznisu i kulturi), bez obzira na kom meridijanu živele i radile, obespravljene žene su shvatile da moraju da se svim sredstvima bore i izbore za svoje mesto pod suncem, koje im ne obezbeđuje muškarac već one same. Kontraogledalo te testosteronsko-penisoidne vladavine je ginocentrična kultura, koju želim da svojom umetnošću izgradim i kojoj želim da pripadam, nadajući se da nisam usamljena u svojoj superiornoj ženskoj viziji sveta, ma kako utopistički ona zvučala. Svako ima pravo na svoje snove i vizije, tim pre ako se bavi umetnošću i pronalazi načine da ih realizuje javno, odnosno prikazuje drugima na sceni. Ne, naravno da nisam mrziteljka muškaraca, ogorčena lezbača i pornografinja, ako postavljam ženski polni organ na pijedestal života i vrh vladajućih socijalno-političkih struktura, ako „sveti gral“ poistovećujem sa „svetom pičkom“ koju doživljavam kao poetsku metaforu za veliku dobročiniteljku, humanitarku, izmiriteljku, čudotvornu mirotvornu kreatorku stvarnosti. Zauvek će mi ostati u sećanju, u smislu ličnog prosvetljenja, trenutak koji se dogodio 4. aprila 2014. godine, kada je Iv Ensler (Eve Ensler) gostovala na tribini „MOJE TELO – sramota ili snaga“ u beogradskom Rex-u, a na kojoj su učestvovalе i domaće feministkinje Lepa Mladenović, Rada Borić, Zoe Gudović, Biljana Stanković Lori i druge. U diskusiji je pomenuta vagina, na šta je Iv zamolila sagovornice da joj kažu narodni izraz za vaginu. Potom je sve vreme razgovora zastupala termin „pička“, trudeći se da ga što više puta

pravilno izgovori na srpskom jeziku u nameri da taj izraz potpuno detabuizira i učini ga sasvim legitimnim među feministkinjama – u čemu je tom prilikom majstorski i uspela.

Osećam se dobro kao kvir feministkinja, nekad sam pank, nekad anarho, nekad pobozna, nekad ateistkinja, a kreiranju moje fluktuidne ličnosti doprineli su brojni faktori i uticaji: knjige, teorije, predavanja, druženja i iskustvo u kome sam bila dugo publika, a potom i autorka/izvođačica. Brojni identiteti koje posedujem i kojima (u zavisnosti od prilike) manevrišem i manipulišem, nisu (verujem) odraz višestrukog poremećaja ličnosti, već njene kompleksnosti koju čini širok spektar identiteta. Identitete mahom stvaramo i usvajamo same, dok su nam neki i nametnuti. Sa njima moramo da se suočavamo sve dok neke sasvim ne odbacimo/eliminiramo, a sa drugima se ne poistovetimo, rado ih prigrlimo i potom brižno negujemo.

Kvir festivali

Razvoj feminizma na području Balkana od dve hiljadite do danas velikim delom pratila putem godišnjih festivala kao što su Queer Zagreb, Queer Beograd, Rdeće Zore (Ljubljana), Pitchwise (Sarajevo), Befem (Beograd), VoxFeminae (Zagreb), ArtFemine (Niš), FemArt (Pristina), Festival ženskog prijateljstva (Tutin), i novih u 2017. začelih festivala kao što su Blasfem (Banja Luka) i Smoqua (Rijeka). Festivali uglavnom traju od dva do pet dana. Na nekima od njih sam učestvovala, a na nekima samo prisustvovala. Takođe sam bila i na Kvir feminist actziya festivalu u Beču – koji je održan dva puta 2013. i 2015. godine – kao i na Punkurici u Budimpešti 2013. (ovaj festival je održan samo jednom, a ugašen je zbog unutrašnjih organizacijskih konflikata i nedostatka novca). Queer Beograd festival više ne postoji, ali potreba za održavanjem kvir festivala je i te kako prisutna. Na njima se balansirano a intenzivno prožimaju teorija i praksa, tako da su oprobano utočište kvir identiteta, sjajan izvor edukacije, razmene kontakata, a neretko i lude zabave.

Kvir festivali nastali na području bivše Jugoslavije uglavnom se oslanjaju na državne ili međunarodne fondove i donacije, osim ako to nisu (kao što su bile u Beču i Budimpešti) samoorganizovane „no budget“ manifestacije. Neki organizatori za učešće/nastup na festivalu daju honorare, a neki ne. U Beču i Budimpešti nije bilo honorara, ali to je bilo vrlo dragoceno kolektivno iskustvo i potvrda izjave „da sreća ne leži u novcu“. Na festivalima sam mnogo naučila o feminističkoj kvir teoriji i praksi, ali i o solidarnosti i jednakosti. Oni su u izvesnoj meri uticali na formiranje mog političkog identiteta, te ću zato u ovoj celini

predstaviti pojedine autorke i događaje koji su mi bili najupečatljiviji, najpolitičniji, pa samim tim i najznačajniji.

Najsadržajniji, medijski najvidljiviji i jedan od najdugovečnijih festivala na Balkanu je Queer Zagreb festival. Organizatori su od početka sebi postavili za cilj da kvir uvedu u sve značajne mejnstrim kulturne institucije, počev od Doma hrvatskog društva likovnih umjetnika (takozvane Džamije) i MSU do gradskih teatarara kao što je HNK i bioskopa kao što su Kino Europa, Tuškanac i drugi. Queer Zagreb je dovodio vrhunske internacionalne umetnike sa avangardnim predstavama kao što su koncert simfonijskog gej orkestra iz Londona i njihov zajednički nastup sa Radojkom Šverko u sali Lisinski ili potresne predstave plesnog teatra Raimonda Horhea. Kolektiv Queer Zagreba je uspeo u tome da se festival od 2003. održava redovno, bez većih incidenata, i uzdigne se na glamurozan, možda i malo pretenciozno elitistički nivo. Zagreb je tokom svih ovih godina „pokviren“ tokom te manifestacije, koja ima jako dobar prijem i kod strejt i kod gej publike. Tu smo mogli ispratiti ženske svetske performerske zvezde kao što su Ursula Martinez (UK), Eisa Jocson (Filipini), Marta Soares (Brazil), Annie Sprinkle i Beth Stephens (SAD), Donna Clark (SAD), BuBu de la Madeleine (Japan), Diana Pornoterrorista (Španija), koja je izvela performans istovremenog čitanja poezije i vaginalnog fistinga, i mnoge druge. Ovaj kvir festival je zapravo od početka deo mejnstrim kulture Hrvatske, iako je u korelaciji sa andergraundom. Queer Zagreb je priuštio publici ekskluzivne nastupe, izložbe, filmske projekcije, performanse, pozorišne predstave, muzičke i DJ nastupe, prvoklasne dreg performanse i žurke.

Queer Beograd festival je imao veliki značaj u osnaživanju LGBT feminističke scene Beograda i održan je pet puta. Queer Beograd festival nastao je „zbog nemogućnosti da se u Beogradu organizuje gej parada, kao i zbog nedostatka sigurnog prostora u kome bi LGBT populacija mogla slobodno da razmenjuje svoja iskustva i razmišljanja“ (Azdejković 2007). Uz stalnu podršku i snažne antifašističke poruke raznih učesnica/ka, kao što je npr. Jet Moon (aktivistkinja, performerka i režiserka iz Londona), zatim uz performanse Biljane Stanković Lori i Zoe Gudović, te muzičke nastupe alternativnih ženskih bendova, festival, koji se odigravao u Rex-u, BIGZ-u i Magacinu, bio je vrlo dobro posećen, ali je to bio neuporedivo manji broj posetilaca u odnosu na publiku koju je uspeo da privuče Queer Zagreb.

Kvir feministički aktivizam u kome sam se pronašla postaje mi još bliži uz prefikse pank i anarho, sa kojima sam se saživela na festivalu Punkurica u Budimpešti i Kvir feminist

actziya u Beču 2013. i 2014. godine. Oba festivala su imala otvoren poziv za učešće i bili su samoorganizovani. Gosti su smeštani u privatne stanove organizatora i njihovih prijatelja, veganska hrana se spremala u otvorenoj zajedničkoj kuhinji, vrlo se vodilo računa da se transrodne osobe oslovljavaju onako kako žele, da se gostima obezbedi prevodilac ukoliko ne razumeju jezik, te da se svako oseća potpuno prihvaćenim i ravnopravnim tokom festivala, bilo da je iz Ukrajine, Belorusije, Španije, Hrvatske, Italije..., bilo da je učesnik programa ili samo gost. Stotinak ljudi sa raznih strana sveta okupljenih na jednom mestu četiri dana je intenzivno uživalo u vrlo sadržajnom dnevnom programu u vidu tribina, radionica, panela, predavanja..., kao i u večernjim svirkama, performansima i žurkama. Nažalost, Punkurica festival je održan samo jednom, a Kvir feminist actziya dva puta. Da li to govori da je takva sjajno zamišljena, idealistička vrsta feminističkog zajedništva i samoorganizacije utopija, da se jednostavno nije mogao namaći ni osnovni budžet za naredne festivale ili su organizatori odustali ne videvši u tome nikakav interes – za mene ostaje misterija.

Ako se osvrnemo na novije datume i u to uključimo bitan faktor opstanka sažet u sintagmi „uprkos svemu“ – za mene je vrlo relevantan Festival ženskog prijateljstva nastao u organizaciji Impulsa iz Tutina. Ovaj festival je četvrti put održan 4. i 5. avgusta 2017, i tada je bio posvećen ženama u izbeglištvu, o čemu svedoči i podržavajući lajtmotiv festivala: „Ja sam ti!“ Festival ženskog prijateljstva je revolucionaran zato što u maloj, patrijarhalnoj sredini kao što je Tutin, na krajnjem jugu Srbije, grupa odvažnih žena četvrti put uspeva da organizuje skup feminističkih aktivistkinja. U centru Tutina se odvija dvodnevna manifestacija sa velikim brojem gošći, učesnica i lokalci i lokalaca. Taj progresivni, pionirski podvig je primer dobre prakse i zasigurno ostavlja trajno pozitivan trag na lokalne prilike, ali i na nas koji dolazimo sa strane. Jedan ženski festival u Beču ili bilo kom drugom gradu Evrope nije nikakvo čudo, dok je u sredini kao što je Tutin i te kakvo fantastično čudo. Tu sam se uverila da su ponekad zajedništvo i solidarnost prisutniji u manjoj sredini nego u velikim gradovima, kao što je to na primer Beograd, i da su rezultati aktivizma vidljiviji kada ponude konkretna rešenja relevantnih pitanja kao što su ženska podrška i osnaživanje, povezivanje, migrantska pitanja itd.

Kako pomiriti teoriju i praksu?

Na mnoga pitanja iz života ne znam odgovor. Na primer, da li savremena feministkinja može biti i dobra vernica koja ide u crkvu na ispovest Bogu, i da li ona kao vernica može

da odobrava/podržava abortus? Na osnovu nekoliko primera iz života uvidela sam da biti feministkinja, vernica i lezbejka u isto vreme povlači za sobom nerazumevanje i diskriminaciju sa više strana. Prvo, to nije pravilo, ali vrlo često feministkinje koje su ateistkinje diskriminišu stil života verujuće feministkinje (bilo kojoj veri da pripada). S druge strane, lezbejka u crkvi, džamiji ili sinagogi je najblaže rečeno nepoželjan element. Verske institucije anatemišu feminističku politiku, jer „se zna gde je ženi mesto“: u kući, pored muža i dece. Osim toga, kako u Božjem hramu priznati pred Bogom da si lezbejka, a osećati se bezgrešno? Ista problematika pogađa i verujuće gejeve i transrodne osobe. Zatim, da li su žene u islamu obespravljenije nego recimo u katoličanstvu, i kako religijski porodični kontekst formira mladu ženu kroz odrastanje? Nепrekidan je niz pitanja koja se nameću, ali ona ipak ostaju tema za neki drugi tekst. Jasno je da su život feminizma i religije nije uvek u harmoniji, ipak neke od odgovora na ova pitanja možemo naći u zborniku *Kad se sretnu feminizam i religija* koji je priredila Medina Mujić, u kome grupa autorki i autora propituje, analizira i komparira vlastita i tuđa iskustva, kroz religijske, istorijske i običajne prakse, među kojima su i one koje su postavljene kao norme ili univerzalni principi i koje se koriste bez jasnog međusobnog razgraničavanja i mogućnosti dovođenja u pitanje (Mujić 2017).

Zašto bismo stalno insistirali na deklarisanju i tražili odgovore na postavljena pitanja: koje si vere, kog si pola, kog si roda i šta praktikuješ u životu – kada je bitnije od toga kakva si osoba, koji su tvoji profesionalni dometi i da li na bilo koji način ugrožavaš druge. Mirovnjački pristup je neophodan u svakoj vrsti aktivizma kako bismo bolje razumeli druge i saživali se sa njima, njihovim problemima i različitostima, daleko od binarnih podela, patrijarhalnih stega i pritisaka kojima smo, htele to ili ne, sve manje-više izložene.

Na mnoga pitanja koja se tiču moje profesije frilens kvir feminističke umetnice koja je pritom na čelu jedne marginalne (bolje reći propale) nevladine organizacije, takođe ne znam odgovor. Da li sam i koliko uspešna kao umetnica, a koliko sam uspešna kao aktivistkinja? Da li treba više raditi samostalno ili u kolektivu? Da li se komercijalizovati i prikloniti mejnstrimu ili ostati deo andergrounda kome sam oduvek pripadala? Da li se uklopiti u tuđe okvire i propozicije ili stvarati svoje sopstvene? Da li je neadekvatno plaćen rad, uprkos frekventnosti i dinamičnosti angažmana, pokazatelj, odnosno merilo nesposobnosti, lošeg kvaliteta rada, loše saradnje, obezvređivanja? I zašto je moj rad uvek bio prihvaćeniji i bolje plaćen sa strane nego u Srbiji i gradu u kome živim? Verovatno nisam usamljeni slučaj. Kriza u društvu i kriza kulturnih politika postoje, a postoji i kriza u aktivizmu i feminizmu. Ali, kako je prekinuti, kako se iz nje izbaviti i

ne osećati se promašeno? Zašto se posle osamnaest godina aktivizma osećam umorno, izrabljeno i razočarano? Svaki put kad se priključim nekom protestu na ulici, obećam sebi da mi je to poslednji protest u životu. Ne želim da mi vođe protesta određuju na koje mesto treba da stanem i da mi u ruke guraju stalno iste transparente kako bi imali bolje fotografije u medijima koji će veličati njihove zasluge. Da li to znači da sam beskarakterna osoba ili da sam samo na pogrešnom mestu, i da bi mi negde drugde bilo bolje? A opet, ponekad kažem sebi da mogu još puno toga da stvorim i podelim sa drugima, bez kalkulacija i bez nadoknade. Često to i dokažem, i onda shvatim da stvari nisu uopšte toliko strašne kao što mi se ponekad čini. Setim se kako su živеле moja majka, baba i druge pretkinje, i odjednom mi izniknu nova blistava krila, koja se doduše vremenom često ofucaju i otpadnu, ali srećom uvek nadvlada i pobedi istrajni feministički duh, te ona izrastu ponovo još lepša i snažnija od prethodnih.

Literatura

Azdejković, Predrag M. 2007. „Queer Beograd IV put.“ *GayEcho – Javni servis gej Srbije*. <http://gayecho.com/umetnost.aspx?id=6134#.WzeaXFVdLDd>

Butler, Judith. 2007. *Gender Trouble*. New York and London: Routledge.

Gea Viva. 2018. Gea Viva. <https://www.geaviva.net/index-hr.html>

Mujić, Medina. 2017. *Kad se sretnu feminizam i religija*. Sarajevo: TPO.

Pančur, Andreja. 2013. „Kad čitam feminizme čitam veganstvo.“ *Libela – portal o rodu, spolu i demokraciji*. <https://www.libela.org/razgovor/4138-kad-citam-feminizme-citam-veganstvo/>

Queer Feminism. 2016. „What is queer feminism.“ *Queer Feminism*. <http://queerfeminism.com/what-is-queer-feminism/>

Ribarić, Dunja. 2014. „Zajedno prema samoodrživosti na otoku Braču.“ *Voxfeminae – Women, Media, Independence*. <https://www.voxfeminae.net/vijestice-list/hrvatska/item/3200-samoodrzivost-na-otoku-bracu>

Vilenica, Ana. 2012. „Dijalog različitih, često nesvodivih pozicija.“ U *Ženski glasovi u izvedbenim umjetnostima Balkana 1990–2010*, uredila Nataša Nelević, 19–39. Podgorica: Nova.

Žimbrek, Ivana Mihaela. 2014. „Vodič kroz pravce i valove u feminizmu za početnice/ke.“ *Voxfeminae – Women, Media, Independence*. <http://www.voxfeminae.net/cunterview/politika-drustvo/item/6145-vodic-kroz-pravce-i-valove-u-feminizmu-za-pocetnice-ke>

Biljana Kosmogina

ARTEQ

How to live Feminism: Female Practices in the Balkans

Abstract: This work can be viewed as an “art pamphlet” written in the form of performative essay. It is modeled based on a conference presentation which was for the most part a performance – an art genre that I deal with. Besides my personal experience I also used interviews and texts published on the internet. The introductory part offers an overview of the main problems of activism: dismemberment of society, conflict and other occurrences which lead to burning-out. Since the focus is on feminist practices in the Balkans, I introduced recent female practices such as eco-feminist activism which implies life in harmony with nature and a high degree of ecological consciousness. In a separate section I have considered veganism as an integral part of the feminist movement and offer criticism of its radical approach. As a queer feminist, I dedicated a section of the text to feminist and queer festivals in the region, highlighting specific aspects that contributed to my feminist maturation and shaped me as a feminist and artist. In the text I also consider feminism in performative art practice and activism, because, I posit that socially engaged art and feminism are inseparable. Finally, certain segments of the text are written from a very personal, emotional and existential perspective, and relate to issues from the introductory part.

Keywords: activism, queer feminism, eco-feminism, identity politics, theories, praxis, art, discrimination, volunteering, self-organization

Indeks pojmov

A

abolicionizam 306–307, 315, 316, 365

aktivizam (v. *feministički aktivizam*)

analiza 12, 13, 23, 24, 27, 28, 29, 30, 32–33, 42–46, 48–49, 51–53, 59, 64, 66, 68–69, 70, 80, 83, 89, 91, 93, 94, 122, 138, 139, 142, 146, 154–157, 176, 194, 205–207, 211–213, 216, 231, 240, 244, 247–249, 251, 264, 267, 269, 271, 329, 332, 346, 378, 398, 399, 402, 405, 407, 419–420, 422–423, 428, 460, 462, 472, 487, 493

feministička 205–207, 211–213, 267

kontekstualna 248, 251

Antifašistički front žena 183, 184, 226

antifeminizam 12, 41, 186, 273, 276, 344, 345, 348

argument 20, 44–46, 52, 63, 64, 65, 69, 88–90, 92, 119, 120, 123, 129, 156, 176, 186, 204, 206, 208, 209, 211, 213, 290–291, 293–295, 309–311, 370, 380, 385, 446, 447, 449, 452, 470, 485, 486

arhiva 23, 173–179, 190, 191, 193

autoritet 9, 62, 66, 67, 80, 126, 127, 157, 208, 265, 295, 381, 407, 408, 454

B

bajke 440, 441, 450, 452

bes (v. *gnev*) 81, 108, 140, 379–383, 386, 387, 388, 389, 390, 463, 487

bezbednost 272, 273, 289, 291, 293, 295, 297

božanstva

ženska 209, 442, 445, 448, 448n10, 452

briga 93, 94, 186, 210, 212, 214–215, 243, 246, 251, 369, 426, 432, 469, 471, 483

etika brige 84, 244

javna briga o deci 12, 215, 223–232

Č

časopis/i 11, 22–28, 31, 32, 47, 49, 50, 64, 68, 69, 70, 71, 80, 82–83, 85, 86–88, 89–90, 91–92, 93, 94, 122, 123, 183, 184, 226, 245, 293, 398, 427, 460

akademski 88, 89, 91, 123, 343
feministički 23, 24, 25, 27–29, 85, 86–88, 92, 93, 94
filozofski 82–83, 85, 86, 87, 90, 91

čitanje 10–13, 21, 23–26, 28–29, 32–33, 34, 35, 58, 64, 68, 70–71, 85, 87, 89, 118, 121, 176, 177, 194, 206

slike 154–155, 157–159, 161–162, 164

čitateljka 25, 33, 34, 35, 68

D

deca 12, 13, 33, 34, 46, 83, 109, 111, 156, 184, 204, 208, 209, 210, 212–215, 222–232, 269, 272–274, 289, 290, 325, 345, 347, 348, 367, 420, 423–426, 430, 432, 444–445, 450, 452, 460–473 (v. *javna briga o deci*)

dečaci 32, 111, 307, 343, 344, 461–464, 473

dekonstrukcija 128, 158–159, 162, 165, 205, 240, 246, 293, 345, 353, 440

dekriminalizacija

prostitucije 311–312, 315 (v. *kriminalizacija prostitucije; prostitucija; seks-rad*)

devojčice 32, 37, 59, 105, 111, 441, 443–444, 450–451, 462–468, 473

digitalizacija 26, 69, 70, 173

diskriminacija 13, 62, 70, 80, 82, 177, 212, 247, 265, 271, 272, 275, 287, 288, 293, 295, 296, 297, 313, 331, 347, 365, 367, 378, 380, 382, 389, 398–406, 411, 418–419, 425, 427, 428, 493

u filozofiji 80–83, 87, 119–120, 123–124

u jeziku 13, 398, 399, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 411, 418–419, 425, 427, 428

žena 62, 80, 81, 82, 212, 247, 265, 272, 275, 287, 288, 293, 295, 296, 297, 313, 331, 347, 378, 382, 425, 427, 428, 493

Diznjevski filmovi 13, 109, 440–441, 443, 445, 450, 452, 454

likovi devojčica u 441, 443, 444, 450–451

likovi žena u 441, 444–446, 450–452

dominacija 62, 80, 155, 159, 167, 207, 240, 245, 247, 265, 267, 268, 176, 293, 315n15, 342, 370, 403, 418, 419n1, 442, 462

društvo 11, 20–22, 26–28, 32–34, 44–46, 49–51, 53, 60–61, 63–66, 69–71, 84, 89, 90, 93, 102–104, 106–113, 125, 137, 147, 154–155, 159–163, 165–167, 173–177, 180–182, 184–185, 187, 189, 190, 193, 194, 204–206, 208, 211–212, 215, 228, 231, 240–245, 247–252, 264–270, 273, 274, 275, 276, 286–290, 292–297, 307–309, 311–314, 325, 330, 331, 342–347, 349, 351, 352, 353–354, 362–372,

383–387, 389, 400, 402, 404–405, 409, 418–420, 423–433, 440–449, 452, 453, 460, 465, 467, 472, 480, 482, 484, 488–489, 491, 493

država 12, 14, 22, 24, 42, 46, 48, 49, 52, 53, 182, 190, 192, 193, 204–216, 222–225, 228–231, 243, 249–251, 269–272, 274–276, 286, 296, 311, 313–315, 324–325, 328, 329, 331, 354, 364, 365–371, 383, 389, 408, 420, 432, 489

blagostanja 204–216, 354, 364, 368, 369, 371

E

ekonomija 20, 27, 34, 81, 240, 242, 247, 250, 286, 312, 346 (v. *feministička ekonomija*)

emancipacija 10, 13, 22, 33, 46, 51, 52, 62, 63, 103, 104, 107, 109, 110, 136, 139, 141, 164, 210, 226, 229, 249, 252, 290, 344, 348, 352, 365, 390, 452, 488

emocije 64, 84, 269, 344, 352, 369, 379, 384–386, 387–390, 470

kao kulturna praksa 384–386, 390

epika 12, 137–139, 142–143, 145, 149

crnogorska 12, 142–145, 149

srpska 12, 137–138, 143, 149

esencijalizam 42, 44–47, 49, 80, 102, 103, 104, 106, 159, 161, 293–294, 311, 488

F

feminizam 9–14, 20–35, 42–52, 58–72, 80, 82–95, 102–113, 118–129, 139, 154–158, 161–166, 174–177, 180–182, 185–188, 193–194, 204–213, 215–216, 240–252, 264–267, 269, 272, 273, 274, 275, 276, 286–297, 306–313, 315–316, 327, 332, 342–353, 362–363, 366–367n2, 378, 380, 384, 390, 399, 401, 411, 418, 419n1, 440, 446, 448–449, 453, 480–482, 484–494

antimilitaristički 105, 106n6, 287, 289–291, 293, 295

ekofeminizam 102n2, 453, 482, 484–486

kvir (queer) 90, 109, 411, 487–488, 490–493

kulturalni 11, 102–112

radikalni 58, 90, 102, 291, 293, 306–311, 311n7, 312n9, 315n14, 315n15, 316, 488

seksualno liberalni 306–311, 307n3

feministička/i/e

aktivizam 10–13, 22–23, 102, 105, 106n6, 107–111, 182n22, 207, 216, 226, 242, 289, 293n22, 294, 307, 342–353, 363, 366n2, 378, 384, 401, 403–404, 480–482, 488, 491–494 (v. *feministički pokret; organizovanje*)

arheologija 440, 442, 446–449, 493

časopisi 11, 22–28, 31, 47, 49, 50, 69, 70n18, 80, 85, 86–94, 183–184, 245, 293n22

(v. *feministička periodika*)

ekonomija 12, 240–244, 245–252

epistemologija 244–246, 264, 343–344, 346

filozofija 11, 80, 83–85, 86–95

festivali 102, 105–106, 109, 486, 487, 489–492

konceptualizacija nasilja prema ženama 12, 264–272, 276, 325–332

kultura 102–113

metod/e 24, 27–28, 30, 45, 47, 49, 52, 59n2, 59n3, 80, 92, 93, 155, 176, 241n2, 243–244, 246–247, 264, 343–345, 378n1, 419–421, 460–461

ontologija 124, 125, 245

organizacije 23, 49, 52, 105, 105–106n6, 109–111, 175, 179, 180, 182, 193, 213–214, 242–243, 270–272, 327, 486

pedagogija 11, 35, 58–72, 241–243

periodika 22–23, 26–29, 68–71, 86–88, 91 (v. *feministički časopisi*)

pokret 10, 12, 13, 20, 22–23, 28, 43, 45–46, 52–53, 66, 69, 70, 84, 102, 104, 105–106, 107–113, 118, 155, 175–176, 179–182, 207, 213–216, 269–270, 275, 286–287, 293, 306–308, 315–316, 325, 327, 349, 353, 362–363, 366n2–367, 378–380, 418, 453, 482, 485, 488 (v. *feministički aktivizam; organizovanje*)

politika 13, 103, 109, 353

teorija 9, 11, 13, 14, 24–25, 42–43, 45, 59–60, 85, 118–123, 125, 127–129, 155, 165–166, 293, 345, 353

teorija književnosti 11, 13, 24–31, 33–35, 68–72

učionica 59–60, 62–65, 67–72

umetnost 12, 51, 105–106, 108–112, 487–489

zajednica 94, 107–113

filozofija 11, 21, 24, 27, 80–95, 122–124, 380n5

feministička (v. *feministička filozofija*)

G

ginokritika 24–27, 30

gnev (v. *bes*) 136, 380–383, 386–387, 389

H

hijerarhija 45, 61, 92, 123, 128–129, 136, 160, 177, 207, 243, 246, 247, 252, 276, 344n1, 368, 384, 386, 419, 443, 480, 485, 489

I

identitet 13, 25, 34, 42–43, 51, 64, 69, 89, 93, 102–104, 106, 107, 124, 147, 194, 215, 247, 267, 293–294, 308n5, 310, 317, 349, 352, 362, 364, 378–384, 386, 388–390, 419, 420, 423, 425, 432, 480, 485, 486, 487

rodni 51, 69, 89, 107, 124, 155, 158, 160–167, 208, 215, 247, 267, 308n5, 350, 419, 488–490

ideologija 35, 58–59, 66, 67, 69, 104, 106n5, 107, 108n8, 109, 111–112, 123n3, 140–142, 145n2, 155, 163, 166, 174, 175n11, 180–181, 204, 208, 222, 225, 230n19, 246, 249, 250, 264, 265, 268, 269, 274–276, 308, 309, 352, 353, 362, 366, 407, 431, 463, 471–472

inkluzija 82, 84, 224, 243, 247, 294, 371, 379

integritet 43, 61, 66, 324, 326

iskustvo 21, 27, 30–31, 33–34, 47, 49–50, 52, 60, 61–64, 66, 84n4, 93, 104, 111, 121, 125–128, 154, 173, 177, 190, 209, 216, 241, 242, 244, 245, 251, 264, 267, 269, 275, 288, 296, 329, 330, 346, 349–353, 362–363, 370–372, 378, 380n4, 422, 425, 427, 446, 448, 463, 470, 490, 491, 493

„evropsko“ 47, 52

nasilja 269, 329, 350

žensko 21, 27, 30, 31, 33–34, 60, 104, 125, 126, 127, 216, 264, 267, 378

istorija 20, 33n19, 42–53, 62, 70, 85, 127, 128, 136–137, 149, 157, 158–159, 161–163, 166–167, 172–174, 189, 193–194, 215, 222, 286–287, 369–370, 386, 388, 389, 419

feminizma 11, 20, 23–24, 44, 42–53, 62, 109, 129, 155, 181, 206, 264–265, 307

filozofije 82, 118–119

književnosti 11, 20, 23–24, 68, 145

rodna 42–53

ženska 11, 34, 42–53, 155, 172–174, 193–194

ženske književnosti 11, 25–27, 29–31, 34

J

jezik 13, 42, 48, 71, 93, 154, 157, 159–161, 179, 308, 345, 379, 398–407, 418–419, 420–421,

i diskriminacija (v. *diskriminacija*)

maternji 418–419, 420–421, 421–428, 431, 432–433

nemački 13, 398–407, 408–411, 414,

u profesijama 13, 409, 419–421, 421–428, 423, 425–428, 429–430, 431, 432–433

i rod 13, 44, 267, 398–407, 408–411, 414, 418–419, 420–421, 432–433

rodno osetljivi (ROJ) 13, 398–407, 408–411, 414, 418–419, 421–428, 428–431, 432–433

srpski 13, 29, 59n3, 345, 408–411, 418–419,

struke 419–421, 425–428, 429–430, 431, 432–433

teorije 118–126

javnost 27–29, 33n19, 68–69, 71, 82, 104–108, 110, 120, 172–173, 193–194, 210, 215, 243, 246–249, 270, 272, 288, 294, 296–297, 314n10, 346, 366n2, 385, 398, 400, 407, 419, 426, 428, 430–432, 472, 481, 489

stručna 324–325, 328–330, 407, 411

Jugoslavija 12, 49, 50, 51, 52, 70, 107, 129, 172, 174, 175, 178–184, 188–194, 222–232, 249–250, 269, 366, 379n2, 470–472, 488, 490

junakinje

u Diznijevim filmovima 440–441, 443, 453 (v. *Dizniji filmovi*)

u književnosti 23, 31, 33, 467–473

K

kanon

književni 23, 25–26, 28–30, 35, 59n3, 68–69, 71

pedagoški 35, 59n3

kapital 60, 70–71, 249–250, 344

kulturni 70–71

kapitalizam 23, 103, 123n3, 181, 204, 208, 228n14, 231, 242, 248, 250, 306, 308, 311–312, 315n12, 316, 345, 354, 380n6, 389, 441, 481, 485

klasa 44, 45, 62, 63, 65, 68, 103, 104, 107, 155, 156, 163, 180, 181, 182, 184, 185, 188, 206, 207, 210, 215, 216, 228, 244, 246, 247, 248, 249, 251, 268, 269, 306, 312, 315–316, 344, 362, 368, 378n1, 480

književnost 11, 13, 20, 34, 135–136, 145, 487

feministička 11, 13, 22, 24–31, 33–35, 68–72 (v. *feministička teorija književnosti; ginokritika*)

istorija književnosti 11, 20, 23–24, 68, 145 (v. *istorija ženske književnosti*)

muška 20, 30

studije književnosti 58, 68–72, 86

za decu 460–474

ženska 11, 20, 21, 22, 24, 25–27, 27–28, 29–31, 33, 34, 35 (v. *istorija ženske književnosti*)

kriminalizacija

prostitucije 312, 314n10, 315 (v. *dekriminalizacija prostitucije; prostitucija; seks-rad*)

kritika 11, 14, 20, 35, 42, 43, 45, 47, 50, 62, 68, 70, 71, 120, 121, 204, 211, 215, 272, 291, 326, 331, 368, 407, 445, 463,

feministička 20, 30, 31, 51, 53, 58, 65, 66, 70, 72, 86, 89, 91, 92, 93–94, 103, 106n5, 107, 126, 205, 207, 216, 242, 243, 244, 252, 264, 267, 268, 294, 311n7, 315n15, 327, 332, 378, 380, 383, 385, 409, 418, 448–449, 453, 488 (v. *ginokritika*)

kritičke studije

maskuliniteta 342–343, 345, 353

rase 88, 89, 90, 93

kultura 23, 24, 28, 29, 34, 35, 44, 102, 104, 105–113, 136, 148, 156, 158, 159, 160, 166, 176, 179, 183, 185, 187, 190, 194, 310, 349, 362, 385–386, 390, 399, 421, 422, 442, 489

patrijarhalna 164, 246, 270, 342, 443

popularna 440, 443, 451, 453

L

legalizacija

prostitucije 307, 311–312, 315–316

lektira

u osnovnoj školi 460, 473–475

liberalizam 42, 63, 308–309, 380n6

lingvistika 13, 48, 122, 157, 159, 267, 408, 418, 421, 424, 431n7, 448

kvir 402–406, 411

feministička 13, 399, 411, 418, 431n7

lik/likovi 13, 23, 28, 31, 148, 174, 440, 451, 460, 461, 466, 473

dečaka 461–464

devojčica 465, 467, 470–471

književni 13, 23, 28, 31, 137, 141, 146, 148, 154, 460, 461, 466, 467, 470, 473, 474

majke 451, 461, 462, 466, 467, 468, 470, 472

muški 146, 445, 462, 466, 469–470, 473–474

nestereotipni 467, 469, 473

u umetnosti 12, 154, 156–162, 164–165, 440

ženski 23, 28, 31, 137, 141, 154, 156–162, 164–165, 440–441, 445–446, 450–452, 466–467, 469–474 (v. *junakinje u književnosti*)

M

marginalizacija 50, 60, 80, 83, 90, 92, 160, 173, 294, 308, 313, 344, 350, 378, 389, 440, 442, 443, 444, 447, 453, 480, 493

maskulinitet 20, 35, 163–164, 166, 246, 251, 342–347, 352–353, 384, 449, 472 (v. *kritičke studije maskuliniteta*)

materinstvo 34, 213, 214, 310, 468

međunarodna/e/i

organizacije 12, 47, 52, 243, 251, 270, 289, 313
politika 176n12, 271, 274, 297, 324, 328, 345n2–346
standardi 270, 276, 290

misao 27, 121–122, 124, 127, 155, 193, 362, 363, 384, 386
radikalna 121–123

mišljenje 21, 42, 46, 84, 91, 112, 120–126, 129, 206, 243–245, 249, 270, 308, 343, 362, 368, 379
ekonomsko 240–242, 251–252
jasnoća 120–121, 123–125
težina 95, 118, 119, 123

mit/mitovi 62, 126, 156–159, 246, 273, 380n4, 441, 442
žena/e u 161, 165, 442, 444n4, 465

mobilizacija 107, 108, 112, 146, 213, 366

moć 21, 33, 42, 44, 46, 50, 61–63, 67, 69, 80, 92, 94, 103, 104, 111, 112, 119, 155, 160, 163, 164, 167, 177, 204, 207, 213, 214, 240, 245–248, 251, 252, 264–265, 267–269, 272, 286, 287, 289, 295, 306, 314, 330, 341n1, 345, 353, 354, 365, 366, 378n1, 380, 386, 401, 403, 404, 408, 418, 419, 440–445, 447–448, 451–452, 454, 480
ženska 209, 442, 445, 448, 448n10, 452

modernost 27, 45, 58, 68–70, 72, 243, 389

modernizam 58, 68–70, 72

muškarci 13, 20, 24, 30, 34, 44, 45, 46, 51, 62, 66, 80, 81, 89, 110, 126, 136, 137, 139, 142, 148, 155, 159, 161–166, 181, 184, 187, 188, 193, 194, 207–215, 226, 240, 244–248, 251–252, 264–267, 270, 272–274, 276, 286–292, 294–295, 297, 306–307, 310–313, 316, 325, 331, 342–348, 353–354, 362, 386, 399, 410, 418, 419n1, 425, 430, 442, 443, 445, 451, 460–461, 462–463, 465, 469, 488, 489
profeministički 348–352

muškost 102, 111, 247, 251, 294, 342–348, 350, 353, 460 (v. *maskulinitet*)

muzej 12, 110

Muzej afričke umetnosti 172–177, 179, 182, 187–194

N

nacija 48, 52, 71, 104, 149, 366, 369

nacionalno 45–48, 50–53, 58, 106n5, 110, 136, 140–144, 146–149, 206, 207, 223n4, 230n19, 246, 247, 250, 251, 271, 308, 346, 354, 365, 366, 370, 403, 404, 420, 423–425, 428, 430–432

nacionalizam 52, 70, 110, 123n3, 249, 250, 252, 348, 350, 366n2, 370, 472

nagrada/e 62, 64, 122, 123n3, 222, 223, 295, 330, 460–461, 473–474

naknada/e 205, 210–214

narodne pesme 110, 136, 138, 142–143, 145n2, 146n3, 149, 154, 156–157, 165

nasilje 34, 92, 106, 107, 125, 126, 140, 146, 147, 249, 295, 296, 343, 345, 386–388, 485, 488

ekonomsko 249–250

muško prema ženama 12, 108n9, 264–276, 292, 293n22, 311, 312, 324–330, 332, 344, 347, 352–354

partnersko 128, 269, 270, 272

počinioci 346, 347, 387, 389

rodno zasnovano 12, 272, 288, 295, 326, 350, 354

seksualno 128, 135–138, 141–143, 146, 147–149, 265, 269

u porodici 12, 215, 271, 274, 288, 324–330, 331–332, 344, 347

nauka 26–27, 43, 46–51, 59, 67, 70n18, 86–87, 107n7, 112, 118, 157, 193, 215, 240, 242, 244–245, 324, 326–327, 331–332, 348, 398, 407–409, 419, 427, 430

naučnica/e 43, 50, 67, 193, 409, 427, 449, 453–454

neoliberalizam 12, 103, 105, 106, 204, 231, 241n5, 248, 249, 250, 252, 306n2, 314n10, 316, 344, 366, 372, 481, 485

novinarke 69, 172, 351, 420–421, 423–425, 427–432

novinarstvo 186, 187, 424, 426, 427, 429, 430, 432

O

obespravljenost 71, 180, 485, 489, 493

obrazovanje 12, 20, 22, 30, 31, 32, 33, 46, 52, 58–66, 70–72, 191, 204, 210, 213, 215, 225, 244, 250, 252, 343, 346, 348, 353, 407, 420, 428, 430–433, 469, 470, 472

alternativno 346, 347n3, 430

neformalno 428, 432–433,

visoko 59n2, 66–72

odgovornost 62, 65, 90, 91, 95, 240, 244, 249, 251, 252, 269–271, 273, 276, 286–287, 290, 294, 311, 314, 348, 352, 380–381, 383

ontologija 124–125, 245

organizovanje 9, 22, 46, 71, 127, 241, 252, 269, 275, 314, 364–365 (v. *feministički aktivizam*)

osnaživanje 61–63, 105, 111–112, 208, 209, 240n1, 243, 252, 271, 292, 349, 382, 485, 488, 491, 492

otpor 32, 51, 52, 64, 65–67, 71, 82, 85, 207, 226, 240, 241, 252, 268, 270, 274, 312, 345, 347, 349, 362, 366n2, 419, 431n7, 453, 466, 488

P

participacija

politička 109, 213, 249n6, 297

patrijarhat 21, 33, 35, 42, 59n3, 63, 102, 106, 110, 137, 139, 141, 159, 161, 162, 164, 177, 181, 205, 208, 210, 214, 246, 249, 250, 264–265, 268–270, 272, 286, 297, 306–307, 311, 316, 327, 332, 342–345, 347–348, 349, 352, 353–354, 378, 418, 419n1, 431, 440–443, 445, 446, 452, 454, 466–469, 485, 488, 492–493

patrijarhalna kultura (v. *kultura*)

pedagogija

angažovana 65n1

ekonomska 241, 242, 243

kritička 63, 65n1

feministička 11, 58–67, 71, 72

transformativna 11, 65

performans 43, 105–106, 108, 109, 110, 453, 481, 487, 489, 491, 492

pobuna 13, 35, 125, 267, 463 (v. *otpor*)

pol 20, 21, 24, 30, 44, 51, 65, 89, 93, 102, 107n7, 111, 129, 163, 213, 215, 243, 244, 245, 246, 250, 264, 265, 272, 308n5, 313, 346, 347, 348, 353, 378, 399, 431, 432

politika 12, 13, 20, 21, 27, 44, 45, 52, 53, 59n2, 64, 90–91, 93–94, 102, 103, 104–106, 109–112, 119–121, 124, 125, 127–129, 164, 192, 194, 206–209, 213–215, 223, 241, 242, 248, 250, 251, 252, 266–268, 270–275, 288, 291, 294, 308–309, 312, 313, 342–343, 345–347, 349, 353, 366, 371, 398, 401n4, 418, 419, 489, 493

populaciona 228, 230, 232

politike

identiteta 106, 378–390

javne brige o deci 222–232

obrazovne 59n2, 60n5

porodica 12, 32, 34, 186, 208, 210, 211, 212–215, 222–223, 226–227, 242, 247, 248, 250, 265, 270, 271–275, 288, 324–332, 343, 347n4, 348, 350, 425, 432, 448n10, 462, 467, 468, 469, 470, 471, 472,

473, 474, 489,

potčinjenost 208, 209, 215, 240, 252, 267, 313, 345, 448

praistorija 448–449

praksa/e 13, 21, 25, 28, 29, 43, 45, 46, 47, 58–61, 63–64, 67, 69, 72, 82, 86, 87, 94, 102, 104–108, 110–112, 119–121, 123, 127–129, 155, 159–162, 166, 172, 174, 177, 187, 204, 224, 227, 228, 230, 243, 244, 245, 251, 264, 266, 269, 270, 273, 275, 276, 306, 311, 317, 324, 328, 329, 332, 342–346, 349, 350, 353, 354, 369, 370, 378, 384–386, 390, 423, 431, 460, 483, 485, 488, 490, 492, 493

prava 10, 47, 69, 70, 89, 162, 191, 213–214, 224, 275, 287, 290, 293, 307n4, 309, 312, 324, 409, 445, 485, 486, 489,

pravda 40, 70, 84, 241n3, 252, 275, 344, 364, 372

restorativna 387–390

pravna teorija (v. *teorija*)

pravopis 403, 408

privatnost 30, 31, 34, 66, 186, 213, 215, 225, 231, 243, 265, 398

privatno/javno 31, 107n7, 210, 215, 228, 231, 240, 247, 270, 287, 343, 346, 353, 418, 419, 420, 425

priča/e 12, 33, 66, 81, 119n2, 157–158, 161, 165, 166, 177, 297, 352, 363, 386, 388, 389, 427, 460, 461, 466, 473, 487

životne 419–420, 423, 424, 429

profesije 13, 70, 81, 210, 286, 287, 290, 291, 409, 419–421, 423, 425–433, 460, 493

profesorke 11, 164, 410, 420–423, 425–428, 430–432

profesx 398, 402–411, 414

programi državnih usluga 204–205, 207, 208, 210–213, 215

prostitucija 12, 306–316

R

racionalnost 84, 244, 246–247, 250, 308, 384–385, 447n7

ranjivost 11, 66, 92, 246, 266, 296, 306n2, 312, 485

recenziranje 82, 83n3, 86–87, 88n7, 89–91, 92, 407

rad 9, 44, 58, 59n2, 61, 62, 63, 65, 69, 83, 85, 86, 87, 90, 102, 103, 105, 108, 109, 110, 111–112, 119, 123, 124, 125, 127, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 185, 186, 187, 190, 191, 193, 194, 206, 207, 208, 209, 211, 213, 215, 222, 224n8, 225–226, 242, 246, 248, 265, 267, 268, 271, 272, 286, 306n2, 344, 347, 353, 364, 365, 388, 407, 420, 423, 424, 425, 427, 446–449, 453, 454, 487, 493

neplaćeni 210, 212, 247, 287, 481

plaćeni 21, 32, 209, 211, 212, 247, 287

seks-rad 12, 307–311, 312–317

rasa 44, 65, 68, 88, 89, 90, 93, 103, 107, 107n7, 123n3, 155, 156, 163, 206, 207, 210, 215, 216, 244, 246, 247, 249, 251, 362, 378, 378n1, 380n4, 384, 401n4

rekonstrukcija 34, 176, 242, 243, 244

reprezentacija 110, 111, 159, 161, 162, 164, 206, 386

rodnih razlika 12, 162, 165–166

žena 109, 163

u slikarstvu 155, 156

rod 12, 20, 21, 25, 29, 30, 32, 42–52, 58–60, 65, 66, 68, 69, 84, 89, 103, 106–107, 109, 110, 111, 112, 120, 121, 123n3, 124, 126, 138, 155, 156, 158, 159, 160–167, 172, 174, 177, 194, 206–208, 210, 213, 215, 216, 222, 228, 240, 241, 242, 244–245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 264, 266–268, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 287, 289, 291, 294, 295, 308n5, 313, 315n12, 316, 324, 329, 330, 332, 342, 350, 353, 354, 378n1, 398–401, 403–407, 409–411, 418–420, 425, 426, 428–433, 447, 449, 453, 460–461, 463, 465, 466, 467, 469, 470, 472, 473, 474, 481, 466, 488, 489, 492, 493 (v. *ginokritika*; *identitet*; *istorija*; *jezik*; *nasilje*; *pol*; *reprezentacija*; *rodna ravnopravnost*; *rodni režimi*; *stereotip/i*; *studije*)

rodna ravnopravnost 12, 225, 242, 275, 286n3, 287–291, 293–297, 343, 346, 347, 348, 418, 428, 432

rodni režimi 12, 159, 222, 231–232, 240, 245, 248–252, 266, 342, 343, 345, 354

roman/i 30, 31, 32, 33, 34, 58, 70

feministički 23, 25n7

ženski obrazovni 30–34, 470

za decu 460–474

S

sadašnjost 42, 47, 71, 185, 194

scena

feministička 102, 104, 105–106, 110, 112

kulturalna 102, 107–109, 112

sećanje 48, 64, 155, 157, 172, 174–175, 177, 180, 183, 184–185, 189, 191, 194

seks-rad (v. *rad*)

seksualnost 25, 69, 109, 121, 123n3, 164, 206, 211, 215, 267, 274, 275, 306, 311, 350, 351, 445–446, 463, 488

semiotika 154, 157, 448

slike 154–156, 159

semiperiferija 241, 250

silabus/i 58, 68–71

sofisti/sofistički 120–120, 122–123, 128–129

solidarnost 13, 64n8, 71, 105, 106, 138, 146–148, 173n4, 246, 250, 252, 269, 351, 352, 362–363, 364–372, 481, 490, 492

feministička 105, 362–363

politička 362, 363, 364–372

grupe 362, 363

slušanje 64

političko 381–383

stereotip/i 13, 31, 137, 139, 159–161, 206, 326, 331

rodni 31, 247, 273, 291, 308n5, 399, 440–441, 460–462, 465–467, 469–474

studije (v. *kritičke studije maskuliniteta*)

feminističke periodike 27–29, 68–70, 88n7

filozofije 82–83

književnosti 58, 68, 71–72, 86

modernizma (nove) 68–69

roda 35n2, 49, 50, 58, 59, 71–72, 342–343, 348–353, 398, 401, 407, 418, 419n1

ženske 45, 50, 58, 59, 71–72, 155, 293n2, 342–343, 346, 347n3, 348–353

Srbija 9–14, 21–22, 24, 27, 29, 50–52, 59n2, 59n4, 70, 71n19, 104, 107, 112, 129, 137, 154, 194, 222, 224, 227, 229–230, 232, 240–241, 248–250, 252, 270–272, 274, 275, 288–289, 291, 294, 316, 324–327, 329n9, 330–332, 342, 345–349, 353, 363, 366n2–367, 398, 420, 426, 427, 431n7, 481, 488, 492, 493

subjekt/subjektivitet 30, 34, 42, 43, 50, 51, 60, 94, 103, 107, 110, 111, 121, 162, 165, 166, 244, 248, 250, 294, 384

ženski 103, 104, 136, 139, 140, 141, 295

subverzivnost 33, 120n2, 295, 297, 440, 443, 452

T

teorija

feministička (v. *feministička teorija*)
književnosti (v. *feministička teorija književnosti*)
pravna 12, 324, 326–327, 331–332

terminologija 89, 270, 311n7, 399

tradicija 20, 24–25, 31, 33, 46, 49, 50, 51, 59n3, 61, 63, 69–71, 85, 102, 110, 120, 122, 123, 128, 136, 138–143, 148, 149, 154, 176n12, 226, 230, 242, 295, 420, 426, 440, 445, 453, 454, 460n1

U

učionica 59, 64, 68n14, 69, 70, 71
feministička 59–60, 62–63, 64–65, 67, 72

umetnost 12, 108, 156, 162, 163, 172, 175, 191, 192, 481
feministička 51, 105–106, 109–112, 166
izvođačka 488–489
vizuelna 157, 165, 166

uznemiravanje 327n7
polno/seksualno 81–82, 288, 296, 324, 329n9, 330–331

V

volontiranje 480–481

Z

zajednica/e 48, 61, 64–66, 89, 94, 102, 104, 107–110, 112–113, 160, 211, 243, 265, 274, 275, 296, 306, 309, 326, 332, 343, 354, 362–366, 368–371, 383, 387, 390, 407, 418, 419, 420, 423–426, 428, 430–431, 432, 442, 443, 453, 466, 470, 472, 473, 480, 484
ženska/e 108, 442, 470, 473

zakon/i 12, 32, 119n2, 124, 125, 223–224, 228, 267, 269, 271–272, 275, 289, 293n22, 307, 311, 313, 324–328, 331–332, 346, 378n1, 481

zakonodavstvo 48, 286n3, 313, 330
krivično 327, 330, 331–332

zaštita 22, 136, 145, 184, 204, 211, 214, 268, 270–276, 288, 315, 324–326, 330, 332, 472, 481, 482, 486

znanje/a 9, 11, 20, 23, 24–26, 27–28, 42–45, 60–62, 65–72, 80, 88n7, 111, 112, 120, 129, 166, 172n3, 173–174, 175n8, 177, 193, 240–251, 264, 267, 273, 351, 353, 383, 385, 430, 432, 448, 452,
proizvodnja 50, 62, 67, 72, 267

Ž

žanr 22, 25, 28, 29–32, 33n18, 111, 137, 162–163, 426, 470, 487

žena/e 10, 11, 20, 22, 23, 24, 33, 34, 66, 89, 90, 103, 104, 105, 107, 108n9, 109, 110, 111, 119n2, 127, 136–149, 158, 159, 160–166, 177n3, 204–212, 214–216, 227, 231, 240, 242–245, 247–252, 264–276, 307–310, 313, 314n10, 315, 324–332, 343–354, 362, 380n4, 399, 400, 409, 411, 418, 420, 425, 426, 428–433, 442, 446, 451, 452, 482, 483, 489, 492
(v. *diskriminacija; iskustvo; istorija; književnost; lik/likovi; mit/mitovi*)

u arheologiji 446–449, 453–454

u filozofiji 80–83, 84, 86, 87, 90, 91, 93, 124–127

u istoriji 42–49, 51–53, 62, 69, 155, 174–176, 178–184, 185, 186–189, 190, 191, 193–194, 224–226, 228

u književnosti 20, 21, 24, 25, 26, 28, 31, 32, 33, 34, 69, 70, 136–149, 461, 466, 469, 473

u vojsci 12, 286–297

ženske organizacije (v. *feminističke organizacije*)

žensko pitanje 10, 52, 184–186, 188, 249n6

ženski subjektivitet (v. *subjektivitet*)

žrtve 250, 306n2, 378, 382–383, 387, 481, 483

nasilja 266, 268, 312, 325–326, 328–331, 344, 347, 350 (v. *nasilje*)

CIP - Каталогизација у публикацији - Народна библиотека Србије, Београд

141.72(497.11)(082)

305-055.2(497.11)(082)

81:141.72(082)

316.662-055.2(082)

FEMINISTIČKA teorija je za sve : [zbornik radova sa konferencije "Neko je rekao feminizam? Feministička teorija u Srbiji danas"] / urednice Adriana Zaharijević, Katarina Lončarević. - Beograd: Univerzitet, Institut za filozofiju i društvenu teoriju : Univerzitet, Fakultet političkih nauka, 2018 (Beograd : ATC Beograd). - 513 str. ; 25 cm

"Ova knjiga je proizvod promišljanja i udruženog rada osoba koje su se okupile na konferenciji održanoj u februaru 2018. godine u organizaciji Instituta za filozofiju i društvenu teoriju i Fakulteta političkih nauka." --> Predgovor. - Tiraž 500. - Str. 9-14: Predgovor / Adriana Zaharijević i Katarina Lončarević. - Napomene i bibliografske reference uz radove. - Bibliografija uz svaki rad. - Abstracts. - Registar.

ISBN 978-86-6425-051-1 (FPN)

1. Захаријевић, Адриана, 1978- [уредник] [аутор додатног текста] 2. Лончаревић, Катарина, 1973- [уредник] [аутор додатног текста] а) Феминизам - Србија - Зборници б) Жене - Друштвени положај - Зборници с) Лингвистика - Феминизам - Зборници

COBISS.SR-ID 272239116

U pažljivo komponovanom zborniku radova sa konferencije Neko je rekao feminizam? Feministička teorija u Srbiji danas, njegove urednice, dr Adriana Zaharijević i dr Katarina Lončarević, iznele su pred čitateljke i čitaoce nesvakidašnji pregled aktuelnih feminističkih i feminizmom inspirisanih istraživanja u Srbiji. Naziv zbornika koji je proistekao iz rada konferencije, Feministička teorija je za sve, nije samo posledica neprekinutog promišljanja nad ostvarenim rezultatima, već je i snažan kolegijalni i politički gest urednica kojim ohrabruju autorke i autorke na ovom polju, kako sadašnje tako i one buduće. Autori i autorke zbornika, naime, dolaze iz različitih naučnih disciplina, a feministička teorija, i uopšte teorija, samo je nekima od njih primarna vokacija. Veliki broj autorki i autora upoznat je sa feminističkom teorijom nesistematski, ali ju je zato produktivno i angažovano primenio na svoje osnovno polje rada. Zbornik nedvosmisleno pokazuje da upravo u ovakvoj demokratičnosti leži smisao feminističke teorije. Ona se u zborniku Feministička teorija je za sve otkriva kao jedna od najvitalnijih metodoloških paradigmi u humanističkim i društvenim naukama u Srbiji danas.

Stanislava Barać (Institut za književnost i umetnost, Beograd)

Knjiga Feministička teorija je za sve upućuje na samu srž feminističke teorije kao univerzalističkog poduhvata u borbi za emancipaciju. Specifičnost ovog teksta svedoči i o želji da se prevaziđe provincijalizam svojstven feminizmima koji rade isključivo u nacionalnim okvirima. Rukopis je bogat analizama, originalnim tumačenjima i rigoroznom analitičnošću, i nudi transformativno iskustvo samog čina čitanja feminističke teorije. Kroz interdisciplinarni pristup teoretičarke i teoretičari jasnim, preciznim i pristupačnim stilom podvrgavaju kritičkoj analizi reaktivna mesta feminizma kao što su politike identiteta i razlike. Tekst posebno krase kritičko promišljanje odnosa postsocijalizma prema ženskom pitanju danas, neophodnost prevazilaženja podele na praksu i teoriju, te zapitanost pred odnosom teorije i feminističke istorije.

Đurđa Trajković (Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu)

Glavnina tekstova zbornika Feministička teorija je za sve tiče se, što svojom tematskom, što metodološkom, što stranom primjene pojedinih istraživačkih aparata, lokalnoga konteksta. U tome smislu, zbornik možemo odrediti na barem tri načina. Prvo, kao istraživačko osnaženje „teorijske prakse“ započete publikacijom Neko je rekao feminizam?. Drugo, kao obuhvatan prikaz feminističkih teorijskih nastojanja u Srbiji danas. Ta su nastojanja širokog raspona, pa uz radove koji tematiziraju segmente „kanoniziranih“ područja feminističke misli, zbornik nudi neke nove i, čini se, nezaobilazne teme lokalne i/ili regionalne suvremene feminističke misli poput feminističke (teorije) ekonomije, rekonceptualizacije pojedinih diskursa (prava), pitanja inkluzivnosti (lokalnog) feminizma. Treće, ovo je vrijedan dokument aktualnog razvoja feminističkog teorijskog i aktivističkog djelovanja u Srbiji. Upravo ovakvom vrstom „dokumentiranja“ i komuniciranja aktualnog stanja stvari feministike u pojedinim geo-/kulturno-/socijalno-političkim kontekstima i sredinama omogućava se i gradi cjelina spoznajnog pejzaža feminističke misli danas.

Brigita Miloš (Sveučilište u Rijeci)